

Національна академія наук України
Інститут історії України

Георгій Папакін

**“Чорна дошка”:
антиселянські репресії
(1932–1933)**

Київ - 2013

УДК 94(477)«1932-1933»+323.325(477)«1932-1933»
ББК 63.3(4Укр)615

Друкується за рішенням Ученої ради Інституту історії України
НАН України (протокол № 9 від 29 жовтня 2013 р.)

Відповідальний редактор

Г.В. Боряк,

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
заступник директора Інституту історії України НАН України

Рецензенти:

В.І. Марочко,

доктор історичних наук, професор,

Ю.І. Шаповал,

доктор історичних наук, професор

За сприяння Фонду катедр Українознавства (США)

Папакін Г. “Чорні дошки”: антиселянські репресії (1932–1933) /
Відп. ред. Г. Боряк / Інститут історії України НАН України. – К.:
Інститут історії України НАНУ, 2013. – 422 с.
ISBN 978-966-02-7023-7

У монографії з використанням широкої джерельної бази розкривається історія, основний зміст, форми застосування і масштаби використання під час Голодомору в Україні 1932–1933 років одного з найбільш жорстоких засобів боротьби з українським селянством – режиму “чорної дошки”. Методи його в Україні порівняно з іншими регіонами СРСР – Кубань, Поволжя, Казахстан; показана роль Кремля у поширенні такого адміністративно-репресивного режиму. Розрахована на істориків, правознавців, студентів вищих навчальних закладів та всіх тих, хто цікавиться історією України, тематикою Голодомору.

ISBN 978-966-02-7023-7

© Г. Папакін, 2013

© Інститут історії України НАН України, 2013

*Академікові Ігорю Рафаїловичу Юхновському,
засновнику і керівникові
Українського інституту національної пам'яті,
який спонукав автора до написання цієї книги*

ЗМІСТ

Вступ	9
1. Основні поняття, джерела, історіографія	15
2. Антиселянська політика комуністичної партії 1920-х – 1930-х років	53
3. Форми і методи репресій проти українського селянства 1928–1933 років	77
4. Режим “чорної дошки” в Україні	141
5. “Чорна дошка” на Кубані та Донщині	241
6. “Чорна дошка” Поволжя, Казахстану, Далекого Сходу	285
7. Кремль та “чорні дошки”	317
Післяслово	331

Додатки:

1. Документи	342
2. Географічний показчик	362
3. Іменний показчик	386
4. Інституційний показчик	391
5. Бібліографія	397
6. Центральні, обласні та районні газети 1932–1933 років, згадані у книзі	408
7. Список скорочень	411

*Смертний образ чорнокрилий
Хилить, валить жахом з ніг;
Тисне, давить, грає тілом,
Віє в очі чорним пилом,
Чорним пилом, чорним пухом,
Розлучає тіло з духом,
Тяжко давить,
Поки збавить
Од життя.*

Г. Чупринка. Перехід

ВСТУП

Книга, що пропонується увазі читачів, має за мету узагальнити наші сучасні знання про такий жахливий вид колективних репресій як режим "чорної дошки". Пік його застосування комуністично-радянським режимом проти селянства припадає на період Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 років не лише в Україні, а також на теренах сучасної Російської Федерації, Казахстану. Задум написання такої книги виник досить давно. Моя дворічна праця в Українському інституті національної пам'яті (на той час це був центральний державний орган) полягала у виявленні архівних свідчень злочинів комуністично-радянського режиму ССРСР проти народу України. 2008 р. у рамках підготовки до 75-річчя трагічних подій Голодомору 1932–1933 років виникло питання про загальну кількість колгоспів, сіл, районів УСРР, занесених на "чорну дошку" за рішеннями всеукраїнської та місцевої влади, і взагалі про зміст таких заходів, які далеко не всі вважали репресивними. Та й нині багато пересічних читачів та користувачів Інтернету не мають хоча б приблизного уявлення про суть цього явища. Зі Всесвітньої інформаційної мережі значно легше отримати відомості щодо книги радянського письменника В. Солоухіна з такою назвою, в якій ідеться про старовинні ікони, ніж про "чорні дошки" Голодомору.

Об'єктивну картину запровадження впродовж 1932–1933 років режиму "чорної дошки" можна з'ясувати лише за архівними документами, на той час практично невідомими й неопрацьованими. У відповідь на звернення керівництва УІНП 2008 р. колеги-архівісти східних та центральних областей України, переглянувши основні фонди обласних і районних органів, підготували короткі відомості про застосування режиму "чорної дошки" в їхніх регіонах. На підставі аналізу наданої архівістами інформації було підготовлено різні довідки, списки постраждалих населених пунктів, колгоспів, районів, зведені до єдиного реєстру. Нарешті, інформацію про трагічний зміст поняття режиму "чорної дошки", масштаби і наслідки запровадження в Україні таких репресивних заходів було оприлюднено в науковій пресі, на міжнародних та всеукраїнських конференціях. Найбільшу зацікавленість викликала стаття та електронна публікація списку населених пунктів та районів, які потрапили на "чорну дошку"

впродовж 1932–1933 років, уміщена в Інтернет-виданні “Історична правда”. Про це свідчать кілька передруків в інших електронних виданнях в Україні¹ та за її межами (Португалія, Мозамбік)².

Проте таких відомостей було замало. В рамках спільної програми Інституту історії України НАН України та Українського наукового інституту Гарвардського університету (США) “Геоінформаційна система Атлас Голодомору” у 2011–2012 роках було здійснено підготовку зведеної описової бази даних про час, місце, обставини, наслідки запровадження режиму “чорної дошки” для відповідної геоінформаційної пошукової системи. Згадана робота вилася у складання більше 1200 коротких уніфікованих описань колгоспів, населених пунктів, сільрад, районів, занесених упродовж 1932–1934 років на “чорні дошки” різних рівнів: всеукраїнську, обласні, районні тощо. Описання створювалися за авторською методикою та формою, в якій відбилися основні кількісні, географічні, хронологічні, змістові дані про об’єкти “чорної дошки”. Підставою для таких описань стала інформація, підготовлена державними архівами Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Хмельницької областей; опубліковані в збірках, а також оприлюднені на онлайн-виставках документи інших архівів (насамперед, федеральних, галузевих та регіональних архівів Російської Федерації) та виявлені мною документи центральних державних архівів України.

У процесі здійснення дослідження впливали неочікувані, жорстокі й трагічні реалії застосування режиму “чорної дошки” в Україні та на Кубані, а також у Поволжі, на Далекому Сході та в інших регіонах тодішнього СРСР. Стало зрозумілішим подвійне значення терміну “чорна дошка”. По-перше, це був звичайний засіб морального стимулювання кращих результатів праці за радянських часів. Він пов’язувався зі створенням негативної думки навколо осіб та об’єктів, занесених на неї, застосуванням певних обмежень, але фактично не мав трагічного змісту, не був нап’ямую пов’язаний із застосуванням репресій щодо об’єктів, зане-

сених на неї. Другого, жахливого, значення термін "чорна дошка" набув із запровадженням адміністративних, судових репресій, штрафних санкцій, каральних акцій, виселень та депортацій тощо. До таких заходів удався комуністично-радянський режим, щоб остаточно приборкати вільного селянина, позбавити його будь-якої власності, перетворити на найманого працівника, якому взагалі можна було не платити грошей, запровадити систему новітнього колгоспного кріпацтва. Водночас виконувалося політико-ідеологічне завдання: розрушити традиційний селянський світ, сформований упродовж століть сільський менталітет, усі суспільно-моральні та ідеологічні засади, які раніше дозволяли селянам спільно виходити з несприятливих ситуацій, долати життєві випробування. До них відносилися дотримання християнських заповідей, моральних зобов'язань перед родичами, сьояками, сусідами. В Україні репресивний режим "чорної дошки" мав за мету ще й таке: ліквідувати селянство як носія української мови, традицій, національної свідомості, замінити її випадковим натовпом переселенців, які повністю перебували на пайковому утриманні комуністично-радянської влади.

Є всі підстави вважати також, що українські села та колгоспи, що потрапили на "чорну дошку" впродовж 1932 р., стали випробувальним полігоном, в якому відшліфовувалися методи колективних репресій, уже з січня 1933 р. поширені по всій Україні, а згодом – на більшості хлібородних регіонів ССРСР. Але від російських "чорних дощок" українські відрізнялися масштабами (на сьогодні відомо принаймні про більш як 1200 таких об'єктів, але це число далеко не остаточне), особливою жорстокістю проведення репресій, жахливими наслідками. Відомо, що в Україні по селах, занесених на "чорну дошку" в листопаді 1932 – січні 1933 років, у середньому вимерло до половини мешканців, а деякі з таких сіл просто зникли.

Сподіваюсь, що написана мною книга знайде своє місце в сучасній історичній літературі про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Присвячую її організатору і першому керівникові Українського інституту національної пам'яті академікові НАН України Ігорю Рафаїловичу Юхновському – чудовій людині, видатному науковцю, економісту і політику, який спонукав мене

до дослідження цієї теми. Слова щирої подяки висловлюю також на адресу цілої групи керівників центральних державних архівів та держархівів областей, які надавали постійну допомогу та сприяння в підготовці книги: Ганні Білоус, Лілії Білоусовій, Віктору Боровику, Надії Буценко, Луїзі Виноградовій, Фаїні Винокуровій, Раїсі Воробей, Геннадію Івануценку, Софії Каменевій, Ніні Киструській, Тетяні Клименко, Ларисі Левченко, Володимирі Лозицькому, Наталі Маковській, Людмилі Момот, Івану Ніточко, Тарасу Пустовіту, Ігорю Рафальському, Петру Слободянюку, Миколі Старовойтову, Олександру Тедєєву, Тамарі Чвань. На жаль, деякі з них уже не працюють в архівній сфері.

Найбільшу подяку ж маю скласти всьому загалу архівістів центральних державних архівів та держархівів областей, які своєю безкорисливою працею з відновлення історичної пам'яті про трагічні події Голодомору 1932–1933 років в Україні допомогли створенню цієї книги. Поза сумнівом, усі вони є справжніми співавторами видання, що виноситься на суд читацької аудиторії. Дуже шкодую з того приводу, що не можу назвати їх всіх по-іменно, як того заслуговує їхній внесок у написання цієї праці.

* * *

Кілька слів про особливості авторського передавання імен, назв, мовних, термінологічних особливостей 1930-х років. Уважаю за необхідне дотримуватися в цитатах тогочасного українського правопису, отже, відтворюю такі слова, як “плян”, “кляса”, “устава” тощо. Збережено також русизми, характерні для того часу (“міроприємства”). Термін “чорна дошка” здебільшого вживався без лапок, тому в цитатах вони не ставляться. При цитуванні документів, створених російською мовою, не перекладаю їх, як і цитати з російських наукових праць. Для відтворення істотних нюансів ленінських і сталінських поглядів так само цитую їх російською мовою за радянськими виданнями. Російські імена, прізвища та географічні назви подано за допомогою транслітерації, а не перекладу (Іосиф Сталін, Владімір Ленін, Нікіта Івницький, Ілья Зеленін, станиця Теміргоєвська тощо). Назви радянських державно-політичних утворень (СССР), держав-

них установ та відомств передаю загальновідомими транслітованими російськими скороченнями (ГПУ, НКВД, РККА), оскільки українських аналогів з українськими назвами ніколи не існувало. Отже, і назв таких українською мовою немає.

¹ Папакін Г. "Черные доски" Голодомора – экономический метод уничтожения граждан СССР (Список) – [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/chernye-doski-golodomora-ekonomicheskii-metod-unichtozheniya-grazhdan-sssr-spisok>; Його ж. Як "чорними дошками" знищували селян на Вінниччині під час Голодомору. – [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://vinnitsa.info/news/yak-chornimi-doshkami-znishchuvai-selyan-na-vinnichchini.html>; Його ж. "Чорні дошки" як знаряддя радянського геноциду в 1932–1933 роках. – [Ел. ресурс] – Режим доступу: govuadocs.com.ua/docs/index-80448871.html.

² Папакін Георгій. As "tabelas negras" do Holodomor. [El. Resource] – Mode of access: http://ucrania-mozambique.blogspot.com/2013_01_01_archive.html; <http://historiamaximus.blogspot.com/search/label/heorhiy%20papakin>

**1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ,
ДЖЕРЕЛА,
ІСТОРІОГРАФІЯ**

Репресивні заходи проти тих, хто чинив або міг чинити опір, чи навіть просто не підтримував політику правлячої компартії, були невід'ємною складовою комуністично-радянського авторитарного режиму. Особливо жорстокими вони були під час так званих "громадянської війни" і політики "воєнного комунізму" (1918–1921). Саме тоді було широко застосовано політичні (позбавлення "експлуататорських класів" громадянських прав та свобод, масові страти, система колективної відповідальності – заручництва, в'язниці і концтабори для представників ворожих класів і тих, хто думав інакше, та ін.) й економічні (реквізиції, конфіскації, обмеження торгівлі та грошового обігу, контрольований розподіл продуктів, примусове оподаткування тощо) форми таких репресій. Більша частина з них не була винаходом більшовиків, але лише вони запроваджували їх так активно і повсюдно. У нетривалий період вимушеної лібералізації (т. зв. "нова економічна політика" 1921–1926 років) насильницькі методи не знімалися з порядку денного, лише набули прихованих, здебільшого ідеологічно-економічних форм. За сталінського правління (друга половина 1920-х – початок 1950-х років) пряме насильство було відновлено, їх почали застосувати як найширше.

Своє місце серед адміністративно-економічних засобів репресій щодо найбільшого і практично позбавленого всіх прав класу радянського суспільства – селянства – знайшов режим "чорної дошки". Основною метою застосування такого виду насильства було розшарування сільського населення вже не стільки за власницькою ознакою (заможністю, кількістю землі, застосуванням найманої праці, рівнем товарності господарства) – на бідняків, середняків та "куркулів", скільки за адміністративною, економіко-географічною, національною ознаками тощо. Вводилася система колективної відповідальності сусідів за "провину" одного з них перед радянською державою. Іншими словами, всі мешканці села (сільради, хутора), району, тобто достатньо чисельна сільська громада, колективно відповідали за виконання накладених місцевою та центральною владою натуральних і грошових податків, платежів, зборів кожним з її членів окремо і всієї громади разом. Іншим завданням стала боротьба з усім класом сільських виробників, залякування мешканців села, перетворен-

ня їх на слухняне стадо, залежне від ласки більшовицької влади.

Етимологія терміну очевидна: здавна епітет “чорний” був символом смерті, ознакою темних сил, протистояв світлому, чистому, “білому”. Чорний колір уособлював ніч, смерть, загибель, небуття, каяття, гріх, зло, деструктивні сили. Він сприймався також як ознака останньої грані, невдачі, нещастя. Чорний водночас був кольором незаконних дій, знехтування, вигнання. Страх перед чорнотою, сліпотою, невідомістю надавав цьому кольорові найпохмуріших, трагічних асоціацій. За припущенням англійського етнолога В. Тернера, цей колоронім пов’язувався також з невідомим станом, затьмаренням свідомості. В українській традиційній символіці чорний – символ темряви, зла і смерті; взагалі всіх злих сил, процесів гниття і затемнення. Він однаково приховує і робить подібними Істину і Хибу, Красу і Потворність, Правду і Кривду. Для нього немає між ними відмінностей, бо в темряві – всі предмети темні...

Чорний – володар темного “Лівого” світу, де не лише прохолодно, а навіть і дуже холодно. Тому його сторона світу – Північ, а пора року – зима; пора доби – ніч; напрям – уліво і вниз, тобто в протилежну сторону від руху яскравого Сонця. Він символізує загибель усього живого, бо живе любить і прагне світла, а він світло “ненавидить”, тому постійно по-своєму знищує його – поглинає. В народному уявленні чорний виступає ознакою глибокої жалоби і тяжкого горя. В давнину чорний колір символізував Чорнобога, Мару та інші демонічні і хтонічні лихі сили.

У творчості українських поетів-символістів початку ХХ ст., за спостереженнями фахівців:

“Він асоціюється зі смертю, яка передається метафоричними образами, як-от: *“Ліс мовчав у смутку, в Чорному акорді...”* (П. Тичина), *“На склоні гір, де чорний бір...”* (Б. Лепкий). У творах трапляються і прямі відгуки української літературної та фольклорної традиції (*чорний ворон, чорний пугач, чорний крук*), які мають негативне значення і є передвісниками нещастя, але є також випадки, коли вирази з прикметником *чорний* по-

зитивно характеризують людську зовнішність: *чорні брови, чорна кісонька* тощо. В поезії О. Олеся стилізовані фольклорні поетизми побудовані на основі асоціації: *чорна кров, чорний піт, чорні уста*, вони реалізують широкий спектр негативних конотативних значень – такий, який з'являється після важкої роботи, як-от "змучений, втомлений". Творче новаторство у народно-пісенній образності наявне у Григорія Чупринки, який передає абстрактні поняття, персоніфікує їх і створює яскравий образ-символ (*В чорній масі Морок чорний, / Морок сонний, / Під чорною тугою*)¹.

Інший поет-символіст Я. Савченко також привертав увагу до смертної символіки чорного кольору. Для нього цей колоратив – найголовніший, як зазначають сучасні критики:

"Поезію Савченка породили передчуття катастрофи, Перша світова війна, що закінчилась революцією. Його поезія – передчуття й відлуння цієї катастрофи. А тому улюблений його колір – чорний, що покриває навіть стихію вогню і сонця: "Три кольори в житті було, / В трьох кольорах уся земля. / В двох кольорах горіло Зло, / А третій мій. А в третім – я. / І третій – чорний, як агат. / Я вмер уже – і ним свічусь. / І третій – блиск страшних Свічад, / Що мертвий я тепер дивлюсь" ("Три кольори")"².

Таким чином, у традиційній культурі, в українському мистецтві кінця XIX – початку XX ст. чорний колір мав яскраво виражений негативний характер, символізував смерть, страждання, загибель.

Треба зазначити, що "чорні дошки", "чорні списки", як і більшість форм репресій проти класів та станових груп, цивільного населення, не були винаходом більшовиків. "Чорні списки" згадуються у спогадах, літературних творах як реалії російського життя XIX та початку XX ст.; пов'язувалися з навчанням, проходженням служби. Зафіксовано їхню їх належність до засобів морального засудження за певні провини (недбальство, запізнен-

ня, погана дисципліна тощо). Звичайно ж, при цьому вони не несли реальної фізичної загрози. Трагічний зміст у XIX ст. мали “чорні прапори” – символи чуми та холери, які вивішувалися у населених пунктах, що перебували на карантині, або населення яких вимирало внаслідок смертельних пошестей.

Після 1917 р. радянському суспільству було нав’язано примітивну дуалістичну схему мислення (свій-чужий, ворог-товариш, або за популярним більшовицьким лозунгом біблійного походження: “Хто не з нами, той проти нас”). Унаслідок цього сільські громади, колективи підприємств, установ поділялися на сумлінних працівників, яких заносили на Червону дошку пошани, та “саботажників”, котрі потрапляли на Чорну дошку ганьби.

Таким чином, у традиційній дихотомії місце “білого” посіло “червоне”, революційне, але її сенс не змінився. Закріплювався поділ світу на своїх (червоних) та ворогів або тих, хто їм допомагав чи потенційно міг допомагати (білих, чорних). Під час російської революції і боротьби за незалежність України 1917–1921 років прапори чорного кольору використовувалися революційним повстанським рухом, очолюваним Н. Махном, та іншими напрямками анархізму (анархо-синдикалізм). У махновців чорний колір символізував смерть, яку вони несли своїм ворогам – як червоним, так і білим. Історію цього чорного прапора пов’язано з французьким робітничим (синдикальним) рухом, зокрема, Ліонським повстанням 30-х років XIX ст. Тоді французькі робітники використовували чорний прапор (колір відчаю) на противагу білому монархічному прапорові. Пізніше чорний колір було взято на озброєння Організацією українських націоналістів. У партійній символіці ОУН чорний пов’язувався з родючим українським ґрунтом, а червоний – з кров’ю, що пролилася за нього.

За радянських часів “чорна дошка” разом з “червоною” як ідеологічний інститут комуністично-радянської влади пройшли тривалий шлях від народження в 1917–1921 роках фактично до останнього подиху ССРСР. Виділялися найкращі особи, колективи, осередки, підприємства, установи, яких уміщували на “червоній дошці”. Це могли бути реальні “дошки пошани” з портретами, перехідні “червоні прапори”, списки передовиків, що оприлюд-

нювалися у ЗМІ. Навколо них створювалася позитивна громадська думка. Вони отримували відповідні відзнаки, моральну чи матеріальну винагороду.

Тих, хто погано працював, тобто порушував казармену дисципліну, "саботував", не виконуючи доведених з гори планів та норм виробітку, або в якийсь інший спосіб "сприяв класовому ворогові", натомість заносили на ганебну "чорну дошку". Вона теж могла мати вигляд реальної дошки з переліком чи портретами "відстаючих", "ганебних прапорів", або "чорних списків", що друкувалися в газетах. Навколо них створювали негативну громадську думку, таврували, ганьбили. До них так само застосовували моральні, адміністративні та матеріальні каральні санкції.

Одним з перших терміни "червона" та "чорна" дошки на території України вжив у березні 1920 р. І. Сталін, тоді ще член політбюро ЦК РКП(б), нарком у справах національностей РСФСР. Виступаючи від імені ЦК РКП(б) на IV конференції КП(б)У з доповіддю про економічну політику, він привернув особливу увагу до проблем морально-політичної мотивації праці у промисловості, запровадженні мілітаризації праці. За прикладом війська Сталін пропонував відзнаки для робітників: "Надо награждать одни группы перед другими, выдавать красные ордена труда, чтобы знали все, что мы так же ценим труд, как и военные операции". З іншого боку, представник російського ЦК говорив і про заходи з примушення до праці:

"...например в Донецком бассейне там придется принять меры мобилизации укрывающихся в деревне углекопов, вытащить их на свет божий и заставить трудиться, ибо есть у нас товарищи, не мало таких рабочих, которые скрываются и которых нужно вытащить за волосы. Для этих понадобится черная доска [курсив наш. – Г. П.], а для тех, которые сами идут на работу и готовы отдать всю свою жизнь, для тех красная доска отличия, чтобы создать отличие между теми, которые отдают свою жизнь, от тех, которые скрываются от работ"³.

У тезах ЦК РКП(б) з цього питання, підтриманих спеціальною резолюцією української партконференції, містилися навіть указівки щодо застосування разом з агітаційно-ідейним впливом репресій “по отношению к заведомым бездельникам, паразитам, дезорганизаторам...”⁴. Варто звернути увагу на чітко позначений тут зв'язок зазначених ідеологічно-моральних стимулів з примусом і навіть репресіями, з мілітаризацією праці – поки що в промисловості.

На селі в періоди “загострення класової боротьби” такі ганебні списки, крім звичайних ідеологічно-моральних ознак, набували репресивного змісту для занесених до них. Під час збирання продрозкладки у 1919–1921 роках українські села, мешканці яких не погоджувалися віддавати свій врожай задарма радянським продовольчим загонам, оголошувалися “чорнопрапорними”. Там уводилася система колективної відповідальності: за невиконання приписів правлячої партії розстрілювали заручників, виселяли мешканців, позбавляли їх рухомого та нерухомого майна.

Згодом значення занесення на “чорну дошку” тих або інших підприємств, установ, окремих працівників утратило таку гостроту, стало здебільшого фактором морального осуду. Можна навести приклад навіть з 1932 р.: за відставання у розповсюдженні облігацій державної позики “Четвертый, завершающий год пятилетки” у м. Рибінську Верхнє-Волзького краю РФСР до “черного списка предприятий и учреждений, не выполнивших и трех четвертей задания” потрапили два заводи, кілька фабрик (канатна, порцелянова), будівельних організацій, а плавсклад рибінського пароплавства (тобто екіпажі пароплавів) оголосили кандидатом на “рогожное знамя”. “Красный” та “черный” списки були надруковані у спеціальному бюлетені місцевої газети “Верхневолжская правда”⁵. Про якісь каральні санкції в такому випадку не йшлося. Об'єкти, що потрапили на таку “чорну дошку”, не отримували певних пільг, привертали першочергову увагу партійних органів. Там проводилися додаткові пропагандистські та політико-організаційні заходи, “зміцнювалося” виробничне та партійне керівництво. Звичайно ж, списки таких

об'єктів широко оприлюднювалися в пресі, оголошувалися по радію.

Разом з тим "чорну дошку" не можна розглядати лише як "одну из форм идеологического обеспечения", використану тільки 1932 р.⁶, як це стверджують російські археографи та історики, котрі підготували збірник документів "Голод в СССР". Не була вона впродовж трагічних 1930-х років і виключно методом морального стимулювання, як про це написав професор В. Бондарев з Новочеркаського політехнічного інституту⁷. "Чорна дошка" однозначно мала потужний репресивний зміст, а ідеологія та моральне стимулювання тут посідали місце зовнішнього оформлення режиму адміністративно-репресивного тиску на селян. Потрібно наголосити, що саме на селі і саме в період Голодомору 1932–1933 років термін "чорна дошка" набув такого трагічного значення. У містах УСРР до заводів та фабрик, занесених на "чорну дошку", таких репресій, як на селі, фактично не вживали. Певна пікантна ситуація склалася 1930 р. в Маріуполі. Тут, за свідченням уповноваженого ЦК КП(б)У з хлібозаготівель І. Кулика, заводи ім. Ілліча за невиконання промфінплану були занесені на "чорну дошку", тому звідти неможливо було взяти чергових "тисячників" на організацію засівкампанії на селі, де б ті, своєю чергою, запроваджували "чорні дошки" для "саботажників"⁸.

Не можна погодитися з російськими колегами і щодо відсутності "чорних дощок" "в буквальном смысле". Предметні, візуальні ознаки такого репресивного режиму, як свідчать архівні документи, публікації в пресі, спогади сучасників, були такими: уміщені в газетах списки (у тому числі в чорних рамках), прапори, що видавалися або вивішувалися на в'їзді до села, транспаранти, дошки, таблички та ін. У матеріальному вираженні це були певні штрафи, примусові платежі, позбавлення заводу промислових товарів, припинення всілякої торгівлі взагалі, оточення військами або міліцією, постійні обшуки і реквізиція всіх їстівних продуктів, виселення з домівок, позбавлення присадибних ділянок, депортації тощо. Разом узяті це створювало на селі, яке потрапило на "чорну дошку", умови, несумісні з життям.

Це дослідження присвячене режиму "чорної дошки" як адміністративно-репресивному засобу колективного покарання сіль-

ського населення, насамперед в Україні. Завданнями даної монографії є всебічне розкриття етапів формування, складових такого комплексного заходу покарання селян, його змістового значення. Важливо також порівняти обставини запровадження і зміст режиму “чорної дошки” в Україні та в інших регіонах ССРСР (Північний Кавказ, Поволжя, Казахстан, Далекий Схід тощо) і побачити, чи мав такий репресивний режим певне національне обличчя.

* * *

Історичні джерела, які дозволяють нам усебічно розкрити тему місця і значення режиму “чорної дошки” під час Голодомору 1932–1933 років в Україні та на інших територіях ССРСР, за принципом походження можна розподілити на кілька великих груп. Насамперед, це офіційні партійні, партійно-радянські та радянські акти: закони ССРСР і УСРР, постанови, рішення та директиви ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У; ВЦИК ССРСР, ВУЦВК, постанови та інструкції СНК ССРСР, РНК УСРР, накази, директиви, роз’яснення та інструкції народних комісаріатів внутрішніх справ, землеробства, робітничо-селянської інспекції, торгівлі, фінансів, юстиції; інших органів, що керували сільським господарством: Укрколгоспцентру, Трактороцентру, МТС, Вукоопспілки тощо. Аналогічні документи виходили від ОГПУ, Генеральної прокуратури та інших репресивно-каральних структур комуністично-радянського авторитарного режиму. На обласному рівні – це постанови і рішення обкомів КП(б)У, місцевих парторганів, обласних та районних виконкомів. Характерним є той факт, що доленосні для тисяч людей рішення про запровадження режиму “чорної дошки” у конкретному колгоспі, селі, сільраді чи цілому районі приймалися у переважній більшості випадків вузьким складом партійно-радянських органів (бюро, оргбюро парткомів, президією чи бюро президії облради, виконкому), або взагалі шляхом опитування, тобто без формального спільного зібрання членів даного дорадчого органу. У такому випадку навіть можна говорити не про колективну, а конкретну індивідуальну відповідальність за згадані рішення та наслідки, що вони мали, тих

посадових осіб комуністично-радянської держави, котрі їх підписували. Для дослідження проблеми запровадження режиму "чорної дошки" саме такі офіційні документи мають найбільшу цінність, оскільки ними регулювалися не тільки початок і кінець репресій. У них відбилися також "ефективність", результати та наслідки їхнього застосування.

Іншу групу складають різноманітні звітно-аналітичні документи: звіти щодо перевіряння стану справ на місцях, листи та щоденники уповноважених ЦК ВКП(б), КП(б)У, обкомів та райкомів компартії, які часто тиражувалися і розсилалися для інформації членам союзного та республіканського ЦК, місцевих парторганів. Велике значення мають звітно-аналітичні документи наркоматів та інших державно-кооперативних структур (Укрколгоспцентр, Трактороцентр, Вукоопспілка). Винятково важливу інформацію містять звіти, довідки та матеріали обстежень спеціального партійно-радянського наглядово-контролюючого органу – ЦКК КП(б)У–НК РСІ та його місцевих структур. Вони мали за завдання перевіряти діяльність усіх радянських, кооперативних, громадських інституцій, робити певні висновки, ініціювати перед партійно-радянськими органами відповідного рівня питання вжиття щодо порушників найсуворіших заходів партійного і державного покарання. У зв'язку із залученням для "підстьобування" хлібозаготівель органів суду та прокуратури значна інформація щодо запровадження режиму "чорної дошки" відкладалася в фондах обласних прокуратур, зокрема списки об'єктів, занесених на обласні та місцеві "чорні дошки".

Поважне місце серед джерел дослідження репресивної політики комуністично-радянської влади займають спогади і свідчення сучасників. Як правило, вони досить красномовні і переконливі, відтворюють фактичну картину справ на місцях, численних ексцесів тощо. Проте не слід забувати, що основну масу свідчень було занотовано вже у наш час, і багато десятиліть віддаляють ці трагічні події від їхньої документальної фіксації. Не можна вважати зібрані вже у наш час спогади за "голос крест'янина из далекого 1933 г."⁹, тому що на повідомлення очевидців наклали свій відбиток усі подальші історичні події. Але як віддзеркалення реальних фактів Голодомору-геноциду

1932–1933 років в Україні в своєрідній формі в родовій, національній пам'яті вони безперечно заслуговують на виняткову увагу та докладний аналіз.

Неприйнятною, на нашу думку, є інші крайнощі – коли ті самі науковці визнають “с научной точки зрения возможности данного источника в плане получения взвешенной и объективной оценки основных событий 1932–1933 гг. в советской деревне” досить “ограниченными”¹⁰. Це повна неповага до тих, хто вижив у нелюдських умовах, зберіг пам'ять про реальний перебіг подій попри всі спроби комуністично-радянського режиму спотворити минуле. Разом з тим це і наукова некоректність, адже спогади є важливою складовою історичної пам'яті народів, непересічним історичним джерелом. Тільки досліджувати їх потрібно за спеціальною методикою, про яку не знає і якою не володіє більшість професійних істориків.

Спогадам сучасників про режим “чорної дошки” притаманні дві особливості. Перша полягає у тому, що цей комплекс репресивних заходів не завжди згадувався очевидцями, навіть якщо вони вели мову про події в селі, сільраді, колгоспі, абсолютно достеменно занесених на “чорну дошку”. Це свідчить, що в народній пам'яті такі екстремальні репресивні заходи саме через їхню жахливість не завжди затримувалися. По-друге, як зазначала дослідниця такого феномену на Кубані Д. Хубова: “На примере использования понятия «черная доска» очевидны гуттаперчевая природа коллективного, общинного сознания и механизм коллективной памяти, действующей по принципу палимпсеста...”. Щоб осягнути нелюдський сенс такого явища, народна пам'ять намагалася “унаочнити” (“опредметнить”) його, і сучасники говорять про чорні прапори, брудні ганчірки темного кольору, що вивішувалися на будинках сільрад замість червоних радянських прапорів, чорні дошки на в'їзді до села, хатні вікна, забиті навхрест дошками чорного кольору, окреслення сіл “чорними колами” тощо, яких насправді могло і не бути¹¹. Проте, як ми побачимо далі, за такими візуальними спогадами стояли і справжні предмети (“рогозяні прапори” ганьби, дошки, на які заносили покарані села, колгоспи тощо).

Матеріали тогочасної преси всіх рівнів (центральної, регіональної, місцевої, оперативних бюлетенів, багатотиражок, "бойових листків" МТС тощо) мають виняткове значення для дослідження реальних масштабів запровадження режиму "чорної дошки" в Україні. Партиїно-радянські органи, які виголошували присуд конкретному колгоспу, артілі, селу, сільраді, району, завжди вимагали довести своє рішення до якомога більшого числа громадян. Списки колгоспів, сіл, сільрад, районів в обов'язковому порядку регулярно друкувалися в газетах, і вони часом виявляються єдиним достовірним джерелом про застосування таких репресій щодо конкретного об'єкту "чорної дошки". На жаль, стан збереженості регіональних та місцевих ЗМІ кінця 1930–1934 років є незадовільним. У зв'язку з процесами адміністративно-територіальних трансформацій у цей час (ліквідація округ, запровадження двоступеневої форми управління, згодом створення областей) мережа регіональної та місцевої преси була дуже нестабільною, не кажучи вже про багатотиражки та інші специфічні видання, наприклад друковані органи політвідділів МТС.

Варто говорити про стан оприлюднення історичних джерел, пов'язаних із запровадженням режиму "чорної дошки". Сьогодні слід визнати опублікованими переважно більшість таких джерел, оскільки вони містяться практично у кожному збірнику документів узагальнюючого та регіонального значення. Найпершою документальною збіркою стало видання колишнього Інституту історії партії при ЦК КПУ "Голод на Україні 1932–1933"¹². Окремо слід згадати два академічних збірники документів і матеріалів, здійснених 1993 ("Колективізація та голод на Україні")¹³ й 2007 ("Голодомор в Україні 1932–1933")¹⁴. Останній, підготовлений і виданий Р. Пирогом, варто визнати найбільшим на сьогодні тематичним зібранням відповідних архівних документів, матеріалів тогочасної преси із зібрань України та Росії. Разом з тим російські археографи закидають цьому збірникові публікацію неповних текстів деяких найважливіших документів і таким чином викривлення їхнього змісту¹⁵. 2008 р. друком вийшла значна кількість документальних публікацій, де містилася певна частина офіційних джерел про запровадження і функціонування репресивного режиму "чорної дошки"¹⁶.

Значну кількість архівних джерел про запровадження, застосування репресивного режиму “чорної дошки” і його наслідки містять тематичні збірники документів. На першому місці стоїть збірка матеріалів, пов’язаних з діяльністю двох сталінських посланців в Україні Л. Кагановича та В. Молотова, а також інших кремлівських емісарів – “Командири великого голоду”. Там зібрані різноманітні свідчення їхньої роботи: звіти, щоденники, дорожні нотатки. Такі документи розкривають механізми прийняття рішень щодо упокорення українських селян голодом¹⁷. Варто назвати також збірник “Оріхівська справа”, що містить вичерпну публікацію джерел щодо однієї з найрезонансніших кримінальних справ того часу, порушеної проти керівництва Оріхівського району тодішньої Дніпропетровської області. Своє місце там знайшли і документи про “чорні дошки” на Оріхівщині¹⁸.

Капітальні публікації російських вчених – відомого дослідника селянства В. П. Данилова та його учнів, здійснені у рамках міжнародних проектів з аграрної історії, стали найважливішою частиною археографічної складової джерельної бази дослідження Голоду 1932–1933 років на теренах ССРСР. Ідеться, в першу чергу, про 5-томний збірник “Трагедия советской деревни”, в якому вперше побачили світ раніш таємні документи Політбюро ЦК ВКП(б), І. Сталіна, ОГПУ щодо колективізації та голоду, що став її наслідком¹⁹. Частину секретних аналітичних та інформаційних документів радянських репресивно-каральних органів опубліковано у відповідних томах багатотомного видання “Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД”²⁰. Нарешті, нещодавно вийшов друком тритомний збірник документів і матеріалів “Голод в СССР 1929–1934 годов”, де так само оприлюднено певну частину офіційних документів про застосування режиму “чорної дошки” на Кубані, у Поволжі, Сибіру, Далекому Сході та Казахстані²¹. Його можна визнати узагальнюючим документальним виданням з цієї тематики, оскільки разом із великою частиною нових документів з Архіву Президента Російської Федерації, Центрального архіву ФСБ Росії та інших центральних архівосховищ у ньому републіковано й значну кількість документів з двох названих вище збірників.

Як окрему форму оприлюднення архівних свідчень про застосування режиму "чорної дошки" у рамках компартійно-радянської політики Голодомору-1932–1933 років слід розглядати електронні публікації документів. Вони здійснюються у вигляді електронних виставок, підготовлених українськими та російськими архівістами, а також як окремі електронні публікації на відповідних сайтах та веб-порталах. Яскравим прикладом є мультимедійний "Електронний архів Голодомору", вміщений на порталах Державної архівної служби України "Архіви України" та Інституту історії України НАН України²². Практично всі державні архіви областей розмістили документи такої тематики на своїх сайтах та веб-сторінках. Як приклад можна навести он-лайнкові виставки, присвячені трагічним подіям 1932–1933 років в Україні, держархівів Житомирської, Запорізької, Миколаївської та ін. областей²³. Існує спеціальний сайт "Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область", на якому вміщено консолідовані Інтернет-ресурси даної тематики з держархіву області, ГДА СБУ, фондів збірок музеїв Слобожанщини²⁴. Російські колеги оприлюднили електронні копії документів федеральних і регіональних архівів на порталі МЗС Російської Федерації²⁵, на сайті "Архивы Кубани"²⁶.

Разом з тим доводиться констатувати, що далеко не всі такі документи центральних і місцевих органів комуністично-радянської влади на сьогодні виявлено й оприлюднено. У процесі роботи над даною книгою віднайдено не опубліковані сучасними археографами республіканські урядові постанови, звітно-аналітичні документи, інформаційні листи тощо, які мають важливе значення для розуміння місця такого засобу масового державного терору проти сільського населення України, механізму його запровадження та всіх складових режиму "чорної дошки". Виявлено також документи ЦК ВКП(б) та особисто І. Сталіна, щодо яких є відомості про їх існування, але тексти досі не опубліковано, попри їхню очевидну значущість. Зокрема, йдеться про телеграму І. Сталіна від 8 листопада 1932 р. всім крайкомам та обкомам ВКП(б), в якій розкривався зміст репресивних заходів, запроваджених постановою Північно-Кавказького крайкому від 4 листопада 1932 р. (у тому числі щодо "чорної дошки") і містилася погроза застосування таких репресій повсюдно, якщо "кур-

кульський саботаж” не буде подолано у стислі терміни. Так само досі невідомі згадувані декількома сучасниками “директиви ЦК ВКП(б)”, які й спричинили запровадження режиму “чорної дошки” на Кубані в листопаді 1932 р.

* * *

Проблема місця, ефективності та видів масових репресій радянського режиму проти українського селянства, зокрема режиму “чорної дошки”, змісту цього поняття поки що не отримала в досить значній історіографії Голодомору 1932–1933 років в Україні належного висвітлення.

Перше значне наукове дослідження сталінської колективізації та пов’язаного з ним Українського Голодомору, яка належить американському професору Роберту Конквесту, на тлі широкої картини аграрних і політичних процесів у Радянському Союзі 1920-х – 1930-х років практично не містить аналізу всієї сукупності засобів масових репресій, зокрема специфіки режиму “чорної дошки”.

У загальних працях таких знаних дослідників цієї теми, як С. Кульчицький, В. Марочко та ін., згадується здебільшого запровадження режиму “чорної дошки” рішеннями ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. і РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., відкриття республіканської (всеукраїнської) “Чорної дошки” спільною постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” від 6 грудня 1932 р. тощо.

Так, С. Кульчицький пов’язує застосування режиму “чорної дошки” з діяльністю в листопаді 1932 р. надзвичайних хлібозаготівельних комісій на чолі з В. Молотовим (Україна) та Л. Кагановичем (Кубань, потім Україна). На думку провідного дослідника Голодомору, саме ці “командири великого голоду” змусили республіканські органи прийняти постанови про заходи з посилення хлібозаготівель, серед яких передбачалося штрафування незадаців у випадку відсутності хліба іншою продукцією, виробленою на присадибних ділянках. Унаслідок цього всі мешканці сіл, занесених на “чорні дошки”, позбавлялися всякої їжі й гинули від голоду. А 1 січня 1933 р. на “чорну дошку” фактично

було поставлено всю Україну. Адресована українським селянам телеграма Сталіна від 1 січня 1933 р. з вимогою здавати прихований від обліку хліб була сигналом до повсюдних обшуків. В іншій розвідці – передмові до Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні вчений зазначає, що генсек ЦК КП(б)У С. Косіор визнавав недостатню ефективність цього репресивного заходу, але дуже скоро вихід був знайдений:

“...зауваження Косіора щодо неефективності “чорних дошок” було враховане простим способом: *цю кару об'єднали з натуральними штрафами* [курсив оригіналу – Г. П.]. За спогадами людей, які жили в “чорнодошкових” селах, каральні акції аж ніяк не обмежувалися припиненням кредитування. Жителі таких сіл позбавлялися права на виїзд, в них йшли постійні пошуки прихованого хліба, супроводжувані натуральним штрафуванням”²⁷.

Далі С. Кульчицький доповнив свою версію бачення карального змісту режиму “чорної дошки”:

“Поєднання масових обшуків з натуральними штрафами, що призвело до Голодомору, здійснювалося в останні два місяці 1932 р. тільки в колгоспах, занесених на “чорну дошку”²⁸.

В іншій праці С. Кульчицький намагається з'ясувати, коли ж остаточно було сформовано повний набір репресивних акцій до українського села, і зауважує:

“Ми можемо твердити, що на час наради, тобто в *третьій декаді грудня, натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в одну репресивну акцію*” [курсив оригіналу. – Г. П.]²⁹.

Він також особливо підкреслив: “Десятки, а вскорі й сотні сел були занесені на «чорну дошку», що давало заготівелям основания для конфіскації всего имеющегося продовольствия”³⁰. Ще один висновок, зроблений науковцем, має відношення до репресивних заходів під час Голодомору (зокрема,

режиму “чорної дошки”) і є дуже важливим, оскільки вказує на суть радянської системи колективного покарання:

“... террор голодом не имеет показательности. Это – стрельба на поражение по площади. Жертвами его становятся не индивиды, опасность которых для инициаторов репрессий установлена, и не вслепую выбранные «мальчики для битья», а вся совокупность людей на определенной территории, включая детей и беременных женщин. Технологическая ненадобность демонстрационных признаков в терроре голодом и его, говоря на языке советских газет, «идеологическая необеспеченность» (чем можно объяснить необходимость уничтожения детей и беременных женщин?) обусловили осуществление этой репрессии в молчании. Террор голодом – молчаливый террор”³¹.

Такі справедливі спостереження над терористичною складовою режиму “чорної дошки” автор, на жаль, не завершив потрібним узагальненням, що цей режим став квінтесенцією, напрацьованим комплексом різноманітних репресивних заходів, які в своїй сукупності і запроваджували справжній геноцид на українських землях. Більш того, науковець вичленовує з такого виду комплексних репресій натуральні штрафи, вважаючи їх поряд з “чорними дошками” двома самостійними “способами впливу”, винайденими Молотовим і Кагановичем для відбирання в селян прихованого хліба³². Поза увагою вченого не лишилися й “чорні дошки” Кубані, які він, разом з усіма іншими трагічними подіями тієї історичної доби, визнав частиною “українського Голодомору”³³. Слід підкреслити, що С. Кульчицький став першим з істориків, який згадав режим “чорної дошки” в контексті Голодомору ще 1991 р., наголосивши на трагічних наслідках таких репресій для жертв всеукраїнської “Чорної дошки”: “Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки – наполовину”³⁴.

Інший відомий знавець проблем Голодомору 1932–1933 років в Україні В. Марочко в своєму розділі колективної монографії про радянські голодомори перераховує різні форми радянських репресій: заборону торгівлі хлібом, залучення органів юстиції та

прокуратури, штрафи тощо³⁵. Щодо "чорних дощок" історик відзначив, щоправда, без посилання на документи, їхню появу в січні-лютому 1928 р., коли "їх застосовували вибірково". Влітку цей репресивний засіб завдяки московським емісарам В. Молотову та Л. Кагановичу був "реанімований", а з 18 листопада, за твердженням дослідника, "чорні дошки" "набули другого дихання та офіційного карально-репресивного статусу згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У". Шість сіл трьох областей, занесених 6 грудня 1932 р. на республіканську (всеукраїнську) "Чорну дошку", названі ним "першими жертвами цієї зброї масового знищення мирного населення". Загалом В. Марочко веде мову про поширення згаданого репресивного режиму на колгоспи 82-х районів України, тобто на чверть усіх адміністративних районів УСРР, та на 5 млн. сільської людності³⁶. Проте вчений не відзначив засадничу різницю між "чорними дошками" 1928–1929 та 1932–1933 років, яка полягала в переході від індивідуальних (щодо окремих "нездавців") до колективних репресій (проти всього населення села, сільради, району, всіх трудівників певного колгоспу тощо).

Відомий дослідник політичного життя в Україні 1920-х – 1950-х років Ю. І. Шаповал на підставі оприлюднених документів радянських репресивно-каральних органів робить ґрунтовний висновок щодо національної складової антиселянських репресій: "...легко переконатися, в яку щільну і смертельну облогу взяли чекісти селян, приписуючи їм не лише господарські, побутові злочини, а й плекання "націоналістичних" планів"³⁷. Він також особливо підкреслював роль сталінських емісарів у застосуванні репресивних заходів проти українських селян і рядових комуністів: "Молотов надав потужного імпульсу здійсненню репресій"³⁸.

Варто згадати єдину в українській історіографії Голодомору 1932–1933 років розвідку про роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії, яка належить перу докторантки Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара Н. Романець. У ній послідовно розкрито сутність і застосування таких адміністративних заходів антиселянської боротьби, як товарна блокада українського села, масове штрафування селян,

їхня експропріація та депортація, застосування режиму “чорної дошки”. Дослідниця відзначила незначну ефективність першого заходу, масовість інших, неспроможність компартійно-радянських органів отримати всі накладені на селян натуральні та грошові штрафи, особливе місце “чорної дошки” серед усіх заходів економічного тиску на селян. Загалом усі названі адміністративні репресії визнані “головними чинниками, які зумовили Голодомор 1932–1933 років”³⁹. Проте не можна стверджувати, що авторка вичерпно проаналізувала всі види адміністративних репресій, об’єднаних під загальною назвою “режим чорної дошки”. Не згадано такі види покарання селян, як розпуск колгоспів, фінансовий тиск, судовий тиск, “чистки” активу та мешканців села тощо, хоча всі вони були невід’ємною складовою адміністративних репресій, застосованих на селі у 1932–1933 роках. Крім того, відсутній наголос на комплексності режиму “чорної дошки”, який включав як інтегральні складові практично всі інші адміністративні репресії.

Кілька розвідок та виступів на наукових конференціях із згаданої теми належать авторові цієї монографії. У 2008 р. на підставі зведених відомостей державних архівів областей уперше було узагальнено інформацію про об’єкти “чорної дошки” по всій Україні. Відповідні статті було опубліковано в наукових та науково-практичних журналах в Україні та Канаді, в електронному вигляді тощо⁴⁰. Проте це стало лише початком дослідження цієї складної та багатоаспектної проблеми, тому згадані статті не претендували на її вичерпне висвітлення.

Значною історіографічною проблемою є вивчення загальносоюзного змісту режиму “чорної дошки” та специфіки його запровадження в різних регіонах. Доводиться констатувати, що російські історики ще не звернули на нього належної уваги. Як окремі факти занесення районів, колгоспів та сільрад на “чорну дошку” в Україні, на Кубані, в Поволжі та Казахстані згадуються в загальних працях Н. Івніцького, І. Зеленіна, В. Кондрашина, кубанського дослідника Є. Осколкова, казахських істориків Ж. Абилхожина, М. Козибаєва, М. Татімова. Красномовним є той факт, що здебільшого констатується, як це робить В. Кондрашин, наявність “чорних дощок” не тільки в Україні, “но и в Северо-Кав-

казском крае и Поволжье". При цьому в монографії згаданого автора зовсім не розкрито механізм запровадження, значення і сутність цього репресивного заходу в російських регіонах. Як особливості згадано лише "порки крестьян в колхозах Нижне-Волжского края в период сельскохозяйственной кампании 1931 г., а также поголовное выселение казачьих станиц на Кубани за «саботаж хлебозаготовок»" ⁴¹. З іншого боку, І. Зеленін в одній з перших праць, що розкриває механізми сталінської колективізації, констатував, що в порівнянні з Україною Поволжя менше постраждало від Голодомору⁴².

Російський дослідник Н. Івніцький, якому пощастило ознайомитися з Архівом Політбюро ЦК КПСС (Кремлівський архів) ще наприкінці 1950-х років, зміг оприлюднити зібрані там матеріали стосовно механізмів організації всесоюзного Голоду 1932–1933 років лише на початку 1990-х у кількох майже автентичних публікаціях у Росії та Україні. Зокрема, він назвав ініціаторами запровадження "драконівських" заходів хлібозаготівель на Кубані та в Україні, в першу чергу режиму "чорної дошки", Л. Кагановича і В. Молотова, за пропозицією яких було прийнято постанови Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "О ходе хлебозаготовок и сева на Кубани" від 4 листопада та політбюро ЦК КП(б)У "О мерах по усилению хлебозаготовок" від 18 листопада 1932 р. Ним названо вжиті проти кубанського та українського села заходи режиму "чорної дошки", деякі цифри, наприклад, щодо 400 колгоспів України, занесених до ганебного списку в грудні 1932 р. Зроблено важливий висновок:

"Обращает на себя внимание то обстоятельство, что решения, принятые на Северном Кавказе и Украине, а затем и в Поволжье, были очень схожи, а поскольку северокавказское постановление редактировал Сталин, то не исключено, что и украинское постановление принималось по его указанию"⁴³.

Але якщо так, то пальма першості в опрацюванні набору репресивних заходів, відомих як режим "чорної дошки" (знамениті п'ять пунктів) належить не стільки сталінським посланцям,

скільки самому генсекові ЦК ВКП(б). Водночас зауважимо, що аналогічний набір репресивних заходів для нижньоволзького села поки не оприлюднений, і наразі важко говорити про його відповідність кубанському та українському. В своїй останній праці, присвяченій репресивній політиці радянської влади на селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х років, Н. Івніцький відзначав широке запровадження антиселянських “чорних дощок” у Поволжі з 1929 р. На них заносилися окремі селянські господарства, що підлягали бойкоту. Щодо подій 1932–1933 років автор стверджував, що українські “чорні дошки” наслідували кубанські: “такие же драконовские меры воздействия на крестьян Украины, как и на Кубани”. Він справедливо підкреслив відмінності репресій 1929–1931 та 1932–1933 років, насамперед, в їх спрямованості на все селянство, і застосування нових форм адміністративно-репресивного тиску: “Прежние формы репрессий дополнялись новыми: бойкот, занесение на «черные доски» селений, колхозов, сельсоветов и даже районов со всеми вытекающими из этого последствиями...”⁴⁴.

На думку іншого російського історика, І. Зеленіна, кожен з посланців Сталіна (В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев) мав перед собою стереотипні п'ять позицій згаданих репресій:

“1) немедленное прекращение подвоза товаров, полное свертывание кооперативной и государственной торговли с вывозом из магазинов всех наличных товаров; 2) полное запрещение торговли как для колхозников, так и для единоличников; 3) прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств; 4) проведение чистки колхозных, и государственных аппаратов от враждебных элементов; 5) изъятие органами ОГПУ организаторов саботажа хлебазаготовок”.

Все це дослідник розцінював як повну блокаду визначених сіл. Він підкреслював також:

“...каждый из руководителей комиссий стремился внести что-то свое, оригинальное. Так, Каганович приме-

нил на Кубани такую дикую меру, как поголовное выселение (депортацию) всех жителей упорствующих в «саботаже» станиц на Север и заселение их колхозниками с Севера и демобилизованными красноармейцами”.

“Оригінальним” винаходом Молотова в Україні російський науковець називає позбавлення одноосібників-“саботажників” земельних та присадибних ділянок, виселення їх за межі району та навіть областей⁴⁵. Цим думкам значною мірою суперечить загальний висновок: “Картина общекрестьянской трагедии во всех переживших ее регионах по существу была идентичной”⁴⁶.

В. Кондрашин у своїй нещодавній праці, що є певною мірою підсумковою в сучасній російській історіографії, згадує “чорні дошки” як “апробированную” на Північному Кавказі “меру «воздействия» на «саботажников» хлебозаготовок”, і перераховує “п’ять пунктів Кагановича”, що застосовувалися щодо них. Утім, він не розкриває всієї специфіки російського варіанту режиму “чорної дошки”, тому доводиться орієнтуватися на його загальні висновки щодо репресивної політики партійно-радянського керівництва ССРСР упродовж 1932–1933 років. Важливим є спостереження автора, що “Сталинское руководство оказывало давление на местные партийные органы Поволжья и с помощью информации о принятых им мерах на Кубани”⁴⁷. Він підкреслив основну відповідальність вищого парткерівництва ССРСР за застосування різноманітних репресивних заходів проти селянства:

“Именно под давлением ЦК ВКП(б) местное краевое руководство вынуждено было применять самые решительные меры, чтобы обеспечить выполнение государственных заказов по хлебосдаче. Поэтому ЦК ВКП(б), Советское правительство и лично Сталин должен не только разделить ответственность с местным краевым и низовым партийно-советским руководством за характер мер, использованных для выполнения плана хлебозаготовок 1931–1932 гг., но и взять на себя основную его часть за их применение, а также за весь дальнейший ход событий в регионах”⁴⁸.

Разом з тим Кондрашин різко заперечує “національну складову” репресій у ході Голодомору 1932–1933 років, наголошуючи: “Голод в равной степени затронул селения с русским и нерусским населением и не имел “национальной специфики”, т. е. направленности против какого-то одного народа”⁴⁹. Говорячи про Кубань та Донщину, він стверджує:

“В ходе хлебозаготовок на Северном Кавказе удар направлялся в целом против крестьянства, но прежде всего против казачества. Помня об активном участии большинства кубанских, донских и терских казаков в белом движении в годы Гражданской войны, сталинское руководство и Каганович лично усматривали в казачьих станицах лишь гнезда «кулацко-казачьей контрреволюции», по старинке отождествляя трудовое казачество с кулачеством. Эта предвзятость к казачеству партийного актива, состоявшего, как правило, из числа иногородних, наложила свой отпечаток на характер хлебозаготовительной кампании 1932 г. и дальнейшей ситуации в голодающих станицах Дона и Кубани в 1933 г. Этим обстоятельством, а не тем, что в Кубанском округе проживали выходцы из Украины (бывшие запорожские казаки), как иногда утверждают некоторые украинские историки, во многом объясняется, что в 1933 г. в наиболее тяжелом положении оказались именно казачьи районы Кубани, Дона и Ставрополя”⁵⁰.

Автор забуває додати до цього переліку також козацькі станиці Нижнього Поволжя. Безперечно, козаків Півдня Росії прирекли на жертви соціоциду за двома ознаками: як аграрне населення та як окрему етнографічно-соціальну групу, ненависну більшовикам. Але найголовніше – як пояснити, виходячи з такої логіки, що саме на Кубані на “чорну дошку” потрапило 15 станиць і ще більша кількість колгоспів, окремих бригад переважно в україномовних та українізованих районах, а на Дону – тільки дві? І чому сталінський посланець Каганович під час своєї кавказької місії говорив про репресії виключно на Ку-

бані, пов'язуючи їх з необхідністю побороти діяльність "петлюровських елементів", ніби перекочували сюди з України?

Дуже цікавою видається практично єдина в російській історіографії розвідка Д. Н. Хубової "Черные доски: Tabula rasa. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах". У ній на підставі свідчень сучасників голоду та їх нащадків уперше звернено увагу на зміст режиму "чорної дошки" на Кубані. Авторка прослідкувала, як цей феномен епохи відбився в народній пам'яті. За наведеними нею усними свідченнями, практично кожен з опитуваних 1989 р. мешканців кубанських станиць, занесених на "чорну дошку", згадували про цей факт, говорили про "чорні прапори" або ганчірки, рогожі, що вивішувалися замість червоних прапорів на станичних радах; жалобні "чорні дошки" на в'їзді до станиць, дошки перед радянськими установами, куди записували відстаючих, або про ті, якими забивалися вікна у хатах. Дослідниця зауважує з цього приводу: "На примере использования понятия «черная доска» очевидны гуттаперчевая природа коллективного, общинного сознания и механизм коллективной памяти, действующей по принципу палимпсеста...". Разом з тим у розвідці виокремлено певні змістовні характеристики режиму "чорної дошки": створення внутрішніх резервацій без права торгівлі, накладання штрафів, навіть військово оточення станиць з метою запобігання їхнім мешканцям залишити "чорну" територію. Загальний підсумок статті такий: " «Черные доски» – метонимия. За этим словосочетанием стоят как драматизм конкретной фактографии, так и феномен народного, массового сознания, непознаваемости"⁵¹. В іншій статті Д. Хубова стверджувала: "Словосочетание «черная доска» встречается в каждом интервью. Но вряд ли есть другое словосочетание, создающее такую понятийную путаницу". І ще одне важливе зауваження дослідниці:

"Бесспорно одно: «черная доска» – это попытка выхода коллективного сознания за границы непонимания, опредмечивания безграничного горя, голода, смерти, массового мора. Кстати, и рядовые работники местных органов власти, бывшие руководители, как правило,

отрицают всякую опредмеченность «чернодосочного» режима»⁵².

До такого висновку, який спростовується наявними документами, що засвідчують у багатьох випадках таке “унаочнення” репресій у вигляді реальних дощок, прапорів, списків тощо, авторку очевидно підштовхнула однобічність використаної неї джерельної бази.

Нечисленними публікаціями представлено регіональну російську історіографію Голодомору 1932–1933 років. Практично єдиною спеціальною роботою, присвяченою цим трагічним подіям на Північному Кавказі, досі є написане ще 1991 р. дослідження донського історика Є. Н. Осколкова, побудоване на аналізі розсекречених документів політвідділів МТС. Така джерельна база обмежила хронологічний відтинок часом створення цих ідеологічно-репресивних та наглядових інституцій (з 1933 р.), хоча частина його праці розкривала “бесчинства заготовителів” в 1932 р.⁵³. Традиційним для північно-кавказьких істориків є дослідження процесів переселення козаків зі станиць, занесених на “чорну дошку”, та їх заселення демобілізованими червоноармійцями, взаємин переселенців з козаками тощо⁵⁴. На відміну від самого Голодомору 1932–1933 років, як зазначає новочеркаський вчений А. Скорик, “выселение жителей «чернодосочных» станиц, имеющее прямое к ним отношение, не стало фигурой умолчания”, оскільки комуністична влада намагалася надати цій репресивній акції “назидательный характер”⁵⁵. Згадану статтю можна вважати однією з небагатьох, які розкривають суть проблеми застосування режиму “чорної дошки” на Кубані, навіть з національно-етнографічної точки зору. Разом з тим не всі її висновки, на наш погляд, є доведеними. Навряд чи варто пояснювати розгортання репресій у цьому регіоні з кінця жовтня 1932 р. тільки роздратуванням Сталіна “медленным выполнением завышенных хлебозаготовок”, а занесення на “чорну дошку” вважати заходом з “репресивного стимулювання хлебозаготовок”. Очевидно, що це стало лише зручним приводом для остаточного “вирішення” більшовиками як загальноселянського, так і спеціально козацького (і українського) пи-

тань. Так само, на наш погляд, не було суттєвих протиріч між “класово-дифференцированным” та “етнографично-унитарным” підходами до населення Кубані⁵⁶. Як завжди, більшовики використовували один термін замість іншого, і “огульно-масові” репресії під прикриттям класової риторики стали реаліями їхньої політики не тільки на Кубані, але і в Україні.

Режимові “чорної дошки” на Кубані присвячено статтю Г. Кокунька. Автор стверджував, що:

“Систему “черных досок” (названных так по советской традиции – в отличие от “красных досок” почета) ввел член ЦК ВКП(б), секретарь Северо-Кавказского крайкома ВКП(б) Б. П. Шеболдаев. На “доску позора” заносились станицы, по мнению партии, не справившиеся с планом хлебосдачи”.

Датував він перше занесення на “чорну дошку” станиць Новорождєственської, Медведовської та Теміргоевської 4 листопада 1932 р.⁵⁷

Більш докладно, за архівними документами, дослідила феномен кубанських “чорних дощок” місцева дослідниця І. Ю. Бондарь. У статті “Архівні документи про голод на Кубані 1932–1933 років” (передмова до онлайнної виставки архівних документів “Хлебозаготовки и голод на Кубани в 1932–1933 годах”) йшлося:

“Что такое «черные доски»? Синоним «доски позора», элемент агитпропработы. Под такими заголовками в газетах публиковались сведения об отстающих. Была и другая подобная символика: «орден верблюда», например, а для передовиков – «красные доски». Но в постановлении крайкома от 4 ноября 1932 г. термин «черная доска» приобрел новое, зловещее содержание”.

Тут варто підкреслити, що Бондарь фактично першою звернула увагу на дворівневий зміст поняття “чорні дошки”. З одного боку – ординарне, тобто знаряддя морального осуду та ознака запровадження певних матеріальних санкцій. І надзвичайне, в умовах Голодомору. Далі історик підкреслювала:

“Фактически это означало блокаду черномосочных станиц. Но репрессиям подвергались не только эти, но и другие населенные пункты. Вторым пунктом данного постановления предусматривалось – *«в качестве последнего предупреждения»* [тут і далі – курсив оригіналу. – Г. П.] – полностью прекратить завоз товаров в 10 районов края (в том числе 8 кубанских), а еще из 10 районов (все кубанские), прекратив завоз, *«вывезти все товары со складов райпотребсоюза и товарных баз промышленности и кооперации»*. В отношении единоличников, отказывающихся от сева, устанавливались такие меры, как лишение усадебной земли, выселение за пределы края, а к злостно невыполняющим планы хлебозаготовок – применение взысканий по ст. 61 УК РСФСР”⁵⁸.

В іншій статті І. Бондарь про архівні документи кубанських архівів за 1932–1933 роки спеціальний розділ присвячено документальним свідченням про занесення кубанських станиць на “чорну дошку”. Вона подає відомості про запровадження всіх “п’яти пунктів Кагановича”, а крім того – застосування військової сили для “обеспечения «черномосочных» мероприятий”, охорони обозів, що вивозили хліб із станиць. Автор зазначає, що в списку 15 станиць, занесених на ганебну дошку: “станицы из разных районов Кубани, и бывшие черномосские, и бывшие линейные. Даже первые занесенные на черную доску три кубанские станицы имели разное происхождение и, соответственно, состав населения”⁵⁹.

Певну інформацію про ініціаторів та виконавців запровадження режиму “чорної дошки” на Кубані (Л. Кагановича, Г. Ягду, Я. Гамарника, Б. Шеболдаєва, І. Кабаєва, Є. Євдокимова та ін.) наведено в статті С. Наумова “Черные доски”. Из истории Голодомора 1932–1933 годов на Кубани”. Автор зосередив увагу на процесі виселення козаків, зокрема, станиці Полтавської, що супроводжувалося введенням особливого комендантського режиму. Разом з тим він чітко окреслив п’ять репресивних заходів, об’єднаних під назвою режим “чорної дошки”:

- “1) Немедленное прекращение подвоза товаров, полное свертывание кооперативной и государственной торговли с вывозом из магазинов всех наличных товаров;
- 2) Полное запрещение торговли как для колхозников, так и для единоличников;
- 3) Прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств;
- 4) Проведение чистки колхозных, кооперативных и государственных аппаратов от «чуждых и враждебных элементов»;
- 5) Изъятие органами ОГПУ организаторов «саботажа хлебозаготовок»”⁶⁰.

Варто додати до них ще запровадження особливого режиму управління та масові депортації кубанських козаків, яких офіційно не було згадано в постанові Північно-Кавказького крайкому ВКП(б), що стало головною особливістю кубанської “чорної дошки”.

Ростовська дослідниця Т. Власкіна наводить дуже цінні відомості щодо Голодомору 1932–1933 років на території колишньої Облaсті Війська Донського, яка за радянських часів була розірвана між Нижне-Волзьким, Південно-Кавказьким краями РФССР та УСРР. Вона назвала режим “чорної дошки” “крайней степенью воздействия на население, «саботирующее» хлебозаготовки..., что влекло за собою применение ряда мер репрессивного характера”⁶¹.

На цьому тлі значним дисонансом виглядає остання розвідка професора Новочеркаського політехнічного інституту В. Бондарева, присвячена методам морально-психологічного стимулювання колгоспників Дону, Кубані та Ставропілля в 1930-х роках. Усупереч відомим фактам репресивного змісту режиму “чорної дошки” цей дослідник намагається звести їх до виключно морального стимулювання:

“... как известно, насилие имеет свои пределы и в конечном счете с его помощью невозможно наладить эффективное производство. В этих условиях правительство СССР и идеологи ВКП(б) отыскивали иные методы стимулирования советских аграриев, которые

можно охарактеризовать как «моральные» или «морально-психологические».

І далі:

“К числу моральных стимулов, которые должны были у нерадивых работников вызывать чувство стыда (с последующим стремлением как можно скорее исправиться), а у передовиков – чувство гордости, относились «черные» и «красные» доски, красные и рогожные знамена, а также красные и белые флажки, орден «болтуна» и пр. Большинство этих моральных стимулов, как видим, носило четко выраженный дуалистический характер: для плохих работников предусматривались позорные меры, для хороших – прославление”⁶².

З таким висновком не можна погодитися, адже всі відомості щодо застосування режиму “чорної дошки” в Україні та Кубані, в Поволжі й Казахстані свідчать, що “моральний” (скоріше ідеологічний) бік справи був далеко не основним. Він лише маскував справжній репресивний зміст такого режиму. Разом з тим В. Бондарев привернув значну увагу до зовнішньої сторони запровадження “чорної дошки” – її зовнішнього вигляду (предметизації), тих дійств, що передували занесенню до ганебного списку окремих селян, господарств, населених пунктів тощо. Крім того, дослідник наводить дуже цінні факти про існування “чорних дощок” на Кубані та Ставропольщині і в 1934 р.

Проблема застосування режиму “чорної дошки”, а особливо його змістовного наповнення в інших регіонах Російської Федерації та Казахстані належить до найбільш нерозроблених. Наявні лише поодинокі згадування в дослідженнях російських авторів про занесення на них тих або інших об’єктів. Так, уже названий нами Н. Івніцький, ґрунтуючись на звітах П. Постишева ЦК ВКП(б), вів мову про 25 % колгоспів Нижнечірського району Нижньої Волги, підданих таким репресіям⁶³. Інший фахівець Інституту російської історії РАН І. Зеленін ще 1993 р. оприлюднив загальну інформацію (з посиланням на фонди РЦХІДНИ – нині РГАНІ) про 19 сільрад 7 районів та кілька колгоспів Ниж-

нього Поволжя, занесених на "чорну дошку" за вказівкою уповноваженого ЦК ВКП(б) П. Постишева.

Про запровадження такого виду адміністративного тиску на селян у Поволжі говорить і В. Кондрашин. Проте чи був застосований щодо них весь комплекс репресивних заходів, апробований в УСРР та на Кубані, чи змістова складова режиму "чорної дошки" Поволжя, Казахстану була іншою – з його праці невідомо.

На загал російська історіографія голоду 1932–1933 років в СРСР відрізняється одним засадничим недоліком. Замість того, щоб досконало досліджувати причини, обставини, характер голоду на території Російської Федерації, зокрема його особливості та складові, вона, очевидно, відчуваючи себе правонаступницею загальносоюзної історичної науки, повсякчас і підкреслено веде мову про "общесоюзную трагедию Голода 1932–1933 годов". У цей контекст, на думку провідних російських істориків старшого покоління (В. Данилов, Н. Івніцький, І. Зеленін) та сучасного дослідника В. Кондрашина, обов'язково повинен уписатися український Голодомор як такий, що нічим не відрізнявся від загальносоюзного голоду.

Така позиція не є конструктивною. Російські історики змушені весь час озиратися на українських колег, приділяти значну частину своїх праць спростуванню тез та думок останніх, унаслідок чого певним чином обмежується дослідницьке поле російської науки, відбувається значний ухил у загальносоюзну проблематику на шкоду суто російській. Більш того, за зізнанням Н. Івніцького, саме формулювання погляду українських істориків на Голодомор 1932–1933 років як на геноцид нашого народу, намагання спростувати такі наукові висновки стало одним із спонукальних мотивів створення останньої книги даного автора про голод в СРСР⁶⁴. Поважне місце займають українські сюжети (як історіографічні, так і фактологічні) і в праці В. Кондрашина, хоча навіть у її назві підкреслено, що досліджуються трагічні події саме в російському селі: "Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни".

Крім того, в такий спосіб колеги з сусідньої держави вимушені, здебільшого попри власне сумління, брати участь у виправданні кремлівського керівництва, мимоволі стати такими

собі “адвокатами диявола”. Найбільший їх аргумент полягає в такому: “Перерыв горы документов, исследователи еще не обнаружили ни одного постановления ЦК партии и Советского правительства, призывающих убить с помощью голода определенное количество украинских или других крестьян!”⁶⁵. Важко сказати, чого більше в такій заяві: неповаги до пам’яті мільйонів знищених без усяких письмових директив власних громадян чи наукового невігластва. Адже примушення до виконання за будь-яку ціну нереальних планів хлібозаготівель, засіву або постачання продуктів, покарання, не зупиняючись ні перед чим, селян-“саботажників”, знищення їх як окремого суспільного стану, відверто проголошені в уже оприлюднених партійно-радянських документах, прямо свідчать про злочинні наміри й дії кремлівського режиму, його місцевих ставлеників і надзвичайних посланців. Для вільного селянина або козака у комуністично-радянській державі сталінського зразку просто не лишалося місця. Він мав перетворитися, за ленінською ідеєю, на найманого працівника, якому можна було навіть не платити поденну платню, примушуючи годуватися із власної присадибної ділянки, і обкладати за це шаленими податками.

Очевидно, що тут присутня недооцінка гнучкості політики сталінського керівництва в проведенні репресивних заходів щодо селянства з метою остаточно його зламати, позбавити волі, майна, приректи на долю найманого працівника “соціалістичних зернових гігантів”. Така мета переслідувалася в союзному, загальнодержавному масштабі. Але лідери ВКП(б) ладні були врахувати місцеву специфіку, запроваджувати різні заходи в різних регіонах, навіть якщо називалися такі заходи однаково. Для України такою загально визнаною специфікою було: прикордонне розташування; наявність розвиненого національного ідеологічного руху, оформленого на кінець 1920-х років у вигляді “націонал-комунізму” (шумськізм, скрипниківщина), який живився за рахунок політики українізації; латентний, але могутній спротив колективізації, що спирався серед іншого на свіжу пам’ять про селянський повстанський рух 1920-х років; нарешті, провідне місце в промисловому і хлібному балансі СРСР.

Усі ці фактори не могли не викликати особливого ставлення до України в рамках загальносоюзної антиселянської боротьби. І потужну концентрацію тут упродовж кінця 1932–1933 років сталінських посланців першого (Л. Каганович, В. Молотов, П. Постишев), другого (С. Андреев, А. Асаткін, В. Балицький, Є. Вегер, І. Леплевський, М. Попов, С. Саркісов, М. Хатаєвич, І. Шелехес та ін.), а ще більше – нижчого ешелону радянської номенклатури не можна назвати випадковою.

Крім того, неспростовним є факт використання України кремлівським керівництвом як своєрідного "випробувального полігону". Адже саме тут уперше було запроваджено згодом використані в інших регіонах СРСР заходи щодо припинення виїзду селян, вилучення всього продовольства, а не лише товарного хліба, постійні обшуки селянських обійсть "буксирними бригадами" (комсодами), "чорні дошки" тощо. Саме так – як негативний приклад, сприймали події Голодомору 1932–1933 років в Україні тодішні мешканці та низові партійні й радянські керівники Кубані, Дону, Поволжя, Центрально-Чорноземної області Росії. За інформацією репресивно-каральних органів, уже в серпні 1932 р. вони із жахом говорили, прогножуючи результати сільськогосподарських експериментів кремлівського керівництва у власних регіонах: "План невыполним и очутимся в таком положении, как Украина". Або: "Обидно, что у нас хотят сделать то, что было на Украине"; "На Украине в прошлом году хлеб забрали и колхозы дошли с голоду, если в этом году у нас вывезут хлеб, то с нами случится то же!". Інші висловлювання йшли ще далі: "Хлеба вывозить мы не дадим, пусть сажают в ГПУ, пусть судят, но Украину у себя не допустим"⁶⁶.

Таким чином, доводиться констатувати певний інтерес дослідників в Україні та Росії до проблеми режиму "чорної дошки", запровадженого комуністично-радянською владою в 1932–1933 роках. Але не можна вважати цю тему повністю дослідженою, особливо в російській історіографії. Згадок в існуючій літературі щодо "чорних дощок" виявлено багато, проте більшість з них не розкривають суті, масштабів та методів їх запровадження в Україні, на Кубані, у Поволжі, Казахстані та інших регіонах СРСР. Так само і в документальних збірниках, випущених українськи-

ми й російськими археографами, оприлюднено далеко не весь комплекс джерел такої тематики. Натомість тема режиму “чорної дошки” виступає надто важливою для всебічного розкриття всього Голодомору 1932–1933 років, усвідомлення його як справжнього геноциду в Україні та Казахстані, етноциду та соціоциду в російських регіонах.

¹ Камберова Р. Семантика лексем зі значенням кольору в українських поетів-символістів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 48. – С. 302.

² Ткачук М. Естетичні пошуки українських поетів 20-х років ХХ ст. // Studia Methodologica : [науковий збірник] – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – Вип. 12. – С. 26–42.

³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / Упоряди. В. С. Лозицький (кер.), О. В. Бажан, В. М. Мазур, Т. В. Портнова. – К.: ВД “Альтернативи”, 2003. – С. 198.

⁴ Очередные задачи хозяйственного строительства (Тезисы ЦК РКП(б) к IX съезду партии) // Там само. – С. 457.

⁵ Бюлетень газети “Верхневолжская правда” (Рибінськ). – 1932. – 5 червня.

⁶ Голод в СССР 1929–1934. Документи и материалы. – Т. 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – С. 751 (прим. 105).

⁷ Бондарев В. А. Рогожные знамена: методы и результаты морального стимулирования колхозного производства на юге России в 1930-х годах // Былые годы. – 2012. – № 1(23). – С. 44–49.

⁸ Таємний лист уповноваженого ЦК КП(б)У І. Кулика відділу з роботи на селі ЦК КП(б)У та Наркомзему УСРР від 16.01.1930: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3144, арк. 1.

⁹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 51.

¹⁰ Там же.

¹¹ Хубова Д. Н. Черные доски: Tabula rasa. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 67–88.

¹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Відп. ред. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. політ. літ-ри, 1990. – 606 с.

¹³ Колективізація та голод на Україні: 1929–1933 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992. – 724 с.

¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і мат-ли / Упорядн. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1128 с.

¹⁵ Див. прим. 43 у збірнику: Голод в СРСР. – Т. 2. – С. 740.

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади, трагедія народу: док. і мат-ли / Кер. кол. упорядн. В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.; Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. / Автор-упорядн. М. Старовойтов, В. Михайличенко. – К.: ВД "Стилос", 2008. – 288 с.; Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: влада та народ. Зб. док. / Відп. ред. Р. Б. Воробей. – Чернігів: КП "Вид. "Чернігівські обереги", 2008. – 408 с.; Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Зб. док. – Херсон: ВАТ "ХМД", 2008. – 320 с.;

¹⁷ Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / ред.: Ю. І. Шаповал, В. Ю. Васильєв, Л. М. Малашенко та ін.; Київ. міськ. орг. Всеукр. т-ва «Меморіал» ім. В. Стуса. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

¹⁸ Оріхівська справа. 1932. Документи і мат-ли / Автор-упорядник В. Ткаченко. – Дніпропетровськ: ІМА-Прес, 2010. – 312 с.

¹⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Док. и мат-лы. В 5 томах. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999. – 880 с.; Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2000. – 927 с.; Т. 3: Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001. – 1008 с.

²⁰ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. – Т. 3: 1930–1934. – Кн. 2: 1932–1934 / Отв. ред. А. Берелович, В. Данилов. – М.: РОССПЭН, 2005. – 840 с.

²¹ Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. – Т. 1: 1929 – июль 1932. В 2 кн. – Кн. 1 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – 656 с.; Кн. 2 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – 560 с.; Т. 2.: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2012. – 912 с.

²² Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933. рр.. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України. Електронний архів Голодомору. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>; Електронний архів Голодомору в Україні 1932–1933 років. [Ел. ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/?discussion&nazva=_Holod_

²³ Державний архів Житомирської області. Документальні виставки он-лайн. День пам'яті жертв Голодомору. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.archive.zt.ua/exhibitions/10.html>; Державний архів Запорізької області. Виставки. Голодомор 1932–1933 рр. на Запоріжжі. Мовою документів. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.archive.gov.ua/index.php?>

option=com_content&view=article&id=248&Itemid=49&lang=uk; Державний архів Миколаївської області. Документальні виставки он-лайн. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent.html?start=34>; та ін.

²⁴ Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. Документи. [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://www.golodomor.kharkov.ua/docs.php>

²⁵ Дипломатия России от посольского приказа до наших дней. Информационно-справочные материалы. Сводный перечень документов ГАРФ, РГАЭ, РГАСПИ, ЦА ФСБ России по теме «Голод в СССР. 1930–1934 гг.». [Ел. ресурс]. Режим доступу: http://www.idd.mid.ru/inf/inf_06.html

²⁶ Архивы Кубани. Хлебозаготовки и голод на Кубани в 1932–1933 гг. Из фондов Центра документации новейшей истории Краснодарского края. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.kubanarchive.ru/golod/>

²⁷ *Кульчицкий С.* Як це було // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – С. 35.

²⁸ Там само. – С. 39.

²⁹ *Його ж.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: “Наш час”, 2008. – С. 281.

³⁰ *Кульчицкий С.* Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор – К., 2007. – С. 137.

³¹ Там же. – С. 23.

³² *Кульчицкий С. В.* Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 17.

³³ *Його ж.* Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. Збірник на пошану проф. П. П. Гудзенка. – К., 2007. – С. 88–101.

³⁴ *Його ж.* Ціна “великого перелому”. – К.: “Україна”, 1991. – С. 283–284.

³⁵ *Марочко В. І.* Чорні дошки // Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Вид. 2-е, доп. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 2008. – С. 85–86.

³⁶ Там само. – С. 87–89; *Його ж.* “Чорні дошки” України: геноцид по сталінськи // Пам'ять століть. – 2008. – № 5/6. – С. 192–210.

³⁷ *Шаповал Ю.* Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – С. 56.

³⁸ Там само. – С. 51.

³⁹ *Романець Н. Р.* Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932–1933 років // Грані. – 2011. – № 6 (80). – С. 3–7.

⁴⁰ Papakin H. "Blacklists" as a tool of the Soviet Genocide in Ukraine // *Holodomor studies*. – Vol. 1, No.1. – Winter-Spring 2009. – P. 55–75; Папакін Г. Архівні документи про "чорні дошки" як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932–1933 рр. // *Архіви України*. – 2008. – № 3–4. – С. 14–29; Його ж. Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні // *Пам'ять століть*. – 2008. – № 5/6. – С. 236–261; Його ж. "Чорні дошки" як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932–1933 рр. // *Сумський історико-архівний журнал*. – 2008. – № IV–V. – С. 14–28; Його ж. "Чорні дошки" як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках // *Голодомор 1932–1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка : Матеріали міжнар. наук. конференції, К., 25–26 вересня 2008 р. / Укр. ін-т нац. пам'яті*. – К.: Академія, 2009. – С. 59–87. Його ж. "Чорні дошки" в політиці голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні // *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т-т історії України НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет "Києво-Могилянська академія"*. – К., 2013. – С. 203–210; Його ж. "Чорні дошки". Голодомору як економічний метод знищення громадян УСРР. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/27/6591> та ін.

⁴¹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 239–240.

⁴² Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа коллективизации // *История СССР*. – 1989. – № 2. – С. 3–19.

⁴³ *Ивницкий Н. Голод 1932–1933: кто виноват? (по документам «Кремлевского архива» // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, К., 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – Київ, 1995. – С. 40–41; Его же. Голод 1932–1933: кто виноват? // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 49, 52.*

⁴⁴ *Его же. Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928–1933)*. – М., 2000. – С. 23, 128, 155.

⁴⁵ *Зеленин И. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье) // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 47–48.*

⁴⁶ Там само. – С. 50.

⁴⁷ *Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни*. – С. 143, 150.

⁴⁸ Там же. – С. 373.

⁴⁹ Там же. – С. 375.

⁵⁰ Там же. – С. 374.

⁵¹ *Хубова Д. Н.* Черные доски: Tabula rasa. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 67–88.

⁵² *Её же.* Голод 1932–1933 годов, рассказы очевидцев // Голод на Украине 1932–1933 годов. [Ел. ресурс]. Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/golodomor/33.htm>

⁵³ *Осколков Е. Н.* Голод 1932–1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 года в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – 91 с.

⁵⁴ *Его же.* Трагедия “чернодосочных” станиц: документы и факты // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общ. науки. – 1993. – № 1–2. – С. 3–23; *Тархова Н. С.* Участие Красной Армии в заселении станицы Полтавской зимой 1932/1933 г. (по материалам РГВА) // Голос минувшего. – 1997. – № 1. – С. 38–42 та ін.

⁵⁵ *Скорик А. П.* Депортация населения «чернодосочных» станиц как антиказначья акция: причины и последствия // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.: Материалы научно-практической конференции. – Краснодар: Изд. «Традиция», 2009. – С. 58.

⁵⁶ Там же. – С. 59, 60.

⁵⁷ *Кокунько Г.* “Черные доски” // Белое дело. 2 съезд представителей печатных и электронных изданий. Резолюция и материалы научной конференции. “Белое дело в Гражданской войне в России. 1917–1922 гг.”. – М.: Посев, 2005. [Ел. ресурс]. Режим доступа <http://rusk.ru/st.php?idar=420474>

⁵⁸ *Бондарь И. Ю.* Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. (вступительная статья) // Хлебозаготовки и голод на Кубани в 1932–1933 годах. [Ел. ресурс]. Режим доступа: <http://www.kubanarchive.ru/golod/>

⁵⁹ *Её же.* Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 97.

⁶⁰ *Наумов С.* “Черные доски”. Из истории Голодомора 1932–1933 годов на Кубани”. [Ел. ресурс]. Режим доступа: <http://elan-kazak.ru/?q=almanakh-3-2010-fail-pdf-tekstovaya-versiya/naumov>

⁶¹ *Власкина Т. Ю.* Голод на Дону по устным свидетельствам // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. – С. 257.

⁶² *Бондарев В. А.* Рогожные знамена: методы и результаты морального стимулирования колхозного производства на юге России в 1930-х годах // Былые годы. – 2012. – № 1(23). – С. 44.

⁶³ *Ивницкий Н.* Голод 1932–1933: кто виноват? (по документам «Кремлевского архива» // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 41.

⁶⁴ *Ивницкий Н. А.* Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина. Казахстан. Северный Кавказ. Поволжье. Центрально-Черноземная область. Западная Сибирь. Урал. – М.: «Собрание», 2009. – С. 7–8.

⁶⁵ *Кондрашин В. В.* Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни.– С. 240.

⁶⁶ Додаток до спецповідомлення секретно-політичного відділу ОГПУ про хлібозаготівлю та настрої в зв'язку з цим в російських районах Північно-Кавказького краю на 18.09.1932: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 155–164. Опубл.: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 198, 201.

**2. АНТИСЕЛЯНСЬКА ПОЛІТИКА
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
1920-х – 1930-х років**

Репресії щодо класів, станів, соціальних груп, націй та народностей, окремих осіб були змістовим елементом і повсякденням соціально-політичного життя "Країни Рад" від самих початків більшовицької диктатури. За влучним зауваженням відомого історика, знавця сталінізму Й. Баберовські, для нових володарів однієї шостої частини світу "економічна криза, незадоволеність і критика свідчила не про недоліки політичної стратегії, а були роботою класових ворогів. Отже, завдання революції полягало в тому, щоби їх викрити і назавжди усунути зі світу"¹. Більш того, репресії ставали необхідною умовою розвитку побудованого більшовиками суспільства, адже без пошуків ворогів, організації їх нищення відбувалася стагнація.

Завданням репресивної політики комуністично-радянської влади ставало нищення окремих груп населення за соціальною або національною ознаками відповідно до визначених правлячою партією критеріїв. Уже згаданий нами німецький дослідник підкреслював:

"Більшовицьке насильство було спрямовано не проти чинного опору, а проти цілих верств, яких оголосили поза законом: дворян, поміщиків, офіцерів, священників, козаків, куркулів тощо. При цьому для більшовиків не мало значення, що ці категорії населення думали самі про себе і як вони ставилися до революції. Ворог не знав, що він є ворогом, ворог існував лише в головах комуністів. Саме через це більшовицький терор став таким масовим і жахливим"².

Феномен влади більшовиків полягав у тому, що вони опанували практично всю територію колишньої Російської імперії під демократичними і селянськими лозунгами. Фактично їм вдалося бути на вістрі водночас двох революцій 1917 р.: міської (пролетарської) та сільської (антифеодальної) або, за висловом В. Леніна, "...мы могли осуществить именно тот союз «крестьянской войны» с рабочим движением, о котором, как об одной из возможных перспектив, писал такой «марксист», как Маркс, в 1856 году по отношению к Пруссии..."³. Проте дуже скоро правляча

верства, спираючись на створений нею репресивно-каральний апарат, ліквідувала і загальногромадянську, і внутрішньопартійну демократію, насадивши замість них авторитаризм. Подолати селянство, підкуплене в дні Жовтня 1917 р. “чорним переделом” поміщицької, казенної, удільної, монастирської, церковної землі, було складніше хоча б з огляду на його чисельність і незалежність. Першу спробу було здійснено вже на початку 1918 р. за схваленим ВЦИК “Основным законом о социализации земли” шляхом повного її одержавлення (“Распоряжение недрами земли, лесами, водами и живыми силами природы предоставляется, в зависимости от их значения, уездной, губернской, областной и федеральной Советской власти, под контролем последней”), а також правом реквізиції “излишков доходов”. Причому окремі особи та родини отримували право на користування землею в останню чергу, після колгоспів та комун⁴. Для розв’язання “громадянської війни на селі” створювалися комітети бідноти як органи пролетарської революції на селі. Подекуди вони навіть замінювали органи радянської влади. Але така спроба закінчилася провалом і селянськими повстаннями у Поволжі, Сибіру, Центральній Росії. Друга спроба припала на початок 1919 р. – регулювання земельних відносин актом ВЦИК “Положение о социалистическом землеустройстве и мерах перехода к социалистическому земледелию”. За ним всю землю, незалежно від того, хто нею користується, було проголошено “единым государственным фондом”, а “крупные советские хозяйства, коммуны, общественная обработка земли и другие виды товарищеского землепользования” – найкращими засобами “уничтожения всякой эксплуатации”. Щодо традиційного селянського одноосібного землекористування заявлялося: “.. на все виды единоличного землепользования следует смотреть как на проходящие и отживающие”⁵. Схвалена у квітні 1919 р. програма РКП(б) взагалі не передбачала збереження верстви дрібних землевласників. Незалежні сільські господарі (за термінологією більшовиків – “куркулі”) підлягали знищенню шляхом “борьбы против их эксплуататорских поползновений, подавления их сопротивления советской власти”⁶. Експеримент із насадження радянських господарств розпочався того ж 1919 р. з України. За

влучним спостереженням С. Кульчицького, "Республіка, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі колективізації селянства"⁷. Замість розподілу між селянами такі латифундії одразу було проголошено зразковими комунами та радгоспами. Відбулася також спроба запровадити комбідиди, які скомпрометували себе в Росії. Внаслідок такої політики більшовики отримали селянські повстання літа 1919 р., повну втрату України, а Білий рух – вражаючі успіхи, які дуже скоро перетворилися на повну поразку. Наступного року, не дивлячись на військові перемоги практично на всіх зовнішніх фронтах, російські комуністи знову зіткнулися з потужним селянським рухом усередині країни, придушеним військовою силою.

Але регулювання земельних відносин не стало єдиним напрямком антиселянської боротьби. С. Кульчицький підкреслював: "Комуністичний штурм не міг оминати села навіть тоді, коли державна влада відмовилася від насадження радгоспів і комун"⁸. Ішлося про примусове вилучення сільськогосподарських продуктів у поки що незалежних виробників – "продовольчу диктатуру", "хлібну монополію". Декрет ВЦИК від 19 травня 1918 р., констатує повний провал заготівельної політики більшовиків, стверджує "незыблемость хлебной монополии и твердых цен". Документ проголошує "всех, имеющих излишек хлеба и не вывозящих их на сыпные пункты, а также расточающих хлебные запасы на самогонку – врагами народа", закликає віддавати їх революційному судові. У них вилучалося все майно і весь хліб безкоштовно, а належна за нього платня йшла донощикам та сільській громаді, яка проводила таку ревізію⁹. На місцях партійні та продовольчі працівники завзято виконували такі вказівки і самі вимагали:

"Мы, коммунисты-большевики, строящие революцию, должны помнить о том, что кулаков, не дающих нам хлеба, мы должны прижать, нечего с ними стесняться. Я думаю, мы хлеб можем взять силой. Я думаю, что у кулаков хлеб надо брать вооруженной рукой"¹⁰.

Але й така політика відвертого грабунку села зазнала краху, не дивлячись на використання цілої Продовольчої армії та інші заходи дикого насильства (введення системи заручництва, розстріли “куркулів” тощо).

Зрештою це примусило більшовиків офіційно тимчасово відмовитися від антиселянського стрижня своєї політики, проголосивши його крайнощами “воєнного комунізму”, викликаними громадянською війною. Замість того було запроваджено т. зв. “нову економічну політику” з даруванням дрібним власникам певної свободи діяльності під пильним партійно-державним контролем, дозовану свободу ринкових відносин. Але і тоді завданням правлячої партії, за визначенням лідера РКП(б) та голови першого уряду РСФСР В. Леніна, була ліквідація дрібних хліборобів. Розкриваючи тактику власної партії перед іноземними комуністами на III конгресі Комінтерну 1921 р., він наголосив:

“Главный вопрос революции состоит теперь в борьбе против этих двух последних классов [дрібних підприємців та селян. – Г. П.]. Чтобы *освободиться от них* [курсив наш. – Г. П.], нужно применить другие методы, чем в борьбе против крупных землевладельцев и капиталистов”¹¹.

Не дивлячись на таку декларацію, насправді більшовицькі методи “звільнення” від двох останніх класів залишилися такими самими: залякування, пропаганда, державний терор, фізичне нищення. Період НЕПу характеризувався вже не прямим, а прихованим наступом на селян. Замість продзагонів їх грабували за допомогою податкової політики, радянської системи державного розподілу, коли створювали “ножиці цін” між промисловими та сільськогосподарськими товарами. Американська дослідниця радянського селянства Л. Віола формулює реалії того часу таким чином:

“Хотя государство вмешивалось в дела крестьянства меньше, чем когда-либо ранее в истории, оно по-прежнему вымогало у них дань, совершая частые и порой

жестокие налеты на деревню, взимая налоги, отбирая хлеб и, как следует из крестьянских жалоб, подрывая моральные устои и веру деревенской молодежи. Сельское начальство нередко применяло к крестьянству крутые меры времен Гражданской войны, особенно в начале 1920-х гг., несмотря на видимость гармонии между классами"¹².

Але збереження нерегульованого ринку сільгосппродуктів загрожувало самій основі комуністично-радянської влади. Селяни відмовлялися продавати вирощене ними збіжжя, продукти тваринництва, сировину за визначеними державою цінами, не хотіли фінансувати "будови соціалізму", утримання та переозброєння мільйонної РККА. Отже, потрібно було примусити їх виконувати приписи цієї держави, а ще краще – взагалі ліквідувати як окрему суспільну верству.

З другої половини 1920-х років політика ВКП(б) щодо селянства стала більш жорстокою. Вже XV з'їзд більшовицької партії (грудень 1927 р.) прийняв рішення щодо наступу на "куркульство", зобов'язав партійні та радянські органи "принять ряд новых мер, ограничивающих развитие капитализма в деревне и ведущих крестьянское хозяйство по направлению к социализму"¹³. Сталінське угруповання в керівництві ВКП(б), яке перемогло як "праву", так і "ліву" внутрішньопартійну опозицію, запозичило в останньої методи насильства і "надзвичайщини", повело боротьбу за повернення до силових важелів управління суспільством, відродження політики "воєнного комунізму" в нових умовах. Цього вимагала як логіка сталінської "індустріалізації" за рахунок пограбування селянства та демпінгового експорту, так і реалії внутрішньополітичної боротьби. Найпростіший вихід, єдиний зрозумілий та прийнятний для Сталіна, полягав у застосуванні масового й масованого державного терору, репресій, роздмухуванні наявних і уявних протиріч між різними суспільними прошарками, використанні їх на власну користь.

Вихідним пунктом тут, поза сумнівом, стало широко відоме теоретичне "відкриття" Генерального секретаря ЦК ВКП(б), проголошене ним 1928 р.:

“по мере нашего продвижения вперед, сопротивление капиталистических элементов будет возрастать, классовая борьба будет обостряться, а Советская власть, силы которой будут возрастать все больше и больше, будет проводить политику изоляции этих элементов, политику разложения врагов рабочего класса, наконец, политику подавления сопротивления эксплуататоров, создавая базу для дальнейшего продвижения вперед рабочего класса и основных масс крестьянства”¹⁴.

Згадаймо, що класичний марксизм уважав боротьбу класів (прогресивних проти реакційних) рушійною силою розвитку класового суспільства. Підсумовуючи свій внесок у розвиток класової теорії, К. Маркс зазначав:

“То, что я сделал нового, состояло в доказательстве следующего: 1) что *существование классов* связано лишь с *определенными историческими фазами развития производства* [тут і далі курсив оригіналу. – Г. П.], 2) что классовая борьба необходимо ведет к *диктатуре пролетариата*, 3) что эта диктатура сама составляет лишь переход к уничтожению *всех классов* и к *обществу без классов*”¹⁵.

В. Ленін у розвиток марксистської теорії вже восени 1917 р., ще до захоплення влади в Росії, писав:

“Ограничивать марксизм учением о борьбе классов – значит урезывать марксизм, искажать его, сводить его к тому, что приемлемо для буржуазии. Марксист лишь тот, кто *распространяет* [тут і далі курсив оригіналу. – Г. П.] признание борьбы классов до признания *диктатуры пролетариата*. В этом самое глубокое отличие марксиста от дюжинного мелкого (да и крупного) буржуа. На этом оселке надо испытывать *действительное* понимание и признание марксизма”.

І далі:

“...диктатура пролетариата дает ряд изъятий из свободы по отношению к угнетателям, эксплуататорам, капиталистам. Их мы должны подавить, чтобы освободить человечество от наемного рабства, их сопротивление надо сломить силой, – ясно, что там, где есть подавление, есть насилие, нет свободы, нет демократии”¹⁶.

З 1918 р. Ленін уже конкретно говорив про роль “диктатури пролетаріату” та насильства, що нею здійснюється, в подоланні опору інших класів на шляху до побудови нового суспільства. Так, у листі до американських робітників від 20 серпня 1918 р. він писав:

“в эпоху революции классовая борьба неминуемо и неизбежно принимала всегда и во всех странах форму гражданской войны, а гражданская война немыслима ни без разрушений тягчайшего вида, ни без террора, ни без стеснения формальной демократии в интересах войны”¹⁷.

Щодо тривалості такої боротьби він стверджував в іншій промові від 27 листопада 1918 р.: “Мы не можем уничтожить различия между классами до полного введения коммунизма. Классы останутся, пока мы не уничтожим эксплуататоров – крупную буржуазию и помещиков, которых мы беспощадно экспроприуем”¹⁸. У виступі на мітингу співробітників ВЧК 7 листопада 1918 р. Ленін назвав і головне знаряддя встановленої більшовиками диктатури, спрямованої на знищення класів: “Для нас важно, что ЧК осуществляют непосредственно диктатуру пролетариата, и в этом отношении их роль неопределима”¹⁹. У 1919 р., аналізуючи дворічний досвід радянської влади в знищенні класів, він окреслив такий концептуальний підхід до селянства: “Чтобы уничтожить классы, надо, во-вторых, уничтожить разницу между рабочим и крестьянином, сделать всех – работниками”²⁰. Це було останнім словом комуністично-радянської влади, фактично виразом селянинові: або ставай найманим працівником, або очікуй смерті. НЕП лише відстрочив, але не скасував цей процес.

У такому контексті сталінська теорія загострення класової боротьби за мирних умов виглядала логічним продовженням ленінських поглядів. Після 10 років існування комуністично-радянської влади такі думки слугували не тільки практичним дороговказом для репресивно-каральних органів, але й дійсно затребуваним теоретичним обґрунтуванням ставлення більшовицької влади до власних громадян. Усі вони без винятку були пов'язані з минулим суспільством, затавровані “родинними плямами капіталізму” і, таким чином, становили потенційну загрозу для комуністичної партії. Як сформулював відомий дослідник теорії та практики тоталітаризму В. Шлапентох:

“Сталін бачив у кожному громадянині політичного ворога і шпигуна. Кожен солдат та офіцер були потенційними дезертирами або зрадниками. Він уважав, що пересічна радянська людина була або могла бути злодієм, бандитом чи неробою”²¹.

Перше місце серед об'єктів більшовицьких репресій наприкінці 1920-х років посіло селянство – як найголовніший класовий та національний ворог комуністичної партії, до того ж найбільш чисельний. Як відомо, “рабочие не имеют отечества”²². Лише за примхою історії пролетарська революція розгорнулася на теренах колишньої Російської імперії, а в Східній та Центральній Європі зазнала краху. Натомість селянство завжди виступало головним, найчисельнішим носієм національних ознак: мови, релігії, традицій, культури, нарешті, історичної пам'яті. Тому І. Сталін ще 1925 р. виголосив, що “национальный вопрос есть по сути дела [курсив оригіналу – Г. П.] вопрос крестьянский”²³. Отже, розрубуючи “гордіїв вузол” селянського питання в аграрній багатоетнічній державі шляхом перетворення вільних мешканців села на колгоспних кріпаків, вождь комуністів водночас прагнув остаточно розв'язувати національне питання, позбавивши селян у такий спосіб вітчизни, нівелюючи всі національні ознаки, вбиваючи історичну пам'ять даного конкретного народу. Його метою було вирощення особливої “радянської людини”,

яка не належала до певної нації, не знала її культури та традицій, не мала історичного минулого.

Фактично з другої половини 1920-х років правлячі кола повністю відродили в СРСР атмосферу громадянської війни та "обложеної фортеці". На ідеологічному рівні, як вже зазначалося, констатувалася закономірність загострення класової боротьби: "продвижение к социализму не может не вести к сопротивлению эксплуататорских элементов этому продвижению, а сопротивление эксплуататоров не может не вести к неизбежному обострению классовой борьбы"²⁴. Звідси, на думку Сталіна, неминучість протистояння більшовицькій державі та її органам з боку окремих груп населення до збройної боротьби включно:

"Отживающие классы сопротивляются не потому, что они стали сильнее, чем мы, а потому, что социализм растет быстрее, чем они, и они становятся слабее, чем мы. И именно потому, что они становятся слабее, они чувят последние дни своего существования и вынуждены сопротивляться всеми силами, всеми средствами".

Тим визначається політика партії:

"Она должна состоять в том, чтобы будить рабочий класс и эксплуатируемые массы деревни, подымать их боеспособность и развивать их мобилизационную готовность для борьбы против капиталистических элементов города и деревни, для борьбы против сопротивляющихся классовых врагов. Марксистско-ленинская теория борьбы классов тем, между прочим, и хороша, что она облегчает мобилизацию рабочего класса против врагов диктатуры пролетариата"²⁵.

Це була констатація необхідності репресивно-каральними засобами ліквідувати "куркульство" (заможних господарів, котрі мали товарне господарство, вмілих господарників, просто працьовитих селян, а також усіх колишніх противників радянського режиму) як останній "експлуаторський клас" у радянському суспільстві. Спочатку на нього здійснили "законодавчий тиск",

унаслідок якого “куркулі” як “нетрудовые элементы” зазнали істотних обмежень у правах користування землею. Закон СРСР “Общие начала землепользования и землеустройства” від 15 грудня 1928 р., за визначенням відомого радянського та російського історика-аграрника Н. Івніцького, “носил ярко выраженный антикулацкий характер, он был направлен на ограничение и вытеснение кулацких хозяйств”²⁶. На повну силу було застосовано податковий і фінансовий тиск. Квітневий 1928 р. Пленум ЦК ВКП(б) поставив завдання вилучення “части деревенских накоплений в денежной форме под углом зрения обложения верхних слоев деревни”: запроваджено селянську позику, закон про самообкладання, жорстоку дисципліну в стягненні різного роду платежів²⁷. Повсюдно застосовувалися такі методи адміністративних репресій як опис і вилучення майна неплатників податків, до числа яких потрапляла не стільки заможна верхівка села, скільки дрібні середняки, незаможники, навіть ті, що користувалися радянськими пільгами. Причому крайові та губернські виконкоми в Росії, окружні виконкоми в Білорусії й Україні мали право самостійно визначати ознаки “куркульського господарства” для конкретного регіону. Вони активно використовували таке право задля наповнення дохідної частини місцевих бюджетів. Доходило до того, що селяни, позбавлені стимулів для розвитку власного господарства, вважали за краще стати незаможниками і отримувати допомогу від держави.

Мету повного нищення вільного зерновиробника переслідували подальші послідовні політико-репресивні кампанії 1929–1930 років: чекістська операція “розкуркулення”, або “ліквідації куркульства як класу”, як перший крок, примусова “колективізація” сільського господарства, тобто спроба повного й остаточного винищення селянина-власника в короткий термін, як крок другий. Л. Віола справедливо виділяла такий основний зміст “колективізації”:

“Коллективизация разрушила деревенскую общину и принудительно насадила на ее месте колхоз – организацию (социалистическую лишь по названию), сыгравшую ключевую роль в превращении деревни в куль-

турную и экономическую колонию коммунистической партии. Будучи инструментом контроля, он позволил государству взимать с крестьянства дань в виде хлеба и прочих продуктов и усилить политическую и административную власть над деревней. Для реализации поставленных задач партии было необходимо лишить крестьянство независимости и уничтожить его культуру"²⁸.

Основною зброєю таких операцій, за висновком Н. Івніцького, який спеціально виділив як осереддя адміністративного тиску зернові райони СРСР (Україна, Північний Кавказ, Західний Сибір, ЦЧО та Поволжя), були репресії: "...здесь проводилась сплошная коллективизация ускоренными темпами, а поскольку раскулачивание и репрессии являлись важнейшим, если не основным, средством ее осуществления, то и удельный вес административно-репрессивных мер был весьма высок"²⁹. Таку думку підтверджують і висловлення самого Сталіна. 17 серпня 1931 р. він писав Кагановичу щодо принципово відмінних підходів до хлібозаготівельної політики у різних регіонах ("хлібних" та "нехлібних"), оцінюючи дії ЦК грузинської компартії:

"...для меня ясно, что Картвелишвили и секретариат Грузцекса своей безрассудной «политикой хлебозаготовок» довели ряд районов Западной Грузии до голода [тут і далі підкреслення оригіналу. – Г. П.]. Не понимают, что украинские методы хлебозаготовок, необходимые и целесообразные в районах хлебных, нецелесообразны и вредны в районах нехлебных, не имеющих к тому же никакого промышленного пролетариата. Арестовывают людей сотнями, в том числе членов партии, явно сочувствующих недовольным и не сочувствующих «политике» грузинского ЦК. Но на арестах далеко не уедешь"³⁰.

Не все склалося так, як того бажав генсек ЦК ВКП(б) та його помічники. По-перше, селянство не вдалося загнати до колгоспів з першого разу поголовно. Вперті селюки трималися за власну

землю, корову, коня, свиню і не дуже запалювалися розмовами про “зернові гіганти”, “фабрики хліба”. По-друге, навіть потрапивши до радянського колгоспу, вони часом і там намагалися поводити себе як співвласники цього господарства, а не наймані партосередком працівники. Тому ще однією, менш відомою тезою більшовицького вождя стало твердження, що колгоспи є лише “социалистическая форма хозяйственной [курсив оригіналу – Г. П.] организации”. Отже, не виключалося можливості її використання з антибільшовицькими цілями: “колгоспи без комуністів” рівноцінні “радам без комуністів”:

“Колхозы, как социалистическая форма организации хозяйства, могут показать чудеса хозяйственного строительства, если во главе их стоят действительные революционеры, большевики, коммунисты. И наоборот – колхозы могут превратиться на известный период в прикрытие всякого рода контрреволюционных деяний, если в колхозах будут заправлять эсеры и меньшевики, петлюровские офицеры и прочие белогвардейцы, бывшие денкинцы и колчаковцы. При этом следует иметь в виду, что колхозы, как форма организации, не только не гарантированы от проникновения антисоветских элементов, но представляют даже на первое время некоторые удобства для временного использования их контрреволюционерами. Пока крестьяне вели индивидуальное хозяйство, – они были разрознены и отделены друг от друга, ввиду чего контрреволюционные поползновения антисоветских элементов в крестьянской среде не могли дать большого эффекта. Совершенно другая картина получается при переходе крестьян к колхозному хозяйству. Здесь крестьяне имеют уже в лице колхозов готовую форму массовой организации. Ввиду этого проникновение антисоветских элементов в колхозы и их антисоветская деятельность могут дать гораздо больший эффект”.

Більш того, не може бути “нейтральних” колгоспів: “при такой острой классовой борьбе, которая имеет место теперь в нашей

стране, для "нейтральных" колхозов не остается уже места, при таких обстоятельствах колхозы могут быть *либо* большевистскими, *либо* [курсив оригіналу. – Г. П.] антисоветскими", – оголосив вождь партії на Об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 р.³¹. Іншими словами, ворогом міг бути і колгосп як господарська одиниця, якщо керівництво ним було "неправильним" і не виконувало слухняно партійні постанови. У тій самій промові містилася також інша засаднича настанова:

"Чтобы не сорвать заданий Советской власти, коммунисты должны были при этой новой обстановке с пер-вых же дней уборки, еще в июле месяце 1932 года, – они должны были всемерно *усилить и подгонять* [курсив наш. – Г. П.] хлебозаготовки. Этого требовала обстановка"³².

Така пряма сталінська директива з посилення і підстьобування хлібозаготівель у будь-який спосіб (хоч і була офіційно озвученою вперше в січні 1933 р.) визначала зміст усієї партійно-радянської політики під час Голодомору 1932–1933 років, насамперед в Україні.

А наступного року у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) Сталін поєднав це питання з національним, спеціально назвавши "український націоналізм", з яким нібито передчасно "припинили боротися", головною небезпекою для радянської влади:

"На Украине еще совсем недавно уклон к украинскому национализму не представлял главной опасности, но когда перестали с ним бороться и дали ему разрастись до того, что он сомкнулся с интервенционистами, этот уклон стал главной опасностью. Вопрос о главной опасности в области национального вопроса решается не пустопорожними формальными спорами, а марксистским анализом положения дел в данный момент и изучением тех ошибок, которые допущены в этой области"³³.

Таким чином, на теоретичному рівні І. Сталін обґрунтував у своїх працях та промовах кінця 1920-х – початку 1930-х років необхідність завдання подвійного удару по націоналізму і селянству, та й навіть по колгоспах, якщо вони не виконували свого найголовнішого завдання, “першої заповіді” – повністю віддати весь вирощений урожай державі.

Не варто проходити повз ще однієї, цього разу психологічної, причини антиселянських настроїв та дій ВКП(б). Не маючи в складі своїх центральних органів жодного вихідця із села (за винятком, можливо, одного М. Калініна, до революції – робітника у першому поколінні з власним господарством у селі), компартія в особі свої вищих керівників плекала почуття політичної помсти селянству, яке за роки революції та НЕПу набуло політичної та економічної ваги, самостійності, неодноразово повставало проти більшовицького насильства. На думку сталінського політбюро, селяни мали отримати такий урок, який не забувся б ніколи. На це відверто натякав І. Сталін, кидаючи в обличчя голодуючому і вимираючому селянству в лютому 1933 р. з трибуни всесоюзного з’їзду колгоспників-ударників такі слова:

“Конечно, трудности на этом пути имеются. Хорошая жизнь даром не дается. Но дело в том, что главные трудности уже пройдены, а те трудности, которые стоят перед вами, не стоят даже того, чтобы серьезно разговаривать о них. Во всяком случае, в сравнении с теми трудностями, которые пережили рабочие лет 10–15 тому назад, ваши нынешние трудности, товарищи колхозники, кажутся детской игрушкой”.

Розповідаючи, що 1918 р. радянська влада не щодня годувала робітників Москви та Ленінграда, вождь компартії ще раз повторив: “Сравните-ка ваши трудности и лишения с трудностями и лишениями, пережитыми рабочими, и вы увидите, что о них не стоит даже серьезно разговаривать”³⁴.

У практичній площині втілення цієї політики виглядало так. Задля розколу села на бідноту, середняків та “куркулів” було використано механізм сільгоспзаготівель, найвагомішу частину

яких мали виконати останні. Ізольована таким чином верхівка села підлягала фізичному та економічному винищенню, виселенню й депортації. У цей спосіб намагалися залякати інших селян, зробити їх поступливими, нейтралізувати навіть потенційну можливість масового спротиву. Нагадаймо, що політично "куркулі" уже давно були поставлені поза законом: їх позбавили виборчих прав, примушували сплачувати величезну контрибуцію за право вести власне господарство (єдиний сільгосподаток, тверде обкладання тощо). У випадку невиконання будь-якого з таких приписів комуністично-радянської влади вони автоматично підпадали під кримінальну відповідальність³⁵.

Усе це засвідчувало, що хлібозаготівельна кампанія вже з січні 1928 р. набувала не стільки економічного, як політичного значення. Вона стала знаряддям політичної боротьби з останнім незалежним класом радянського суспільства. Засвідчила це особиста поїздка самого І. Сталіна в січні 1928 р. до Сибіру як уповноваженого ЦК ВКП(б), його дії із застосування адміністративного тиску, репресивно-каральних органів для тиску на "куркулів", наступне поширення "уральсько-сибірського" надзвичайного методу хлібозаготівель. Дослідник сталінського перевороту в ССРР публіцист та економіст О. Лаціс зазначав:

"Тема была узкая, конкретная: хлебозаготовки. Подход к теме был широкий, как подобает вождю. Сначала злоба дня: план заготовок не выполняется, поэтому надо нажать. Как нажать? Очень просто: с помощью судебных и прокурорских работников, применяя статью Уголовного кодекса о спекуляции. Ведь ясно, что план не выполняется из-за того, что кулаки хотят спекулировать хлебом"³⁶.

Наприкінці 1920-х років хлібозаготівлі стали стрижнем роботи і партійно-політичних органів усіх рівнів. Це засвідчувала не тільки низка рішень Політбюро ЦК ВКП(б), перше з яких датується вереснем 1927 р.³⁷ Листування Сталіна з Молотовим 1929 р. буквально просякнуте такими думками: "Сейчас главное зло в деле хлебозаготовок..."; "А хлебозаготовки в нынешнем

году – основное в нашей практике, — если на этом сорвемся, все будет смято. А опасность срыва будет расти, если вы не будете налегать на исполнение решений ЦК со всей жестокостью и неумолимостью”; “Если с хлебом выиграем, – выиграем во всем, и в области внутренней, и в области внешней политики” та ін.³⁸. Запроваджувався інститут уповноважених ЦК, рескомів, крайкомів, окр- та райкомів із хлібозаготівель, провадилися інші організаційні заходи³⁹. Нарешті, у грудні 1932 р. було створено спеціальний сільськогосподарський відділ в апараті ЦК ВКП(б), який займався виключно такими питаннями. Характерно, що першим його керівником став секретар союзного ЦК Л. Каганович, фактично друга людина в тогочасній компартійній ієрархії. Створювалася атмосфера партійної відповідальності за цю ділянку “радянського будівництва”. Далеко не всі партійні організації встигали за такими різкими змінами “партлінії”. В. Молотов писав щодо цього за підсумками свого відрядження до України у січні 1928 р.:

“У меня создалось твердое убеждение, что в данном случае в сильной степени сказалась оторванность хлебозаготовительной работы от партии. В самом деле, по крайней мере пару последних лет хлебозаготовители вели свою работу, так сказать, на свой страх и риск, т.е. более или менее самотеком. Участие партии в этом важнейшем деле было в эти годы крайне недостаточно. Быть может, у некоторых товарищей в связи с этим сложилось такое представление, что это «вполне естественно», что «так и должно быть». Видно было, что кое-кто из хлебозаготовителей смотрел на мобилизацию партийных сил и сосредоточение партийного руководства на хлебозаготовках как на временную «шумиху»”⁴⁰.

З 1926 р., уперше після переходу до НЕПу, для вирішення хлібозаготівельних питань були задіяні органи ОГПУ. На початковому етапі їхні завдання були досить обмеженими: “виявлення причин, задерживающих выпуск хлеба на рынок его держателями”, коливання цін, а також викриття кримінальних зло-

чинів: розтрат, крадіжок, підлогів, псування зерна. Наприкінці 1927 р. телеграмою Наркомвнуторгу СРСР уперше вводилося проведення перевірок наявності хлібних запасів (надлишків), поки що в колгоспах, радгоспах, кооперативах. З початку 1928 р. такі перевірки стали поширюватися на всі селянські господарства – для виявлення потенційних “винуватців” у порушенні кримінального законодавства. За телеграмою заступника голови ОГПУ Г. Ягоди на всіх уповноважених представників репресивно-карального відомства покладалася відповідальність за виконання таких директив⁴¹. З 4 січня 1928 р. територіальні органи ОГПУ напряму долучилися до забезпечення хлібозаготівель як репресивно-каральні структури – шляхом арештів приватних хлібозаготівельників і хліботорговців⁴². Справи за звинуваченнями в спекуляції, приховуванні хліба розглядалися Особливою нарадою, тобто в позасудовому порядку.

Але Сталін вимагав ще більшої активності репресивно-каральних органів у хлібозаготівлях. У серпні 1929 р. він поставив перед Політбюро ВКП(б) такі завдання:

“1) дать немедля директиву органам ГПУ открыть немедля репрессии в отношении городских (связанных с городом) спекулянтов хлебных продуктов (т.е. арестовывать и высылать их из хлебных районов), чтобы держатели хлеба почувствовали теперь же (в начале хлебозаготовительной камп[ании]), что надежда на спекулянтов плоха, что хлеб можно сдавать без скандала (и без ущерба) лишь государственным и кооперативным орган[изаци]ям; 2) дать немедля директиву руководящим верхушкам кооперации, Союзхлеба, ОГПУ и судебных органов выявлять и немедленно предавать суду (с немедленным отрешением от должности) всех уличенных в конкуренции хлебозаготовителей, как безусловно чуждых и нэпманских элементов (я не исключаю и «коммунистов»), воровским образом пробравшихся в наши организации и злостно вредящих делу рабочего государства; 3) установить наблюдение за колхозами (через колхозцентр, парторганизации, ОГПУ) с тем, чтобы уличенных в задержке хлебных

излишков или продаже их на сторону руководителей колхозов немедленно отрешать от должности и предавать суду за обман государства и вредительство”⁴³.

На додаток до цього провадилися заходи із забезпечення “єдності системи обвинувачення” (тобто узгоджених і послідовних дій міліції, слідчих органів, прокуратури). Було підвищено статус прокурора шляхом підпорядкування йому всього слідчого апарату, перетворення прокуратури на “контрольний пост центральної влади” на місцях, і в такий спосіб поставлено під її контроль ті установи, які брали безпосередню участь у соціально-політичних експериментах на селі⁴⁴.

Крім уже згаданих репресивно-каральних органів, до ліквідації “куркулів”, які “підривали” колгоспний лад, та “українських буржуазних націоналістів”, а насправді – просто непокірних або ж тих, хто потенційно ще міг стати такими, було залучено також суд⁴⁵ та наглядово-контролюючі органи, тобто партійно-державні контрольні інспекції (Центральна контрольна комісія КП(б)У – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції та її місцеві органи).

Масштабне використання політичних, репресивно-каральних та наглядово-контролюючих органів задля вирішення “хлібозаготівельних” проблем свідчить, що наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років ці питання перестали бути суто господарськими. За заявами керманічів ВКП(б), у цей період вирішувалася подальша доля самої комуністично-радянської держави (принаймні її сталінського керівництва). Тому, з метою самозбереження, воно було здатне не лише політично, але й фізично ліквідувати останню значну суспільну верству, яка могла чинити спротив кремлівській політиці. Приводів для застосування найжорстокіших репресій щодо селянства при загальному антиселянському налаштуванні партійних та державних керманічів (адже серед них практично не було вихідців із села) знайти було досить легко. Невиконання партійних вказівок, доведених нереальних обсягів здавання зерна, овочів, м’яса, “мобілізації коштів”, нарешті, просто виживання всупереч планів більшовицьких

зверхників розцінювалися як акт непокори режимові. Той, хто вчинив його, підлягав узірцевому покаранню.

Ще однією характерною рисою сталінської доби, яка полегшувала застосування репресій проти селянства, стало ідеологічне оброблення громадської думки. За влучним висловом Л. Віоли, з подання більшовицького агітпропу "Крестьянина стали считать чужим в родной стране; его сделали причиной всего самого отвратительного для города и государства, виновником российской отсталости, голода и контрреволюции"⁴⁶.

Проте все згадане було лише першими підступами, страшною увертюрою, теоретичним та практичним підготуванням до того розгулу державного терору проти українського народу, який здійснювався 1932–1933 років. Як і 1928 р., вождям ВКП(б) все було очевидним: хліб є, але селяни його приховують. Плани не виконуються тому, що колгоспники й одноосібники не бажають працювати, саботують, а низові комуністи не здатні організувати злам такого саботажу. Вихід – подальше збільшення тиску, використання нових, ще більш ефективних методів подолання сільського саботажу. Кількість жертв цього тиску не бралася до уваги.

Упродовж цього періоду пройшли випробування різноманітні форми для створення умов, несумісних із виживанням сільського й міського населення, зокрема шляхом запровадження механізму індивідуальних і колективних репресій проти непокірних або тих, хто потенційно міг чинити опір.

¹ *Баберовські Й.* Червоний терор: Історія сталінізму. – К.: Вид. "К.І.С.", 2007. – С. 30.

² Там само. – С. 31–32.

³ *Ленин В. И.* О нашей революции (по поводу заметок Н. Суханова) // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 45. – С. 380.

⁴ Основной закон о социализации земли, 27.01 (09.02).1918: Декреты советской власти. – Т. 1. – М.: Гос. Изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 407–410.

⁵ Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию. Декрет об организации советских хо-

зйайств учреждениями и объединениями промышленного пролетариата. – М.: Изд. Народн. комиссариата земледелия, 1919. – С. 5.

⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. – Т. 2. – С. 88.

⁷ *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 29.

⁸ Там само. – С. 32.

⁹ Декрет ВЦИК “О предоставлении Народному комиссариату продовольствия чрезвычайных полномочий по борьбе с деревенской буржуазией, скрывающей хлебные запасы и спекулирующей ими” від 09.05.1918: Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – М.: Упр. делами СНК СССР, 1942. – С. 488–490.

¹⁰ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – С. 405.

¹¹ *Ленин В. И.* Доклад о тактике РКП на III Конгрессе Коммунистического интернационала 5 июля 1921 г. // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 44. – С. 41.

¹² *Виола Л.* Крестьянский бунт в эпоху Сталина. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 31.

¹³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. – Т. 4. – С. 305.

¹⁴ *Сталин И. В.* Об индустриализации и хлебной проблеме: речь на Пленуме ЦК ВКП(б) 9 июля 1928 // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 11. – М.: ОГИЗ, 1949. – С. 170.

¹⁵ Маркс – Иосифу Вердеймейеру. 05.03.1852 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения, 2-е изд.– Т. 28.– М.: Госполитиздат, 1962. – С. 427.

¹⁶ *Ленин В. И.* Государство и революция: учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 33. – С. 34, 89.

¹⁷ *Он же.* Письмо к американским рабочим // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 37. – С. 57–58.

¹⁸ *Он же.* Речь на собрании партийных работников Москвы 27 ноября 1918 г. // Там же. – С. 219.

¹⁹ *Он же.* Речь на митинге-концерте сотрудников Всероссийской Чрезвычайной комиссии 7 ноября 1918 г. // Там же. – С. 174.

²⁰ *Он же.* Экономика и политика в эпоху диктатуры пролетариата // Там же. – Т. 39. – С. 277.

²¹ *Shlapentokh V.* A Normal Totalitarian Society: How the Soviet Union Functioned and How it Collapsed. – New York: M. E. Sharpe, Inc., 2001. – P. 34–35.

²² Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М.: Гос. Изд-во полит. лит-ры, 1955. – С. 444.

²³ Сталин И. О национальном вопросе в Юго-Славии. Речь в Юго-Славянской комиссии ИККИ 30 марта 1925 г. // Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос: Сборник избранных статей и речей. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1934. – С. 153.

²⁴ Он же. Об индустриализации и хлебной проблеме: речь на Пленуме ЦК ВКП(б) 9 июля 1928 // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 11. – С. 171.

²⁵ Он же. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 12. – С. 37.

²⁶ Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). – М., 2000. – С. 8.

²⁷ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. – Т. 4. – С. 317.

²⁸ Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. – С. 7.

²⁹ Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне. – С. 77.

³⁰ Сталин – Кагановичу. 17.08.1931 // Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 51.

³¹ Сталин И. О работе в деревне. Речь на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) 11 января 1933 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 13. – С. 226, 227, 231.

³² Там же. – С. 218.

³³ Сталин И. Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) // Там же. – С. 362.

³⁴ Он же. Речь на Первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. // Там же. – С. 243, 244.

³⁵ Див., наприклад: Постанову ВУЦВК та РНК УСРР від 04.04.1933 "Про зміни в законодавстві УСРР у зв'язку з встановленням обов'язкового постачання державі зерна, картоплі та соняху колгоспами та одноосібними господарствами", яка вносила до Кримінального кодексу покарання "куркульським елементам" за невиконання зобов'язань на строк не менше 5 років: Зібрання законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 18. – Арт. 216. – С. 2–3.

³⁶ Лацис О. Р. Перелом. Опыт прочтения несекретных документов. – М.: ИПЛ, 1990. – С. 70–72.

³⁷ Постановва Політбюро ЦК ВКП(б) "Об итогах хлебозаготовок, о плане хлебозаготовок на IV квартал 1926/27 г. и о контрольных цифрах

хлебозаготовок будущего года” від 15.09.1927: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 651, л. 3–4. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 88.

³⁸ Див. листи Сталіна Молотову від 10.08.1929; 21.08.1929, 29.08.1929: Письма И. В. Сталина В. М. Молотову 1925–1936 гг. (Сборник документов). – М.: “Россия молодая”, 1995. – С. 141, 146–147, 156.

³⁹ Див. Директиву ЦК ВКП(б) партійним органам хлібозаготівельних районів від 14.12.1927: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 663, л. 4. Опубл. Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 108–109.

⁴⁰ Доповідь В. Молотова ЦК ВКП(б) та СТО СРСР про поїздку в Україну, Урал та Башкирію від 25.01.1928: РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 136, л. 1–55. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 176.

⁴¹ Телеграма Г. Ягоди та Прокоф'єва до всіх повноважних представників та органів ОГПУ від 29.12.1927: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 5, д. 495, л. 968. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 136.

⁴² Див., наприклад, звіт Економічного управління ГПУ УСРР від 03.04.1928 щодо заарештування 1726 осіб за підсумками “оперативної роботи”: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, д. 567, л. 410. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 192.

⁴³ Сталін-Молотову, 10.08.1929: Письма И. В. Сталина В. М. Молотову 1925–1936 гг. – С. 142.

⁴⁴ Див.: *Субочев І.* Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928–1933). – Автореф. дис. ... к. і. н. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2006. – С. 13–14.

⁴⁵ Див. Роз'яснення НКЮ та Генеральної прокуратури УСРР від 14.08.1933 “Про кримінальну відповідальність одноосібних господарств за невиконання зобов'язань на здавання зерна державі у встановлені строки”: Зібрання законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 36. – Арт. 464. – С. 19–20.

⁴⁶ *Виола Л.* Крестьянский бунт в эпоху Сталина. – С. 52.

**3. ФОРМИ І МЕТОДИ
РЕПРЕСІЙ ПРОТИ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
1928–1933 років**

Арсенал репресивно-каральних заходів, розроблений і апробований комуністично-радянською владою у ході антиселянської антиукраїнської боротьби, був багатющим, передбачав різноманітні форми тиску на селян. Насамперед, це було судове переслідування "саботажників", "ворогів народу та їх посіпак", виселення в позасудовому порядку, конфіскація рухомого та нерухомого майна, позбавлення посад та звань, виключення з партії, профспілок тощо. До них додавалися розпуск "небільшовицьких" колгоспів, депортації за затвердженими компартійними органами списками, фінансовий, у тому числі податковий тиск. Усі такі заходи можна розділити на дві великі групи, одна з яких передбачала індивідуальну відповідальність, інша – колективну.

Нас цікавлять методи, максимально наближені до колективного покарання, що їх було вжито задля створення на селі умов, несумісних із життям. Як відомо, це є головною кваліфікаційною ознакою геноциду – злочину проти людяності.

3.1. Розпуск колгоспів

Уже із січня 1932 р. поруч із залученням репресивно-каральних, судових та наглядово-контрольних органів для забезпечення виконання хлібозаготівельних планів компартійно-радянські керманічі спробували використати такі адміністративно-репресивні заходи як "ліквідація колгоспів". Унаслідок такої суто бюрократичної операції все майно та фонди ліквідованої сільгоспартії передавалися райколгоспспілці, посівфонди вивозилися в рахунок хлібоздавання, а колишні колгоспники – тепер одноосібники обкладалися податками з обрахунку того майна, що вони мали до усупільнення свого господарства, але, звичайно, втрачали на момент ліквідації колгоспу. Як скаржилися працівники ліквідованої сільгоспартії "Дружна праця" Троїцького району на Одещині:

"При розпуску нашого колгоспу нас, всіх членів, залічили одноосібниками, сільрада всім нам виписала опо-

вістки на контракцію по 10–15 ц озимої пшениці та 1–2 ц жита, але ми індивідуально землею не користувалися. А також, не дивлячись на те, що ми с/г податок, держстрах та самообкладання сплатили – артіль та кожний окремо, як раніш зазначено – то сільрада, чи то район вдруге поналожували с/г податок, держстрах та самообкладання як на одноосібників. Цього налогу ми ні в якому разі сплатити не маємо змоги, позаяк ми весь рік працювали в колгоспі, а грошей не одержували, а хоч і одержували деякі члени, то дуже малу кількість”¹.

Іншими словами, позбавивши селян усього нажитого, їх ще намагалися придушити податковою удавкою.

Першими у 1932 р. у такий спосіб були ліквідовані за постановою Зінов'євського міськкому КП(б)У сільгоспартілі ім. Леніна, Аджамка, “Червоний прогрес” с. Лозоватки – “в связи с проявлением кулацко-рваческих тенденций и враждебного сопротивления хлебозаготовкам”². Такі самі заходи у січні 1932 р. вжито щодо колгоспу “Незаможник” Устимівського району Одеської області³. На Херсонщині тоді ж за рішенням Нижньосірогозького РК КП(б)У було розпущено колгоспи “Нове село” Анатоліївської та “Червоний колос” Перовської сільради за те, що вони “вперто не виконують січневого хлібозаготівельного завдання”⁴. За звітом Укрголгоспцентру, тоді ж за рішенням Вовчанського РВК було скасовано ТСОЗи с. Волохівки “Зірка” та ім. Молотова – “за кражи, утайки и разбазаривание хлеба, с доведением хлебопланов к бывшим их членам как к индивидуальным хозяйствам”⁵. Президія Томашпільського РВК Вінницької області вжила таких заходів щодо колгоспу ім. 1-ої партконференції с. Томашпілька, констатувавши: “...колгосп організований з примістечкового нестійкого елементу та засмічений спекулятивним елементом в минулому. Переважна частина колгоспників замість виходу на роботу займається спекуляцією с/г продуктами”. Рішення було суворим: “...надалі існування колгоспу є неможливим як куркульсько-розкладницького, тому колгосп цей розпустити”⁶. Влада Новопраського району Дніпропетровської обла-

сті ліквідувала колгосп ім. Шевченка через виявлений факт крадіжки зерна. Літинська райколгоспспілка Вінницької області мотивувала розпуск колгоспу ОЗЕТ так: "цей колгосп, крім того, що не виконав завдання по хлібозаготівлям, господарче неспроможний к дальнішому існуванню. Бази для росту колгоспу немає. Весняну кампанію не проведуть і залишати його надалі недоцільно"⁷. Інформації про загальну кількість таких "розпущених" колгоспів немає, але, очевидно, на перших порах місцеві активісти вважали цей захід досить ефективним і використовували при першій нагоді. До того ж такий вид репресій впливав зі сталінської теорії про "радянські" та "антирадянські" колгоспи, про яку йшлося вище. Керівництво НКЗ УСРР та Укрколгоспцентру визнали ліквідацію колгоспів "крайньою мірою боротьби з засміченістю клясово-ворожими елементами, куркулями і підкуркульниками, які злісно не виконували господарсько-політичних завдань, зокрема хлібозаготівель..."⁸. Навколо фактів ліквідації артелей вибудовувалася широка агітаційна робота:

"для разворачивания широкой массово-разъяснительной работы вокруг этих мероприятий, командировать в Аджамку члена бюро горпарткома т. Забело и в Лозоватку члена горпарткома т. Кириллова, обязать уполномоченных горпарткома и секретарей колхозных партячеек, а также редакцию газеты «Соцнаступ» организовать широкую разъяснительную работу вокруг роспуска этих артелей, мобилизуя широкие массы колхозников всего района на полное выполнение годового плана хлебозаготовок, на организационно-хозяйственное укрепление колхозов"⁹.

Утім, повсюдно і масово запроваджувати саме такий вид репресій проти селянства було неможливо хоча б з ідеологічно-пропагандистської точки зору. Ліквідувати в масовому порядку колгоспи – основу більшовицької системи організації сільського господарства – фактично означало визнання провалу компартійної аграрної політики, з одного боку. З іншого – зникала ефективна зброя нищення традиційних основ українського селян-

ського буття. Тому вже в звіті Укрколгоспцентру за квітень 1932 р. розпуск колгоспів було оголошено “голим адмініструванням”, “порушенням директив партії”. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. щодо підсумків діяльності колгоспів у 1931 р. заборонила розпуск правлінь сільгоспартілей як репресивний засіб “за будь-які недоліки в їх роботі”. Лише як виняток таке допускалося за рішенням районної влади, і тільки через загальні збори колгоспників¹⁰. До того ж улітку 1932 р. почалася масова кампанія виходів з колгоспів. Селян, котрі бажали повернутися до одноосібного господарювання і подали про це заяви, нараховувалося від 20 до 50 % усіх колгоспників по різних регіонах. Перед вели у цьому процесі Вінницька, Харківська та Київська області. За таких умов від розпуску колгоспів відмовилися, оскільки Укрколгоспцентр констатував скорочення кількості радянських сільськогосподарських артілей різних типів на 4800 одиниць, або майже на 16 % від їхньої загальної кількості. Однак, час від часу розпуск правлінь сільгоспартілей і самих колгоспів як винятковий репресивний засіб все-таки використовувався.

3.2. Заборона торгівлі сільгоспродуктами

Система заходів з “адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавців хліба” (як її визначив у березні 1932 р. однією зі своїх постанов Харківський обком партії) продовжувала вдосконалюватися у процесі її запровадження.

Другу половину 1932 р. було оголошено найбільш відповідальною у збиранні врожаю. ЦК ВКП(б) повідомив свій республіканський загін про незадоволення темпами хлібозаготівель в УСРР. Виснажені попереднім голодуванням селяни просто не могли нормально працювати та не бажали віддавати все зібране збіжжя радянській державі. Так виник привід для застосування різноманітних репресивних заходів. Першим з них стала повна заборона торгівлі хлібом, припинення видавання його як авансування праці в колгоспах, у громадське харчування тощо. Іншими словами, українського селянина (однаково колгоспника чи

одноосібника) було позбавлено права на розпорядження власним урожаєм. Кожну зібрану ним зернину було оголошено державною власністю, стратегічним запасом, що мав бути зданим державі в повному обсязі.

Нас не мають вводити в оману видані у травні союзні партійно-урядові постанови про дозвіл на торгівлю хлібом та м'ясопродуктами, оголошені деякими істориками "неонепом". Постанові ЦК ВКП(б) та СНК СРСР "О плане хлебозаготовок из урожая 1932 г. и развертывание колхозной торговли хлебом" від 6 травня та "О плане скотозаготовок и о мясной торговле колхозников и единоличных трудящихся крестьян" від 10 травня суто формально проголошували можливість "беспрепятственной продажи излишков своего хлеба по своему усмотрению как на базарах и рынках, так и в собственных колхозных лавках". Але таке ставало можливим тільки після закінчення виконання всього хлібозаготівельного плану, створення насінневих запасів та не раніше 15 січня 1933 р. Зрозуміло, що проголошені в постановах умови не могли бути і не були виконаними, і на практиці активно використовувалася лише заборонна частина цих актів – недопущення будь-якої торгівлі сільгоспродуктами до виконання планів і раніше січня 1933 р. Тому важко погодитися з думкою С. Кульчицького, що "Постанова про колгоспну торгівлю була насправді дозволом на функціонування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції"¹¹. Такий дозвіл надавався теоретично, у перспективі і за певних умов, але практично – не був здійсненим. Єдиною причиною схвалення таких постанов була агітаційна. Як зізнавався Л. Каганович, метою постанов було "успокоить бушевавшего украинского мужика"¹².

Все це підтверджується наступними законодавчими новелами. Вже у червні 1932 р. до Адміністративного кодексу УСРР було внесено зміни, що стосувалися торгівлі хлібом. Вона ставала абсолютною монополією держави. Приватним крамарям заборонялося відкривати крамниці для торгівлі сільськогосподарськими продуктами. А перекупників і "спекулянтів" такими продуктами притягали до відповідальності за п. 40 арт. 72 Адміністративного Кодексу УСРР, за випадків особливої "злісності" – до кримінальної відповідальності за арт. 135 Кримінального

Кодексу УСРР. У грудні того ж року було встановлено пряму кримінальну відповідальність за “скуповування та перепродаж приватними особами щоб нажитися (спекуляція) продуктів сільського господарства та предметів масового вжитку” на термін не менш як 5 років з конфіскацією майна¹³.

Зміни в законодавстві підтримувалися і суворими партдирективами всіх рівнів. Так, 9 серпня 1932 р. бюро Великопетиського РК КП(б)У в постанові, спрямованій на забезпечення липневого плану хлібозаготівель, зобов'язало районні органи “провести найрішучішу боротьбу з продажем хліба. Органам міліції та прокуратури притягти винних до карної відповідальності”¹⁴. Постанова ЦК КП(б)У “О мерах борьбы со спекуляцией хлебом”, затверджена того ж серпневого дня, проголошувала:

“...продажа хлеба на рынке до установленных правительством сроков на деле является потаканием кулаку и спекулянту и облегчает им работу по срыву выполнения основного обязательства колхозов, единоличников-бедняков и середняков пролетарским государством, ведет к разбазариванию натуральных фондов, подлежащих распределению среди колхозников, а тем самым направлена против организационно-хозяйственного укрепления колхозов, против колхозов”.

У ній така боротьба називалася “делом широчайших масс”.

Варто підкреслити, що, на відміну від законодавчих новел, де йшлося нібито тільки про спекулянтів і перекупників, постанова називала речі своїми іменами. У ній конкретно згадувалися такі об'єкти переслідувань: “кулацко-зажиточные хозяйства (твердосдатчики)”, “единоличники-контрактанты”, “правления колхозов”, які продавали свій хліб на ринку¹⁵. 12 серпня 1932 р. усім партійним комітетам надійшла директива з оголошенням цієї постанови. Республіканський партштаб закликав:

“Обеспечение этой задачи является важнейшей обязанностью районных партийных комитетов, сельских парторганизаций, всех передовиков колхозников. В первую очередь необходимо ударить по перекупщикам-спеку-

лянтам, кулацко-зажиточной верхушке и единоличникам злостно уклоняющимся от выполнения плана хлебозаготовок”.

Окрім “широкої громадськості”, було задіяно й репресивно-каральні органи, яким ставилося завдання “обеспечить полное устранение с рынка перекупщиков зерна и муки”¹⁶. Контроль за виконанням таких драконівських заходів покладался на органи ОГПУ, і тому в жовтні 1932 р. Г. Ягода розіслав усім своїм повноважним представникам (за винятком ПП ОГПУ Московської області, Далекосхідного та Північного країв, закавказьких республік та Татарської АССР) директиву з вимогою негайно припинити торгівлю зерном, борошном та печеним хлібом, вивезені на ринок товари конфісковувати¹⁷. Таким чином, хліборобів затиснули у залізні лещата: ані продати хліб, якщо він у них навіть був, ані купити продукти харчування вони вже не могли під загрозою карної відповідальності. Залишалося тільки сподіватися на милість комуністично-радянської влади – що вона дозволить придбати продукти харчування в своїх державних та кооперативних крамницях за нею ж призначеними цінами.

Така жорстока боротьба зі “спекуляцією” хлібом не завжди давала очікуваний владою ефект. Навіть у грудні 1932 р. на Дніпропетровщині констатувалася “зовсім незадовільна боротьба” з торгівлею на базарах Верхнього Рогачика, Рубановки, на придніпровських пристанях. Відповідних посадовців зобов’язали застосувати “до спекулянтів та перекупників суворих заходів...”¹⁸.

Згодом запроваджувалися цілком логічна з точки зору комуністично-радянської влади заборона на торгівлю іншими продовольчими товарами, зокрема м’ясом, та кримінальна відповідальність за їхнє порушення. Було навіть заборонено вільну торгівлю традиційними продуктами селянського господарства й товарами широкого вжитку, якими були тютюн і махорка. НКЮ, органи міліції мали “вжити суворих заходів для боротьби зі спекуляцією та з незаконним продажем” таких товарів¹⁹. З цього приводу існували постанови республіканського уряду, обласних та районних/міських виконавчих комітетів. Причому авторів таких документів не зупиняла відсутність кваліфікації відповід-

ного злочину в Кримінальному кодексі УСРР. Як приклад, можна навести постанову президії Кам'янської міськради від 8 грудня 1932 р., де були такі рядки:

“На підставі постанови Дніпропетровського облвиконкому від 07.12.1932 р. про заборону торгівлі м'ясом та худобою, щоб припинити спекуляцію м'ясом та щоб зламати опір м'ясозаготівлям і забезпечити своєчасне виконання плану м'ясозаготовок, заборонити на терені Каменської міськради будь-яку торгівлю м'ясом, худобою та м'ясними продуктами. Винних у порушенні цього притягати до судової відповідальності як за спекуляцію сільгоспродуктами”²⁰.

Таким чином, у торгівлі фактично вводився надзвичайний стан. Її “регулювання” було доручено репресивно-каральним органам, і кожен, хто мав намір купити або продати хоч якісь продукти харчування, оголошувався кримінальним злочинцем, піддавався відповідному покаранню. Поступово створювалася “територія лиха”, а її мешканці заганялися в глухий кут відчаю.

3.3. Промтоварний бойкот

За радянської дійсності 1920-х – 1940-х років система державного розподілу товарів узагалі ставала основним засобом впливу на настрої й позицію громадян, використовувалася з метою економічного й політичного тиску на певні прошарки населення. У радянському суспільстві фактично не використовувалися будь-які економічні, ринкові важелі. Всі вироблені продукти розподілялися в ручному режимі за партійно-радянськими рішеннями. Населенню надавалася можливість придбання якоїсь їхньої частини в суворій відповідності до місця роботи, займаної посади, “успіхів у праці” тощо. Завдяки “ножицям цін” між промисловими і сільськогосподарськими товарами у контрольованій державою системі товарообміну здійснювалося відкрите пограбування селян. Їхні продукти скуповувалися за істотно заниженими цінами, а натомість промислові товари про-

давалися у державній та кооперативній торговельних мережах з надзвичайно великою націнкою. Сама більшовицька верхівка відверто називала це прямим пограбуванням селянства, засобом викачування з нього коштів на індустріалізацію:

“С крестьянством у нас обстоит дело в данном случае таким образом: оно платит государству не только обычные налоги, прямые и косвенные, но оно еще *переплачивает* [тут і далі – курсив оригіналу. – Г. П.] на сравнительно высоких ценах на товары промышленности – это во-первых, и более или менее *недополучает* на ценах на сельскохозяйственные продукты – это во-вторых”²¹.

Але і за таких умов практично всі промислові товари на селі були дефіцитними, їхня кількість, місця та терміни завезення регулювалися ледь не державними актами. На загальну організацію постачання села промисловими товарами Сталін тоді ж називав “змичкою по текстилю” та “змичкою по металу” і вважав одним з дієвих засобів співпраці з сільським населенням.

Від самого початку партійного регулювання хлібозаготівель ЦК ВКП(б) напряму пов’язувало продаж селянам промислових товарів із станом виконання ними здавальних планів. Так, в кремлівській директиві парторганам хлібозаготівельних районів у грудні 1927 р., коли очевидним стало скорочення заготівель збіжжя, як перший захід подолання кризи прозвучало таке: “Перебросить потребительские товары с городских рынков в хлебозаготовительные районы”²². А буквально за десять днів Політбюро ЦК ВКП(б) у своїй постанові “О хлебозаготовках” першим же пунктом вказало на необхідність спрямування до хлібних районів 70–80 % усіх промтоварів та встановлення жорсткого контролю над тим, “чтобы переброска промтоваров в деревню привела к ускорению именно заготовок хлеба. Отпуск промтоваров кооперативами районам должен быть поставлен в зависимость от сдачи хлеба в данном районе”²³. Одним словом, постачання промкрану на село вважалося найвищими парткерівниками не торгівлею або навіть товарообміном, а виключно знаряддям стимулювання хлібоздавання. Виконавці розгля-

дали постачання промислових товарів як двосічну зброю: передовиків у такий спосіб заохочували, а “нездавців”, “саботажників” – карали. Той, хто віддавав державі вирощене збіжжя, міг претендувати на отримання промислових товарів у разі їх наявності. А той, хто не здав – позбавлявся такого права, хай як би там не були потрібні йому одяг, взуття, будматеріали, реманент, інші знаряддя праці тощо. Характерно, що “лишение промтоваров несдатчиков хлеба”, за інформацією Н. Івніцького, було позитивно відзначено у довідці ЦК ВКП(б) стосовно ефективності різних методів хлібозаготівель у 1929 р.²⁴

Такими були політичні вказівки московського Центру. Є свідчення, що на місцях вони набували ознак цілковитої заборони продажу промислових товарів “нездавцям”, тобто “товарного бойкоту”. Наприклад, Полтавський окрвиконком у лютому 1929 р. інформував ВУЦВК:

“...на основании постановлений окружной хлебной комиссии и директив кооперативных центров в своей практике применялось исключение несдатчиков хлеба с товарообслуживания вообще и, главным образом, дефицитным товаром. Эта мера применялась в 1927/28 оперативном году и она же применяется в настоящее время”.

Жертвами такої репресії в окрузі лише за перше півріччя 1928/1929 р. стали майже 2,5 тис. осіб, за соціальним складом – “куркулі та сильні середняки”. Такі заходи застосовувалися й проти окремих господарств, цілих споживтовариств: 1928 р. “было исключено с товарообслуживания 4 потребобщества, а в этом [1929 – Г. П.] году – 21. В этом году мерой исключения с товарообслуживания было поражено 8017 хозяйств, которые находились в районе деятельности потребобществ, и 5502 пайщика”. Лише після здавання всіх хлібних запасів споживкооперації їм повертали право на обслуговування в торгівлі. Така “практика бойкота и исключения” супроводжувалася іншими заходами, як-от: “взыскивались досрочно ссуды (цифровых данных нет), частью товариществ практикуется объявление сведений списками на людных местах о примененных репрессиях

в отношении несдатчиков хлеба". Автори документа визнали за вказаним засобом покарання деякий позитивний результат, але в цілому – незначну ефективність²⁵. Аналогічний "бойкот" застосовувався і в інших округах: Кам'янецькому, Київському, Кременчуцькому, Луганському, Прилуцькому тощо. Причому Прилуцький окрвиконком навіть не уважав такі дії "примусовими заходами", але визнавав "випадки примінення *групового* [курсив наш. – Г. П.] бойкоту", що "ліквідувалися регулюючими органами"²⁶. Такі заходи "торговельного бойкоту" були визнані доречними навіть на рівні ВУЦВК, адже при обговоренні на його Президії підсумків хлібозаготівельної кампанії 1928/1929 р. та завдань на наступну серед недоліків згаданої кампанії зазначалося "недостатнє використання дефіцитного промкрану, що надходить на село, щоб посилити заготівлю хліба"²⁷.

1930 р. під час примусової "колективізації" такі самі заходи використовувалися з метою покарання одноосібників, які не бажали працювати колективно. Так, в Амвросіївському районі Сталінської округи "...местный кооператив по инициативе сельсовета прекратил выдачу товаров бедноте, не вступившей еще в коллектив. Был выброшен лозунг: "Кто не в коллективе, тому нет товаров". Аналогічну інформацію маємо з протилежного куточка України – з Волині. У с. Курному Жулинського району Волинської округи, в ході здійснення організаційних заходів із створення колгоспу селян, які не бажали "колективізуватися", представник районної влади лякав додатковим обкладанням ("експертом"), в'язницею ("БУПром") та засланням ("Соловками"), а "Голова споживчої кооперації (Корнійчук Семен) припинив таким селянам відпуск крану з кооперації"²⁸. У Шаргородському районі Могилів-Подільської округи уповноважені райвиконкому також "заборонили відпуск крану з кооперації"²⁹ для небажаючих вливатися до колективного господарства. Місцеві керівники вдалися до таких методів примусу до вступу в колгоспи, які згодом навіть працівники Білоцерківської окружної контрольної комісії кваліфікували як адміністрування. Насправді ж такі вчинки йшли у річищі політики партії з колективізації та розкуркулення:

“В погоні за 100% колективізацією до певного терміну, актив “ізоцрився” у вишукуванні методів роботи: найбільше застосування в практиці втягнення до колективу має бойкотування – відмови у відпуску краму із споживчої кооперації аж до найпотрібніших предметів широкого споживання (гас, сірники, сіль та ін.)”.

Причому відзначалися такі форми бойкоту, як заборона видавати будь-які довідки з сільради, користування млинами. Зазначеним карам піддавали не тільки окремих селян, але й цілі кутки, села, що відставали у колективізації³⁰. За свідченням аналітиків ЦК КП(б)У, які згодом назвали його “перекрученням партлінії”, “головотяпством”, такий “товарний бойкот” одноосібників, котрі не поспішали до колгоспів, застосовувався найширше³¹. Аналогічних прикладів було досить багато. Від того часу таке знаряддя примушення селян до покори, не дивлячись на його позірне засудження, міцно ввійшло до арсеналу засобів адміністративно-репресивного тиску, що використовувалися комуністично-радянською владою.

За два роки надання можливості членам “передових” колгоспів придбати дефіцитний промисловий крам, і навпаки, обмеження в його отриманні для непокірних, перетворилося на один з дієвих засобів боротьби з мешканцями села. За свідченням російського історика Н. Івніцького, ще 20 серпня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) з ініціативи Б. Шеболдаєва (Північно-Кавказький крайком партії) схвалило можливість позбавлення одноосібників постачання промкраном (невідомо, чи тільки у ПКК, чи повсюдно?)³².

Характерно, що питання “ширпотребу” (тобто виробництва і постачання товарів широкого вжитку) посіло поважне місце в листуванні І. Сталіна та Л. Кагановича влітку 1932 р., коли перший відпочивав у Сочі, а другий – проводив засідання Політбюро ЦК ВКП(б) за відсутності генсека. Порушив цю проблему Каганович ще у вересні 1931 р., написавши Сталінові: “В тесной связи с вопросом о хлебозаготовках стоял у нас вопрос о товароснабжении...”³³. Проїшов майже рік, і Сталін оголосив про

своє бачення проблеми взаємозв'язку завезення товарів на село і отримання звідти хліба:

“Все, что я видел и слышал за последние дни (а я видел и слышал немало) – говорит о том, что главное [тут і далі підкреслення оригіналу. – Г. П.] сейчас в области взаимоотношений между городом и деревней – ширпотреб. Сельхозпродукты будут. Не хватает товаров. Налегайте на ширпотреб, налегайте вовсю, не останавливаясь перед тем, чтобы обделить наркоматы и (в известной части) города в пользу деревни”³⁴.

Вже за тиждень (за цей час було прийнято відповідну постанову Політбюро ЦК ВКП(б), створено спеціальну комісію для контролю за її виконанням у складі Молотова, Сталіна, Кагановича, Постишева, Рудзутака та Ягоди), вождь партії написав своєму заступникові:

“Очередная задача состоит в том, чтобы в мае, июне и июле послать максимум ширпотребных товаров в хлебные, сахарные (свекловичные) и хлопковые области – в расчете, что товар будет на месте уже в июле и августе. Если это не будет сделано, то комиссия заслуживает того, чтобы быть похороненной живо”³⁵.

Очевидно, що генсек уявляв собі таку картину: у відповідь на завезення товарів широкого вжитку до села його мешканці понесуть до заготівельних організацій (державі) всі свої продукти. Але насправді картина не стала такою райдужною (хоча б через дефіцитність самого “ширпотребу”). Тоді в звичайних радянських традиціях, що склалися, згадали не стільки про “пряник”, як про “кнути”. За відсутністю потрібної кількості промислових товарів замість розширення торгівлі почалися обмеження для “саботажників”.

В Україні застосування “товарного бойкоту” до “саботажників” на рівні сільрад зафіксоване ще із січня 1932 р. На Херсонщині постановою Нижньосірогозького РК КП(б)У дефіцитний промкрам був вилучений з торговельних установ Зорянської

сільради повністю, наполовину – Анатоліївської й Олександрівської сільрад³⁶.

30 жовтня 1932 р. у постанові ЦК КП(б)У щодо заходів з посилення хлібозаготівель було наголошено, що райони, колгоспи, які “успішно борються за виконання плану”, постачатимуться такими товарами за рахунок скорочення “відпуску промтоварів районам і колгоспам, які не забезпечують виконання плану хлібозаготівель”³⁷. Саме за такий важіль ухопився сталінський посланець в Україні В. Молотов, який того самого дня звітував своєму вождеві: “Используем промтовары как способ поощрения, а лишение части промтоваров как репрессию в отношении колхозов и особенно в отношении единоличников”³⁸. У телеграмі до членів політбюро ЦК КП(б)У за наслідками своєї поїздки Одещиною Молотов вимагав від республіканського компартійного штабу:

“Обязать райисполкомы и райсоюзы потребкооперации немедленно начать проводить на практике жесткое ограничение завоза промтоваров... Особенное внимание обратить на ограничение продажи промтоваров единоличникам, которые не сдают хлеб”³⁹.

Інший “командир великого голоду”, нещодавно переведений з Середньо-Волзького краю, член ЦК ВКП(б) і новообраний секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич, формулюючи свої пропозиції щодо стимулювання хлібозаготівель, писав таке: “Осуществить сокращение завоза промтоваров в районы, которые плохо выполнили планы хлебозаготовок – по Одесской области, а также 7 районов Днепропетровской – последним прекращается отпуск товаров. Хлопок, обувь, оконное стекло продается только добросовестным сдатчикам хлеба...”⁴⁰. Так народилися сумнозвісні “товарні репресії” проти українського села.

За певною інерцією такі “товарні бойкоти” ще вважали місцевими “винаходами”, не завжди вартими підтримки. Буквально напередодні введення загальноукраїнської “блокади” уповноважений Чернігівського обкому КП(б)У Ф. Зайцев з раціональних мотивів неприхильно відгукувався про цей репресивний захід, вказуючи на його малу ефективність в умовах товарного де-

фіциту і суцільного вивезення товарів. Він писав у листі до ЦК КП(б)У, розісланому всім членам і кандидатам в члени політбюро: "...бойкоты оказались на лицо. С той только разницей, что объявленное на черную доску село чувствует себя также, как и село, не объявленное на черную доску, тем более, что товары изъяты со всех сел и районов". Натомість передові льоноздавці дещо отримували. Загалом, за даними 20 райвиконкомів, у Чернігівській області на початок листопада від такої репресії потерпали 113 сіл, 163 колгоспи та 2038 одноосібників⁴¹.

6 листопада 1932 р. за рішенням ЦК КП(б)У було оголошено "товарну блокаду районів, які не виконують плани хлібозаготівель". Тобто від зняття з постачання промкраном окремих осіб, господарств, населених пунктів перейшли до обмежуючих заходів щодо цілих адміністративних одиниць. Такими було визнано вісім районів Дніпропетровської області (Апостолівський, Василівський, Васильківський, Великопетиський, Михайлівський, Нікопольський, Нижньосірогозький, Солонянський), два – Донецької (Артемівський* та Старомикольський), три – Київської (Баришівський, Макарівський, Малинський), сім – Одеської (Андрє-Іванівський, Великоолександрівський, Зінов'ївський, Кривоозерський, Любашівський, Троїцький, Фрунзенський), вісім – Харківської (Балаклійський, Бригадирівський, Валківський, Ізюмський, Кобеляцький, Новогеоргіївський, Онуфріївський, Сахновищанський) та два – Чернігівської (Бобринецький**, Носівський). Разом це становило 28 з існуючих тоді в адміністративних межах УСРР 357 районів (або 8 %). Товарна блокада полягала у суттєвому скороченні постачання промисловими та продовольчими товарами (за винятком життєво необхідних: солі, сірників та газу) людині районів, які спромоглися виконати не більше 30 % встановленого плану здавання зерна⁴². Утім, сталінський посланець в Україні В. Молотов був незадоволений таким винятком. 20 листопада 1932 р. він телеграфував С. Косіору з Генічеська: "До сих пор в районах действует распоряжение о продаже

* На той момент існувала лише Артемівська міськрада.

** Ще одна помилка: Бобринецький район Одеської області; на Чернігівщині – Бобровицький.

всюду спичек, соли и керосина. Надо немедленно это отменить и проследить исполнение”⁴³.

Під обмеження підпали й одноосібники, котрі “саботували хлібозаготівлі”. Іншими словами, все населення згаданих адміністративних одиниць опинилося фактично поза межами нормального життя, адже ані чогось продати, ані купити щось вони не могли. Проте комуністичні вожді вважали, що й цього недостатньо. Вже за кілька днів, 10 листопада, Політбюро ЦК КП(б)У вирішило взагалі заборонити “повністю відвантаження товарів на село, у тому числі і за цільовим призначенням”⁴⁴. Під цільовим призначенням мався на увазі відпуск промислових товарів в обмін на здавання льону, бавовни, хутра та іншої стратегічно важливої сировини.

Запровадження “товарних репресій” на місцях мало певну специфіку. Так, Харківський обком КП(б)У вирішив розділити всі райони області на дві групи. До першої, у складі 12 районів, застосовувалося повне припинення відвантаження товарів, у тому числі і за цільовим призначенням; усі “гостродефіцитні товари” негайно вивозилися зі складів держторгівлі та сільської кооперації. Щодо інших 45 районів, то вони вважалися попередженими, що в разі, якщо вони негайного не виправлять ситуацію з виконанням плану, до них застосують тих самих заходів. Утім, в чому полягала різниця між першою та другою групами, з’ясувати важко: і тим, й іншим централізоване постачання за листопад не здійснювалося. Згадана постанова облпарткому містила вичерпний перелік промкрану: “мануфактура, взуття, фабричний готовий одяг, калози, валянки, кожухи, цукор, цвяхи, емальований та оцинкований посуд, трикотаж, махорка, цигарки, кондитерські вироби, господарське мило, віконне скло”⁴⁵.

Про сутність “товарної блокади” та її вплив на хлібоздавання розповідав лист Зінов’ївського райпарткому Дніпропетровської області до Секретаріату ЦК КП(б)У:

“...з загальної кількості 176 колгоспів Зінов’ївського району товарна репресія вжита щодо 150. [...] Не дивлячись на безумовно недостатнє завезення товарів колгоспам, що добросовісно виконують хлібозаготівельні плани, вжиття товарної репресії має значний ефект.

Так, наприклад, ряд колгоспів – “Агрошлях” Нечаївської сільради, “Леніна” Софіївської сільради та інші “застигли” на довгий час на 85–90 % [виконання – Г. П.] плану. Після використання товарної репресії ці колгоспи свої хлібозаготівельні плани швидко виконали. Інша частина колгоспів після вжиття товарної репресії також значно підтягнулась, отримавши, таким чином, право на постачання товарами – “Незаможник”, “Шевченко” Долинівської сільради, “Правда”, “Крупської” Аджамської сільради та ін.”⁴⁶.

Керівники Дніпропетровської облпарторганізації рапортували ЦК КП(б)У, що вважають за необхідне повністю припинити завезення товарів у такі райони: “Васильковка, Васильевка, Б. Лепетиха, Соленное, Орехово, Верхнеднепровск, Царевоконстантиновка, Б. Токмак, Никополь. Эти районы уже несколько пятидневков подряд прекратили заготовки полностью”. Щодо Великолепетиського, Солонянського, Оріхівського, Верхньодніпровського районів обком наполягав на необхідності “применить более жестокие воздействия, не ограничиваясь только промтоварами”⁴⁷.

У Донецькій області президія Старобільського райвиконкому 11 листопада 1932 р. постановила припинити відпуск усіх товарів двом селам: Байдівці та Чмирівці. Наявні у їхніх крамницях товари вивозилися до сіл, “які закінчили виконання плану хлібозаготівель, або краще виконують завдання”. Такі заходи слід уважати попередженням, оскільки райвиконком залишив за собою право “застосувати до цих сіл надзвичайних заходів”, якщо “найближчими днями не зламають куркульського опору в справі хлібозаготівель і молотьби”⁴⁸. Загалом на території Донецької області “промисловий бойкот” використовувався дуже широко – фактично як перша сходинка до запровадження режиму “чорної дошки”. Троїцький райпартком 15 листопада 1932 р. своїм рішенням припинив завезення промкрану повністю до Бабичівської, Багачівської, Тарасівської сільрад; без вивезення наявного – до Маньківської, Новониканорівської, Новочервонінської, Покровської, Сиротинської сільрад. Занести всі ці об’єкти на “чорну дошку” повинен був уже райвиконком⁴⁹.

Чернігівський облоргкомітет КП(б)У в листопаді 1932 р. заборонив на місцях виявляти ініціативу і “объявлять в отношении колхозов разные бойкоты”. Таке право мав лише облоргкомітет за поданням районної влади⁵⁰.

Запровадження “товарних репресій”, проте, мало і значний недолік. Для маніпулювання з промисловими товарами, перерозподілу їх між “передовими” та “відсталими” селами потрібно було мати промкрам у достатній кількості. Але, як правило, по областях і районах його майже не лишилося. І, взагалі, діяльність відповідної комісії ЦК ВКП(б) закінчилася нічим – “ширпотреб” не пішов на село, тому що більше його не стало. Варто згадати довідку ГПУ УСРР від 28 грудня 1931 р., де вказувалося:

“Завоз промтоваров в хлебозаготовительные районы на всем протяжении кампании не удовлетворял задачам, поставленным перед кооперацией, систематически отставая от темпов хлебозаготовок. Помимо того, что количество товаров в большинстве случаев оказывалось значительно ниже намеченных планов, ассортимент промтоваров далеко не всегда удовлетворял требования потребителей”⁵¹.

Наступного року картина не змінилася. У січні 1932 р., розглядаючи питання виконання хлібозаготівель у Миропільському районі на Сумщині, райпартком констатував “факт відсутності в районі заводу промкраму для стимулювання хлібозаготівель в районі (одержано всього на 4756 крб. виключно готового одягу)”, і запропонував “терміново поставити питання перед відповідними установами про збільшення заводу краму, що дало б повний політичний ефект в хлібозаготівлях”⁵². Чергова довідка ГПУ УСРР засвідчила, що план постачання промислових товарів у січні 1933 р. було виконано ледь на 12 %. Отже, маніпулювати доводилося виключно залишками промтоварів, перекидаючи їх від одного населеного пункту до іншого.

Союзний центр визнав недостатніми згадані жорстокі заходи, застосовані щодо обмеженої кількості районів. Уже 8 листопада 1932 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) І. Сталін направив

до Харкова шифрограму з інформацією, що в Москві обговорювалося питання про "заборону завезення товарів для українського села на термін, поки Україна не розпочне чесно та акуратно виконувати зменшений план хлібозаготівель". Того ж дня ввечері за підписами І. Сталіна та В. Молотова надійшла й офіційна директива про застосування товарної блокади щодо всієї УСРР: повне припинення з 8 листопада відвантаження промтоварів для України⁵³ (текст цієї директиви досі не опубліковано). 10 листопада 1932 р. республіканський компартійний штаб слухняно продублював московську вказівку: у прийнятій постанові "у зв'язку з повністю незадовільним ходом виконання плану хлібозаготівель" було проголошено про повне припинення відвантаження товарів до сіл усіх областей УСРР та АМСРР, листопадовий план завозу промкрану був просто скасований. Обкоми КП(б)У зобов'язувалися не обмежуватися припиненням постачання, а терміново вивезти з тих районів, які не виконали план, увесь "гостродефіцитний товар", якщо він перебував десь у коморах кооперативних чи державних торговельних закладів⁵⁴. До згаданої постанови додавалося звернення політбюро до місцевих засобів масової інформації: використати ці репресії для "мобілізації" партійно-комсомольського, колгоспного та бідняцько-середняцького активу "на боротьбу за піднесення темпів хлібозаготівель і на основі перелому в хлібозаготівлях, домогтися відміни припинення завозу промкрану". У цьому зверненні, яке поширювалося під грифом "Таємно", сама операція з проголошення "товарної блокади" описувалася таким чином: "ЦК КП(б)У дав директиву припинити завіз промкрану до тих районів, що незадовільно виконують свій план хлібозаготівель, вилучивши той дефіцитний промкран, що є в цих районах на складах торговельних організацій та перекинувши його в райони і села, що успішно виконують хлібозаготівлю"⁵⁵.

Пізньої осені 1932 р. практично вся Україна переживала "товарну блокаду". Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) та СНК СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та Західній області в останньому пункті містить дозвіл на завезення товарів до українського села "на відміну старого рішення" (очевидно, йшлося про згадану вище

директиву Політбюро ЦК ВКП(б) від 8 листопада 1932 р. про припинення централізованого постачання України) з наданням особисто С. Косіору та В. Чубарю права призупиняти постачання “найбільш відсталих районів”⁵⁶. З цього стає зрозумілим, що принаймні впродовж листопада тривала повна “товарна блокада” всього українського села. Послаблення такого режиму вилілося у даруванні з грудня 1932 р. дозволу місцевим представникам московської влади на власний розсуд регулювати далі цей процес придушування селян. І лише 20 грудня 1932 р., як повідомив заступник наркому постачання СРСР К. Уханов, заборону на завезення до України промислових товарів було офіційно скасовано. По лінії наркомату вона діяла з 11 листопада⁵⁷.

Утім, такі заходи не мали ефекту, на який розраховували у Кремлі та харківському Будинку Уряду. Партійні керівники УСРР побачили причину недостатньої результативності “товарних репресій” у перенасиченні села товарами. Голова РНК УСРР В. Чубар, перебуваючи як уповноважений ЦК КП(б)У у Мелітополі, відзначив у листопаді 1932 р. таку картину: “Закрытие торговли не оказывает влияния, т.к. ездят и ходят в город и в другие районы. Спички, соль имеют, товаров накупили заранее – в итоге получается, что как будто нет мер воздействия”⁵⁸. Навряд чи ситуація з придбанням товарів була насправді такою райдужною. За свідченнями уповноважених ЦК та обкомів КП(б)У, з більшості кооперативних магазинів не було чого вивозити, подеколи й тому, що селяни встигли розкупити товари ще до офіційного оголошення “товарного бойкоту”⁵⁹. Місцеві працівники були дезорієнтовані суперечливими і несвоєчасними вказівками з обласних центрів. Наприклад, у Малинському районі Київської області, занесеному на “чорну дошку”, торгівля формально припинялася та поновлювалася чотири рази⁶⁰.

Проте причини обмеженого впливу “товарних репресій” в листі Чубаря передано точно. Вони не прив’язували селян до певного місця і були б ефективними лише за умов значної кількості товару, а, найголовніше, за потреби в його придбанні. Виснажене голодуванням 1931–1932 років українське село, перед яким стояла страшна перспектива ще однієї голодної зими, не мало ані коштів, ані бажання купувати скло, цвяхи, залізні вироби, взут-

тя, костюми, трикотаж, сукні тощо, а тим більше віддавати за це останнє зерно.

Низові радянські працівники дивилися на речі інакше, ніж парткерівники, оцінювали "товарні репресії" як чергове знуцання над селянами. Один з таких тверезих працівників писав С. Косіору:

"Надо немедленно прекратить издевательство над селом, «запрещение завоза товаров» – эти меры не держивают никакой критики с точки зрения ленинизма. Это есть худшая форма нажима на босого, раздетого, коллективизированного, голодного крестьянина, которого за одну похлебку заставляют бесплатно перемолачивать солому под командой какого-нибудь прохвоста, который их за их хлеб называет кулаком и врагами советской власти. Товар, который вы запретили подвозить, крестьянин за все свои годовичные трудодни в состоянии купить аршин ленты – рубашку подпоясать, а сапог он не заработает в три года"⁶¹.

Політика союзного центру з постачання УСРР промтоварами полягала у невиконанні визначених планів. Причому йшлося не стільки про село, як про відсутність достатньої кількості товарів для завезення навіть до промислових центрів УСРР. Заступник наркома постачання УСРР писав своєму кремлівському шефові А. Мікояну, наївно вважаючи, що той не знав справжнього стану і причин такого явища:

"Не менее важной причиной неудовлетворительного снабжения является постоянный, повторяющийся из квартала в квартал недогруз и невыполнение установленных Комитетом [заготівель сільгоспродуктів при СТО СССР – Г. П.] товарных фондов планов завоза. Так, выполнение плана завоза промтоваров III квартала составляет 34,9 %; выполнение плана IV квартала происходит также неудовлетворительно и по состоянию на 01.12. недогруз городам Украины составляет 26 с лишним миллиона руб., причем по наиболее важным

рабоче-промышленным центрам выполнение плана составляет – по Донбассу 28,4 %, по Днепропетровску – 40 % и по Харькову – 33 %. По указанным причинам города Украины вступают в 1933 год с полным почти оголением всей промышленной торговой сети...”⁶².

“Товарні репресії” ставали дієвою зброєю боротьби з селянством, але за певних, не надзвичайних умов. Вони суттєво обмежували нормальні умови існування, але не створювали загрози самому життю українського селянина, не ставили його на межу виживання, отже – були недостатньо ефективними з компартійної точки зору. За висновком сучасних вчених, “товарна репресія виявилася малодієвою на фоні застосування більш жорстких каральних акцій проти селянства. Перед загрозою нового голоду позбавлення селян можливості придбати крам не могло захопити їх віддати весь хліб державі”⁶³.

3.4. *Натуральні та грошові штрафи*

Наступним кроком після “товарних репресій”, що наближався до запровадження режиму “чорної дошки”, стали заходи боротьби з одноосібниками, які, не дивлячись на проголошену “масову колективізацію”, все ще складали до 20 % сільського населення України. Вони сподівалися вижити за рахунок тих запасів власного продовольства, які теоретично мали б лишитися в їхніх руках після виконання адміністративно нав’язаних “зобов’язань перед державою”. Але більшовицька влада робила все, щоб ліквідувати незалежних господарів на землі. Яскравий приклад таких заходів наводив голова РНК УСРР В. Чубар у листі до Політбюро ЦК ВКП(б) за результатами заготівельної кампанії 1931–1932 років, лицемірно називаючи це перегинами місцевих керівників:

“При боротьбе за хлеб злоупотребляли правом продажи имущества злостных несдатчиков хлеба (закон 1929 г.). Урожай единоличников собрали и обмолотили на т. н.

красных токах, с которых все намолоченное зерно сдали в заготовки, а потом еще доводили твердое задание "до двора" и, т. к. это задание не выполнялось, продавали все имущество, включая постройки, домашний скарб, обувь, одежду и т.п. В некоторых селах продано 20 % и больше хозяйств. Если добавить к этому еще издевательства, чинившиеся над отдельными единоличниками, в большинстве своем будущими колхозниками, а также и над колхозниками, вчера лишь исключенными из колхоза, то становится ясным, почему у единоличников нет тягла, не было отведено им земли, нет скота".

Він засвідчив, що такий самий метод застосовувався для заготівель картоплі, м'яса тощо⁶⁴.

Те, що такі драконівські методи заготівель насправді були не перегинами, а цілеспрямованою політикою компартії, яка використовувала її місцевих призвідців як громовідводи, засвідчив подальший розвиток подій.

НКЮ УСРР 9 листопада 1932 р. випустив спеціальну таємну інструкцію щодо "активізації роботи органів юстиції в боротьбі за хліб". Перший пункт документа зобов'язував прокурорів усіх рівнів установити спеціальний нагляд за роботою адміністративних (репресивно-каральних) органів щодо вживання адміністративних стягнень (штрафів) до нездавців хліба. Причому метою нагляду було не виявлення "перекручень", а навпаки, примушення таких органів до найширшого застосування грошових і матеріальних покарань селян: "Треба забезпечити, щоб адміноргани своєчасно вживали цих заходів, обирали належні об'єкти для такого реагування і ухвалені постанови дійсно реалізовували". І лише після того згадано "перекручення", головним з яких названо накладання штрафів на бідняцькі господарства⁶⁵. Щоправда, у наступному такому обіжнику наркомату юстиції для годиться (останнім пунктом) указувалося: "прокурори повинні стежити, щоб ці штрафування не набули масового характеру й щоб в кожному окремому випадкові на це була відповідна санкція облвиконкому"⁶⁶.

Постанова РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. “Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі” містила відповідну інструкцію щодо вжиття таких репресивно-примусових заходів, що розширювали і поглиблювали описані вище: виключення одноосібників-“нездавців” з членів сільрад та інших органів самоврядування, сільських споживчих товариств, виселення, судові переслідування тощо. Ще одним з таких репресивних засобів був такий:

“Всім одноосібним господарствам, що ухиляються від виконання плану хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивісити в крамницях сільСТ [сільських споживчих товариств – Г. П.], держторгівлі й громадських організацій села. [...] Одночасно до одноосібних господарств, які ухиляються від своїх зобов’язань, треба рішуче посилити роботу коло стягнення обов’язкових грошових платежів, як-то: сільгосподаток, держстрахування, самообкладання, платежі з сільгосподарського кредиту тощо, застосовуючи в потрібних випадках заходи безспір-ного стягнення”.

І хоча в інструкції застерігалось, що такі заходи “не повинні проте аж ніяк набирати характеру масових огульних репресій, масових трусів та ін.”, справжні директиви радянської влади полягали у такому: “...треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів...”. Штрафи мали право накладати найнижчі радянські органи – сільради або ж уповноважені райвиконкомів з наступним затвердженням райвиконкомом⁶⁷.

Таким чином, відбувся перехід від суто заборонних, обмежувальних заходів до більш активних та ефективних – накладання штрафів за зволікання із здаванням зерна, стягнення платежів та заборгованостей. Згадана постанова запроваджувала застосування грошових штрафів у сумі ринкової вартості незданого хліба і примушення вже після того здати його. Причому вони мали брутальну форму, адже “безспірне стягнення” означа-

ло примусове вилучення в рахунок боргу (реального чи отриманого внаслідок накладання надмірних штрафів) всього майна боржників. Проте було очевидно, що ані грошей, ані майна в такій кількості, яка була потрібна радянській державі, в селі не було. Тому буквально за тиждень такі суворі заходи було доповнено ще жорстокішими. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада передбачала "стосовно одноосібників, які злісно зривають хлібозавдання (за контрактацією чи самозобов'язанням)" використання натуральних штрафів "у вигляді встановлення додаткових завдань за м'ясозаготівлями у розмірі 15-місячної норми здавання м'яса", а також "річної норми здавання картоплі". Знов-таки застосовувалася певна ієрархія серед органів, що накладали таке покарання. Штрафувати в такий спосіб дозволялося райвиконкомам з попереднього дозволу облвиконкому, які отримували право подвоювати розмір штрафу "у виняткових випадках"⁶⁸. Що означали "додаткові завдання" в умовах повного вилучення істівних запасів, пояснювати не варто: це був ще один привід для репресій, адже ніхто, у тому числі автори цього акта, вочевидь не сподівався на отримання таких "норм" здавання м'яса та картоплі.

Цей вид репресій одразу набув значного поширення, оскільки вважався парткерівниками найбільш дієвим. За даними ГПУ, станом на 5 грудня 1932 р. натуральні штрафи було застосовано щодо 5304 (насправді 5958) господарств, у тому числі 327 колгоспів та 5631 одноосібного господарства⁶⁹. Надходження ж від такого виду репресій були незначними. На жаль, узагальнююча цифра відсутня, але відомості по Дніпропетровській області аргументовано доводять це. Станом на 20 грудня 1932 р. тут було оштрафовано 5910 одноосібних господарств. Середній розмір штрафу з куркулів становив 4,7 центнера картоплі, 1 центнер м'яса, 800 крб. Середняцькі та бідняцькі господарства були обкладені в середньому на 3 центнери картоплі, 0,5 центнера м'яса, 900 крб. грошима. Але насправді з куркулів вдалося стягнути лише 50 % картопляного, 68 – м'ясного та 38 – грошового штрафів⁷⁰. Аналогічна картина спостерігалася й на Харківщині: з накладених на 7869 одноосібників грошового штрафу більш ніж 7 млн. крб. було отримано ледь 1,5 млн., а з м'ясного

штрафу в 1117 центнерів – всього 253⁷¹. Як це завжди бувало, застосування репресій відкривало шлях для зловживань місцевих активістів, які часто накладали штрафи, не відповідні “провини”. Наприклад, у с. Рожнівка Ічнянського району Чернігівської області одного селянина оштрафували за нездання 19 кг хліба на 1000 крб., і “на покриття цього штрафу забрали корову, коня, будівлі, сіно та солому й оштрафованого вигнали з хати”⁷². В інших випадках сільради задовольнялися відшкодуванням значно меншим, ніж сума накладеного штрафу, і замість 10 тис. крб. відбирали коня із збуєю, а замість 6 тис. продавали три кожухи і два відрізи полотна, як, наприклад, постановив Балаклійський райвиконком Харківської області⁷³. Уповноважений ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинський у січні 1933 р. негативно відгукнувся на результати репресивної політики на Одещині:

“Административных репрессий в районе достаточно, но много бестолковых. Ноябрь и половину декабря увлекались штрафами. Догнали до 352 тыс. на 219 хозяйств и взыскали 82 тыс. Накладывали по 5 тыс. на двор, в котором ничего, кроме стен, не было. Как будто в нашем арсенале репрессий, кроме денежных штрафов, ничего нет”⁷⁴.

На підставі інформації з архівних документів дніпропетровська дослідниця Н. Романець підсумовує:

“У разі несплати штрафу на його покриття використовували майно оштрафованого, яке продавалося з торгів. Основними його покупцями, як правило, виступали заготівельники, голови сільрад, колгоспів, члени правління або їхні родичі, які, користуючись своїм становищем, скуповували коштовні речі за безцінь. Таким чином, застосування штрафів проти саботажників хлібозаготівель, по суті, зумовило нову хвилю розкуркулення”⁷⁵.

Свавілля місцевих партійно-радянських посадовців у справі накладання адміністративних штрафів примусило республікан-

ську владу влітку 1932 р. спеціально розглянути це питання на засіданні Комісії виконання при РНК УСРР за участю наркома юстиції та генерального прокурора УСРР А. Приходька, начальника Головного управління міліції НКВС УСРР Семенова та ін. В її постанові містилися такі висновки:

“В окремих районах у застосуванні амін[істративних] штрафів припущено перекручення лінії партії та уряду, що виявилось у підмінюванні масової політико-виховної роботи – голим адмініструванням і ламанням революційної законності;

а) при застосуванні адмін[істративних] штрафів припущено перебільшення розмірів штрафів за межі наданих адміністративних прав. Накладені в окремих випадках збільшені штрафи були явно нереальні, що дискредитувало цей захід адмін[істративного] стягнення;

б) адміністративні штрафи накладали окремі особи, яким цього права за законом не надано (сільвиконавці, бригадири тощо);

в) штрафи накладалися за вчинки, не передбачені законодавством та обов'язковими постановами про застосування адміністративних штрафів. Були навіть окремі намагання регулювати штрафами побутові взаємини людності;

г) в окремих районах під час застосування адмін[істративних] штрафів не було забезпечено клясово диференційованого підходу до окремих соціальних груп”⁷⁶.

Практика покарання селян за допомогою штрафів в Україні не завершилася 1932 р. Підводячи підсумки цієї кампанії, Раднарком УСРР відзначив у ній ряд істотних хиб, найголовнішими з яких були названі недотримання класового підходу в штрафуванні, “що зводило нанівець репресивний характер цього заходу”, незадовільне стягнення штрафів, великий розрив між накладеними штрафами і сумами, що надійшли. На поточний рік виконавчі органи було закликано:

“установити пильний контроль у справі застосування штрафів, рішучіше запроваджувати штрафи до куркульсько-заможних елементів і злісних нездавців хліба контрактантів-одноосібників, та безумовно забезпечити невідхильне стягнення штрафних сум”⁷⁷.

Наявні конкретні приклади жорсткого адміністративного тиску на одноосібників, котрі не виконали хлібоздавальних планів у 1933 р. Так, у серпні 1933 р. бюро Чернігівського обкому КП(б)У зобов’язало секретарів райкомів та голів райвиконкомів провести перевірку стану виконання планів хлібоздавання “всіма без винятку” одноосібними господарствами. До “зривників” планів мали застосовувати “законні санкції”, цього разу у вигляді: “а) накладати штраф у розмірі до п’ятиразової ринкової вартості невиконаної частини зобов’язання; б) стягувати річне зобов’язання в цілому розмірі достроково безспірним порядком; в) після затвердження президіями райвиконкомів притягати винних до кримінальної відповідальності”⁷⁸. Місяцем пізніше такі самі санкції за постановою Чернігівського міськкому КП(б)У було вжито щодо одноосібників, котрі не здали визначених парторганами обсягів здавання картоплі⁷⁹.

Як бачимо, застосування адміністративних штрафів, хоча й аргументовано вважається сучасними дослідниками “зброєю, за допомогою якої була організована смерть мільйонів”⁸⁰, все ж мало обмежений вплив на українське село. Воно було, зрештою, засобом індивідуального, хоч і масового, проте не колективного покарання. Штрафами неможливо було здійснити тиск на всіх без винятку мешканців українського села, створити для них умови, несумісні із життям.

3.5. Фінансовий тиск на селян

Комуністично-радянська влада СРСР розглядали заходи з “фінансового тиску” на селян як дуже ефективні. Вважалось, що в селі накопичилася величезна грошова маса, і потрібно в будь-який спосіб звідти її вилучити задля фінансування індустріалізації, підтримання бойового стану РККА, утримання партійно-ра-

дянської номенклатури. Ще в січні 1928 р. генсек ВКП(б) І. Сталін, надаючи партосередкам директиви щодо організації хлібозаготівель, підкреслював:

“Принять к исполнению все прежние указания ЦК в отношении изъятия денежных накоплений из деревни, установить максимально ускоренные сроки всех платежей крестьянства казне по налогам, страхованию, семсудам; не допускать отсрочек по ссудным обязательствам кредитной системе и организовать сбор авансов под поступающие промтовары и сельскохозяйственные машины; добиваться досрочных взносов всех платежей, одновременно развернув кампанию по распространению крестьянского займа и сборов кооперативных паев; срочно установить дополнительные местные сборы на основе законов о самообложении”⁸¹.

Не відставав від нього і тодішній другий секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов. За підсумками свого відрядження до України у січні 1928 р. він називав головними заходами примушення (“понуження”) “усиленное взыскание платежей и недоимок в деревне, а также усиленное привлечение крестьянских средств в кооперацию”. На думку другої на той час людини в компартійній ієрархії, вони “играют громадное значение в деле усиления хлебозаготовок”. Від таких заходів очікувалося надходження до 65 млн. крб.⁸². Квітневий 1928 р. Пленум ЦК ВКП(б) поставив завдання вилучення “части деревенских накоплений в денежной форме под углом зрения обложения верхних слоев деревни”. З цією метою було запроваджено спеціальну селянську позику, закон про самообкладання, жорстку дисципліну в стягненні різного роду платежів⁸³. Тоді ж було схвалено новий єдиний сільгосподаток. Комуністично-радянська влада навіть не приховувала його політичного значення. Одним з найголовніших завдань податкової політики проголошувалася боротьба проти “глитайських” господарств, які нібито приховують об’єкти оподаткування. Такі господарства по УСРР за 1930 р. мали сплатити 28 % загальної суми податку. Але результати “мобілізації коштів” по “куркульських” господарствах за допомогою єдиного

сільгосподатку в індивідуальному порядку за 1930 р. не задовольнили керівників УСРР. Тому вже наприкінці року було прийнято ще одну постанову, якою всі органи виконавчої влади зобов'язали перевірити правильність оподаткування. Фактично ж це була команда “дооподаткувати” індивідуальні господарства, отримати від них більше грошових надходжень під загрозою притягнення до суворої адміністративної або судової відповідальності⁸⁴. У постанові про єдиний сільгосподаток на 1932 р. встановлювалося, що “господарства, що не мають ріллі та сіножатів, по окремих селах дозволяється не оподатковувати сільськогосподарським податком”. Натомість вони мали сплачувати ренту та прибутковий податок з власної оселі. “Куркульські” господарства оподатковувалися не за нормами, а “з їхньої справжньої прибутковості індивідуальним порядком”. ВУЦВК окреслив у постанові ознаки такого господарства, разом з тим надавши право обласній, міській та районній владі доповнювати цей перелік відповідно до місцевих умов. Узагалі низові радянські органи наділялися значними правами щодо накладання податку: райвиконкоми навіть могли видавати власні постанови про порядок справляння єдиного сільгосподатку на території району; обліковувати об'єкти та джерела прибутку; затверджувати списки господарств, що звільнялися від податку, отримували пільги або, навпаки, оподатковувалися за підвищеною ставкою, як і фактичні розміри таких ставок. Досить повноважень з оподаткування передавалося також сільським, селищним радам⁸⁵.

Такий великий обсяг влади призводив до очевидних зловживань, спеціально відзначених 1933 р. у постанові РНК УСРР. Там згадувалося накладання самооподаткування без згоди загальних зборів мешканців села (Миргородський, Решетилівський, Шосткинський райони); неправильне обкладання середняків-одноосібників, яких прирівнювали до “куркулів” (Голопристанський, Новоукраїнський, Шосткинський райони); невизнання пільг для господарств червоноармійців (Конотопський, Решетилівський райони). Проте найголовнішим викривленням радянської фінансово-податкової політики називалося таке: “нарахування сільгосподатку провадиться за фактичним засівом, а не плановим (Конотопський район, Новоукраїнський район)”⁸⁶.

Іншими словами, вища влада УСРР вимагала від свої місцевих органів в умовах, коли селяни, виснажені попереднім голодуванням, не мали сил або насіння, щоб засіяти всі заплановані для них ділянки, оподатковувати їх не за фактичним врожаєм, а за доведеним планом. Отже, одноосібникам і "куркулям" доводилося сплачувати податок за незасіяні землі.

Крім обов'язкового сільгосподатку, сільське населення та його виробничі колективи (артілі, колгоспи, комуни) підлягали т. зв. "самообкладанню (самооподаткуванню)". Це був не добровільний податок, а твердо визначений місцевий грошовий збір з метою отримання коштів на різні витрати: утримання й будівництво шкіл, лікарень, агрономічних та ветеринарних пунктів, проведення культурно-соціальних заходів, фінансування культурно-освітніх установ, ліквідацію неписьменності, радіофікацію села, створення місцевих фондів, утримання шляхів сполучення, засобів зв'язку тощо. "Самообкладанці" ставилися у досить жорсткі умови: наприкінці вересня їм вручалися повідомлення з вимогою сплатити визначені там кошти до 1 листопада⁸⁷. У 1932 р. "гвинти" було закручено ще більше – у приміських селах колишніх окружних центрів одноосібники сплачували такий збір у розмірі 200 % від суми єдиного сільгосподатку, а "куркулі" – 250 % від його суми⁸⁸.

Ще одним податком, який мусили сплачувати селяни, став збір на потреби культурного та господарського будівництва села, запроваджений 1931 р. Його повинні були вносити практично всі мешканці сіл і міст, тільки ставки збору дещо різнилися залежно від соціальної групи та регіону проживання. Так, колгоспники, що мали неуспільнені прибутки, обкладені єдиним сільгосподатком, сплачували від 15 до 20 крб.; ті, які мали неуспільнені прибутки, але не обкладалися таким податком – від 9 до 15 крб., індивідуальні господарства, що не обкладалися податком – від 11 до 16 крб. Така платня вносилася чотири рази на рік рівними частинами. З господарств, обкладених єдиним сільгосподатком на індивідуальній основі, та нетрудових (тобто "куркульських"), такий збір справлявся в жорсткіший спосіб: одноразово і в максимальному розмірі⁸⁹.

У листопаді 1932 р. було введено ще один податок. За постановою РНК УСРР, виданою на підставі такого ж рішення союзного уряду, податком додатково обкладалися одноосібники. Ті, хто “злісно не виконують державних замовлень” обкладалися новим податком, який нараховувався місцевими органами влади до 5 грудня. Станом на 31 грудня 1932 р. з усіх районів мала надійти вся сума від такого надзвичайного обкладання. Звільнитися від нього могли лише ті одноосібні господарства (здебільшого частково), “що акуратно виконали зобов’язання щодо грошових платежів і планів державних заготівель”⁹⁰.

Важливим елементом фінансового тиску на селян ставало примусове державне страхування будівель, худоби та деяких посівів від стихійного лиха й пожеж. Щороку приймалася відповідна урядова постанова, якою регулювалися норми і об’єкти обов’язкового окладного страхування у сільській місцевості. На 1933 р., зокрема, по колгоспах обов’язковому страхуванню підлягали практично всі машини, механізми, прилади, що використовувалися у господарствах; посіви з усіх основних (жито, пшениця, картопля, кукурудза) та спеціальних (льон, коноплі, тютюн, лікарські рослини тощо) сільгоспкультур. Щорічні внески такого страхування сплачували колгоспи, колгоспники та одноосібники “трудоих господарств” без жодних виключень⁹¹. На початку 1933 р. було запроваджено обов’язкове страхування колгоспами ярого засіву технічних культур 1932 р. У постанові Укрекономради відзначалася благородна мета такого страхування – забезпечити цей засів від загибелі. Насправді ж вводилося додаткове обкладання посівів страховими платежами за ставкою 7 % від суми забезпечення. Сама сума складала, наприклад, із соняшника – 16 крб. з гектара, махорки – 26 крб., тобто була немалою⁹².

Усього нараховувалося 24 обов’язкових і “добровільних” фінансових платежів, що їх мало сплатити кожне селянське господарство. За підрахунками сучасного історика В. Петренка, подільське селянство наприкінці 1932 р. мало сплачувати в середньому до 1000 крб. з господарства, прибутковість якого не складала і половини цієї суми⁹³.

Велике значення в системі фінансового тиску посідали державні позики – як щорічні, так і спеціальні. Задля вилучення з обороту грошей громадян радянської держави примушували відраховувати до державної скарбниці значну частину свого заробітку. З червня 1931 р. стартував другий випуск державної позики "Пятилетка в четыре года" на загальну суму 1600 млн. крб. За офіційними даними, сума надходжень склала більше 2 млрд. крб.⁹⁴ Наступний випуск під назвою "Займ четвертого, завершающего года пятилетки" було оголошено у червні 1932 р. на суму 3200 млн. крб. За повідомленням компартійної преси, "Отличительной чертой займа стало широкое участие в нем колхозного крестьянства, которые за двадцать пять дней подписались на 225 млн. руб., в то время, как в прошлом году эта сумма была в 43 млн. руб."⁹⁵. Те саме було і 1933 р., з тією лише різницею, що нова позика називалася "Государственный внутренний займ второй пятилетки" на загальну суму 3 млрд. крб. Такі позики, що перетворилися на неприкриті відбирання владою від тритижневого до місячного заробітку робітника чи службовця, на селі виливалися у пряму трагедію. Колгоспники практично не мали готівки, але повинні були віддавати її комуністично-радянській державі.

Стягнення всіх названих грошових платежів називалося "мобілізацією коштів". Завдання з її виконання набувало такого самого значення, як і довершення виробничих або заготівельних планів. Підбиваючи підсумки 1928/1929 фінансового року, ВУЦВК відзначив "замалу мобілізацію коштів людності на лінії пайового нагромадження сільськогосподарської кооперації...". У постанові найвищого органу УСРР далі вказувалося щодо планів на наступний рік: "реальність цілого фінансового пляну значною мірою зумовлена успішною мобілізацією коштів кооперативної та колгоспної системи й притягненням коштів людності". Тому місцеві органи влади зобов'язувалися "розгорнути потрібні заходи до повної реалізації наміченого пляну мобілізації матеріальних ресурсів" ⁹⁶. За підсумками IV кварталу 1932 р. Раднарком УСРР констатував загальне виконання плану мобілізації коштів. Разом з тим уряд відзначав, що одноразового податку стягнуто всього 79,2 % від запланованого, практично в усіх

областях наявні недоплати з обов'язкових платежів, а саме: сільгосподаток, страхові внески, "а також різні недобори по інших платежах". Названі найвідсталіші райони: Великолепетиський, [Велико]Білозерський, Кам'янський, Коларівський, Межівський (Дніпропетровська область), Біловодський, Харківський, Риківський, Сватівський (Донецька область), Андрушівський, Володарський, Плисківський, Фастівський (Київська область), Бобровицький, Корюківський, Менський, Носівський (Чернігівська область), Білопільський, Валківський, Краснопільський, Старосалтівський (Харківська область). Керівникам фінансових відділів названих районів наказом Наркомфіну УСРР було оголошено сувору догану⁹⁷. Постанова особливо відзначала успіхи Одеської області в мобілізації коштів, але їх було досягнуто дорогою ціною. Місцеві дослідники наводять такі приклади:

"За попередніми планами, Баштанський район у 1932 році повинен був в обов'язковому порядку перерахувати до державного фонду суму, яка в кілька разів перевищувала можливості району і становила 431 931 руб. (район міг назбирати лише 97 068 руб., що складало 22,3% від запланованої суми). В останні дні кварталу облфінвідділ збільшує квартальний план мобілізації коштів ще у два рази"⁹⁸.

У такий спосіб з населення просто видавлювалися обігові кошти, без урахування щоденних потреб і навіть самої наявності грошей. Як завдання за підсумками мобілізації коштів у I кварталі 1933 р. уряд вимагав від Київського, Дніпропетровського, Чернігівського облвиконкомів та РНК АМСРР виявлення куркульських господарств і стягнення з них "культжитлозбору". Для пошуку таких прихованих куркульських господарств наказувалося провести спеціальні обслідування та взірцево покарати винних в ухилянні від сплати податку⁹⁹. У наступних урядових актах з цього питання містилися погрози застосування фінансових репресій уже до цілої Чернігівської області, яка змогла виконати лише 13,5 % доведеного до неї плану мобілізації коштів за III квартал 1933 р.¹⁰⁰

Несплата податків та інших зборів у встановлений термін з 1930 р. уважалася кримінальним злочином. Покарання за нього визначалося спочатку у формі штрафування, за повторне скоєння – подвійним штрафом або виправними роботами на 6 місяців. Господарі “куркульських” господарств відповідали за невчасну сплату одразу позбавленням волі на один рік.

Податковий тиск на селян став одним з основних видів фінансового. Причому місцева влада в гонитві за виконанням доведених завдань з наповнення держскарбниці, викачування коштів із сільського населення вдавалася до відвертого порушення радянських законів. Так, Печенізький райвиконком Харківської області у грудні 1931 р. обклав 63-річну мешканку с. Печеніги М. Ковалькову на індивідуальній основі єдиним сільгосподатком у розмірі 123,71 крб., самообкладанням та разовим збором із страховкою ще на 257,6 крб., оскільки обчислив її прибуток в 1020 крб. Таке обкладання ґрунтувалося на відомостях про сад у 2 га, продаж молока та сільгоспродуктів на ринку, здавання квартири в оренду тощо. Оскільки Ковалькова не змогла сплатити такі кошти, все її рухоме і нерухоме майно було відібрано. Прокурорська перевірка виявила, що насправді сад розміром 1 га не приносив прибутку, оскільки не мав промислового значення, а молоко продавалося від власної корови у незначній кількості¹⁰¹. Головацька сільрада Полтавського району Харківської області у квітні 1932 р. під приводом несплати податку розтягнула все майно і будинок лікаря В. Березова, котрий мав бідняцьке господарство і офіційно був звільнений від такого обкладання¹⁰².

“Куркулям” за несплату податку загрозувало суворіше покарання. Затаврованому таким званням Г. Калінчуку народний суд Криворізького району та Дніпропетровський облсуд винесли вирок щодо позбавлення волі на 4 роки, виселення за межі України на 5 років, позбавлення у правах на 3 роки і конфіскації майна на 300 крб. за невиконання твердого завдання і несплату податку 277,2 крб. Лише Верховний суд УСРР з’ясував, що засуджений Калінчук ніколи не був “куркулем”, узагалі не мав власного посіву, працював у колгоспі, отже, податок з нього правили незаконно, і відмінив попередні судові рішення¹⁰³.

Родини військовослужбовців РККА та КФ мали суттєві пільги в сплаті податків. Але натомість по всій Україні червоноармійці та червонофлотці масово скаржилися, що з їхніх батьків вимагають нереальні суми податків. Так, Чорноморська військова прокуратура в травні 1932 р. за скаргою червонофлотця Я. Ставицького розглядала справу про непосильне обкладання його батьків Олексіївською сільрадою Царекостянтинівського району Дніпропетровської області¹⁰⁴.

Радянська система оподаткування передбачала, що особи, позбавлені громадянських прав, обкладалися спеціальним збором. Такі кошти на користь місцевих бюджетів УСРР сплачували позбавлені виборчих прав “куркулі” та “вороги радянської влади” (“лишенцы”). Після введення інституту сільських виконавців, які доводили до селян рішення влади, збирали з них податки, штрафи тощо, особи, котрі не могли претендувати на таку громадську посаду, теж були додатково обкладені нарівні з “лишенцями”¹⁰⁵.

Від податкового тиску страждали не лише окремі одноосібники або їхні господарства. Вже у квітні 1932 р. Укрколгоспцентр узагальнив практику застосування репресивних заходів до колгоспів і виділив такий випадок: “Плисківська сільрада Лозівського району довела до артілі “Червоне поле” завдання по мобілізації коштів і домоглася його виконання, а райдержбанк своєю лінією самовільно списав з колгоспу ще раз цю суму. Таким чином, колгосп погасив одну суму двічі”. Практика такого примусового вилучення коштів з колгоспних рахунків була повсюдною: “Таких фактів безліч по колгоспах України”¹⁰⁶.

Методи збирання податків та інших накладених на селян платежів практично не різнилися від тих, які використовувалися в хлібозбиральній кампанії. Ще у лютому 1932 р. центральний радянський орган УСРР – газета “Вісті ВУЦВК” із захватом описувала, як в Лозівському районі Харківської області для отримання одноразового збору на культурне будівництво на селі були сформовані спеціальні бригади. В Артемівському, Катеринському, Новоіванівському колгоспах такі бригади шляхом обходу селянських обійсть зібрали більше тисячі крб.¹⁰⁷

Є свідчення про застосування примусу під час реалізації облигацій в с. Медвин Богуславського району Київської області. Бригада Київського обласного бюро КП(б)У констатувала, що "распространение облигаций проводилось административными мерами, и до настоящего времени в Медвине еще не розданы не только облигации, но и прикрепительные талоны единоличникам и колхозникам..."¹⁰⁸.

Задля прискорення справляння заборгованості з колгоспів та артілей за короткотерміновими позиками Наркомюст УСРР та Всеукраїнська контора Держбанку СРСР опрацювали спеціальний полегшений варіант стягнення прострочених платежів – за судовим наказом народного суду. Для отримання такого наказу банківським установам достатньо було надати оригінал простроченого зобов'язання¹⁰⁹. Надто вільне розпорядження філіями Держбанку СРСР колгоспними коштами відзначало керівництво його Всеукраїнської контори у своєму обіжникові. Зокрема, там ішлося про списування з колгоспних рахунків значним сум без формального дозволу правлінь колективних господарств (а, відповідно, за рішенням інших органів) у Тульчинському, Дніпропетровському, Макіївському, Крижопільському районах¹¹⁰. Не дивлячись на сувору заборону такої практики, списання коштів з банківських рахунків колгоспів мало місце і пізніше. Воно міцно ввійшло до арсеналу заходів з фінансового тиску, що активно використовувалися впродовж 1932–1933 років в Україні.

Отже, можна стверджувати, що заходи з фінансового тиску на селян та колгоспи (різні форми оподаткування, страхування, державні позики) впродовж 1931–1933 років стали справжньою зброєю антиселянської боротьби, покарання всіх незгодних, "саботажників", а насамперед "куркулів". Прямі податки з селянства та сільських господарств фактично були занадто великими, а їх справляння перетворювалося на суцільне штрафування, реквізицію рухомого і нерухомого майна, кримінальне переслідування, висилки несправних платників. Особливо це стосувалося "куркулів", які були основною ціллю комуністично-радянського фінансового тиску, виявлялися абсолютно безправними, приреченими на знищення.

3.6. Депортації, виселення та заслання

Своє місце в системі всебічного тиску на селянство займали перевірені методи виселення цілих родин одноосібників та експропріації їхнього майна, передбачені постановою та інструкцією РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. Таким правом щодо “злісних нездавців”, тих, хто провадив “пряму підривну роботу проти хлібозасобів”, або у кого знаходили прихований хліб, наділялися сільради з подальшим затвердженням рішення облвиконкомом. Насправді ж усі рішення санкціонувала партійна влада. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 16 грудня 1932 р. виселення мало здійснюватися “тільки за межі України”¹¹¹. Іншими рішеннями політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У було затверджено кількість, що підлягала виселенню: 700 родин та 700 осіб окремо – з Дніпропетровської¹¹², 500 родин з Одеської області¹¹³, 400 – з Харківської¹¹⁴, 300 – з Чернігівської¹¹⁵.

Заходи з виселення 500 родин з Одеської області фактично було розпочато ще до приїзду Л. Кагановича. Останньому доповіли про це на нараді в обкомі партії. Він запитав згоду ЦК ВКП(б), оскільки йшлося і про долі 50 засуджених до таборів членів партії. Наступного дня від І. Сталіна надійшла лаконічна телеграма: “Согласны”¹¹⁶. Всю кількість – 500 родин – було розподілено між 11 районами (одно-два села в районі) – від 25 до 50 родин з кожного виділеного села. Лише з с. Новий Буг виселялося 125 господарств. Покараними були мешканці Баштанського, Зінов’ївського, Знам’янського, Каховського, Кривоозерського, Любашівського, Новобузького, Новоукраїнського, Первомайського, Снігурівського, Троїцького районів. За інформаціями з міст, інші селяни не підтримували таких репресивних акцій, були до них байдужими або взагалі казали: “сидиш голодний, нема чого їсти, нехай висилають, там буде хліб”¹¹⁷.

Висилання “вичищених” з партії осіб, визнаних винними у змиканні “с кулачеством, петлюровщиной и т. п.”, перетворенні “в агентуру класового врага”, передбачалося вже в постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Там називалися конкретно п’ять районів, де проводилася така “чистка”: Снігурівський і Фрунзенський Одеської області, Васильківський, Великопетиський,

Солонянський–Дніпропетровської¹¹⁸. Отже, виселення звідти "вичищених" на Північ або інші місця заслання відбувало автоматично. Характерно, що саме питання щодо висилки колишніх партійців стало предметом листування між С. Косіором та В. Молотовим. Перший висловив сумнів щодо доцільності публікації названої постанови політбюро ЦК КП(б)У з пунктом про виселення¹¹⁹. Проте кремлівський емісар, очевидно, вважав за потрібне залишити його як застереження іншим низовим партпрацівникам. Відомості щодо публікації постанови політбюро ЦК КП(б)У "О мерах по усилению хлебозаготовок" у відкритій пресі відсутні.

Такі партійні вказівки неухильно виконувалися і перевищувалися. Секретар Якимівського райкому КП(б)У Дніпропетровської області направив у березні 1933 р. спеціальне роз'яснення низовим партосередкам, що в разі відмови одноосібників від вступу до колективного господарства або навіть від допомоги у колгоспних справах тих слід позбавляти присадибних ділянок та будинків, а також порушувати клопотання перед обласною владою щодо їх виселення на Північ¹²⁰. Для забезпечення насильницького переміщення "куркульського елементу" виділялися спеціальні конвойні команди, що розміщувалися на залізничних станціях. Відповідний райком КП(б)У забезпечував їх всім необхідним постачанням та медичною допомогою, адже завантаженість таких команд була значною¹²¹.

У постанові СНК СРСР від 7 січня 1933 р. йшлося про 50 тис. спецпереселенців, котрих виселяли з Північного Кавказу, Нижньої Волги, Закавказзя та України. Радянський уряд опікувався питаннями перевезення, розміщення та "трудовим использованием" депортованого населення¹²², значну частину якого склали українці та кубанські козаки.

Секретно-політичний відділ ОГПУ 14 січня 1933 р. повідомив про прибуття на ст. Котлас Північного краю 503 родин (2172 чол.) з Одеської області, до Архангельська – 316 родин (1320 чол.) з Чернігівської області. На ст. Морженьга та Котлас потрапили 4037 чол. у складі родин та 682 однаків з Дніпропетровщини¹²³.

Утім, парткерівники не були задоволені оперативністю радянських, судових та репресивно-каральних органів у проведенні фактичного виселення “саботажників”. Про це свідчить інформація уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського з Одещини: “...стали везде принимать решения – выселять за пределы области. Приняли по селам решение о 120 хозяйствах. РИК утвердил, послал в область, а оттуда никакого ответа, и подлежащие высылке сидят до сих пор дома. С 1 января я дал распоряжение не выносить решения о высылке”¹²⁴. Про прийняття самовільних рішень місцевої влади про виселення свідчать також аналітичні матеріали ЦК КП(б)У: на початку січня Херсонський міський комітет партії вирішив вислати 50 господарств з кількох сіл і намагався поширити інформацію про це у газетах без погодження з обкомом¹²⁵.

Одеський обком КП(б)У в січні 1933 р. визнав недостатньо ефективним заходом виселення 500 “куркульських” родин у грудні. Перший секретар обкому М. Майоров наполягав на продовженні такої практики і просив ЦК КП(б)У “санкционировать высылку на север с конфискацией имущества дополнительно 700 хозяйств из районов Новобугского, Большеалександровского, Любашевского, Троицкого, Новоукраинского, Арбузинского, Доманевского, Зиновьевского, Кривоозерского и Первомайского”¹²⁶. Як бачимо, більшість районів (крім Арбузинського, Великоолександрівського та Доманівського) було покарано вдруге. Подання ЦК КП(б)У щодо виселення на Північ 400 родин “злостных элементов и кулаков” та 40 виключених з партії комуністів з Харківської області дістало схвалення з боку Політбюро ЦК ВКП(б) на початку січня 1933 р.¹²⁷

Комуністично-радянська влада намагалася використати прийняті рішення щодо масових вивезень “саботажників” з пропагандистською метою, для залякування та упокорення інших. Районна партійна преса повинна була висвітлювати такі виселенські акції на перших шпальтах. Але на практиці виходило не завжди так. Матеріали перевірки Одеського обкому КП(б)У 30 районних газет засвідчили, що “тільки шість газет, а саме Роздільнянська*, Березівська, Врадівська, Бобринецька, Троїцька та

* Роздільнянська.

Ново-Українська (більшість районів, де висилки не було) дійсно піднесли на відповідну політичну височінь ці постанови, приділивши їм центральне місце в газеті. Останні 24 газети до цієї справи підійшли формально. Частина районів (Миколаїв, Херсон) не надали їм відповідного значення, хоч і вмістили постанову. А такі райгазети, як Велико-Висківська, Голопристанська, Цебриківська, Доманівська, а особливо Снігурівська, принизили і замазали політичне значення постанов як важливішого акту боротьби з класовим ворогом"¹²⁸.

Виселення "саботажників" на місцях намагалися перетворити на значущу подію насамперед агітаційного значення. Уповноважений ЦК КП(б)У А. Хвиля описував таку репресію проти 25 мешканців с. Новопетрівки Снігурівського району Одеської області. Для виселення було мобілізовано, крім працівників ГПУ та міліції, 30 комуністів та комсомольців. Усіх їх після загальних зборів селян, де було оголошено про акцію, розподілили по одному на кожну хату виселенця. Представник радянської влади мав весь час обробляти жертву репресій, намовляючи його розкрити власну яму із збіжжям або вказати на таку яму в сусіда. Але навіть такі заходи не мали в Новопетрівці жодних результатів: "Було відшукано дві невеликих ями. Тепер по Ново-Петрівці, незважаючи на те, що там сидить постійно завагітмас райпарткому, голова РВК, оргпартгрупа облпарткома, виїзна редакція "Молодої Гвардії" – зрушень по хлібозаготівлі немає"¹²⁹.

На думку деяких партноменклатурників, неефективність висилання полягала ще і в тому, що фактично змикалася з втечами селян. Принаймні кінцевий результат був однаковим – колгоспи позбавлялися робочих рук. Той самий А. Хвиля писав з Одещини: "...висилки, репресії до с. Ново-Петрівка наслідків не дали, незважаючи на вжиті заходи. За останній час в низці колгоспів спостерігаються явища, коли значна частина колгоспників кидає господарювання і виїздить невідомо куди"¹³⁰. Селяни також не завжди розглядали виселення як жорстоке покарання з огляду на ситуацію, що склалася в Україні. Мешканець с. Краснопілля Харківської області О. Бесараб говорив після винесення ухвали суду щодо виселення: "Хай судять та везуть звідця. Там хоч з голоду не вмреш, а дома коли залишимось, все

рівно помремо”¹³¹. Уповноважений ЦК КП(б)У В. Затонський повідомляв з Одещини:

“Мне рассказывали из практики Одесской области, в частности Новой Украинки и Знаменки (то же передавал товарищ, приехавший ко мне из Никополя), что выселением на Север не так уже огорчались. Никто не дезертировал, многие шли с гармошкой, а были даже случаи “добровольчества”, когда соседи обращались с просьбой включить их в партию переселенцев”¹³².

За справедливим висновком С. Кульчицького, це був той випадок, коли “селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю”¹³³.

Політика виселення “куркулів” та “підкуркульників” активно впроваджувалася на місцях. Їх виселяли не тільки за межі УСРР. З області, району за постановою місцевих органів влади певну кількість осіб виганяли, забороняючи їм жити в своїх домівках, у рідній місцевості. Наркомзем УССР, підбиваючи підсумки 10 днів запровадження постанови РНК УСРР з питань хлібозаготівель, звітував про виселення за межі областей 65 (Вінницька, Донецька, Чернігівська області), а районів – 67 господарств (Вінницька, Дніпропетровська області)¹³⁴. В Одеській області разом з виселенням на Північ спочатку 500, потім 700 родин відповідно ще 500 і 800 селянських господарств у грудні 1932 та січні 1933 років було позбавлено присадибних ділянок, всього рухомого на нерухомого майна, у тому числі й будинків¹³⁵. Фактично за компартійними рішеннями ці 1300 селянських родин тільки в одній Одеській області викинули з власних обійсть, прирекли на жебракування та голодну смерть серед зими. Політбюро ЦК КП(б)У намітило позбавити майна, присадибних ділянок та будівель до 1000 родин у Харківській, до 500 господарств одноосібників – у Дніпропетровській областях¹³⁶.

За рішенням президії Олександрівської сільради Царекостянтинівського району на Дніпропетровщині в листопаді та грудні 1932 р. за невиконання твердих хлібоздавальних завдань було виселено “за межі району” цілу групу осіб, визнану заможними.

Причому серед них були як одноосібники, так і колгоспники, звинувачені у "розкладницькій роботі проти радянської влади"¹³⁷. Як і 1930 р., створювалися спеціальні "куркульські висілки" в межах села, сільради, куди звозили тих "саботажників", котрі, на думку місцевої влади, не створювали великої загрози, але мали бути ізольованими від інших селян. Уже у березні 1932 р. в Україні, за повідомленнями ОГПУ, було створено 277 "куркульських висілків" (із їхньої загальної кількості 477 по ССРСР), де мешкало 4757 родин і понад 20 тис. осіб¹³⁸. Один з таких висілків був у Ворошиловському районі Донецької області, неподалік с. Городище. Село було відомим як центр старообрядництва та "наибольшей прослойкой кулачества". Тому з нього на "куркульський виселок" потрапила значна кількість селян. Наприкінці 1932 р. 47 родин спробували повернутися до своїх домівок, але місцева влада вжила запобіжних заходів¹³⁹.

Ті місцеві органи влади, які зволікали з виселеннями "куркулів", самі наражалися на репресії. Валківський райвиконком Харківської області наприкінці листопада 1932 р. розіслав підлеглим сільрадам листа з нагадуванням:

"...не зважаючи на те, що куркульськими різними петлюрівськими елементами така розкладницька робота ведеться, що свідчить про низьке виконання планів хлібозаготівель тощо, ні жодною сільрадою не винесено ухвали про позбавлення таких елементів садиб, землі, також деяких і виселення за межі району, області, тому Райвиконком пропонує для дачі повної відсічі куркульським елементам та зламу їх саботажу в справі хлібозаготівель постанови сільради про репресії до куркульських елементів, злісних контрактантів – надіслати в день їх винесення нарочним до райвиконкому"¹⁴⁰.

Акції з виселення "саботажників" на Північ Росії та до Північного Казахстану, переселення у межах області, району ставали показовими заходами з покарання непокірних. Певну частину засланих складали виключені з партії низові функціонери, які відмовлялися брати участь у каральних заходах, або не встигали

за шаленими темпами більшовицьких репресій. Проте ефективність їх не була високою – деякі селяни навіть воліли бути засланими, ніж пережити голодування в Україні.

3.7. “Судовий тиск” на селянство

До комплексу загальних репресій на селі, що підготовляли широкомасштабні заходи, пов’язані із застосуванням режиму “чорної дошки”, належав і “судовий тиск”. 6 листопада 1932 р. було схвалено спеціальну постанову політбюро ЦК КП(б)У, якою органи юстиції зобов’язувалися “вне очереди рассматривать дела по хлебозаготовкам, как правило, выездными сессиями на месте с применением суровых репрессий...”¹⁴¹. Усім партійним комітетам УСРР було розіслано лист такого ж змісту за підписом секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича, текст якого також було затверджено на засіданні політбюро. В ньому йшлося про цілковите залучення до хлібозбиральної кампанії органів юстиції та адміністративних органів (під ними мали на увазі ОГПУ та НКВД). У кожній області створювалися від 5 до 10 додаткових роз’їзних судових сесій, що на місцях мали швидко застосовувати “судові репресії” для “участия в борьбе за выполнение хлебозаготовительного плана на своей непосредственной работе”. Органи ОГПУ та НКВД зобов’язувалися “быстро проводить все установленные законом взыскания несданного хлеба и административные меры к злостным несдатчикам”¹⁴². В іншому аналогічному листі, розісланому партійним комітетам уже через представників ГПУ УСРР в областях, С. Косіор наказував для негайного “применения судебных репрессий” створити четвірки у складі секретаря обкому, керівників партійної контрольної комісії, облвідділу ГПУ та облпрокурора. Передбачався прискорений порядок розгляду справ (4–5 днів), затвердження вироків у Харкові впродовж 1–2 днів і таке саме швидке “приведение приговоров в исполнение”¹⁴³. Це було прямою вказівкою для застосування швидких та суворих репресій за вироками роз’їзних радянських суддів. Надзвичайні повноваження у “хлібозаготівельних” справах від Політбюро ЦК ВКП(б) 22 листопада 1932 р. отримала “україн-

ська" трійка у складі С. Косіора, С. Реденса та Кисельова, а саме: "на період хлібозаготовок право остаточного рішення в прохосов о приговорах к высшей мере наказания с тем, чтобы ЦК КП(б)У раз в декаду отчитывался о своих решениях по этим делам перед ЦК ВКП(б)"¹⁴⁴.

Дуже скоро стало очевидним, що навіть такі дії з боку влади виявилися недостатніми для виконання поставленого завдання – створення нелюдських умов існування всього українського селянства. Воно одностайно – як одноосібники, так і члени колгоспів, уже маючи гіркий досвід кінця 1931 – весни 1932 років, уживало своїх заходів для забезпечення підтримання життя в таких екстремальних умовах, намагалося приховати хоч якісь запаси на голодну зиму. Так, у матеріалах рейду Голопристанським районом Херсонщини в лютому 1932 р. були такі відомості:

"Зараз хліб по району поступає головним чином лише в порядку примусового вилучення та з відкритих куркульських схованок. Непохованого хлібу у одноосібників, що не виконали контрактації або зустрічних планів, зараз трудно знайти. Хліб поховали не тільки куркулі, але й середняки і бідняки, що не виконали своїх зобов'язань перед державою. Практика різних схованок доходить до справжньої віртуозності – ховають в ямах з боковими ходами, у радгоспних та колгоспних скиртах соломи, у лежанках, печах, димарях, замурують між двома стінами, роблять подвійні днища в бочках і зверху заливають води, чи якогось соління, а всю бочку засипають зерном і т.д."

Але обсяги вилученого в такий спосіб зерна не мали товарної кількості. За відомостями Голопристанського райснабу, по всьому району в лютому 1932 р. було виявлено 53 схованки на 1500 пудів зерна¹⁴⁵.

Крім справ з невиконання планів хлібозаготівель, багато селян було засуджено за звинуваченнями в "розкраданні" колгоспної власності та інших "злочинах". Херсонський міськком КП(б)У у липні 1932 р. орієнтував комуністів:

“Умови клясової боротьби, що розгортається навколо хліба, намагання куркуля використати не вижиті ще дрібновласницькі настрої окремих відсталих груп колгоспників, організація клясовим ворогом крадіжок хліба, колосозбирання, шкідництво, шалена агітація проти заходів радвлади [підкреслення оригіналу. – Г. П.], – все це використовується клясовим ворогом для підриву або послаблення колгоспного господарства”¹⁴⁶.

Фактично тут маємо вичерпний перелік кримінальних статей, за якими засуджували селян у рамках “судового тиску”.

Статистичні дані за статтями звинувачення наприклад, по Великотокмацькому району Дніпропетровської області станом на грудень 1932 р. свідчать, що судовим переслідуванням було піддано 156 осіб. За статтею “спекуляція” порушено 13 справ, “агітація” – 5 справ. До розстрілу в основному засуджували “куркулів” та заможних селян. З середняків до позбавлення волі було присуджено 90 %, до примусової праці – 10 %. Незаможників до позбавлення волі – 52 %, 43 % – до примусової праці¹⁴⁷.

Задля більшої керованості судів на початку 1933 р. всі справи про крадіжки, псування або заподіяння шкоди колгоспному майну були вилучені з відання сільських судів і передані до компетенції судів вищої інстанції, роз’їзних суддів тощо. Нижчій судовій ланці було дозволено займатися лише справами про “дрібні, вчинені вперше крадіжки, знищення або пошкодження особистого (не усупільненого) майна колгоспників та одноосібників, коли розмір заподіяної шкоди не перевищує 50 крб.”¹⁴⁸.

“Судовий тиск”, таким чином, широко використовувався у 1932–1933 роках комуністично-радянською владою для масового покарання “саботажників” та “нездавців”. Утім, він мав значні вади: необхідність дотримання хоча б позірної процедури, складність і тривалість оформлення відповідних судових справ. До того ж його можна було застосовувати лише проти конкретних осіб, але не щодо всіх мешканців села, працівників колгоспу тощо.

3.8. Інші репресивні заходи

Варто назвати й інші суто репресивні заходи, якими озброїлися місцеві партійні та радянські органи в період Голодомору 1932–1933 років в Україні. Більшість з них було визнано "перегинами на місцях" ще 1928 р., коли за постановами липневого пленуму ЦК ВКП(б) "чрезвычайщину" було засуджено. З'явився циркуляр НКЮ РСФСР, у якому перераховувалися "вредные перегибы, нарушения революционной законности": "обход дворов, незаконные обыски и аресты, разверстка излишков, подлежащих обязательной и принудительной сдаче"¹⁴⁹.

У 1932–1933 роках усі такі засуджені методи репресивного тиску на селян набули другого дихання. Місцеві комуністичні та радянські керівники, яких "підстьобували" директиви вищих парторганів, практично повністю відродили весь арсенал "надзвичайщини", адміністративного свавілля, знущань над селянами.

Найвідомішим з надзвичайних заходів було застосування "буксирних бригад". Причому зміст терміну повністю спотворювався. У промисловому виробництві, звідки пішов цей вислів, завданням "буксирної бригади" було поділитися досвідом роботи з відстаючим колективом, розкрити методіку і секрети "ударних" технологічних операцій, надати конкретну допомогу аж до спільної роботи. Сільські "буксирні бригади" не мали нічого спільного з роботою на ланах, збиранням врожаю, засівом тощо. "Буксири" лише провадили повальні обшуки, збирали все збіжжя і продукти харчування в селянських обійстях, розкривали "приховане зерно" тощо. Причому в переважній більшості випадків їхня робота була пов'язана з брутальним насильством, знущанням, приниженням людської гідності.

Перша інформація про дії "буксирних бригад" почали з'являтися у пресі ще із січня 1932 р. Характерно, що вони носили панегіричний характер. Так, центральний друкований орган КП(б)У 5 січня 1932 р. вмістив цілу статтю, де із захватом описувалася діяльність трьох таких бригад на Вінниччині. Завдяки їм у найвідсталіших селах Томашпільського району виконання хлібзаготівель зросло з 43 до 107 %.¹⁵⁰

Проте вже скоро стало очевидним, якими самими методами досягалися такі результати. За скаргами мешканців с. Бджільного Тепликського району Вінницької області відбулася прокурорська перевірка. Вона з'ясувала, що бригада з хлібозаготівель під керівництвом уповноваженого райкому КП(б)У голови райколгоспівки Олексюка встановила в селі справжній терор, підім'яла всі місцеві органи. Олексюк увів справжній військовий стан, уся влада фактично перейшла до його бригади в 400 осіб, названої "Загін – летюча ескадрилья". Основу його склали як мешканці с. Бджільного, так і студенти сільгосптехнікуму с. Комарівка, м. Теплика. Село розбили на кілька куткових штабів, на чолі головного штабу стояв сам Олексюк. По господарствах "нездавців" розмістили членів бригади (по 2 особи на хату) із зобов'язанням годувати до виконання планів хлібозаготівель. За невиконання вказівок Олексюка накладали штрафи від 50 до 100 трудоднів. Над селянами знущалися, били, роздягали, тримали під вартою, постійно обшукували і відбирали харчові запаси¹⁵¹.

Проте фізичне знущання, побиття і навіть убивства ставали вагомою частиною антиселянських заходів не тільки уповноважених, які завжди застосовували надзвичайні репресії, але й низових керівників. Голова сільгоспартілі ім. Чубаря Павлоградського району Дніпропетровської області Денисенко разом з активістом Батурином та міліціонером Чухнівським знущалися з колгоспника, запідозреного ними у викраданні коня, і зрештою вбили його¹⁵². В Одеській області відзначалися такі ексцеси, як "избиение коммунистами единоличников, сажание их в погреб и раздевание догола"¹⁵³.

Приводом для застосування репресій не обов'язково мало бути невиконання хлібоздавального плану. Заготівля інших, менш важливих сільськогосподарських культур, теж знаходилася під пильним компартійним контролем. Невиконання, прикладом, плану заготівлі насіння олійних культур в Якимівському районі Дніпропетровської області викликало такі репресивні заходи проти селян: створення штурмових бригад з комсомольців та колгоспників-активістів для перевірки наявності олійних культур в колгоспах району, виявлення і вилучення такого насіння в господарствах одноосібників та колгоспників (воно

тракувалося як "вкрадене"), притягнення виявлених "крадіїв" до кримінальної відповідальності, залучення міліції до боротьби з продажем насіння тощо¹⁵⁴.

З Тетіївського району Київської області уповноважений ЦК КП(б)У В. Затонський улітку 1932 р. повідомляв:

"Там нет села, где бы не встречались разваленные хаты. Сняты крыши, потолки, выбиты окна, выломаны двери, развалены печи. Причем это творилось не только в порядке обыска замурованного хлеба, а как мера воздействия. Например, в Тележнице я видел руины, принадлежащие рядовому середняку лет 60. Налогу что-то ок[оло] 12 руб., контракция 78 пудов сдана полностью (есть квитанции), да и местная власть не отрицает (правда, новая), а развалили ему хату за то, что он продал пару своих старых кляч. При этом старик клянется, божится, что продавал старые кони, имея в виду купить помоложе. Его уже так затюкали, что он сам факт продажи своих коней считает преступлением, готов платить штраф, но наказание (разрушение хаты) считает слишком тяжелым и просит помилования и помощи в восстановлении жилья. Однако разрушенных хат в с. Тележенцах не больше десятка, а есть села, например, Горошки, где снесены целые улицы по 30–40 хат подряд"¹⁵⁵.

Він же зазначав, що злочинна фантазія місцевих виконавців не знала меж:

"Крошили не только крыши, но и головы. Были массовые избиения, замораживания, поджаривания в специально натопленном помещении. Были совершенно непередаваемые гнусные издевательства (инсценировка венчания вдобавок с сифилитиком). О барахольстве нечего уже и говорить"¹⁵⁶.

"Буксирні бригади" було визнано головним засобом вилучення хліба в одноосібників. Про це йдеться у плані заходів Валківського райкому КП(б)У Харківської області з проведення "штурмової декади" наприкінці грудня 1932 р. Старі бригади

сприяння, які не виправдали себе на хлібозаготівлях, було розпущено. Натомість створили нові, до яких залучили представників “колгоспного активу та контрактантів, що виконали свої обов’язки перед державою. На чолі бригад поставити перевірених в роботі, дійсно стійких, витриманих комуністів і безпартійних, що знають куток”. Кожна з таких бригад відповідала за виконання планів хлібозаготівель на своєму кутку¹⁵⁷.

Інформація про те, що селян суворо карали за “самовільний” продаж власних коня чи корови, її несанкціонований владою забій худоби, надходила також з інших регіонів України. Селяни Підгороднянської сільради Дніпропетровської області масово (більше 40 прізвищ) скаржилися місцевій владі на неправомірні покарання з цього приводу, а президія сільради передавала всі ці скарги місцевому органу робітничо-селянської інспекції, рішення якої не важко було спрогнозувати¹⁵⁸.

Такі крайнощі формально були “засуджені”, і навіть відбулися показові судові процеси над їх виконавцями. Проте, подібне брутальне поводження із селянами, різні форми морального та фізичного знущання, що застосовувалися щодо українського села, дуже скоро стали невід’ємною складовою схвалених комуністичною партією репресивних заходів.

Не варто думати, що такі “перегини” були найжорстокішими із застосованих репресивних засобів примушення одноосібників до виконання хлібозаготівельних планів. Принаймні ще і восени 1933 р. в Чернігівській області Бахмацький райком і райвиконком в умовах перебування всього району на обласній “чорній дошці” зобов’язували голів сільрад та секретарів партосередків застосовувати “наиболее суровые меры репрессий к единоличникам, саботирующим хлебосдачу: а) принудительное изъятие хлеба; б) опись и продажа имущества; в) к наиболее злостным – лишение усадебной земли”¹⁵⁹.

Усе це свідчить, що вичерпного переліку репресивних санкцій, задіяних до селян та сільських громад під приводом забезпечення планів хлібоздавання, засіву тощо фактично не можна скласти. Жорстокі заходи, спрямовані на покарання окремих або ж усіх мешканців села, сільради, трудівників колгоспу, застосовувалися повсюдно.

* * *

З усіх апробованих упродовж 1931–1932 років і перелічених вище заходів адміністративного тиску на українське село найближче до репресивного режиму "чорної дошки" підійшли розпуск колгоспів та товарна блокада. На відміну від інших заходів індивідуального покарання (заборона торгівлі, адміністративні штрафи, "судовий тиск", виселення та експропріація) саме вони відкривали можливість колективних репресій проти селян певної місцевості (села, сільради, району тощо). Але для створення для всіх мешканців українського села умов, несумісних із життям, такі репресії були ще недостатніми. Вони стали перехідною ланкою до справжнього "терору голодом". Ще 1993 р. С. Кульчицький, розкриваючи зміст цього поняття, зауважив:

"Метод терору голодом – не індивідуальний. Це – стрілянина по площі, в першу чергу по дітях, які ростуть і вимагають їжі кожного дня. Українське село як таке, що опиралося колективізації найбільше, було обрано цією площею. Хліб вилучали по всій території, де порядкували надзвичайні комісії, але вилучення будь-якої їжі під виглядом "натуральних штрафів" малохарактерне для Поволжя та всіх округів Північного Кавказу, за винятком Кубані, де понад 70 % сільського населення було українського походження"¹⁶⁰.

Таким чином, у комуністично-радянській політиці репресій щодо селянства назрів перехід від "стрілянини по цілях" (конкретних "порушниках") до "стрілянини по площах", і такі площі вособлювали занесені на "чорну дошку" об'єкти: колгоспи, села, сільради, райони тощо.

¹ Заява членів артлі "Дружна праця" на Одещині до ВУЦВКу від 16.02.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 109, арк. 227–228. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 420–421.

² Телеграма секретаря Зінов'ївського МК КП(б)У М. Міхеєнка до В. Молотова від 01.01.1932: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 340; Допо-

від Укрколгоспцентру на республіканській радіонаradі від 17–18.01.1932: ЦДАВО, ф. 559, оп. 1, спр. 1657, арк. 59–66. Опубл. Колективізація і голод на Україні. – С. 392–395.

³ Постанова президії Устимівського райвиконкому про ліквідацію колгоспу “Незаможник” на Одещині, 12.01.1932: ЦДАВО, ф. 559, оп. 1, спр. 2573, арк. 41. Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 41.

⁴ Постанова бюро Нижньосірогозького РК КП(б)У від 27.01.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-48, оп. 1, спр. 49, арк. 11. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 15.

⁵ Доповідь Укрколгоспцентру на республіканській радіонаradі про виконання плану хлібозаготівель з урожаєм 1931 р. ЦДАВО, ф. 559, оп. 1, спр. 1657, арк. 59–66. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 392–395.

⁶ Протокол виїзного засідання президії Томашпільського РВК від 08.07.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 113, арк. 134–135. Опубл.: Там само. – С. 482.

⁷ Довідка НКЗ УСРР та Укрколгоспцентру “Про наслідки господарювання в колгоспах та заходи організаційно-господарського зміцнення їх” від 27.05.1932: ЦДАВО, ф. 539, оп. 10, спр. 464, арк. 258.

⁸ Там само.

⁹ Телеграма секретаря Зінов’ївського міськкому КП(б)У М. Міхеєнка до В. Молотова від 01.01.1932: Опубл.: Трагедія советской деревни. – Т. 3. – С. 239–240.

¹⁰ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Об итогах работы колхозов в 1931 г. и задания их дальнейшего организационно-хозяйственного укрепления” від 28.03.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 155–160. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 103–104.

¹¹ *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 226.

¹² Тези промови Л. Кагановича на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29.12.1932: Командири великого голоду. – С. 226.

¹³ Постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про зміну арт. 127 Кримінального кодексу УСРР” від 25.12.1932: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 34–35. – Арт. 216. – С. 2.

¹⁴ Протокол засідання бюро Великолепетиського РК КП(б)У від 09.08.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 104, арк. 58. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 44.

¹⁵ Постанова ЦК КП(б)У про заходи з боротьби зі спекуляцією хлібом від 09.08.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 14–16. Опубл. вперше: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 227–230.

¹⁶ Лист ЦК КП(б)У всім обкомам, райкомам та міськкомам партії від 12.08.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-240, оп. 1, спр. 108, арк. 20–22.

¹⁷ Директива заступника голови ОГПУ Г. Ягоди про заборону торгівлі зерном, борошном та хлібом від 17.10.1932: ГДА СБУ, ф. 9, спр. 90, арк. 58–62. Анотацію опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 97.

¹⁸ Протокол засідання бюро Великопетиського РК КП(б)У від 06.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 104, арк. 107–109. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 67.

¹⁹ Постанова РНК УСРР "Про пільги здавцям тютюну та махорки та про боротьбу зі спекуляцією тютюново-махорковою продукцією" від 01.11.1932: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 29–30. – Арт. 184. – С. 14–15.

²⁰ Постанова президії Кам'янецької міськради "Про плян м'ясозаготівлі на 1932–1933 роки" від 08.12.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-2699, оп. 1, спр. 50, арк. 9–10.

²¹ *Сталин И. В.* Об индустриализации и хлебной проблеме: речь на Пленуме ЦК ВКП(б) 9 июля 1928 г. // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 11. – М.: ОГИЗ, 1949. – С. 159.

²² Директива ЦК ВКП(б) парторганам хлібозаготівельних районів від 14.12.1927: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 663, л. 4. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 108–109.

²³ Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) "О хлебозаговках" від 24 грудня 1927 р.: Там же. – С. 111–112.

²⁴ *Ивницкий Н.* Репрессивная политика советской власти в деревне. – С. 34.

²⁵ Звіт Полтавського окрвиконкому від 13.02.1929: ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 151. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 31.

²⁶ Звіт Прилуцького окрвиконкому від 15.02.1929: ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 165–190. Опубл.: Там само. – С. 58.

²⁷ Протокол засідання Президії ВУЦВК від 03.07.1929: ЦДАВО, ф. 27, оп. 10, спр. 207, арк. 53–54. Опубл.: Там само. – С. 103.

²⁸ Матеріали обстеження ст. інспектором окрРСІ Ненадвевичем весняної сільгоспкампанії по Волинській окрузі від 01.06.1930: ЦДАВО, ф. 539, оп. 7, спр. 932, арк. 215.

²⁹ Огляд інформгрупи ЦКК КП(б)У-НК РСІ про покарання партійних і радянських керівників на місцях за зловживання під час колективізації від 05.04.1930: ЦДАВО, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 132–134. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 160.

³⁰ Зведені відомості Білоцерківської окружної контрольної комісії до ЦКК КП(б)У від 20.04.1930: ЦДАВО, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 15–25. Опубл.: Там само. – С. 175.

³¹ Цілком таємний обіжник ЦК КП(б)У всім окр- та райкомам щодо пегрегинів та перекручування партлінії під час колективізації від 19.03.1930: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 97–98.

³² *Ивницький Н. А.* Голод 1932–1933 годов в СССР. – С. 136–137.

³³ Каганович – Сталину. 06.09.1931: Сталин и Каганович. Переписка. – С. 83.

³⁴ Сталин – Кагановичу. 04.06.1932: Там же. – С. 135–136.

³⁵ Сталин – Кагановичу. 12.06.1932. Там же. – С. 162.

³⁶ Постанова бюро Нижньосірогозького РК КП(б)У Дніпропетровської області від 27.01.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-48, оп. 1, спр. 49, арк. 11. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – Херсон: ВАТ “ХМД”, 2008. – С. 15–16.

³⁷ Постанова політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 30.10.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 140–147. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 359.

³⁸ Телефонограма В. Молотова до І. Сталіна про роботу з хлібозаготівель в Україні, 30.10.1932: Командири великого голоду. – С. 229–230.

³⁹ Телеграма членів комісії В. Молотова до М. Хатаєвича, С. Косіора, М. Майорова щодо посилення хлібозаготівель від 05.11.1932. – Там само. – С. 235.

⁴⁰ Телеграма секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича до С. Косіора, В. Молотова, В. Чубаря з пропозиціями щодо стимулювання хлібозаготівель від 04.11.1932. – Там само. – С. 231–232.

⁴¹ Лист Ф. Зайцева до ЦК КП(б)У та секретаря Чернігівського облоргбюро П. Маркітана від 06.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк. 111.

⁴² Телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії про товарну блокаду районів, які не виконують плани хлібозаготівель від 06.11.1932: Голодомор 1932–1933 років в Україні: – С. 374–375.

⁴³ Телефонограма В. Молотова до С. Косіора від 20.11.1932. Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 38. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 176.

⁴⁴ Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 193.

⁴⁵ Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У про припинення завою товарів на село від 14.11.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 11, арк. 87–88.

⁴⁶ Див.: *Лихач Н. Ф., Бабак Т. І.* Безкровна війна: Мовою архівних документів про голод 1932–1933 рр. на Кіровоградщині. – Кіровоград: Держархів Кіровоградської області, Кіровоградський державний педінститут ім. Пушкіна, 1992. – С. 6–7.

⁴⁷ Телеграма Дніпропетровського обкому КП(б)У до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 09.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5456, арк. 69.

⁴⁸ Протокол № 12/45 засідання президії Старобільського виконкому від 11.11.1932: Держархів Луганської області, ф. Р-1202, оп. 1, спр. 20, арк. 73. Опубл.: Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. – С. 117–118.

⁴⁹ Постанова бюро Троїцького РК КП(б)У Донецької області від 15.11.1932: Держархів Луганської області, ф. П-234, оп. 1, спр. 694, арк. 136–137. Опубл.: Там само. – С. 123.

⁵⁰ Директива секретаря Чернігівського облоргкомітету КП(б)У П. Маркітана райкомам компартії про застосування репресій до колгоспів, б/д [листопад 1932]: Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 15, арк. 18. Опубл. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. – С. 121.

⁵¹ Довідка ГПУ УСРР "О ходе хлебозаготовок на Украине" від 28.12.1931: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – Док. 83.

⁵² Протокол засідання бюро Миропільського райкому КП(б)У Харківської області від 16.01.1932. – Держархів Сумської області, ф. П-14, оп. 1, спр. 11, арк. 40–42.

⁵³ Див.: *Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 152.

⁵⁴ Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5250, арк. 67, 68.

⁵⁵ Звернення ЦК КП(б)У до редакторів усіх центральних, обласних та районних газет від 11.11.1932. – Держархів Житомирської області, ф. П-42, оп. 1, спр. 59, арк. 362.

⁵⁶ Постанова ЦК ВКП(б) та СНК СРСР "О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области" від 14.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 234–238. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 475.

⁵⁷ Розпорядження Наркомату постачання СРСР про відміну заборони відвантаження товарів сільського фонду в Україну від 20.12.1932: РГАЭ, ф. 8043, оп. 11, д. 50, л. 7. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 268.

⁵⁸ Лист В. Чубаря до С. Косіора від 28.11.1932, розісланий членам Політбюро ЦК КП(б)У: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк. 90.

⁵⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 78; спр. 5396, арк. 79.

⁶⁰ Довідка Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель від 02.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 35–42. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 439.

⁶¹ Лист М. Живанова до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 24.12.1932: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 11, д. 960, л. 164–170. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 294.

⁶² Лист заступника наркома постачання УСРР Берліна до наркома постачання ССРСР А. Мікояна “О плане завезения промтоваров на Украину в 1-м квартале 1933 г.” від 25.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5454, арк. 37.

⁶³ *Романець Н. Р.* Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932/1933 років // *Грані*. – 2011. – № 6 (80), листопад-грудень. – С. 4.

⁶⁴ Лист В. Чубаря до В. Молотова та І. Сталіна від 10.06.1932: РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 139, л. 144–153. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: – С. 200–205.

⁶⁵ Таємний обіжник НКЮ УСРР “Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб” від 09.11.1932: ЦДАВО, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 31зв – 33. Опубл.: Колективізація та голод на Україні. – С. 538–540.

⁶⁶ Терміновий обіжник НКЮ УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 25.11.1932: ЦДАВО, ф. 8, оп. 15, спр. 1865, арк. 1–2. Опубл.: Там само. – С. 550–551.

⁶⁷ Інструкція про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі від 11.11.1932: ЦДАВО, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 34. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 384–386.

⁶⁸ Постанова політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 207–216. Опубл.: Там само. – С. 393–394.

⁶⁹ Зведення ГПУ УСРР про кількість колгоспів та одноосібних господарств, обкладених натуральними штрафами за невиконання планів хлібозаготівель станом на 05.12.1932: ГДА СБУ, ф. 42, оп. 1, спр. 9, арк. 67. Опубл.: Там само. – С. 445.

⁷⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 138–140.

⁷¹ Там само, оп. 20, спр. 5398, арк. 79.

⁷² Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 6353, арк. 7.

⁷³ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 17.

⁷⁴ Лист уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського до М. Майорова від 20.01.1933: РГАЭ, ф. 8049, оп. 11, д. 89, л. 69–73. Опубл.: Голод в ССРСР. – С. 347–348.

⁷⁵ *Романець Н. Р.* Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932/1933 років. – С. 5.

⁷⁶ Постанова Комісії виконання при РНК УСРР № 25 від 08.06.1932: ЦДАВО, ф. 539, оп. 10, спр. 423, арк. 65.

⁷⁷ Постанова РНК УСРР “Про перебіг виконання плану хлібозаготівель, заготівель олійних культур та вивозу з глибинок” від 01.01.1933: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 4. – Арт. 37. – С. 6–8.

⁷⁸ Постанова бюро Чернігівського обкому КП(б)У від 21.08.1933: Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 45, арк. 123–124. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: влада та народ. – С. 215.

⁷⁹ Постанова бюро Чернігівського МК КП(б)У від 16.09.1933: Держархів Чернігівської області, ф. П-616, оп. 1, спр. 45, арк. 48–49. Опубл.: Там само. – С. 227.

⁸⁰ *Кульчицький С.* Як це було // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – С. 32.

⁸¹ Директива ЦК ВКП(б) парторганізаціям щодо хлібозаготівель від 05.01.1928: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 136–137.

⁸² Доповідь В. Молотова ЦК ВКП(б) та СТО про поїздку в Україну, Урал та Башкирію від 25.01.1928: Там же. – С. 176–177.

⁸³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. – Т. 4. – С. 317.

⁸⁴ Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про оподаткування куркульських господарств єдиним сільгосподатком в індивідуальному порядку" від 31.12.1930: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 30. – Арт. 273. – Ст. 273. – С. 857–860.

⁸⁵ Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про порядок проведення сільсько-господарського податку 1932 року на території УСРР" від 16.05.1932: Там само. – 1932. – № 11–12. – Арт. 101. – С. 155–163.

⁸⁶ Постанова РНК УСРР "Про викривлення при проведенні фінансово-податкової роботи в низці районів УСРР" від 20.08.1933: Там само. – 1933. – № 39. – Арт. 503 – С. 9–10.

⁸⁷ Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про самообкладання людної в 1930–1931 р. на задоволення її громадських потреб" від 10.09.1930: Там само. – 1930. – № 20. – Арт. 203. – Ст. 203. – С. 625–627.

⁸⁸ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про доповнення постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 08.09.1932 "Про самооподаткування людної в 1932 року на задоволення її громадських потреб" від 10.10.1932: Там само. – 1932. – № 28. – Арт. 169. – С. 5.

⁸⁹ Постанова РНК УСРР "Про сталі ставки збору на потреби культурного і господарського будівництва села по УСРР і реченці сплати цього збору" від 24.01.1932: Там само. – 1932. – № 3. – Арт. 20. – С. 23–27.

⁹⁰ Постанова РНК УСРР "Про одноразовий податок на одноосібні господарства" від 21.11.1932: "Вісті ВУЦВК". – 1932. – 22 листопада. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 551–552.

⁹¹ Постанова УЕН "Про обов'язкове окладне страхування в сільських місцевостях та в містах на 1933 рік" від 10.07.1933 № 14146/34: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 20–21. – Арт. 136. – С. 252–262.

⁹² Постанова ЕН УСРР “Про обов’язкове страхування в господарствах колгоспів ярих культур осіннього засіву 1932 р.: Там само. – 1933. – № 3. – Арт. 29. – С. 9–10.

⁹³ *Петренко В. І.* Більшовицька влада та подільське селянство у 1920-х – першій половині 1930-х років: причини, технології, демографічні наслідки Голодомору-геноциду. – Автореф. дис. .. к. і н. – Кам’янець-Подільський, 2009. – С. 9.

⁹⁴ “Правда”. – 1932. – 2 июня.

⁹⁵ Там же. – 17 июля.

⁹⁶ Постанова ВУЦВК “Про підсумки 1928–1929 р. й контрольні цифри народного господарства та культурного будівництва УСРР на 1929–1930 р.: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 1. – Арт. 1. – Ст. 1. – С. 5, 21.

⁹⁷ Постанова РНК УСРР “Про виконання пляну мобілізації коштів IV кварталу 1932 р.” від 11.01.1933: Там само. – 1933. – № 4. – Арт. 41. – С. 16–17.

⁹⁸ *Баковецька О.* Голодомор 1932–1933 років – регіональний аспект (на матеріалах Баштанського району Миколаївської області) // *Історична панорама: Зб. наук. праць.* – Ч. 2. Чернівці, 2009. – С. 158.

⁹⁹ Постанова РНК УСРР “Підсумки мобілізації коштів у I кварталі 1933 р.” від 11.04.1933: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 24. – Арт. 312. – С. 5–7.

¹⁰⁰ Постанова РНК УСРР “Про підсумки мобілізації коштів за перші чотири декади III кварталу 1933 р.” від 15.08.1933: Там само. – № 37. – Арт. 483. – С. 15–16.

¹⁰¹ Протест прокурора Чугуївської дільниці Харківської області на постанову Печенізького райвиконкому про незаконне штрафування мешканки с. Печеніги М. Ковалькової від 04.09.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 58. Опубл.: *Колективізація і голод на Україні.* – С. 513–514.

¹⁰² Скарга лікаря В. Березова до ВУЦВК на незаконну реквізицію його майна в с. Лукищина Головацької сільради Полтавського району Харківської області від 05.09.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 9–10. Опубл.: Там само. – С. 514–516.

¹⁰³ Постанова Верховного суду УСРР про звільнення з-під варті незаконно засудженого селянина Г. Калінчука від 27.08.1932: ЦДАВО, ф. 24, оп. 8, спр. 3532, арк. 163. Опубл.: Там само. – С. 510–511.

¹⁰⁴ Листування Олексіївської сільради та Царекостянтинівського РВК Дніпропетровської області з органами військової прокуратури, травень 1932 р.: Держархів Запорізької області, ф. Р-1198, оп. 1, спр. 544, арк. 26–31.

¹⁰⁵ Постанова ВУЦВК “Про зміну р. 2 поділу VI кодексу УСРР” від 04.12.1932: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 34–35. – Арт. 220. – С. 23–25.

¹⁰⁶ Звіт Укрколгоспцентру, не раніше 20.04.1932: ЦДАВО, ф. 559, оп. 1, спр. 984, арк. 5–7. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 123.

¹⁰⁷ "Вісті ВУЦВК". – 1932. – 2 лютого.

¹⁰⁸ Доповідна записка бригади Київського облоргбюро партії ЦК КП(б)У від 01.06.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5255, арк. 60–61. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 195.

¹⁰⁹ Постанова НКЮ і Всеукраїнської контори Держбанку СРСР "Про видання судових наказів на справляння залеглостей (прострочених платежів) з короткотермінових позик, що їх видав Держбанк організаціям усього сільськогосподарського сектору" від 08.03.1932: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 7. – Арт. 54. – С. 68.

¹¹⁰ Обіжник Управління філіями Всеукраїнської контори Держбанку СРСР "Про списання сум з поточних рахунків колгоспів" від 09.05.1932 № 49/223: Там само. – 1932. – № 13. – Арт. 107. – С. 174–175.

¹¹¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 118.

¹¹² Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 29.12.1932 про поширення на Дніпропетровську область репресивних заходів проти селян: ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 83. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 529.

¹¹³ Постанова політбюро ВКП(б) від 27.12.1932 про виселення селян з Одеської області: РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 14, л. 43. Опубл.: Там само. – С. 525.

¹¹⁴ Протокол засідання політбюро ЦК КП(б)У № 98/3: ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 104. Опубл.: Український хліб на експорт: 1932–1933 / За ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 233.

¹¹⁵ Постанова політбюро ВКП(б) від 30.12.1932 про виселення селян з Чернігівської області: РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 14, л. 44. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 537.

¹¹⁶ Телеграма І. Сталіна до Л. Кагановича в Одесу від 28.12.1932: Командири великого голоду. – С. 336.

¹¹⁷ Інформаційний огляд оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У виконання постанови ЦК КП(б)У про висилку 500 господарств за межі України по Одеській області від 19.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6350, арк. 34–37. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 296–297.

¹¹⁸ Постанова політбюро ЦК КП(б)У "О мерах по усилению хлебозаготовок" від 18.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 207–216. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 393.

¹¹⁹ Телеграма С. Косіора до В. Молотова від 19.11.1932: РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 141, л. 101. Опубл.: Там само. – С. 398.

¹²⁰ Роз'яснення Якимівського РК КП(б)У Дніпропетровської області секретарям партосередків щодо залучення одноосібників до роботи в

колгоспах від 13.03.1933: Держархів Запорізької області, ф. П-208, оп. 12, спр. 7, арк. 20.

¹²¹ Постанова бюро Якимівського РК КП(б)У “Про організацію поста- чального та медпункту при ст. Якимівка для конвойної команди, коман- дированої для охорони при виселенні куркульського елемента” від 07.01.1933: Держархів Запорізької області, ф. П-208, оп. 12, спр. 8, арк. 3.

¹²² Постанова СНК СРСР “О спецпереселенцах с Северного Кавказа, Нижней Волги, Закавказья и Украины” від 07.01.1933: ГАРФ, ф. 5446, оп. 1в, д. 486, л. 47–48. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 577.

¹²³ Спецповідомлення № 4 ОГПУ “О ходе выселения из Нижне-Волж- ского края, УССР и Северо-Кавказского края кулацкого и контрреволю- ционного элемента, срывающего хлебозаготовки» від 14.01.1933: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – Док. 257.

¹²⁴ Лист уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського до М. Майорова від 20.01.1933: РГАЭ, ф. 8049, оп. 11, д. 89, л. 69–73. Опубл.: Голод в СССР. – С. 347–348.

¹²⁵ Інформаційний огляд оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У вико- нання постанови ЦК КП(б)У про висилку 500 господарств за межі України по Одеській області від 19.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6350, арк. 34–37. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 296–297.

¹²⁶ Записка першого секретаря Одеського обкому КП(б)У М. Майорова до ЦК КП(б)У, не раніше 13.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 9–11. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 600–601.

¹²⁷ Постанова ПБ ЦК ВКП(б) від 04.01.1933: РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 14, л. 45. Опубл.: “Совершенно секретно”. Лубянка – Сталину о положении в стране. В 4 т. – Т. 4. – М., 2001. – С. 391.

¹²⁸ Інформаційний огляд оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У вико- нання постанови ЦК КП(б)У про висилку 500 господарств за межі України по Одеській області від 19.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6350, арк. 34–37. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 296–299.

¹²⁹ Лист уповноваженого ЦК КП(б)У А. Хвилі до ЦК КП(б)У та Одесь- кого облпарткому від 05.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6339, арк. 88–90. Опубл.: Там само. – С. 272–273.

¹³⁰ Записка уповноваженого ЦК КП(б)У А. Хвилі до ЦК КП(б)У та Одесь- кого облпарткому від 10.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6339, арк. 128–130. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 592–593.

¹³¹ Лист секретаря Краснопільського райпарткому Носуленка до ЦК КП(б)У та Харківського обкому партії від 09.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 199–200. Опубл.: Голод 1932–1933 на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 289–290.

¹³² Лист В. Затонського до ЦК КП(б)У від 22.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 58–67. Опубл.: Голод на Україні 1932–1933. – С. 335–341.

¹³³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 268.

¹³⁴ Довідка НКЗ УСРР від 02.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 35–42. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 437–438. Загальний підрахунок наш.

¹³⁵ Записка першого секретаря Одеського обкому КП(б)У М. Майорова до ЦК КП(б)У, не раніше 13.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 9–11. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 600–601.

¹³⁶ Постанова політбюро ЦК КП(б)У "Об усилении репрессий против единоличников – злостных несдатчиков хлеба" від 29.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 179. Вперше опубл.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 300.

¹³⁷ Протокол засідання президії Олексіївської сільради Царекостянтинівського району Дніпропетровської області від 29.11.1932: Держархів Запорізької області, ф. Р-1198, оп. 1, спр. 544, арк. 82–83 зв; 91–91 зв.

¹³⁸ Спецдовідка секретно-політичного відділу ОГПУ про облік куркульських селищ 3-ої категорії за даними на 05.03.1932: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 509, л. 20. Опубл.: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3, кн. 2. – С. 56.

¹³⁹ Доповідна записка Ворошиловського міськкому партії Донецькому обкому КП(б)У від 04.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6339, арк. 176–178. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 573.

¹⁴⁰ Розпорядження Валківського райвиконкому всім сільрадам про застосування репресій у вигляді виселення сімей за межі району та Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель від 30.11.1932: Держархів Харківської області. Ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 156.

¹⁴¹ Постанова політбюро ЦК КП(б)У "Об усилении помощи в проведении хлебозаготовок со стороны органов юстиции" від 05.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 177. Вперше опубл.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 247–248.

¹⁴² Лист ЦК КП(б)У до всіх партійних комітетів від 06.11.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-19, оп. 1, спр. 484, арк. 92–93.

¹⁴³ Лист секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 03.12.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 5, арк. 137–139.

¹⁴⁴ Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 22.11.1932: Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 140.

¹⁴⁵ Надіслані з редакції газети "Вісті ВУЦВК" до НК РСІ матеріали рейду Голопристанським районом Одеської області від 04.02.1932: ЦДАВО, ф. 539, оп. 9, спр. 776, арк. 40.

¹⁴⁶ Постанова бюро Херсонського МК КП(б)У від 04.07.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-185, оп. 1, спр. 2а, арк. 7–8. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 40.

¹⁴⁷ Доповідна записка уповноважених ЦК КП(б)У Жавелева та Кравця С. Косіору від 06.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5388, арк. 81 – 84. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 220–221.

¹⁴⁸ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про зміну уставу про сільські суди” від 17.01.1933: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 2. – Арт. 12. – С. 1–2.

¹⁴⁹ Секретний об’їзник НКЮ РСФСР від 16.07.1928: ГАРФ, ф. 353, оп. 16, д. 6, л. 48–50. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 355–356.

¹⁵⁰ “Пролетарий” (Харків). – 1932. – 5 январа.

¹⁵¹ Матеріали перевірки Гайсинського дільничного прокурора, надіслані до ВУЦВК, щодо розслідування дій уповноваженого Теплицького РК КП(б)У Олексюка від 23.01.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 445–460. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 398–411.

¹⁵² Доповідна записка відповідального працівника Укрколгоспцентру Патрушева голові Укрколгоспцентру І. Мусульбасу “О расследовании случаев самосуда над колхозниками в Павлоградском районе, допущенных отдельными сельскими и районными руководителями” від 04.05.1932: ЦДАВО, ф. 559, оп. 1, спр. 2572, арк. 22–25. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 458–461.

¹⁵³ Лист секретаря Одеського облпарткому М. Майорова до ЦК КП(б)У від 27.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5403, арк. 105–110. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 418.

¹⁵⁴ Постанова бюро Якимівського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 12.01.1933: Держархів Запорізької області, ф. П-208, оп. 12, спр. 8, арк. 11.

¹⁵⁵ Лист В. Затонського до ЦК КП(б)У та Київського обкому партії від 03.06.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк.18.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ План заходів Валківського РК КП(б)У Харківської області з проведення “штурмової декади”, не пізніше 20.12.1932: Держархів Харківської області, ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 161. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 569–570.

¹⁵⁸ Витяг з протоколу засідання президії Підгороднянської сільради від 29.02.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-491, оп. 1, спр. 17, арк. 136–137.

¹⁵⁹ Директивний лист Бахмацького РК КП(б)У і РВК Чернігівської області до голів сільрад та секретарів партосередків від 09.10.1933:

Держархів Чернігівської області, ф. П-267, оп. 1, спр. 723, арк. 40. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: влада та народ. Зб. док. – Чернігів: Вид. "Чернігівські обереги", 2008. – С. 232.

¹⁶⁰ Кульчицький С. Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, К., 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 29.

**4. РЕЖИМ
“ЧОРНОЇ ДОШКИ”
В УКРАЇНІ**

4.1. "Чорна дошка" за Голодомору 1932–1933 років в Україні: початок

Серед репресивних заходів комуністично-радянської влади, які запроваджували колективну відповідальність за невиконання хлібоздавальних та інших планів, накиннутих на українське село, своє місце посіло таке знаряддя покарання цілих колективів, підприємств, населених пунктів та навіть адміністративно-територіальних одиниць як режим "чорної дошки". Його основні відмінності від окреслених у попередньому розділі методів боротьби з українським селянством полягали у комплексності (запроваджувалося водночас низка репресивних засобів) та спрямованості на створення нестерпних умов життя для мешканців українських сіл. Це, зокрема, підкреслювалося у листі уповноваженого ЦК КП(б)У В. Чубаря до С. Косіора від 28 листопада 1932 р., де йшлося про неефективність місцевих "чорних дощок": "Пришлось предложить каждому району применить комплекс [курсив наш. – Г. П.] к занесенным на черную доску..."¹.

Про етимологію і час появи терміну вже сказано вище. Відродження наприкінці 1920-х років атмосфери громадянської війни викликало повернення репресивного наповнення і створення нового змісту режиму "чорної дошки". Можна відзначити поступове наростання трагічного сенсу цього поняття, перехід від індивідуальних репресій (занесення на "чорну дошку" конкретних осіб) до системи колективного покарання всього населення даного села чи працівників колгоспу.

Нині оприлюднено документи про застосування такого методу впливу на прискорення хлібозаготівель ще у 1928 р. Зокрема Ізюмський окрвиконком, звітуючи на початку 1929 р. ВУЦВК про свою діяльність з хлібозаготівель та "наступу на куркуля", серед інших заходів "получения более реальных результатов" назвав "занесение на черную доску злостных держателей хлеба"². У Прилуцькій окрузі тоді ж широко практикувалося "вивішування списків злісних нездавців" хліба і застосування до них комплексу каральних заходів³. Запровадження з початку 1929 р. режиму "чорної дошки" у загальносоюзному масштабі "в связи с хлебозаготовительными трудностями" серед

інших надзвичайних заходів (створення комісій сприяння хлібозаготівлям, бойкот, примусове відчуження хлібних запасів тощо) відзначив російський історик Н. Івніцький⁴. Але він не навіть посилав на документальні джерела для підтвердження своїх слів.

Складання “чорних списків” небажаючих вступати до колгоспів практикувалося під час насильницької колективізації. ЦК КП(б)У в 1930 р. повідомляв партійним комітетам, перераховуючи випадки “перегинів партлінії” на місцях, що у Мелітопольській окрузі (Молочанський район) уповноважений “...составил лист для записи в колектив по форме: “кто за и кто против”. Списки нежелавших вступить препровождались в район”⁵. Тут не важко побачити своєрідну форму “чорного списку”, або ж “чорної дошки”, куди заносилися прізвища тих, хто не бажав вступати до артілі. Одразу виявилася і репресивна складова – такі відомості доводилися до районної влади для вжиття заходів щодо них. Але в той час “чорна дошка” була виключно засобом індивідуального покарання, оскільки означала репресії щодо конкретної особи, занесеної на неї. Ідея колективної відповідальності цілих населених пунктів, господарств та адміністративних одиниць визріла згодом.

У 1932–1933 роках цей випробуваний метод адміністративно-репресивного та пропагандистського тиску на українське село почав використовуватися повсюдно й активно вже з новим змістом та в новий спосіб – здебільшого задля колективного покарання колгоспників, одноосібників, усіх мешканців села, сільради, району.

Досі в історіографії відсутня усталена думка щодо конкретної дати та обставин офіційного запровадження режиму “чорної дошки” під час Голодомору 1932–1933 років в Україні. Називають дату 1 листопада 1932 р. – коли у щоденнику уповноваженого ЦК ВКП(б) на Кубані Л. Кагановича було зафіксовано його пропозицію занести на “чорну дошку” 3–5 козацьких станиць⁶. С. Кульчицький до того ж стверджує:

“Незабаром ідея була взята на озброєння і в УСРР. 8 грудня Косіор доповідав Сталіну, що ЦК КП(б)У та РНК УСРР поставили на “чорну дошку” шість великих

сіл, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Одночасно керівники областей занесли на "чорну дошку", за його даними, до 400 сіл"⁷.

Один з авторів "Хроніки Голодомору" В. Марочко у передмові до цього видання віддає ініціативу із запровадження режиму "чорної дошки" сталінському посланцеві в Україні В. Молотову⁸, хоча в іншій публікації він згадував про використання цього репресивного заходу з 1928 р.: "їх застосовували вибірково, репресивно-каральні органи обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання"⁹. Серед керівників УСРР першим (щоправда, вже 23 листопада 1932 р., після ухвалення відповідних партійної та урядової постанов, які санкціонували й унормували застосування таких репресій) запропонував занести на "чорну дошку" села Наливайківка та Фасова Макарівського району Київської області уповноважений ЦК КП(б)У, голова ЦКК КП(б)У – нарком РСІ В. Затонський¹⁰.

Але виявлені відомості дозволяють нам стверджувати, що такі репресії, як і сам термін в контексті антиселянських заходів, застосовувалися значно раніше – на початку 1932 чи навіть у 1931 роках. Принаймні є відомості, що селяни на Київщині вже восени 1931 р. вели розмови про те, що "не сьогодні, так завтра будуть вивішені чорні прапори на голодівлю..."¹¹.

Зведений реєстр занесених на "чорну дошку" населених пунктів та колгоспів України, складений 2008 р. в Українському інституті національної пам'яті на підставі даних з регіонів, засвідчив таку хронологію та географію запровадження режиму "чорної дошки" в Україні.

15 січня 1932 р. на "чорну дошку" було занесено колгосп ім. Фрунзе Дмитрівської сільради Знамянського району Одеської області¹². Першим березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 р. датовано відомості про застосування таких репресій щодо восьми сільгоспартілей та районних організацій Біловодського району Донецької області¹³. З початком червня режим "чорної дошки" було проголошено в Лушницькій, Пирогівській, Тимонівській сільрадах Шосткінського району Чернігівської області¹⁴. На серпень припадають такі репресивні заходи щодо Олександр

дрійської сільради Білоцерківської міськради Київської області; Долинівської, Живанівської, Козирівської, Комишуватської, Лозуватської, Назарівської, Федорівської, Черняхівської сільрад Одеської області; колгоспів с. Попова Слобода (артілі ім. Молотова, ім. Петровського, ім. Сталіна, ім. Шевченка, “Дніпрова хвиля”, “Перше травня”, “Українець”, “Червоний Донбас”) Чернігівської області¹⁵. У вересні оголошено на “чорній дошці” Ганнівську, Германівську сільради тієї ж області¹⁶, а також Зарічанську та Ротокську сільради Білоцерківської міськради¹⁷. Але найбільше рішень владних органів районного та обласного рівня з цього питання було прийнято у жовтні 1932 р. В Одеській області 16 жовтня на “чорну дошку” потрапили с. Бабіне, Великий Болград, Петрівка, Смідовичі¹⁸. Того ж місяця у Чернігівській області до ганебного списку занесено м. Буринь та приміські колгоспи, Головинську, Купецьку, Миколаївську, Михайлівську сільради¹⁹, одноосібників 12 сіл Чернігівського району²⁰. На початок листопада в тій же області нараховувалося, за даними, поданими лише 20-ма райвиконкомом, 71 село, 19 колгоспів та 2851 одноосібник, занесених на “чорну дошку”²¹. У Дніпропетровській області до репресивного списку за рішенням місцевої влади тоді ж унесли Біленську, Купріянівську, Малокатеринівську, Мар’ївську, Матвіївську, Новокатеринівську, Розумівську, Смолянську, Степну сільради²². Наступного місяця один Великопетиський РК КП(б)У тієї ж області за “явний зрив виконання хлібозаготівель” постановив занести на “чорну дошку” Бабинську, Дніпрянську, Малолепетиську, Острівську сільради та 5 колгоспів інших сільрад²³. Одним рішенням президії Вінницького облвиконкому 19 листопада 1932 р., якому передувала постанова обкому КП(б)У від 17 листопада 1932 р., було створено обласну “чорну дошку”, куди потрапили одразу 6 районів, близько 40 колгоспів, одноосібники 40 сільрад. Ще чотири райони, в яких констатувалися незадовільні темпи виконання хлібозаготівельних планів, було попереджено, тобто вони стали “кандидатами на чорну дошку”²⁴.

Таким чином, активно застосований на початку 1932 р., до літа цей вид репресій використовувався ще не повсюдно; влітку він набув певного поширення, а в жовтні-листопаді – запрова-

джувався якнайширше. Цей процес оминув, здається, лише Харківську область (принаймні такі дані на сьогодні відсутні) з числа тодішніх адміністративних одиниць УСРР. Але маємо відомості, що бюро Харківського обкому КП(б)У застосовувало комплекс репресивних заходів, пов'язаних з режимом “чорної дошки”, не використовуючи такого терміну. Так, 7 листопада 1932 р. ним було схвалено постанову, якою вповноваженим обкому в Сахновищанському та Балаклійському районах надавалися права:

“...в зависимости от обстановки на месте, наряду с раз-
вертыванием массовой работы, принять следующие ме-
ры: а) выявить коммунистов в селах и колхозах, став-
ших фактически проводниками саботажа хлебозаго-
товок, исключить их из рядов партии и предать суду
как предателей интересов рабочего класса и колхоз-
ного крестьянства; б) немедленно прекратить отпуск
товаров несдатчикам хлеба – как колхозникам, так
и единоличникам; в) прекратить всякого рода кредито-
вание явно недобросовестных колхозов, которые не
выполняют плана хлебозаготовок, а председателей
правления привлечь к ответственности; г) вывезти
товары из сел и колхозов, не выполняющих план
хлебозаготовок, перебросив эти товары в села и кол-
хозы, сдающие хлеб государству; д) индивидуальников,
злостно не выполняющих обязательства, не сдающих
законтракованный хлеб, не выполняющих плана хлебо-
заготовок, привлечь к ответственности согласно су-
ществующих законов; е) очистить колхозы, саботиру-
ющие хлебозаготовки, от всякого рода чуждых и враж-
дебных элементов, а кулацкие элементы организато-
ров и вдохновителей саботажа хлебозаготовок изъять
органам ГПУ”²⁵.

Як бачимо, більша частина таких репресивних заходів була тотожна класичним “п’яти пунктам Кагановича”, не вистачало лише штрафування й дотермінове стягнення платежів. Усе це засвідчувало поки що децентралізованість застосування режиму “чорної дошки”.

Конкретні обставини використання такого репресивного заходу ще до прийняття загальнореспубліканської постанови розкривають приклади кількох місцевих парторганізацій. Так, на території сучасної Сумської області (тоді Чернігівської) бюро Серединобудського райкому КП(б)У 15 листопада 1932 р. ухвалило цілком таємну постанову про занесення на “чорну дошку” с. Чернацького з таким формулюванням: у зв’язку з “ганебним станом виконання хлібозаготівлі (на 15 листопада виконано 56,6 %)”. Зміст репресій був таким: вивезення всього краму з с. Чернацького й передавання його до передового с. Пигарівка; поширення через районну пресу постанови про застосування такого виду репресій; переключення районного пресового органу КП(б)У “Конопляр Середино-Будщини” на висвітлення питань хлібозаготівлі, організувавши в с. Чернацькому виїзну редакцію. Репресій зазнало районне керівництво:

“...за опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за несвоєчасне доведення плану до кожного здавця, чим зірвано план хлібозаготівлі по с. Чернацькому, – голову сільради т. Окопського зі складу пленуму РПК вивести, оголосити сувору догану з попередженням, з роботи в с. Чернацькому зняти, перекинувши його на низову сільську роботу; секретарю партосередку т. Сидоренку оголосити сувору догану з попередженням, попередивши його, що в разі не буде певного зламу в хлібозаготівлі на протязі декади, буде поставлено питання про перебування в лавах партії”²⁶.

Наступного дня аналогічне питання розглядало бюро Конопського райпарткому тієї ж області. Характерною особливістю цього рішення стало таке: занесення на “чорну дошку” одразу кількох сіл (Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Хижки); попередження групи “кандидатів” до занесення на “чорну дошку” (села Великий Самбір, Сем’янівка, Соснівка, Юрівка, Шевченкове) з випробувальним терміном до 1 грудня; відсутність переліку репресивних заходів щодо згаданих сіл. Лише зауважувалося, що до них застосовуватимуться “всі міроприємства до сіл, що з’явля-

ються на чорній дошці". Це могло означати лише одне: такий перелік обов'язкових репресивних заходів уже існував і був достатньо поширеним, щоб не згадувати його спеціально. Можна припустити, що документом, яким запроваджувався саме такий перелік у всесоюзному масштабі, була сталінська телеграма до всіх крайкомів та обкомів ВКП(б) від 8 листопада 1932 р. з додатком постанови Північно-Кавказького крайкому від 4 листопада. Є свідчення про отримання аналогічної телеграми того самого числа й українським компартштабом²⁷. Ці документи виявлено російськими археографами, але, на жаль, не опубліковано у жодному зі збірників документів про Голодомор. Також привертає увагу фіксація залучення до репресій керівника Конопського райвідділу ГПУ, райпрокурора, судді (їх звільнили від виконання обов'язків уповноважених райкому в окремих селах, щоб вони зосередилися на швидкому розгляді хлібозаготовчих справ за своєю компетенцією)²⁸.

Президія Кадіївського міськкому КП(б)У постановила занести на "чорну дошку" чотири колгоспи: "Безвірник Луганщини", "Новий побут", "Осоавіахім", "Червоний Жовтень". Першим пунктом відповідної постанови передбачалося стягнення з них у безспірному порядку всього вирощеного зерна в рахунок виконання плану, припинення постачання промкраном і вивезення наявного в коморах для передавання до кращих колгоспів, які вже виконали річне завдання. Важлива роль відводилася МТС: вона не лише припиняла обслуговування згаданих колгоспів, але і стягувала з них усю наявну заборгованість за свою роботу, також у безспірному порядку. Все правління названих колгоспів притягали до кримінальної відповідальності як "переродившихся, використовували довіру колхозників во вред государству и общеколхозным интересам, что фактически вредило осуществлению мероприятий партии и соввласти, направленных на организационно-хозяйственное укрепление колхозов"²⁹.

За ходом хлібозаготівель у селах, покараних "чорною дошкою", встановлювався щоденний контроль облвиконкому. У постанові бюро Богодухівського райкому КП(б)У Харківської області "Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на "чорну дошку" за злісне невиконання планів хлібозаготівлі" від 30

листопада 1932 р. містилося доручення керівникам партосередків, комфракціям райвиконкомів та МТС ретельно переглянути склад не тільки керівних органів, а й рядових колгоспників “з метою виключити весь куркульський ворожий елемент”. Такі списки мали бути направлені слідчим органам “для притягнення до відповідальності”³⁰.

Виявлено відомості про існування в цей час, крім обласних та районних, також колгоспних / сільрадівських “чорних дощок”. ГПУ в грудні 1932 р. заарештувало завідувача дільницею колгоспу “Більшовик” Головашівської сільради Охтирського району Харківської області Гутенка за “развал колхоза”. Чекісти з’ясували “куркульське” походження звинуваченого і, зокрема, інкримінували йому таке: “Несмотря на то, что бедняки-колхозники работали добросовестно, Гутенко заносил их на черную доску, а зажиточных записывал на красную”³¹.

Пояснити факт “осінньої” активізації репресивних заходів можна, виходячи із загальної ситуації в СРСР та УСРР. У Москві 27 листопада 1932 р. Сталін указав партійцям на наявні “отдельные отряды” серед колгоспників та колгоспів, “идущих против Советской власти, поддерживающих вредителей, поддерживающих саботаж хлебозаготовок”, і наголосив: комуністи повинні відповісти “на удар этих отдельных колхозников и колхозов сокрушительным ударом”³². Йому вторив Л. Каганович, виступаючи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р.:

“Колхоз готовая форма для сговора против сов[етской] власти, если там враги, то же советы, если там сов[етские] люди, они поведут вперед колхозы. При отсутствии большевиков – это форма против нас. Если мы ими не руков[одим], то ими ру[ководят] враги. Классовая борьба так обострена, что не может быть нейтрального”³³.

Фактично ж рішення щодо запровадження “драконівських” репресій щодо селян було прийнято ще 22 жовтня. Вістря цієї політики адміністративного тиску стали надзвичайні комісії ПБ ЦК ВКП(б), очолювані секретарями ЦК Л. Кагановичем, В. Моло-

товим, П. Постишевим. До України відрядили у листопаді голову СНК ССРСР В. Молотова, голову правління Держбанку ССРСР М. Калмановича, керівника Всесоюзного об'єднання "Заготзерно" С. Саркісова, а також А. Маркевича, заступника наркома землеробства ССРСР, Кренцеля³⁴. Але у грудні 1932 р. після завершення кубанської місії сюди ж прибув Л. Каганович, а наприкінці грудня – у січні 1933 р. був направлений ще третій сталінський емісар – П. Постишев, який тільки-но закінчив поволзьку місію. Таким чином, усі три керівники надзвичайних комісій Політбюро ЦК ВКП(б) зрештою з'їхалися до України. Тим самим засвідчувалося, що тут знаходився головний об'єкт адміністративно-репресивного тиску на селянство, організованого ними за сталінською директивою. За визначенням Ю. Шаповала, "Вони були покликані контролювати місцевих керівників, а фактично являли собою альтернативний місцевому центр політичної влади і впливів. Усі ці діячі були прибічниками методів тиску і апріорно виходили з того, що в Україні існує законспірований спротив, який необхідно ліквідувати за допомогою репресивних заходів"³⁵.

В УСРР тільки з листопада, фактично з приїздом В. Молотова, за зізнанням генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, "розпочали підіймати партійну організацію на хлібозаготовки". Це означало, що восени 1932 р., коли наявний урожай уже був зібраний і майже повністю відібраний, а інших джерел харчування не лишалося, прийшов час зробити життя селянства нестерпним, кинути на боротьбу з ним всі сили комуністично-радянського апарату від верхнього ешелону до низових партосередків.

Здійснюючи такі репресивні заходи на власний розсуд, поки що без вказівок "згори", облпарткоми разом з тим намагалися заручитися підтримкою ЦК КП(б)У, хоча б задля того, щоб не бути потім звинуваченими у "викривленні партлінії". Тому, ухваливши 9 листопада 1932 р. постанову "Про хід хлібозаготівель", один з пунктів якої передбачав занесення на "чорну дошку" Васильківського, Великопететиського, Верхнедніпровського, Оріхівського та Солонянського районів, Дніпропетровський обком КП(б)У просив республіканський партштаб затвердити такі заходи щодо зазначених колгоспів. Запровадження репресій обґрунтовувалося припиненням хлібозаготівель "по причині най-

более сильного там кулацкого саботажа хлебозаготовок, не встречающего со стороны парторганизации активного отпора вследствие большой засоренности и разложения в отдельных ячейках и колхозах района”. Постанова називала такий набір санкцій: “занести на чорну дошку, повністю изъять и вывезти из районов все товары; запретить государственную, кооперативную, колхозную торговлю, произвести досрочные взыскания всех кредитов, произвести чистку всех райпарторганизаций и чистку отдельных наиболее засоренных колхозов”³⁶. Як бачимо, відтворено практично всі “п’ять пунктів Кагановича”, застосовані ним на Кубані, що зайвий раз підкреслює обізнаність обласних парткерівників з постановою Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р.

Можна стверджувати, що розіслана разом з телеграмою ЦК ВКП(б) від 8 листопада, ця регіональна постанова набула статусу офіційного документа Кремля. Вона стала взірцевою для всього СРСР, призвела і в Україні до легалізації та вноормування режиму “чорної дошки”, застосованого для боротьби з селянством упродовж всього 1932 р. та наступних років.

4.2. Партійно-урядове вноормування режиму “чорної дошки”

Саме в цей період республіканське комуністично-радянське керівництво, підштовхуване кремлівськими емісарами, вирішило підтримати достатньо поширену “місцеву ініціативу” із запровадження режиму “чорної дошки”, яка повністю вписувалась у стратегію ескалації боротьби за фізичне нищення українського селянства. На той час було отримано і сталінське благословення на запровадження таких акцій – директиву ПБ ЦК ВКП(б) від 8 листопада 1932 р. з оголошенням постанови Північно-Кавказького крайпарткому від 4 листопада, де питання запровадження режиму “чорної дошки” стояло на першому місці. Було розписано сценарій його застосування, критерії визначення жертв, конкретні види репресій проти колгоспів та сіл.

Ініціатором використання режиму “чорної дошки” проти українського селянства стало політбюро ЦК КП(б)У та сталін-

ський посланець в Україні В. Молотов, який спрямовував діяльність республіканського партштабу за вказівками Сталіна. За даними, наведеними С. Кульчицьким, у другій свій приїзд до Харкова Молотов два дні (17–18 листопада) провів у столиці УСРР, "відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження до Кремля"³⁷.

Найпершим актом, де прозвучав сам термін "чорна дошка", був оприлюднений його трагічний зміст на всеукраїнському рівні, стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. "О мерах по усилению хлебоготовок". Серед заходів з "посилення хлібозаготівель", які мали забезпечити "подолання куркульського впливу", називався режим "чорної дошки". На той час його централізоване застосування вже достатньо було апробоване на Кубані. Загальний перелік репресивних дій, спрямованих на фізичне нищення українських селян, був такий:

1. Негайне припинення завезення будь-яких товарів, повне припинення державної і кооперативної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів з кооперативних крамниць.

2. Повна заборона колгоспної торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників.

3. Припинення кредитування у будь-якій формі і дотермінове стягнення раніш виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань.

4. Проведення ретельної перевірки та "чистки" складу колгоспів та місцевих виконавчих органів від "контрреволюційних елементів".

Правом занесення об'єктів на "чорну дошку" наділялися облвиконкоми³⁸.

Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР "Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах" від 20 листопада 1932 р. та інструкція до неї. Зокрема, інструкція передбачала: "щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом". І далі дослівно переказувався зміст поста-

нови політбюро ЦК КП(б)У, лише з тією різницею, що постанова республіканського компартійного штабу була написана російською, а постанова РНК існувала у двох мовних варіантах, у тому числі українською³⁹.

Одразу виникає питання співвіднесення таких офіційно затверджених складових режиму “чорної дошки” із запровадженими двома тижнями раніше аналогічними заходами на Кубані, де діяв Л. Каганович. Вона передбачала такі репресії щодо станиць, занесених на “чорну дошку”:

- а) немедленное прекращение подвоза товаров и полное прекращение кооперативной и государственной торговли на месте и вывоз из кооперативных лавок всех наличных товаров;
- б) полное запрещение колхозной торговли, как для колхозов, колхозников, так и единоличников;
- в) прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств;
- г) проверку и очистку органами РКИ в колхозных, кооперативных и государственных аппаратах от всякого рода чуждых и враждебных элементов;
- д) изъятие органами ОГПУ контрреволюционных элементов, организаторов саботажа хлебозаготовок и сева⁴⁰.

Як бачимо, текстуально затверджений перелік репресивних заходів співпадає майже на 90%. В українській постанові просто об'єднано два останні пункти кубанської, з них вилучено конкретизацію виконавців, натомість додано пункт про повноваження запровадження репресій, логічно відсутній у попередній. Російський історик Н. Івніцький стверджував, що І. Сталін особисто редагував постанову щодо північно-кавказьких репресій⁴¹, отже, цілком слушно можна припустити, що названі п'ять складових режиму “чорної дошки” (“п'ять пунктів Кагановича”) могли бути сформульовані за його безпосередньої участі.

Чим можна пояснити таке запізнення з унормуванням режиму “чорної дошки” в Україні? Адже в інших регіонах товарного землеробства (зокрема, в Казахстані) їх почали запроваджувати

одразу після сталінської директиви від 8 листопада 1932 р., в якій ішлося про "північно-кавказький" досвід застосування репресій. Точної відповіді поки не маємо, але можна припустити таке. По-перше, певного часу, безумовно, вимагало відпрацювання механізму керування згаданими репресіями на "малій Україні" – в Кубані, щоб їх можна було перенести в Україну велику. По-друге, харківський центр міг і не поспішати з офіційним запровадженням режиму "чорної дошки" на всеукраїнському рівні, оскільки бачимо їх широке застосування в різних областях УСРР за "місцевими ініціативами" впродовж всього 1932 р., а найбільше – восени (жовтень – початок листопада). Тому питання щодо старту і масовості репресій відпадало взагалі, і харківське керівництво за допомогою В. Молотова детально опрацювало всебічне законодавчо-нормативне забезпечення такого адміністративно-репресивного тиску на українське село.

П'ять пунктів постанови політбюро ЦК КП(б)У не вичерпували суті та видів репресивних заходів означеного режиму. Це був тільки певний обов'язковий і навіть мінімальний набір, що у кожному конкретному випадку доповнювався іншими засобами тиску на селян.

Характерно, що вже інший сталінський посланець, секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, одразу після Поволжя направлений на Дніпропетровщину, доклав руку до поповнення репресивного арсеналу виселенням непокірних, конфіскацією їхнього майна, худоби. В січні 1933 р. він доносив Кремлю:

"В отдельных колхозах, занесенных на черную доску, пришлось прибегнуть к крайней мере – высылке ряда колхозников из пределов области. Так, по колхозу «Коминтерн» Апостоловского района, состоявшему преимущественно из кулацких (бывших столыпинских) хозяйств, было выселено 24 хозяйства. По колхозу «Красные казаки» [“Червоне козацтво” – Г. П.] Каменского сельсовета было исключено и подлежат высылке 12 кулацких хозяйств, проникших в колхоз. В этом же сельсовете было выселено с конфискацией имущества 12 единоличных хозяйств, наиболее злостно не вы-

полнявших свои обязательства по контрактации. В ряде случаев приходилось прибегать и к отобранию скота. Так, по Каменскому сельсовету Апостоловского района было отобрано 27 коров и 12 лошадей у колхозников и единоличников, у которых были обнаружены ямы с хлебом⁴²”.

Одразу розгорнулася кампанія доведення до місцевих органів згаданих партійно-радянських актів, стимулювання складання на місцях відповідних списків. Зокрема, бюро Харківського обкому КП(б)У своєю постановою “Про хід хлібозаготівель” від 20 листопада 1932 р. зобов’язувало мобілізувати всі парторганізації області, весь радянський і колгоспний актив на виконання постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., вимагало від комфракції облвиконкому у дводенний термін розробити заходи щодо застосування натуральних штрафів, занесення колгоспів на “чорну дошку”, а також проведення чистки сільських партосередків з висилкою “вичищених” за межі області як політично шкідливого та небезпечного елемента⁴³. Чернігівський обком КП(б)У 21 листопада направив райпарткомам таку директиву: терміново надати списки господарств, які “саботують хлібозаготівлі”, для їх занесення на “чорну дошку”⁴⁴.

Низові партійно-радянські керівники також проявили велику активність у запровадженні репресивних заходів. 29 листопада 1932 р. Дмитрівський райком КП(б)У Чернігівської області заніс на “чорну дошку” одноосібників сіл Терещиха та Григорівка, які виконали відповідно 22 і 30 % річного плану хлібозаготівель. За таке “вперте затягування своїх зобов’язань перед пролетарською державою, яка спрямована на підтримку класового ворога – куркуля”, всіх селян-одноосібників позбавили “користування будь-якими виробами з промкраму”, обслуговування “радянсько-кооперативними та громадськими організаціями”, запровадили дотермінове стягнення всіх “державних платежів та виданих позик, як натуральних, так і грошових” тощо. Інші села району, що виконали 40–50 % відсотків хлібоздавального плану (Великий Вердер, Дептівка, Понори, Червоний Колядин), а також колгоспи всіх шести названих сіл попереджувалися, що “якщо

вони не мобілізують себе на рішучу боротьбу з куркулем та його агентурою за успішне виконання хлібозаготівлі, райвиконком примушений буде підняти клопотання перед облвиконкомом щодо застосування репресії "чорної дошки" до цих сіл в цілому, тобто вкупі з колгоспами"⁴⁵.

26 листопада 1932 р. заступник голови РНК УСРР О. Сербиченко надав республіканському партійному штабові узагальнюючу довідку, складену за відомостями з областей щодо "чорнодощечних" колгоспів. У супровідному листі Сербиченко звертав увагу ЦК КП(б)У на місцеві "перегини", до числа яких відніс: надто широке застосування режиму "чорної дошки" (8 районів Вінницької області); спрямування репресій не тільки проти колгоспів, але й сіл та сільрад (АМСРР, Донецька область); надмірні розміри штрафів (до 1000 крб. пересічно на одне господарство у Дніпропетровській області, 382 крб. – у Чернігівській області)⁴⁶. Довідка, складена через 6 днів після прийняття постанови, зафіксувала такі відомості щодо кількості репресованих об'єктів:

Вінницька область – на "чорну дошку" однією постановою облвиконкому занесено 8 районів (всі села та колгоспи Брацлавського, Липовецького, Любарського, Немирівського, Станіславчинського, Тульчинського, Хмельницького, Чуднівського районів), 39 сіл, 33 колгоспи інших районів;

Дніпропетровська область – 85 колгоспів;

Донецька область – чотири села та чотири сільради;

Чернігівська область – 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників;

Харківська область – станом на 23 листопада на "чорну дошку" ще не було занесено жодного села чи колгоспу;

АМСРР – два колгоспи та одне село.

Київська та Одеська області вчасно не надіслали відомостей, а тому не фігурували у довідці, хоча, як ми бачили, "чорні дошки" там з'явилися ще влітку⁴⁷.

Темпи впровадження в життя комплексу репресивних заходів проти селян були вражаючими. Уже станом на 2 грудня 1932 р., за офіційними відомостями Наркомзему УСРР, значно збільшилася кількість об'єктів репресій, і мало місце таке їх розміщення по території республіці:

Вінницька область: ті ж 8 районів; крім того, по інших районах – 44 колгоспи, одноосібники 42 сіл;

Дніпропетровська область: 228 колгоспів у 44 районах;

Донецька область: 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, одноосібники 25 сіл;

Київська область: 51 колгосп у 48 селах 19 районів;

Одеська область: 12 колгоспів у 9 районах;

Харківська область: 23 колгоспи в 16 селах 9 районів;

І лише в Чернігівській області та АМСРР кількість репресованих колгоспів та адміністративних одиниць залишилася незмінною⁴⁸.

В інформації республіканського Наркомзему відзначалися ті самі недоліки у застосуванні режиму “чорної дошки”, що і в листі О. Сербиченка. Але трагічна іронія полягала в тому, що дуже скоро саме такі “недоліки”, оскільки вони перебували у річищі загальної політики комуністичної партії, перетворилися на повсякденну практику. Логіка більшовицької антиселянської боротьби призвела до масового застосування колективних репресій, пов’язаних з режимом “чорної дошки”. Вони спрямовувалися проти адміністративних та господарських одиниць, установ, підприємств і навіть окремих осіб. Активно вдавалися до нього центральні, обласні партійно-радянські органи, хоча часто питання вирішувалося також на районному рівні.

Втручання Харківського партійно-радянського центру в запровадження режиму “чорної дошки” на місцях вплинуло на політику визначення об’єктів таких репресій. Від обласних і районних органів вимагалася її значна ефективність. Так, перебуваючи на Мелітопільщині в якості уповноваженого ЦК КП(б)У, голова РНК УСРР В. Чубар писав С. Косіору про незадоволення цією стороною справи (лист був тиражований і розісланий всім членам політбюро, тобто набув характеру офіційної директиви):

“Как я говорил вам по телефону, замечается стремление районов занести на черную доску побольше колхозов, а когда спрашиваешь, что вы сделали с занесенными – ответ трафаретный: собираемся, но у одних нет к взысканию задолженностей («Прукопник» в Мелито-

польском районе), а у других нет скота, нечего описать, и т.д."⁴⁹.

Але слід підкреслити, що жоден з представників Москви чи Харкова не брав на себе відповідальність відмінити "неправильне", на їх погляд, рішення місцевої влади щодо застосування режиму "чорної дошки".

4.3. Формування всеукраїнської "Чорної дошки"

Приблизно наприкінці листопада 1932 р. назріли умови для запровадження всеукраїнської "Чорної дошки", що означало декретування і контролювання ходу репресій з харківського центру. Характерно, що вже 20 листопада, тобто фактично одночасно з оголошенням нормативного акта з їхнього застосування, ЦК КП(б)У звернувся до всіх секретарів облпарткомів (з невідомих для нас причин з переліку адресатів було виключено Харківську область та АМСРР):

"Прошу сообщить свои соображения о том, следует ли наше постановление о занесении на черную доску применить по отношению к нескольким крупнейшим известным на Украине селам вашей области с опубликованием занесения этих сел на черную доску постановлением Совнаркома УССР. Какие именно села вы считаете необходимым подвергнуть такой репрессии и по каким именно конкретным соображениям".

Відомості мали надійти до республіканського партштабу впродовж двох днів⁵⁰.

На жаль, повний список таких регіональних пропозицій до нас не дійшов. У ЦДАГО нині наявні тільки відповіді з чотирьох областей. Вінницький обком та уповноважений ЦК КП(б)У П. Любченко запропонували "відзначити" всеукраїнською ганьбою і репресіями п'ять сіл: Мазурівку Хмельницького району, Карлівці Чуднівського, Старий Любар Любарського, Гарячівку Крижо-

пільського та Турбів Липовецького районів. Аргументація з цього приводу була такою: перше село “саботує обмолот, чинить опір хлібозаготівлям, голова колгоспу заарештований, село відоме на Поділлі, батьківщина петлюрівського отамана Хмари”. Карлівці названі відомими “всій Волині як петлюрівське село в минулому”, щодо Старого Любару – відзначено аналогічну славу в масштабах “всієї України”. Останні два села пропонувалося покарати за виступи під час колективізації (“Плісківська” та “Тульчинська” справи), “засміченість петлюрівським елементом” тощо⁵¹. Секретар Київського обкому КП(б)У М. Демченко висунув пропозицію щодо занесення на всеукраїнську “Чорну дошку” за “впертість та саботаж у виконанні хлібозаготівель”, “переховування хліба” такі села: Наливайківка та Мотижені Макарівського району, Богодухівка – Чорнобаївського, Велика Хайча – Овруцького, Бишів – Брусилівського, Недашки та Ксаверово – Базарського, Тележинці і Слобода – Тетіївського, Розвідка – Чорнобильського, Раковичі – Радомишльського, Мартинівка – Канівського. Відсоток виконання плану хлібозаготівель ними коливався від 3,6 до 29 %⁵². Одеський обком КП(б)У повідомив ЦК про прийняте 26 листопада рішення стосовно чотирьох районів, які чинять спротив хлібозаготівлям (Троїцький, Любашівський, Кривоозерський та Первомайський). Особливо був відзначений Троїцький район, і в рішенні обкому містився такий пункт: “Просить ЦК КП(б)У утвердити занесення на «чорну дошку» рішенням СНК с. Святотроїцького (райцентр Троїцького району) за саботаж хлібозаготовок”⁵³. Пропозиції Чернігівського обкому КП(б)У були значно скромнішими. Пропонувалося занести на всеукраїнську “Чорну дошку” село Вовківці Роменського району з такою докладною аргументацією:

“900 дворів, колгоспи 160 дворів, землі рільної 5500 га, з них колгоспи – 700 га. Плян хлібозаготівлі: колгоспи 826 ц, виконано 18%, одноосібників 4635, виконано 11,6%, в тому числі плян твердоздатчиків 952 ц, виконано 8,5%, з року в рік плян не виконує, має командний вплив на сусідні села, навіть села сусідніх районів. В 1931 р. було розкуркулено 70 господарств, з них 40

вислано, заможне-середняцьке село, [із] значним про- шарком петлюрівських [та] інших контрреволюційних елементів"⁵⁴.

У довідці Раднаркому УСРР від 26 листопада 1932 р. названо побажання двох облвиконкомів щодо занесення на всеукраїнську "чорну дошку" тих самих п'яти сіл Вінницької області, а також: с. Астахове Ровеньківського району, Гурзуф Маріупольського району (правильно – Маріупольської міськради), колгоспу "Владика" Старомикольського району Донецької області⁵⁵. За тиждень, згідно з інформацією Наркомзему УСРР, облвиконкоми внесли пропозиції про оголошення всеукраїнської ганьби і репресій стосовно п'яти сіл Вінницької, дванадцяти – Київської, чотирьох – Одеської областей⁵⁶.

Отже, на сьогодні відомі конкретні назви двадцяти населених пунктів та одного колгоспу в трьох областях. Аналіз обласних "чорних дощок" демонструє різні підходи регіональної влади до визначення рівня репресій. Вінницький облпартком назвав три села з районів, оголошених відповідно репресованими його постановою від 19 листопада 1932 р.⁵⁷. Хмельницький район було занесено на "чорну дошку" іншим актом обласної влади, прийнятим до 2 грудня 1932 р., інформація про зміст якого відбилася у документах ЦДАГО⁵⁸. Із зони суцільного покарання обирався один об'єкт для застосування репресій вищого рівня. Лише щодо с. Гарячівка такої інформації немає, а Крижопільський район на той час ще не був "чорнодощечним". Донецький обком підтримав ухвалу районної влади щодо репресії с. Астахове Ровеньківського району 5 грудня 1932 р.⁵⁹, тобто на момент подання пропозицій ЦК КП(б)У село ще не було на "чорній дощці". Скоріш за все, що таку санкцію було вжито після того, як стало відомо про відхилення ЦК КП(б)У запропонованої обкомом кандидатури. Інформація стосовно двох інших населених пунктів відсутня. Лише відомо, що 13 лютого 1933 р. Донецький облвиконком заніс на обласну "чорну дошку" колгосп "Червоне поле" даної міськради Рубіжанського району⁶⁰. Чернігівський облпартштаб своє рішення щодо с. Вовківці Роменського району та всієї місцевої сільради прийняв наприкінці листопада

1932 р.⁶¹. Таким чином, у зверненні до республіканського партійного штабу пропонувалося “підвищити” рівень застосованих репресій проти селян з обласного до всеукраїнського.

Вищі достойники УСРР прихильно поставилися до такої ініціативи, спрямованої на ще більше розкручування маховика колективного покарання українського селянства. Втім, список репресованих у такий спосіб об’єктів, очевидно, визначався за іншими критеріями, адже жодне з відомих нам названих трьома обкомами сіл, як і невідомих достеменно населених пунктів Київської області, не потрапило до “чорного списку”, сформованого у Харкові. Це тим більш дивно, адже відома аргументація обласного парткерівництва була вагомою. Там фігурували не лише кількісні показники невиконання хлібоздавального плану, але й обґрунтування доцільності застосування репресій даними з минулого села, його “політичного обличчя”, авторитетності в районі, області тощо. Це засвідчує той факт, що досі не відомо, що саме ставало вирішальним для керівників УСРР у такому процесі. Чому були повністю проігноровані всі пропозиції Вінницького, Донецького, Київського, Чернігівського парткомів? За якими критеріями з чотирьох кандидатур, представлених одеськими облпарткомом та обкомом, обрали двох? Чи відбила постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР, про яку йтиметься далі, зміст аналогічних телеграм Дніпропетровського та Харківського облпарткомів, яких досі не виявлено? Відомі на сьогодні архівні документи не містять вичерпної відповіді на такі питання. Легше відповісти на питання, чому було обрано саме ці три області – Дніпропетровську, Одеську та Харківську. Вони фігурували в документах ЦК ВКП(б) та її республіканського партштабу як “основные области, которые решают судьбу сельского хозяйства”. Невдовзі тут було замінено слабке, на думку Кремля, парткерівництво: першим секретарем Харківського облпарткому став П. Постишев, Дніпропетровського – М. Хатаєвич, Одеського – Є. Вегер⁶².

6 грудня 1932 р. датовано спільну постанову ЦК КП(б)У та РНК УСРР “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”. У ній проголошувалося, що шість населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської обла-

стей "за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж" шляхом занесення на всеукраїнську "Чорну дошку" було повністю обмежено в постачанні промисловими товарами, загалом торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл піддавалися політико-ідеологічній "чистці".

Сама постанова достатньо відома і всебічно висвітлена у наявних працях, присвячених Голодомору⁶³. Проте виявилась ціла низка проблем, які потребують подальшого з'ясування.

Насамперед, вони пов'язані з характером оприлюднення постанови. Більшість існуючих археографічних публікацій, включаючи найавторитетнішу в збірнику "Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали" (упорядник Р. Пиріг), спираються на газетний текст, уміщений у "Вістях ВУЦВК" 8 грудня 1932 р. Оригінал постанови за відповідними підписами С. Косіора та В. Чубаря, що зберігається у ЦДАГО⁶⁴, чомусь не використовувався українськими археографами для публікації. Російські архівісти, вміщуючи текст згаданої постанови в збірнику "Трагедия советской деревни", із зрозумілих причин скористалися примірником постанови, надісланим ЦК КП(б)У до Москви.

Тому варто звернути увагу на перелік сіл, занесених на всеукраїнську "чорну дошку". В газетній публікації оголошено, що ними стали с. Вербка Павлоградського та Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області, с. Лютенька Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області, с. Святотроїцьке Троїцького та Піски Баштанського районів Одеської області⁶⁵. Саме такий перелік містився і в усіх відомих на сьогодні примірниках постанови, що перебувають на зберіганні в українських та російських архівах.

Але інші відомості з регіональних державних архівів доповнюють цей список. Так, секретар Донецького обкому КП(б)У С. Саркісов, повідомляючи Старобільський міскпартком про зміст згаданої постанови ЦК КП(б)У, назвав серед покараних села Мотники Гадяцького району Харківської області, Свердловка Павлоградського району Дніпропетровської області⁶⁶. За іншими джерелами, серед покараних на всеукраїнському рівні називалося також с. Онуфріївка (колгосп "Нове життя") Кашперо-Мико-

лаївської сільради Баштанського району Одеської області⁶⁷. Утім, такі відомості не підтверджені жодними іншими джерелами, їх можна пояснити неухважним прочитанням партійно-урядової постанови.

Інше питання – загальна характеристика сіл, занесених на всеукраїнську “Чорну дошку”. Об’єкти в Дніпропетровській області, очевидно, обирали за кількісними показниками. Так, с. Верба було старим запорозьким поселенням, згодом – казенною слободою з досить великим населенням та розвинутою економікою (станом на 1886 р. – 3,5 тис. мешканців, 646 дворів, проходило два ярмарки на рік). Гаврилівка теж належала до числа великих сіл Дніпропетровщини. Щодо харківської частини списку (це виключно територія Полтавщини) можна стверджувати, що для республіканської “Чорної дошки” відібрали старі козацькі велелюдні села (у Кам’яних Потоках та Лютецьці в середині ХІХ ст. зафіксовано більше 6 тис. мешканців у кожному). Обидва мали значні “гріхи” перед комуністично-радянською владою. Їхні мешканці брали активну участь у селянському повстанні 1920–1921 років, у подальшій підтримці повстанців, які чинили опір до 1925 р. До того ж Лютецька була батьківщиною повстанського отамана М. Христового. Одеську частину всеукраїнської “Чорної дошки” представляли райцентр Троїцького району с. Святотроїцьке та с. Піски. Якоїсь аргументації стосовно першого, крім його адміністративного значення, віднайти не вдалося. С. Піски (нині Миколаївської області) так само не було великим та значним поселенням. Отже, можна стверджувати, що шість сіл для всеукраїнської “Чорної дошки” було підібрано за кількома різними критеріями, які нині не завжди очевидні.

Постанова містила і новий перелік репресивних заходів щодо названих у ній сіл – ті самі п’ять пунктів у редакції, що є ближчою до кубанської постанови, ніж до українських партійно-урядових актів. Два останніх пункти, як у першому документі, присвячені кадровій “чистці” та “вилученню контрреволюційних елементів”.

Цікавим видається той факт, що дана постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об’єктом занесення на “чорну дошку” стали не колгосп як основна одиниця “соціа-

лістичного" господарювання, і навіть не сільрада як адміністративна-господарська одиниця, відповідальна за виконання місцевих планів, збирання податків. Об'єктом репресій названо село, тобто певна місцевість з усіма її мешканцями – колгоспниками, одноосібниками, кустарями, робітниками, вчителями тощо. Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що головна мета більшовицької репресивної політики полягала все-таки не у забезпеченні виконання плану хлібозаготівель. Це використовувалося лише як привід для розгортання репресій. Унаслідок застосування режиму "чорної дошки" для селян і всіх, хто жив у даному селі, створювалися умови, несумісні з життям. Тільки в такий спосіб можливо було упокорити "бунтовавшого українського мужика" (вислів Л. Кагановича). На цьому шляху республіканський компартійний штаб не зупиняла суперечливість власних постанов. Можна припустити, що саме в такий спосіб було схвалено чергову місцеву ініціативу щодо поширення режиму "чорної дошки" на будь-які об'єкти, а не лише колгоспи. Принагідно зауважимо, що надалі до ганебного списку занесли й колективи МТС, ліспромгоспи, окремих працівників районних установ (навіть юридичних консультацій, які не мали жодного стосунку до сільського господарства), колгоспників за те, що вони не стали до праці тощо. "Чорна дошка" перетворилася на універсальну зброю, спрямовану проти всіх мешканців села, незалежно від їхньої участі у виконанні сільськогосподарських планів.

Зовсім очевидною була пропагандистська мета постанови про всеукраїнську "Чорну дошку": залякати, зробити поступливими мешканців інших сіл, стимулювати місцеві органи до активної роботи з виконання партійних директив. Це стає очевидним після аналізу змісту телеграми ЦК КП(б)У та РНК УСРР керівникам згаданих трьох областей, розіслані водночас із прийняттям компартійно-урядового акту. Власне, телеграма носила характер інструкції із застосування постанови. С. Косіор та В. Чубар наполягали на рішучому і повному впровадженні репресивних заходів, використанні всіх форм політичної роботи тощо. Важливою частиною вимог ЦК КП(б)У було таке: "Необходимо организовать отклики на это постановление со стороны

колхозов и сел этих, а также соседних районов и общественное с их стороны воздействие на села, занесенные на “черную доску”. Щодо репресованих сіл указувалося:

“В попавших под кулацкое влияние селах, занесенных постановлением ЦК та СНК на “черную доску”, необходимо соответствующей постановкой организационно-политической работы вырвать из-под кулацкого влияния лучшую часть колхозников и единоличников и при их активном участии не только расправиться с кулаками и их пособниками, но и ликвидировать их влияние в колхозах и среди единоличников, добиться выполнения плана хлебозаготовок”⁶⁸.

Очевидно, що вислів “розправитися з куркулями” носив характер прямої директиви – йшлося про вжиття всього комплексу інших репресій: конфіскація майна, виселення, судове переслідування. Крім того, це було і приховане заохочення самосуду над ними, адже компартійне керівництво намагалося довести, що саме існування “куркулів” стало основною причиною створення нелюдських умов життя у репресованих селах.

Варто зупинитися і на такому питанні: чому постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР з’явилася саме 6 грудня? Адже дата її оприлюднення практично збіглася з часом виходу оперативного наказу ГПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. Наказ, текст якого досі не опублікований, ставив перед репресивно-каральними органами найголовніше завдання:

“...немедленного прорыва, вскрытия и разгрома контрреволюционного повстанческого подполья и нанесения решительного удара по всем контрреволюционным кулацко-петлюровским элементам, активно противодействующим и срывающим основные мероприятия советской власти и партии на селе”.

На виконання наказу було створено спеціальну ударно-оперативну групу на чолі із заступником голови репресивно-карального відомства К. Карлсоном, яка, за офіційною інфор-

мацією В. Балицького, наведеною у наступному оперативному наказі ГПУ УСРР, «вскрыла контрреволюционное повстанческое подполье на Украине, охватившее до 200 районов...» Керівник політичної поліції оголосив:

“...мы столкнулись с единым, тщательно разработанным планом организации вооруженного восстания на Украине к весне 1933 года с целью свержения советской власти и установления капиталистического государства, так называемой «Украинской независимой республики»”⁶⁹.

Таким чином, маємо два практично одночасних нищівних удари по українському селянству. Один – відкритий, пов’язаний із запровадженням всеукраїнської “Чорної дошки” та взірцевим покаранням шести сіл, залякуванням усіх інших. Другий, завданий комуністично-радянською політичною поліцією в значно ширших масштабах (200 районів), було спрямовано на політичну ізоляцію та фізичне винищення найактивнішої частки українського населення – “фігурантів” численних вигаданих слідчими ГПУ справ. Кінцева мета обох ударів була єдиною – повний розгром українського селянства, позбавлення його волі до боротьби, ліквідація лідерів, здатних організувати таку боротьбу.

4.4. Організація запровадження режиму “чорної дошки”

Конкретні приклади репресивних заходів проти тих, кого вважали “куркулями”, “підкуркульниками” або ж такими, які потрапили під “куркульський вплив”, дають нам документи Держархіву Харківської області. Вже за три дні після схвалення постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР (9 грудня) секретаріат обкому розглянув питання про занесені на всеукраїнську “Чорну дошку” села Лютенька та Кам’яні Потоки. Було визначено цілу низку заходів, зокрема створення двох бригад уповноважених (від обкому – інструктор Федосєєв до Кам’яних Потоків, заступник завідуючого обласного відділу постачання Богачек, Сорока, Дят-

лов, Куліш – до Лютеньки). До складу бригад увійшли також місцеві працівники. Вони отримали завдання провести агітаційно-масову роботу, щоб “вирвати з-під куркульського впливу кращу частину колгоспників”, а найголовніше – “розправитися з куркулями”. До зазначених сіл направлялися також виїзні редакції районних газет, спецкори центрального республіканського партійного органу “Пролетарій”⁷⁰.

Відомості щодо “розправ” містить газетна інформація про стан справ у занесеному на всеукраїнську “Чорну дошку” с. Піски (колгосп ім. А. Марті) Баштанського району Одеської області. За місяць, що минув від дня оголошення репресій, комірника колгоспу засудили до позбавлення волі на 10 років; 30 господарств виселили за межі України. Але сількор називав ще 7 прізвищ “куркулів”, котрі активно саботують хлібозаготівлі, наголошуючи, що це – не всі, закликав “не панькатися з ними”, а “битися за змиття чорної плями” тоннами хліба, вивезеного з села⁷¹.

Харківський центр вимагав особливої уваги до виконання власного рішення щодо сіл, занесених на всеукраїнську “Чорну дошку”. Новопризначений секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич спеціальним обіжником, адресованим обкомам трьох областей, згадав у постанові (Дніпропетровської, Одеської, Харківської), вимагав:

“Имеющиеся в ЦК материалы показывают, что обкомы не уделяют должного внимания, не обеспечивают настойчивого [виправлено, було: недостаточного руководят. – Г. П.] проведения в жизнь до конца всех мер в отношении сел, занесенных на черную доску постановлением ЦК и СНК. Освещаемые в прессе меры, принимаемые к этим селам, тонут в общей массе мер, принимаемых к колхозам, занесенным на черную доску постановлением областных органов. Проверке и чистке колхозов, кооперативных и государственных аппаратов в этих селах не придан характер серьезной политической работы, которая, наряду с другими применяемыми мерами, должна быть использована для усиления хлебозаготовок не только в данном селе, но и всей области. ЦК предлагает в областной прессе и во всех районных газетах области ежедневно специально освещать”

щать меры и результаты в отношении сел, занесенных на черную доску постановлением ЦК и СНК, установить ежедневную информацию ответственных людей, посланных в эти села для быстрого реагирования на возникаемые в процессе работы вопросы и немедленного исправления тех или иных допускаемых ошибок, недочетов"⁷².

Республіканська "Чорна дошка" означала, крім усіх перелічених репресій, ще додаткові значні акції з боку органів центральної та місцевої влади. Інакше важко пояснити, чому через три дні після занесення на всеукраїнську "Чорну дошку" двох сіл Харківської області секретаріат обкому КП(б)У прийняв спеціальне рішення "О занесенных на черную доску селах Лютеньки (Гадячского района) и Каменный Поток* (Кременчугского района), как сел, злостно саботирующих хлебозаготовки", затверджене шляхом опитування членів секретаріату⁷³.

Така думка стає слушною, якщо взяти до уваги останній пункт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 жовтня 1933 р. про зняття с. Кам'яні Потоки з "чорної дошки". Там йшлося про скасування "всіх постанов і розпоряджень народних комісаріатів, Харківського облвиконкому й інших центральних, обласних та районних органів щодо застосування до с. Кам'яні Потоки будь-яких репресій чи обмежень в зв'язку з занесенням його на "чорну дошку"⁷⁴. Очевидно, кожен орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя там нестерпними. На жаль, ми не маємо вичерпного переліку таких заходів.

Утім, зосередження на всеукраїнській "Чорній дошці" не свідчило, що республіканські парткерівники перестали цікавитися обласними. Це засвідчив факт участі генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева у засіданні бюро Дніпропетровського обкому 23 грудня 1932 р. На ньому йшлося про спосіб визначення жертв репресій та черговість застосування каральних заходів режиму "чорної дош-

* Так у документі. Правильно: Лютенька і Кам'яні Потоки.

ки”. Очевидно, за ініціативи вищих парткерівників ССР та УСРР було вирішено відібрати 40–50 колгоспів за такими критеріями: великий план хлібозаготівель, мінімальне його виконання, “саботаж” хлібоздавань. Щодо них в першу чергу мали застосовуватися стягнення платежів і заборгованостей, причому заборгованість господарства розверстувалася на особисті господарства колгоспників⁷⁵. На тому ж засіданні бюро обкому було прийнято постанову, що конкретизувала все зазначене вище по чотирьох районах (Апостолівському, Генічеському, Криворізькому та Магдалинівському). Новим бригадам обласних посланців, крім забезпечення вивезення всього наявного, у тому числі посівного хліба, виявлення і покарання “злісних саботажників”, доручалося:

“...выделить в каждом из этих районов дополнительное количество колхозов для занесения на черную доску и для наложения натурштрафов с проведением немедленно и решительно всех вытекающих отсюда последствий; такие же суровые меры нажима применить к недатчикам хлеба – единоличникам (суд, арест, конфискация имущества и высылка наиболее злостных недатчиков хлеба, лишение земли, в т. ч. и усадеб, штрафы”⁷⁶.

Поза увагою генерального секретаря ЦК КП(б)У не залишалися й районні “чорні дошки”. 27 грудня 1932 р. С. Косіор взяв участь у позачерговому засіданні Новотроїцького райпарткому, і під його тиском було схвалено дуже жорсткі заходи до колгоспів “Червона зміна”, “Друга п’ятирічка”, які вже перебували на “чорній дошці”, а до с. Новотроїцького, формально не занесеного до ганебного списку, застосовано аналогічні репресії⁷⁷.

Велику увагу партійних та радянських високопосадовців до занесених на “чорну дошку” об’єктів демонструє лист голови ВУЦВК Г. Петровського до керівників Бахмацького району Чернігівської області, написаний у серпні 1933 р. У ньому друга за значенням (а формально – перша) посадова особа республіканської номенклатури, яка напередодні побувала тут, констатувала: “В Бахмачском районе хороший урожай, как и в большин-

стве районів всей України, а между тем Бахмачский район и по уборочной кампании, молотье и хлебосдаче так отстает, что занесен на «черную доску». Петровський назвав низку організаційних та господарських порушень з боку районної влади, керівництва колгоспів, МТС, у тому числі недостатнє знання економіки району, фінансово-виробничих планів, «за выполнение которых колхозники должны драться»⁷⁸.

На кінець листопада – грудень 1932 року припав пік «чорно-дошечного» тиску на село. Тоді на «чорну дошку» було занесено більше 80 % усіх населених пунктів, колгоспів, сільрад, районів, щодо яких виявлено відомості про застосування таких репресій. У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) від 8 грудня називалася цифра у 400 колгоспів, щодо яких вжито цей репресивний захід. Але очевидно, що це – не остаточна їхня кількість, адже тільки Дніпропетровська область на початок грудня 1932 р. давала більше половини загальної чисельності (225). А за повідомленням кореспондента «Вістей ВУЦВК» А. Кисельова, лише в одному Солонянському районі тієї самої області на «чорній дошці» було записано 17 з 29 сільрад⁷⁹. Докладні підрахунки ускладнюються відсутністю інформації про те, скільки таких колгоспів було в кожному районі, сільраді, окремому селі.

Питання, хто ж мав повноваження із складання списку об'єктів для покарання, практично не стояло на порядку денному. Запроваджуючи загальнореспубліканське регулювання такого процесу, Харків вимагав навести в цій справі такий-сякий лад і визначити компетенцію органів радянської влади. Вже 20 листопада 1932 р. С. Косіор розіслав усім обкомам вказівку такого змісту:

«[В] связи [с] постановлением ЦЕКА [КП(б)У о] занесении [на] черную доску колхозов, особо саботирующих сдачу хлеба государству, предлагается прекратить имевшуюся [в] ряде областей практику занесения [на] черную доску самими сельсоветами, райисполкомами, без постановления облисполкома. Все ранее занесенные [на] черную доску немедленно пересмотреть[.]»

запретить местным организациям объявлять разные бойкоты, как это делают многие районы”⁸⁰.

Телеграма привертає увагу своєю контрверсійністю: у ній партійною директивою регулюються питання радянської роботи, а разом з тим немає жодного слова про роль парторганів у запровадженні режиму “чорної дошки”. Типовою реакцією на вказівку харківського центру було “Прийняти телеграму до керівництва”, як то записав у своєму протоколі Великопетиський райком КП(б)У Дніпропетровської області⁸¹. Але це не завадило і надалі застосовувати репресії режиму “чорної дошки” за рішенням місцевої влади. Причому немає інформації про факти скасування таких неправомочних рішень актами вищих органів.

Проголошений порядок здебільшого ніби витримувався – складанням списку підданих репресіям колгоспів, сіл, сільрад та районів мали займатися в області радянські установи. Прикладом такої діяльності може слугувати постанова Донецького облвиконкому від 5 грудня 1932 р., якою на “чорну дошку” заносилися колгоспи “Нове життя”, ім. Ворошилова, “Червоний партизан”, “Перемога”, “Повна Деревня”, “9 січня”, розташовані у різних районах; колгосп с. Звірівка Гришинського району, с. Нова Деревня Старокаранського району, колгоспники та одноосібники Дубровської сільради Чистяківського району тощо. Але відомі також рішення з цього приводу бюро обкому КП(б)У, обласного оргбюро (як на Чернігівщині)⁸². На Харківщині процедурі занесення колгоспів на “чорну дошку” було присвячене спеціальне рішення секретаріату Харківського обкому КП(б)У, прийняте шляхом опитування його членів. Там накреслювався регламент запровадження цієї репресії, зокрема дотримання встановленого порядку щодо винесення такого рішення постановою облвиконкому⁸³. До 26 грудня 1932 р. постановою згаданого обкому КП(б)У на обласну “чорну дошку” було занесено 27 колгоспів Балаклійського, Барвінківського, Богодухівського, Бригадирівського, Зінківського, Ізюмського, Кобеляцького, Нехворощанського, Новогеоргіївського, Олексіївського, Решетилівського, Чутівського районів⁸⁴. Класичний зразок процедури при-

йняття ухвали про "чорну дошку" містять документи Держархіву Вінницької області: 19 листопада було затверджено постанову облвиконкому "Про перебіг хлібозаготівель в районах області", справжній зміст якої розкривався вже першим пунктом: "Нижче-зазначені райони, села, колгоспи, одноосібні господарства сіл, що під впливом глитайських та рвацьких елементів стали на шлях саботажу хлібозаготівель – невиконання свого обов'язку перед пролетарською державою – занести на "чорну дошку" [далі йшов перелік з 6 районів, 40 сільрад та 31 колгоспу. – Г. П.]⁸⁵. Але перед тим, 17 листопада, було ухвалено постанову бюро Вінницького обкому КП(б)У під ідентичною назвою, де, зокрема, вказувалося: "Фракції [комуністів. – Г. П.] ОВК протягом однієї доби видати постанову про занесення на "чорну дошку" тих районів, сіл і колгоспів, які злісно саботують хлібозаготівлі. Проект постанови затвердити (додається)"⁸⁶. Облвиконком слухняно виконав таку компартійну директиву, продублювавши своїм рішенням написаний в обласному партштабі документ, але затягнув справу на зайвий день.

Проте часто велику активність виявляли й районні органи (партійні та радянські). Це були відповідні бюро райпарткомів, президії райвиконкоми, тобто звужений склад таких місцевих органів (як правило, до десятка осіб). Зокрема, у Буринському районі Сумщини таку постанову 29 жовтня 1932 р. ухвалив райвиконком, 15 листопада – бюро Середино-Будського райпарткому, 16 – бюро Конотопського та Шосткинського райкомів КП(б)У⁸⁷. 5 лютого 1933 р. рішення щодо застосування репресій до колгоспу "Вільний шлях" Біловодської сільради Роменського району Чернігівської області за зрив хлібозаготівель ухвалила президія Роменського райвиконкому⁸⁸. У Долинському районі Дніпропетровської області (нині це територія Кіровоградської області) застосовувалася змішана система визначень кандидатів на голодну смерть. Так, 3 грудня 1932 р. с. Іванівку на "чорну дошку" занесли за рішенням бюро райкому КП(б)У, а села Гурівка та Олександрівка потрапили туди за ухвалою президії райвиконкому від 12 листопада; районний парткомітет підтримав застосування таких санкцій пізніше – 21 листопада⁸⁹.

У Харківській області, де був спеціально затверджений порядок занесення на “чорну дошку” лише постановою облвиконкому, вже 14 січня 1933 р. таке рішення щодо хуторів Шморівки, Темнівки, Шубіна схвалило “спільне розширене засідання президії Лизогубівської сільради та правління колгоспів Харківської приміської смуги”⁹⁰. 16 лютого того ж року рішенням бюро Золочівського райкому КП(б)У на “чорну дошку” було занесено с. В. Рогозянку за “зрив визначеного обкомом КП(б)У терміну утворення в районі насінневого фонду” із застосуванням до нього всіх репресій, передбачених постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р.⁹¹

На нашу думку, варто говорити і про поширення репресій “чорної дошки” також і на населені пункти, офіційно не занесені на них. Так, Новотроїцький РК КП(б)У Одещини за ініціативи керівника республіканського партштабу С. Косіора, присутнього на засіданні райкому, постановив ужити щодо с. Новотроїцького та розміщеного тут колгоспу “Прогрес”:

“...тих саме заходів, що їх застосовується і до колгоспників колгоспів, занесених на чорну дошку, а саме: вилучення розданих авансів, виключення з артілі тих, хто не здаватиме хліб, обкладання податком, арешт, висилка тощо”.

Крім того, спеціально відібрану групу селян (15 господарств) покарали подвійним м'ясним штрафом, 5 осіб намічаючись до арешту і висилки, 4–5 чоловіків – до застосування “найсуворішого судового вироку”⁹².

У документах Держархіву Миколаївської області виявлено навіть існування в офіційній звітності спеціальної звітної категорії покараних (“форма № 8”): “колгоспи, не занесені на чорну дошку, але до яких застосовані репресії”⁹³. Конкретна форма репресій не згадувалася, але очевидно, що це мав бути, як мінімум, звичайний набір, характерний для режиму “чорної дошки”.

Свідки згадували, що загальною практикою ставали “червоні” та “чорні” щити біля сільради, куди заносили, відповідно, сумлінних здавальників та “саботажників”. Причому, як свідчать

спогади І. Хоменка з с. Бузьки на Іркліївщині, межа між ними була дуже хиткою:

“Мій батько, провоювавший дві війни (1904 і 1914 років), був людиною законопослушною і обов’язковою, а тому його прізвище завжди було написане на червоній дошці, а його дії ставили в приклад іншим. Та одного разу, після чергової здачі, батько сумно сказав, що хліба залишилося дуже мало, чи й вистачить, щоб дожити нам до нового врожаю, і тоді його прізвище опинилося на чорній дошці, і його викликали в сільську раду і дві доби, разом з іншими “неплательщиками”, протримали в холодній кладовці”.

Потрапляння на “чорну дошку” потягло відповідні репресії: конфіскацію всього зерна, істівних запасів, а під виглядом штрафу за невиконання плану відібрали всю худобу, реманент, навіть хату⁹⁴. Таким чином, можна з’ясувати, що єдина різниця в застосуванні репресій у занесених та не занесених на “чорну дошку” населених пунктах і колгоспах полягала в тому, що в перших вони мали комбінований колективний та індивідуальний характер, а в другому – здебільшого індивідуальний.

За звичай, рішення про занесення колгоспу, села, сільради, району на “чорну дошку” – смертні вирокі населенню конкретних місцевостей – широко оприлюднювалися в партійно-радянській пресі. На заваді не стояв навіть гриф “Цілком таємно”, яким супроводжувалися такі рішення. Відповідний партштаб приймав спеціальну ухвалу щодо публікації певних пунктів своєї постанови у відкритій пресі, адже приклад занесених на “чорну дошку” населених пунктів мав нажахати всіх інших.

Преса ставала запальником репресій у “чорнодощечних” селах. Виїзні редакції, створювані за рішенням комуністично-радянських органів, не лише висвітлювали самий факт занесення на “чорну дошку”, але й закликали до прискорення і розширення тиску на селян. Так, працівники баштанської районної газети “Під прапором Леніна”, що приїхали до с. Піски Баштанського району на Одещині, яке потрапило на всеукраїнську

“Чорну дошку”, закликали до нищення “куркулів”. За місяць, що минув від занесення, 30 родин вже було вивезено на Північ, але анонімний “Колгоспник” називав ще 8 імен, підкреслюючи: “А хіба це всі? Їх в колгоспах Пісківської сільради лишилося ще багато, які організовано саботують хлібозаготівлі. Доволі панькатися з ворогами робітної кляси, зрадниками-організаторами саботажу”⁹⁵.

Цинізм партійно-радянського керівництва полягав у тому, що воно вимагало роздмухати навколо своїх репресій пропагандистську кампанію. Її метою було не лише широко оповістити про репресії, але й отримати їх “всенародну підтримку”. Та найбільше зухвальство полягало в організації схвалення репресивних дій самим населенням, якого позбавляли можливостей до виживання. Так, у Чернацькій сільраді, яку 15 листопада було оголошено на “чорній дошці”, 25 грудня 1932 р. відбулися загальні збори жінок, що під пильним компартійним контролем ухвалили резолюцію підтримки репресивних заходів проти тих, хто “саботував” хлібозаготівлю – звичайно ж, одноголосно⁹⁶.

4.5. Підстави занесення на “чорну дошку”

Політично-пропагандистська складова репресивної кампанії вимагала, щоб обраний для занесення на “чорну дошку” об’єкт виглядав вагомим у господарському плані, знаним у регіоні. Про таку орієнтацію писав В. Чубар у вже неодноразово згадуваному листі до С. Косіора: “...направити эти репрессии в первую очередь на наиболее эффективные хозяйства не умеют еще”⁹⁷. Л. Каганович під час поїздки Одещиною в грудні 1932 р. зафіксував у щоденнику щодо Доманівського району: “На черную доску выбраны неудачно маленькие колхозы в 18 та 26 дворов”. Таке зауваження може слугувати опосередкованим підтвердженням думки, що невиконання хлібозаготівельних планів було лише приводом для вжиття репресій⁹⁸. У даному випадку Каганович та Чубар спеціально відзначали невдале обрання об’єкта репресій за формального підходу – невиконання здавальних планів, необхідність урахування неформальних, політико-ідеологічних показників.

Ще більш відверто висловлювався з цього приводу П. Постишев. У листі до Сталіна під час своєї таємної місії на Дніпропетровщині перший писав про невдалий вибір об'єктів для занесення на обласну "чорну дошку": "Некоторые колхозы, занесенные на черную доску, в подавляющем большинстве бедняцкие и в недавнем переселенцы. Я думаю, что это делалось умышленно. Подсовывали нашим дуракам такие колхозы кулаки и петлюровцы". Сам Постишев так малював потрібні дії з визначення колгоспів і сіл для ефективних репресій:

"Что мы делаем сейчас. Выделили четыре самых отстающих района в области с большим удельным весом в плане хлебозаготовок. В эти районы послали наиболее сильных и устойчивых людей, какие только есть в области. Внутри каждого из этих районов должны выделить колхозы с наиболее крепкими кулацкими гнездами и ударить по ним самым решительным образом, крепко перешерстить партийные организации этих районов, выгнав все трусливое, петлюровское, саботажное"⁹⁹.

При цьому кремлівський посланець розповідав про власні дії в колгоспі "Червоне козацтво" с. Кам'янка Апостолівського району. Воно потрапило на "чорну дошку" 23 грудня 1932 р. відповідно до постанови бюро Дніпропетровського обкому за "злостное невыполнение государственного плана хлебозаготовок, за сокрытие хлеба от государства и организованный кулацкими элементами саботаж". Колгосп витримав повний набір репресивних заходів: припинення завезення товарів, вивезення з кооперативних крамниць усіх наявних промислових продуктів; повну заборону торгівлі; дотермінове стягнення кредитів і всіх платежів (сільгосподаток, державна заборгованість, страхування). Грошову заборгованість, яка була за колгоспами, розклали на кожен колгоспний двір; дотерміново стягнуто з сільгоспартілей та колгоспників планові завдання з м'ясозаготівель. Крім того, з колгоспників взяли натуральний штраф м'ясом у розмірі 15-місячної норми; повністю припинили помол зерна¹⁰⁰. Але

цього ретельному виконавцю наказів Сталіна виявилось замало. Він із захватом повідомляв:

“...стукнув по саботажнической головке путем продажи за долги коров, находящихся в личном пользовании колхозников-саботажников (у пятнадцати дворов), мы в один день открыли сто ям, в которых нашли 600 пуд. хлеба. До этого за всю кампанию хлебозаготовок не было вскрыто ни одной ямы”¹⁰¹.

У наступній інформації своєму керівникові в Кремлі Постишев повідомляв про доповнення набору репресивних акцій у тому самому селі виселенням “злісних саботажників” за межі області, широке застосування конфіскації в них худоби тощо. Крім того, він назвав ще одну підставу для занесення на “чорну дошку”: колгосп “Комінтерн” Апостолівського району Дніпропетровщини складався “преимущественно из кулацких (бывших столыпинских) хозяйств...”, а тому і потрапив не тільки на “чорну дошку”, але і під виселення частини господарств. Навпаки, колгоспи ім. Ворошилова та “Червона Україна” виявилися під час особистого відвідання кремлівським емісаром “бедняцкими колхозами, состоящими из переселенцев, переселившихся в этот район всего лишь пару лет тому назад. Между тем районные организации, исходя из чисто статистических показателей выполнения этими колхозами плана [курсив наш. – Г. П.], собирались их разгромить”¹⁰².

Тому не можна вважати, що лише невиконання плану хлібозаготівель (“статистические показатели”) призводило до застосування репресивних заходів режиму “чорної дошки”. Такою була найпоширеніша формальна підстава для застосування репресій. Переважна більшість занесених до ганебного списку об’єктів отримувала саме таке звинувачення. Проте були й інші. Село Чуднівська Гута, Каменська та Карвінська сільради Держинського (Романівського) району Київської області потрапили на “чорну дошку” на початку грудня 1932 р. за “зрив плану м’ясозаготівель”: перше зовсім не дало м’яса, а інші виконали лише 17 та 15 відсотків завдання¹⁰³. У тих місцевостях Київської

області, де вирощували головним чином льон, підставою для занесення на "чорну дошку" за рішенням РВК ставало "зривання льоноздачи" (Брониківська, В-Лузька, Гульська сільради, ціла низка колгоспів: ім. Петровського с. Броники, ім. Ворошилова с. Вацлавпіль, "Червоний партизан" с. Єлизавет Новоград-Волинського району тощо)¹⁰⁴. Загальною практикою було застосування "зустрічних планів", "самообкладання" як щодо одноосібників, так і колгоспів, які вже виконали доведене завдання. Тому виконати плани, встановлені комуністично-радянською владою, було фактично неможливо.

Одним з мотивів занесення колгоспів та населених пунктів на "чорну дошку" слугувало вичерпання інших засобів впливу на селян. Старобільський райвиконком Донецької області дійшов висновку, що застосовані ним до колгоспу "Перемога" та одноосібного сектора Байдівської сільради заходи ("заборона продажу краму, віддання до суду управи колгоспу та голови с/ради, засудження 16 колгоспників за крадіжку хліба, 40 безспірних стягнень хліба з контрактантів, притягнення 23 господарств до суду, накладання на 25 господарств штрафу, накладання м'ясного штрафу в розмірі 15-місячного плану") не принесли бажаних для влади результатів. Тому райвиконком звернувся до Донецького облвиконкому з проханням занести згаданий колгосп та все село Байдівку на "чорну дошку"¹⁰⁵.

1933 р. у формулюваннях звинувачень, що фігурували в партійно-радянських рішеннях щодо застосування до сільрад, сіл та їхніх мешканців репресивних заходів, з'явилися нові мотиви. Так, по Харківській області навесні прокотилася низка звинувачень у "зриві збору засівматеріалу, дійсно більшовицької боротьби за насіння"¹⁰⁶. У Київській області у вересні 1933 р. відповідне тавро ганьби отримали Бережанська, Борівська, Комарівська, Негребінська сільради, одноосібники Гутазабілицької та інших сільрад Радомишльського району за "злочинне зривання завдань партії та уряду з осінньої сівби"¹⁰⁷. Одноосібників, колгоспників с. Тулін та сам колгосп Тулінський Троянівського району тієї ж Київської області у листопаді 1933 р. було звинувачено у "зриві картоплездачи" з відповідним покаранням¹⁰⁸.

Варто розрізняти формальний бік справи (“статистические показатели”) та політичну складову таких вироків. Дуже часто поруч із “зриванням хлібозаготівель” чи “відставанням у виконанні відповідного плану” вказувалися інші, суто політичні, звинувачення – “саботаж”, “укривання хліба від держави”. Таке обґрунтування застосування репресивних заходів, насамперед, характерне для Вінницької (“під впливом глитайських та рвацьких елементів стали на шлях саботажу хлібозаготівель...”)¹⁰⁹, Дніпропетровської (“за хлібний саботаж та явний зрив плану хлібозаготівель...”, “за сокрытие хлеба от государства и организованный кулацкими элементами саботаж”)¹¹⁰, Донецької (“за опір виконанню плану хлібозаготівель та злісний саботаж”)¹¹¹, Одеської (“злісний саботаж, організований куркульськими та контрреволюційними елементами”, “як злісних саботажників”)¹¹² областей тощо.

Жертвами режиму “чорної дошки” могли бути не тільки мешканці певного села чи району, трудівники колгоспу. Радгоспи, засновані на іншій, державній формі власності, також підпадали під репресії, хоча, здавалося б, у них не було що рекувізувати, відібрати, крім отриманої зарплати. Проте, в Одеській області на “чорну дошку” потрапив зернорадгосп ім. Косіора Жовтневого (Петровірівського) району¹¹³. В Київській області ще 1932 р. таке покарання навіть двічі спіткало бурякорадгосп с. Пивці Ржищівського району¹¹⁴, а також уже 1933 р. – цукроварню с. Кагарлик¹¹⁵. 1934 р. такий репресивний захід поширився навіть і на працівників МТС. Жертвам “чорної дошки” – Батури́нській, Бахмацькій, Ічнянській та Конотопській МТС в Чернігівській області інкримінувалося “ганебне відставання в ремонті тракторного парку”¹¹⁶. “Злочинне зривання завдань партії та уряду про ремонт тракторів” стало підставою для занесення на “чорну дошку” чотирьох МТС та двох МТМ у Київській області у січні того ж року¹¹⁷. Але ще раніше, 1933 р., за таку саму провину було покарано Снігурівську МТС Роздільнянського району Одеської області¹¹⁸.

Потрапити на “чорну дошку” села та сільради могли і за провини несільськогосподарського характеру. Відомості з Київської області надають приклади покарання Гладковицької, Де-

вошинської, Машецької, Піхоцької сільрад Овруцького району за "зрив мобілізації коштів"¹¹⁹ – тобто невиконання доведених з гори показників поширення державних позик, несвоєчасне виконання кредитних зобов'язань, надходжень податків тощо. А в Словечанському районі існувала і спеціальна "чорна дошка зривників виконання мобкоштів", куди було занесено в листопаді 1933 р. Руднянську та Черевківську сільради¹²⁰. Втім, відомий факт потрапляння на "чорну дошку" ще у вересні 1932 р. сіл Баламутівка, П'ятигірка та Черногрудка Ружинського району Київської області – за "зрив фінплану III кварталу"¹²¹.

Траплялися випадки, коли відповідні репресії застосовувалися навіть щодо людей, які взагалі не мали відношення до сільського господарства. Так, у м. Буринь на Чернігівщині санкції були спрямовані проти артiлі кустарів-шапочників, працівників районних страхкаси та ради профспілок, контори "Заготекспорт"¹²². У Городянському, Поборницькому, Семенівському, Шосткинському районах Чернігівської області на "чорну дошку" заносили навіть ліспромгоспи, які не мали жодного відношення до виконання плану хлібозаготівель¹²³. У Донецькій області ще в травні 1932 р. відповідних репресій зазнав Новолимарівській конерадгосп Біловодського району¹²⁴.

Доходило до того, що в суспільній свідомості поширювалося переконання про можливість потрапити на "чорну дошку" за будь-яку провину, і не тільки в селі, але й в місті. Зведення ГПУ фіксували такі вислови фахівців міських сільгоспуправлінь щодо примусової підписки на державну позику "4-го завершального року п'ятирічки": "Часть специалистов подписывалась только потому, что «лучше добровольно подписаться», а то «заставят, да еще и на черную доску занесут»"¹²⁵.

З цього можна зробити висновок, що в свідомості тодішньої партноменклатурної верстви "чорні дошки" перетворилися на універсальну зброю, засіб "підстьобування" і примушення, який використовувався вже не тільки за первісним задумом проти "саботажників" на селі, а взагалі в усіх випадках, де потребувалося колективне покарання.

4.6. Режим “чорної дошки” в дії

Дуже швидко партійно-радянські органи визнали за вжитими заходами недостатній ефект. Адже повністю припинити торгівлю (перший – другий “пункт Кагановича”) було неможливо: як зазначалося в інформації республіканського Наркомзему від 2 грудня 1932 р., “мешканців таких районів і сіл не позбавлено можливості купувати крам у сусідніх селах або районах”. Крім того, за заявою ЦК КП(б)У, “село вже досить насичене товарами”, а ті, що потрібні щодня, можна купити за підвищеними цінами. Більша ефективність визнавалася за штрафами, які активно використовувалися у майбутньому, а також за дотерміновими стягненнями натурплатні. Це засвідчило рішення бюро Дніпропетровського обкому, прийняте за участю генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева. В ньому йшлося про такий спосіб визначення жертв режиму “чорної дошки” та черговість застосування каральних заходів:

“Отобрать 40–50 колхозов с серьезным планом хлебозаготовок, наиболее отстающих, саботирующих хлебодачу государству, разбазаривших и разворовавших хлеб. Эти 40–50 особым постановлением обкома и облисполкома занести на “черную доску”. В отношении этих колхозов организовать действительно серьезное проведение всех репрессий, в первую очередь взыскание всех досрочных платежей с колхозников, как-то: сельхозналог, мясозаготовка, страховка и старая задолженность. Денежную задолженность колхозов в целом разверстать на каждый двор колхозника с тем, чтобы взыскать эту задолженность немедленно”¹²⁶.

На місцевому рівні репресивні заходи виглядали ще брутальнішими: боротьба з родичами селян, які працювали у промисловості й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрядження “буксирних бригад” та “уповноважених”, відбирання свійських тварин тощо. Таким чином, поставлені на “чорну дошку” місцевості опинялися поза законом, і до них уживалися

додаткові, не передбачені в нормативних актах заходи. Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У наприкінці 1932 р. затвердило такий перелік обласних санкцій щодо занесених на "чорну дошку" колгоспів:

“Прекратити завоз товаров и вывести из кооперативных лавок все наличные товары;
запретить полностью торговлю колхозам и колхозникам;
досрочно взыскать кредиты и все платежи (сельхозналог, государственная задолженность, страховка). Денежная задолженность, числящаяся за колхозами, разверстать на каждый двор колхозника и взыскать эту задолженность;
досрочно произвести взыскание с колхозников и колхозов планов мясозаготовок. Кроме этого, к колхозникам этих колхозов применить натуральный штраф мясом в размере 15-тисесячной нормы;
прекратить помол”¹²⁷.

На тій самій Дніпропетровщині Бердянський райвиконком ще 30 листопада 1932 р. постановив ужити щодо занесених раніше на "чорну дошку" колгоспів дотерміново стягнення фінансової заборгованості (з частини – 100 %, а з інших – половину прострочених платежів), в першу чергу за рахунок поточних рахунків згаданих колгоспів, а в другу – “шляхом примусового стягнення”, а за необхідності – “продати майно для сплати боргів”. Для проведення такої операції в колгоспи направлялися спеціальні уповноважені. Впродовж 10 днів колгоспники інших двох артілей (ім. Франка та “7 років без Леніна”) мали виконати натурштраф м'ясом в розмірі 25 % 15-місячного завдання. З торговельних пунктів, розташованих у всіх репресованих колгоспах, вивозився крам (на суму 25 тис. крб.). Завершити репресії мала “чистка” серед керівників та рахівників у трьох “чорнодощечних” колгоспах (ім. Франка, “Червоний борець” та “Радянський степ”)¹²⁸.

Президія Кам'янської міськради 20 грудня 1932 р. на підставі згаданої компартійної постанови вирішила накласти на

колгосп “Держинець” с. Миколаївки, занесений на обласну “чорну дошку” ще 30 листопада, натурштраф на додаток до дотермінового стягнення основного завдання із здавання м’яса. Штраф визначався у розмірі 15-місячного завдання м’ясозаготівель “як з усуспільненої худоби колгоспу, так і з худоби колгоспників”, всього по колгоспу – 18 центнерів, з колгоспників – 40 центнерів м’яса до 30 грудня. Умовою скасування такого репресивного заходу було названо вжиття “справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель”¹²⁹. Новотроїцький райком Дніпропетровської області 27 грудня 1932 р. направив до “чорнодощечних” колгоспів “Червона зміна” та “Друга п’ятирічка” членів бюро РК, зобов’язавши їх за “2–3 доби задушити куркульський саботаж”. Серед окреслених репресивних заходів фігурувало перекладання колгоспної заборгованості на колгоспників. Причому спеціально радили продавати за борги те, “що більше ущільнює користь колгоспника (корова, будинок)”. Якщо б у колгоспах виявили “вкрадений” хліб, то весь запас зерна, незалежно від його походження, підлягав вилученню. У постанові містився й додатковий перелік індивідуальних репресій режиму “чорної дошки”: “вилучення розданих авансів, виключення з артілі тих, хто не здаватиме хліб, обкладання податком, арешт, висилка”¹³⁰. За рішенням Бердянського райвиконкому 28 грудня 1932 р. до занесених на “чорну дошку” колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради та “Червоний стяг” Ногайської сільради, крім заборони торгівлі, вжито таких заходів: термінове (до 28 грудня) стягнення всієї заборгованості, накладання натурштрафів м’ясом із здаванням до 5 січня 1933 р., заборона будь-якого помолу, та надсилання бригад, які мають забезпечити все це¹³¹. Секретар Мелітопольського райпарткому та голова РВК тоді Дніпропетровської області 21 січня 1933 р. направив таємну директиву радянським та партійним осередкам Костянтинівської сільради щодо колгоспу “Радянський степ”, занесеного на “чорну дошку”, вимагаючи повністю вилучити весь хліб, раніш виданий колгоспникам; упродовж 48 годин повністю погасити борги, а після того – в рахунок боргів, м’ясного податку та натурштрафу – відібрати у кожного колгоспника худобу, свійських птахів, інше цінне майно; зо-

бов'язати колгоспників повернути 200 тонн зерна (нібито розкраденого і прихованого) – до 24 січня, інакше до них вживатимуться судові репресії; повернути до 25 січня всі натуральні аванси. За невиконання членам компартії та комсомольцям погрожували виключенням з партії та комсомолу, а колгоспникам – з колгоспу¹³².

На Сумщині винайшли ще один спосіб, щоби вплинути на селян через їхніх родичів-робітників: зобов'язали партосередки Шосткинських заводів "провести роботу серед робітників, що зв'язані з сільським господарством, примусивши їх негайно виконати завдання з хлібоздачі, застосовуючи до окремих злісних нездатчиків заходи зняття з роботи, виключення з профспілок"¹³³. На Харківщині ще 18 листопада 1932 р. спеціальною постановою бюро обкому "Про репресії", крім натурштрафів, також передбачалося відбирання присадибних ділянок у "злісних нездатчиків хліба"¹³⁴. Саме до таких заходів у січні 1933 р. закликав уповноважений ЦК КП(б)У по Кривоозерському району Одеської області Ю. Коцюбинський, звертаючись до облпарткому: "Надо ударить крепко, выгонять из хаты и отбирать землю. Выгнали из хат до 250 хозяйств, 111 оштрафовали мясом, стянули $1/2$ "¹³⁵. Уявлення про масштаби застосування штрафів і стягнень надають відомості по Карайдубинській сільраді Великолепетиського району Херсонщини за три місяці перебування на "чорній дошці": з наявних 20 одноосібників-контрактантів, 15 "куркулів" та невідомої кількості колгоспників засуджено відповідно 4, 2 і 9. Оштрафовано 10 одноосібних на суму 26,7 тис. і 4 "куркульських" господарства на 2,4 тис. крб.; у 8 "куркулів" було відібрано все майно. Щоправда, отримати вдалося лише 1 тис. з одноосібників та 2 – з "куркулів". З колгоспу було виключено 41 особу, яких оголосили "куркулями". Засудили 9 чол., у тому числі трьох "куркулів"¹³⁶.

Не був вичерпним і перелік репресій щодо сіл, занесених на всеукраїнську "Чорну дошку". За проханням Одеського обкому політбюро ЦК КП(б)У 10 грудня 1932 р. спеціально слухало питання щодо можливості скасування угод, укладених МТС з колгоспами занесених на всеукраїнську "Чорну дошку" сіл Свято-троїцьке та Піски. Звичайно, рішення про доповнення репресив-

них санкцій припиненням обслуговування цих колгоспів тракторами та іншими машинами виявилось позитивним, про що С. Косіор того ж дня повідомив Одеському обкому КП(б)У¹³⁷.

Доведений до широкого загалу перелік репресивних заходів, пов'язаних з перебуванням на “чорній дошці”, постійно доповнювався. Є свідчення, що Держбанк УСРР теж приклав до цього руку. Так, наказ керівника Тростянецької його філії зафіксував, крім дотермінового стягнення з них усіх видів позики, також закриття всіх рахунків відповідних колгоспів. Причому задля здійснення таких стягнень з репресованих колгоспів с. Боромля туди відбув особисто керівник банківської філії¹³⁸. Аналогічні факти маємо і по Богодухівському району Харківської області. Після оголошення щодо занесення на “чорну дошку” сіл П. Микитівки, Сінного, Олександрівки (артілей ім. Шевченка, ім. Сталіна, “Правда”, “Нова громада” та одноосібного сектора цих сіл) одним з пунктів спеціальної постанови райкому КП(б)У “Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на чорну дошку за злісне невиконання планів хлібозаготівлі” від 30 листопада 1932 р. передбачалося, що впродовж трьох днів керівники місцевих банківських установ стягнуть “всю термінову і довготермінову позику з цих колгоспів” і надалі припинять кредитування та навіть просто грошові операції. Райфінвідділ мав забезпечити проведення стягнення всіх державних платежів, накладених на колгоспи та одноосібників¹³⁹. Відповідальність за послаблення контролю за надходженням стягнень була суворою. Так, за недостатнє переведення фінансових репресій до колгоспів, занесених на “чорну дошку”, з боку районного фінансового відділу і районного відділення Держбанку, Великолепетиський райком КП(б)У покарав доганою завідувача фінансовим відділом, а завідувачу райбанку зробили зауваження. Впродовж 5 дів вони мали домогтися стягнення всієї “заборгованості з колгоспів, які занесені на чорну дошку”¹⁴⁰.

Ще однією, майже обов'язковою, ознакою занесення села чи колгоспу на “чорну дошку” стала діяльність “буксирних бригад” (селяни називали їх “трясунами”, оскільки ті проводили труси; “червоною мітлою”, бо все вимітали; “довгоносиками” за ті щупи, які вони використовували під час обшуків) з пошуку і ви-

лучення їстівних запасів у репресованих населених пунктах. Сількор "Іван" писав до газети "Радянське село" щодо діяльності такої бригади в с. Краснопілка Одеської області:

"З того часу, як ми на "чорній дошці", буксирна бригада ходить по колгоспниках і шукає хліба. І як в кого знайде, то віддає до суду, як крадіїв. Оце нещодавно виїзна сесія Великописківського району судила в нас чотирьох жінок, з них три – вдови, за соцстаном бідняки, у яких до вступу до колгоспу й тепер немає нічого, крім хати. [...] Робота буксирної бригади по хлібозаготівлі незаконна. Ця бригада ходить попід хатами і бере, що в кого хоче, і де діває – невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хлібу, то бригада каже "вкрав у колгоспу", а то беруть з погірбів капусту, огірки і все"¹⁴¹.

Специфіка діяльності таких бригад (привласнення конфіскованого, "барахолоння") не була секретом для влади. Тому партосередок Катеринівської сільради Великолепетиського району на своїх зборах 25 грудня 1932 р. спеціально підкреслив, що всі конфісковані продукти в артілі "Молот", занесеній на "чорну дошку" ще 15 листопада, "немедленно направлять в районный центр, не допуская распределения на месте. Предложитъ коммунистической части Катериновской с/р вести точный учет по стягненню штрафа, а также и стягнення майна, не допуская разбазаривания..."¹⁴².

Найбільш красномовні в цьому відношенні спогади тих, хто пережив репресії. Я. Бузоверя, якому на той час було 8 років, мешканець с. Вербки Дніпропетровської області, що потрапило на всеукраїнську "Чорну дошку", згадував:

"Ввечері прийшла комісія і почала скрізь шукати хліб. Ломом довбали піч, землю ломом проштрикували, а мати в цей час шила й шила. Тоді один чоловік з комісії підійшов до неї, здвинув з місця швейну машину і знайшов паляницю. Мати почала благати чоловіка,

щоб він не відбирав останню крихітку їхнього “щастя”. Він вдарив її і відштовхнув, батько за неї вступився. За це батька забрали і через місяць посадили в тюрму на 4 роки”¹⁴³.

Мешканець с. Ярославки Ружинського району Київської області згадував про такі реалії життя у селі, занесеному на “чорну дошку” ще у вересні 1932 р. за “зрив хлібозаготівель”:

“Розпочався голод в моєму селі 1932 р. З району надійшла вказівка, щоб вирощений урожай хліба до граминки здати державі. До тих, хто не здасть зерна, буде застосована диктатура пролетаріату. Вказівка “батька всіх народів” була виконана. Весь урожай зібрали, не залишили навіть на насіння. Люди зрозуміли, що на село наступає велика біда. Не встигли зібрати попередній урожай, як на село надійшло ще одне страшне розпорядження – про додаткову здачу хліба. Із району приїхали сталінські виконавці, разом з сільськими активістами взяли до роботи. В селі на них говорили “трясуни”, бо ж трусили, перетрушували все, що потрапляло під руки, шукаючи в людей залишки хліба. [...] У тих випадках, коли нічого не знаходили, від злості серед зими розвалювали печі, руйнували димарі, стіни, били вікна. Забирали жорна, тертушки, ступи, щоб селяни не змогли кустарним методом змолоти зерно на хліб. Вітряк замкнули і опломбували”¹⁴⁴.

Про репресії у с. Лютецька Гадяцького району Харківської області (колгосп ім. Шевченка, 2200 дворів) свідчив М. Савченко:

“В селі закрили магазини кооперації, обидві школи – середню і восьмирічну, млин, олійницю. Заарештували правління колгоспу (хто не встиг зникнути). З району приїхали бригади, в них були люди з Полтави, Києва, Харкова, Дніпропетровська. Повне село чужих людей, їх прозвали “буксирами”. Зібрали збори колгоспу і оголосили, що колгоспники повинні негайно повернути ні-

бито незаконно одержаний ними хліб (200 г. на трудовий день). Обклали високим податком кожну садибу і встановили строк.

І от настав цей чорний день. Бригади "буксирів" пішли по дворах, шукали хліб у хаті, на горищі, у скринях, в сараях, клунях. Залізними щупами пройшлися по грядках, по сараях – чи нема де закопаного. Знайдене зерно забиравось, картоплю, буряк теж виносили. Млинки, жорна, ступи били. Не помагали ні умовляння, ні плачі. Село почорніло, принишкло, ніби і людей у ньому немає. Оцей смерч гуляв по селу тижнів два. Судили правління колгоспу, чотирьох чоловік приговорили до розстрілу. По касації розстріл замінили десятьма роками таборів. Усіх людей вигонили в поле перемолочувати скирти соломи. За день молотарка намолочувала 30 кг мишачого посліду... З колгоспних комор вивезли посівне зерно, страховий фонд, фураж. Худоба, свині лишилися без кормів, почався падіж. Міцних хазяїв із села вивезли ще в 30-му році. Кого ж тепер вивозити? Знайшли 30 сімей "підкуркульників" і вночі вивезли кудись..."¹⁴⁵.

Інший свідок таких подій на Житомирщині (с. Лучин Попельнянського району тоді Київської області) згадував, що 15 жовтня 1932 р. були занесені на "чорну дошку" його рідне село, а також сусідні колгоспи "13-річчя Жовтня" с. Романівки, "Маяк" с. Павлочі, "Новий шлях" с. Криве: "Страшною виявилася доля всіх цих господарств, адже з них викачали тоді все до зернини. Та й з осель лучинців забрали все, що тільки можна було їсти"¹⁴⁶.

Питання щодо організації блокади "чорнодошечних" сіл загонами РККА чи ГПУ / міліції належить до числа найнерозробленіших. Практично в жодному з офіційних документів, які в той чи інший спосіб регулювали застосування репресій "чорної дошки", завдання встановити блокаду не містилося. Проте, з іншого боку, якими іншими засобами можна було досягти повного припинення торгівлі, не випускати мешканців села із зони рукотворного лиха, взагалі контролювати рух населення? Сучасні

історики відзначають роль “чекістів” у запровадженні режиму “чорної дошки”: “виконання урядових постанов про так звані “чорні дошки” для сіл та районів також покладалося на карально-репресивні та судові органи, які забороняли селянам залишати села”¹⁴⁷.

Тим більше, що спогади очевидців фіксують факти військового оточення конкретних сіл, занесених на “чорну дошку”. Так, спогади мешканців с. Лютенька, що перебувало на всеукраїнській “Чорній дошці”, свідчать:

“Лютеньчани розповідали мені про катастрофічні наслідки компартійних акцій для жителів села. Усі дороги і стежки навколо Лютеньки було перекрито патрулями ДПУ-НКВС, які нікого із села не випускали. З магазинів вивезли товари і не допускали ввезення солі, сірників, гасу, мила, ліків. Було закрито школи, млин, олійницю, аптеку і пошту. [...] Спеціальні бригади в кожному дворі ретельно шукали хліб, але нічого не знаходили. У грудні 1932 р. розпочалося масове вимирання лютеньчан. Та до початку весняних польових робіт блокаду з села не знімали”¹⁴⁸.

Про військову блокаду іншого “чорнодощечного” с. Вербки (Дніпропетровщина), а також сусідніх сіл Богданівка та Тернівка розповідають спогади сільського вчителя: “Жителям цих сіл не дозволялося їздити в інші села і в м. Павлоград за продуктами. Села були оточені військами, але люди таємно ночами тікали до м. Павлограда і інколи їм вдавалося купити хоч крихітку хліба. Якщо ж хоч когось було зловлено, то зараз же каралося”¹⁴⁹.

Одним із звичайних заходів морального покарання, ганьблення, насамперед колгоспів, стало позбавлення їх тих гучних назв, якими називалися артіль і колективи під час їхнього створення. Оскільки при цьому використовувалися імена членів Політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У, інших живих та померлих “вождів” (Маркса, Леніна, Сталіна, Молотова, Ворошилова, Калініна, Будьонного, Луначарського, Фрунзе, Косіора, Петровського, Постишева, Чубаря, Якіра та ін.), то зрозуміло, що покарані ко-

лективи "ганьбили" такі імена. Насамперед, це стосувалося імені Сталіна. Троїцький райком КП(б)У Донецької області постановив зняти із сільгоспартілі Бабичівської сільради, занесеної на "чорну дошку", "назву Сталіна, як не виправдавши почесної назви ім'я Сталіна перед партією..."¹⁵⁰. Так само імені Сталіна була позбавлена сільгоспартіль с. Сінне Богодухівського району Харківської області "за невиконання пляну хлібозаготівлі, куркульський саботаж"¹⁵¹.

Методи колективного покарання всього населення "чорнодошечних" сіл та сільрад не виключали індивідуального покарання "саботажників". Сільгоспартіль "Естер май" Бериславського району Одеської області потрапила на "чорну дошку" 25 грудня 1932 р., і за три дні "належного зламу в хлібозаготівлі" не відбулося, процент виконання плану не змінився. Тоді за "шкідницьку діяльність" було покарано 10 колгоспників. Трьох виключили з колгоспу, позбавили права користуватися садибами і виселили за межі району; ще трьох виключили з колгоспу, позбавили садиб, але не виселили з села. Останніх чотирьох виключили з колгоспу, очевидно, не виселяючи із садиби¹⁵².

4.7. Репресії щодо низових партійно-радянських посадовців у рамках режиму "чорної дошки"

Приклад с. Городище Ворошиловського району Донецької області, занесеного на "чорну дошку" у листопаді 1932 р., свідчить, що місцева влада, залякана директивними вказівками зверху, намагалася зберегти власну шкуру та посади шляхом створення нелюдських умов для мешканців "чорнодошечних" сіл. Так, оскільки згадане село знаходилося неподалік великої залізничної станції Дебальцево, що заохочувало нелегальну привокзальну торгівлю, а значна частина населення працювала на копальнях, в кустарних майстернях і мала гарні присадибні ділянки, звичайні репресивні заходи режиму "чорної дошки" не давали бажаних результатів. Тоді Ворошиловський міськком КП(б)У винайшов такі засоби тиску: встановлення закритого списку відпуску товарів, з якого вилучено більше тисячі членів

родин колгоспників та одноосібників, котрі працювали на виробництві; дотермінове стягнення понад 23,5 тис. крб. кредитів; вилучення посівного фонду колгоспу в рахунок хлібозаготівель. Крім того, від обкому компартії міськком просив дозволу на накладання штрафу м'ясом у розмірі 15-місячної норми, вилучення найкращих ділянок землі для продбази вугільників, звільнення з промислових підприємств як мінімум 150 членів родин мешканців Городища, звинувачених у зриві хлібоздавання і, в разі продовження “саботажу” – виселення винуватців на Північ¹⁵³.

Страх місцевих керівників за власну долю не був безпідставним. Навіть на найвищому рівні (вже після серії жовтневих та листопадових телеграм Сталіна з вимогою повідомити центру конкретні прізвища районних парткерівників, які не подолали “куркульського саботажу”), за спеціальним рішенням ПБ ЦК ВКП(б) було схвалено ініціативу президії ЦКК ВКП(б) щодо “проведення чистки в сільських ячейках, наиболее отсталых по выполнению плана и имеющих факты плохого поведения коммунистов” в Україні¹⁵⁴.

Репресії щодо місцевого керівництва, за спогадами лютенчанина М. Савченка, розгорнулися в цьому селі, занесеному на всеукраїнську “Чорну дошку” за постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР від 6 грудня 1932 р. Заарештували все правління колгоспу ім. Шевченка. Присуд був дуже суворим: “Судили правління колгоспу, чотирьох чоловік приговорили до розстрілу. По касації розстріл замінили десятьма роками таборів”¹⁵⁵. Усіх членів правління сільгоспартілі “Авангард” Іскрівської сільради Якимівського району Дніпропетровської області в січні 1933 р., одразу після занесення господарства на “чорну дошку”, було заарештовано і віддано під суд за розбазарювання хліба, невиконання плану хлібозаготівель¹⁵⁶.

Щодо правління “чорнодощечної” сільгоспартілі “Рот фронт” Новомиколаївського району Дніпропетровської області, як повідомляв керівник ГПУ УСРР С. Реденс, було порушено справу “Об утайке хлеба”. У справі проходили завідувач філії артлі Гехт та кілька вагівників¹⁵⁷. Колгоспний комірник С. Тарасенко із сумно відомого на всю Україну с. Піски Баштанського району на Оде-

щині, занесеного на всеукраїнську "Чорну дошку", отримав "за крадіжку колгоспного хліба, за зв'язок з куркулями" дуже суворий вирок: "Позбавлення волі в далеких місцевостях Радянського Союзу на 10 років, позбавлення права на 5 років. Після відбуття покарання вислати за межі України на 5 років"¹⁵⁸.

Метод колективного покарання застосовувався і тут. Під постійною загрозою самим зазнати репресій перебували цілі місцеві компартійні та комсомольські осередки, правління колгоспів, весь склад сільрад. 16 листопада 1932 р. бюро Шосткинського райпарткому попередило Івотський та Прокопівський партосередки про вжиття до них "найсуворіших заходів партійного впливу", якщо не буде зламано опір "куркулів"; іншим керівникам партосередків сіл, занесених на "чорну дошку", було оголошено догану¹⁵⁹. Справа доходила до занесення на "чорну дошку" партійних та комсомольських осередків, як це сталося в Харківській області. У лютому 1933 р. такі репресії було вжито щодо партійців і комсомольців Чутівського, Великобурлуцького, Близьнюківського, Петрівського, Барвінківського, Краснокутського, Сахновищанського, Кобеляцького, Глобинського, Липецького, Решетилівського, Олексіївського, Тростянецького, Бригадирівського районів "за відсутність належної боротьби за збирання насіння" для засіву (виконання планів становило від 16,9 у першому до 2,4 % в останньому районі)¹⁶⁰. У лютому 1933 р. харківські обласні органи прийняли рішення про занесення Петрівської партійної та комсомольської організацій на "чорну дошку", а Петрівський райком КП(б)У вимушено вітав таку постанову облпарткому й облвиконкому¹⁶¹. Взагалі Харківський обком КП(б)У за рішенням свого бюро "Про колгоспи, що їх занесено на "чорну дошку" декларував встановлення систематичного щоденного контролю за застосуванням заходів впливу, передбачених постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. до таких колгоспів, і систематичного обліку перебігу хлібозаготівель у них¹⁶².

Коли у січні 1933 р. районна влада визначила "за злісний саботаж хлібозаготівель" занести на "чорну дошку" с. Герасимівку Роменського району Чернігівської області, то голову сільради, голову колгоспу, а також його управу постановили "віддати до

суду, прохаючи прокуратуру притягти їх до кримінальної відповідальності з тим, щоб терміновим порядком закінчити слідство і справу розглядати показовим порядком на місці в селі”¹⁶³. Слова про контроль прокуратури за селами, занесеними на “чорну дошку”, не були порожніми погрозами. Такий контроль був щоденним і всеосяжним – адже найповніший з усіх існуючих перелік репресованих колгоспів по Дніпропетровській області вдалося виявити саме в архівному фонді обласної прокуратури¹⁶⁴.

Загалом рівень застосованих репресій у цій області новий її керівник М. Хатаєвич у лютому 1933 р. відзначав як надзвичайно (навіть занадто) високий:

“Слишком уже в избытке и без толку применяли тут, в Днепропетровской области, репрессии за последние 4 месяца. Немалая часть секретарей райкомов производят впечатление оглушенных и пришибленных людей, кой-кого мне тут пришлось сменить, пущены в ход репрессии, но работать-то придется с этим кадром, я принимаю меры к тому, чтобы их встряхнуть поскорее. Количество арестованных по области перевалило к 1 февраля за 25 тыс. (в т. ч. более тысячи членов партии)”¹⁶⁵.

Одним з таких репресованих був Є. Фісак, голова колгоспу ім. Петровського Дніпрянської сільради Великолепетиського району, якого “вичистили” з лав ВКП(б) рішенням ЦКК КП(б)У за такими звинуваченнями: “допустил засоренность колхоза кулаками, не боролся с подрывной работой вредительских элементов, допустил громадную бесхозяйственность, вследствие чего колхоз потерял большую часть урожая через кражу, а потому как кулацкого агента с лав партии исключить”¹⁶⁶. Характерний і приклад А. Суржка, редактора Великолепетиської районної газети “Соціалістичним шляхом”, члена комісії з визначення врожайності, котрий був направлений до сіл Первомаївки, Ушкалки, Карайдубини. Його було звинувачено у тому, що “с начала хлебозаготовительной кампании стал на путь кулацкого саботажа хлебозаготовок...”. Суржок, за донесенням секретного агента, відгукувався негативно щодо репресій: “Вот чистят – так чистят,

но результатів после чистки нет никаких, хлеб не поступает..." Рішенням комісії ЦКК КП(б)У його виключили з партії та засудили до п'яти років концтаборів¹⁶⁷. Керівництво колгоспу "Друга п'ятирічка" с. Павлівки Новотроїцького району Дніпропетровської області, занесеного на "чорну дошку" в грудні 1932 р. (голова колгоспу Першин, секретар партосередку, завідувач ділянкою МТС Овсянніков, весь склад правління), у січні 1933 р. були притягнуті до партійної та судової відповідальності "за розбазарювання хліба, що сталося завдяки абсолютній бездіяльності й розгубленості класового почуття". Причому це було вже друге покарання згаданих Першина та Овсяннікова, адже їх ще у грудні 1932 р. звільнили з посад в артілі¹⁶⁸.

На Харківщині репресії проти районних керівників (причому не тільки тих, хто відповідав за хлібозаготівлю або засів) часто напряду пов'язувалися із запровадженням режиму "чорної дошки". Після занесення до ганебного списку всього Чутівського району 13 лютого 1933 р., за споминами очевидця: "з наших чутівських керівників району зробили ворогів народу. Тоді постраждали секретар райкому партії, голова райвиконкому, директор Чутівської школи, завідуючий районним відділом народної освіти, начальник міліції"¹⁶⁹. Показовою стала доля голови Балаклійського райвиконкому тієї самої області, члена ВУЦВК С. Хорешка, якого звинуватили у тому, що він:

"...підпав під вплив куркуля, йшов на куркульському поводі, брав участь у складанні применшених куркульських хлібних балянсів, зберігав за куркулями розпродані за судовим та адміністративним стягненням будинки, не тільки не боровся проти розбазарювання та розкрадання хліба й інших харчових продуктів та державного майна по колгоспах та радгоспах, а навпаки, потурав цьому розкраданню і розбазарюванню, що призвело Балаклійський район до ганебного прориву в хлібозаготівлях; що в своїй роботі Хорешко допустився зв'язку із злочинним елементом, намагався замазати злочини різних осіб, причетних до розкрадання та розбазарювання державного і колгоспного майна, вперто клопочучи про звільнення їх та пом'якшення кари".

У грудні 1932 р. за дискредитацію звання члена уряду його вивели зі складу ВУЦВК¹⁷⁰. Очевидно, що таке покарання призвело до застосування всього комплексу репресій по партійній та державній лінії аж до судового переслідування. Зрозуміло, що у Балаклійському районі були села, занесені на “чорну дошку”, а сам район був об’єктом промтоварного бойкоту.

Розсекречені документи СБУ свідчать про проведення наприкінці листопада 1932 р. спеціальної “чекістської” операції проти “куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів”, яка охопила 243 райони УСРР і передбачала проведення масових арештів¹⁷¹. Поза сумнівом, левову частку серед більш ніж 10 тис. репресованих осіб складали низові партійно-радянські, колгоспні керівники й активісти тих місцевостей, що вже були занесені або намічалися до занесення на “чорну дошку”.

Слід відзначити, що навіть у деяких формулюваннях причин застосування репресій режиму “чорної дошки” виносилися звинувачення на адресу низового радпартактиву. Здебільшого вони мали загальну форму: “За опортуністичну практику і ганебне плентання в хвості по виконанню плану хлібозаготівель”¹⁷². Або розгорнута, як щодо керівників колгоспу “Зоря Волині” Держинського району Київської області: “За надзвичайно погану організацію скирдування та молотьби, за опортуністичне відношення до виконання хлібоздачі, шкідливу опортуністичну благадушність до своєчасного проведення осінньої сівби”¹⁷³. При застосуванні відповідних санкцій проти с. Михайлівки Гришинського району Донецької області конкретно вказувалося на те, що: “виявлене угруповання, яке займалося систематичним розкраданням хлібу (голова колгоспу, комірний, рильник), яких було заарештовано і віддано під суд”¹⁷⁴.

Усього, за повідомленням ЦК КП(б)У, станом на 8 грудня 1932 р. ГПУ УСРР було відкрито “в отношении коммунистов, пособников и покровителей кулацкого саботажа” “Балаклійську” та “Кобеляцьку” (Харківщина), “Оріхівську” й “Великотокмацьку” (Дніпропетровщина), “Носівську” (Чернігівщина) справи¹⁷⁵. Зайвим буде підкреслювати, що всі згадані райони повністю або окремі господарства у них перебували на “чорній дошці”.

Репресії загрожували не лише низовим партійно-радянським працівникам. Звинувачення в потуранні куркульським елементам, недостатній активності в подоланні "саботажу" часом висувалося й на адресу уповноважених райкомів, обкомів та інших керівників Закриті партзбори осередку КП(б)У колгоспу "Червона долина" Великолепетиського району Дніпропетровської області в січні 1933 р. недвозначно погрожували уповноваженим по колгоспах ім. Блюхера, "Колос", одноосібному сектору, та всім комуністам, які працювали на хлібозаготівлях: "...в разі, коли не буде в ближайші дні рішучого зламу, партзбори вживуть найрішучих заходів партвпливу ко всім тим, які розгубились, стали нездатні виконувати завдання партії, стали на шлях прямої агентури куркуля..."¹⁷⁶. Харківський обком КП(б)У дуже суворо поставився до уповноважених, надісланих від області, які мали забезпечити виконання хлібоздавальних планів у "чорнодощечних" колгоспах. За "злочинну бездіяльність, відсутність боротьби з куркульським саботажем" чотирьох з них відізнали з районів, віддали під партійне слідство, а роботу всіх інших мали прискіпливо перевірити секретарі райпарткомів. Замість знятих у 24 години обком мав надіслати інших "міцних" уповноважених¹⁷⁷. Золочівський райпартком 16 лютого 1933 р. виніс рішення щодо попередження місцевих керівників та уповноваженого райпарткому про притягнення їх, у разі, якщо вони не виправлять ситуацію зі збором насіння у таких колгоспах, "до найсуворішої відповідальності"¹⁷⁸.

Згодом, вже 1934 р., такі репресивні заходи набули нового значення. Київський обком КП(б)У в січні 1934 р. вів мову про занесення на "чорну дошку" "директорів МТС, уповноважених обкому та директорів і секретарів партосередків підприємств, що згідно рішенню обкому прикріплені для допомоги проривним МТС та МТМ". На ганебну дошку потрапили директор Бужанської МТС Пирог, уповноважений Грибан, директор Київського експериментального заводу Липнер, секретар партосередку Єрмолович; директор Шполянської МТМ Пелек, уповноважений Єременко, директор київського заводу ім. Артема Гендриксон, секретар партосередку Маскаленський та ін.¹⁷⁹ Не доводиться говорити про конкретні репресії щодо директорів

шефських підприємств, але цілком очевидно виглядала загроза покарання уповноважених обкому, керівників машинно-тракторних станцій та майстерень.

4.8. “Ефективність” застосування режиму “чорної дошки”

Навіть широке розуміння і застосування репресивних заходів не задовольняло вище партійне керівництво. Про це, зокрема, йшлося вже на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1932 р. у виступі С. Косіора за матеріалами його поїздки на Дніпропетровщину. Як свідчить запис зі щоденника Л. Кагановича, перший заявив: “Черные доски” не доводят до конца. Поэтому результатов от них почти нет. Где запрещено торговать – торгуют активно. Денежные штрафы собираются всего 25–30 % от назначенной суммы. Организаторов саботажа по большей мере еще не выявили”¹⁸⁰. Звертаючись до Сталіна, С. Косіор так само стверджував, що головна причина невиконання хлібоздавальних планів – не в об’єктивних умовах, а в тому, що на місцях “не проводяться либо проводятся слабо или же извращаются натурштрафы, изъятие разворованного хлеба, репрессии к управленцам, изъятие колхозных фондов”¹⁸¹. П. Постишев, доповідаючи І. Сталіну про результати своєї поїздки до Дніпропетровська, також указував: “К колхозам, занесенным на черную доску постановлением обкома и облисполкома (и занесенным зачастую очень неудачно), применялись репрессивные мероприятия половинчато”¹⁸². В іншому листі він ставив питання руба:

“Несмотря на то, что на протяжении ноября-декабря месяцев по области были применены репрессивные меры в отношении 4898 чел., никакого влияния на ход хлебозаготовок это не имело. Объясняется это тем, что репрессивные меры или били по тому, по кому не следовало бить, или же не доводились последовательно до конца”¹⁸³.

Уповноважений ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинський у січні 1933 р. також негативно відгукнувся щодо результатів репресивної політики на Одещині:

“Административных репрессий в районе достаточно, но много бестолковых. Ноябрь и половину декабря увлекались штрафами. Догнали до 352 тыс. на 219 хозяйств и взыскали 82 тыс. Накладывали по 5 тыс. на двор, в котором ничего, кроме стен, не было. Как будто в нашем арсенале репрессий, кроме денежных штрафов, ничего нет. Потом стали везде принимать решения – выселять за пределы области. Приняли по селам решение о 120 хозяйствах. РИК утвердил, послал в область, а оттуда никакого ответа, и подлежащие высылке сидят до сих пор дома. С 1 января я дал распоряжение не выносить решения о высылке. Надо ударить крепко, выгонять из хаты и отбирать землю. Выгнали из хат до 250 хозяйств, 111 оштрафовали мясом, стянули $1/2$ ”¹⁸⁴.

Так само і надісланий в Україну М. Хатаєвич, колишній перший секретар Середнь-Волзького крайкому ВКП(б), уважав, що успіх репресій визначало їх найширше застосування:

“Большинство районных работников, не говоря уже о сельских, пока еще проявляют полную неспособность увязать массовую работу по мобилизации колхозников на борьбу за успешное проведение весеннего сева с мерами жестких репрессий и нажима в отношении саботажников и дезорганизаторов сева, против кулачья, агитирующего против засыпки семфондов, распространяющего провокационные слухи о том, что “государственную семсуду уже выдают”, о голодовке, о голодных смертях. Люди настолько приучились и привыкли бросаться из одной крайности к другой – от сплошного голого администрирования к полному самотеку и отказу от всякого жесткого администрирования, что увязать, сочетать одновременно разворот разъясни-

тельной и организаторской работы в массах с жестким проведением всех необходимых мер государственного принуждения и расправы не умеют”¹⁸⁵.

Отже, на думку вищих парткерівників, для досягнення необхідної ефективності репресій, у тому числі режиму “чорної дошки”, потрібні були ще більша рішучість, наполегливість у проведенні визначених антиселянських заходів, а найголовніше – їхня адресність.

Харківський облпартком двічі спеціально розглянув питання посилення хлібозаготівель у таких колгоспах. Перший раз це відбулося 30 грудня 1932 р., коли секретаріат обкому КП(б)У відзначив, що з “27 колхозов, занесенных на черную доску по области 26.12 с.г. выполнено полностью план хлебозаготовок только по шести колхозам (им. Шевченко и “Радянське село” – Богодуховского района, им. Ворошилова, “Вільний селянин” – Кременчуцького района, “Заповіт Леніна” – Балаклеевского района, “П’ятирічка” – Бригадировского района)”. Навпаки, чотири колгоспи (ім. Молотова та “14-річчя Жовтня” Балаклійського, ім. Жовтневої революції і “Незаможник” – Чутівського районів) з моменту занесення на “чорну дошку” взагалі не здали ні пуду хліба¹⁸⁶. На початку січня 1933 р. обком вдруге повернувся до цього питання. У січні вже нараховувалося 25 “чорнодощечних” колгоспів, і лише по трьох з них, розташованих у Зінківському, Новогеоргіївському та Оржицькому районах, було зафіксовано 100-відсоткове виконання хлібоздавання. Тому лідери харківських комуністів закликали “ні в якому разі не обмежуватися напівмірами у застосуванні репресій”¹⁸⁷.

Аналогічні наміри, які повністю розкривали завдання режиму “чорної дошки”, висловлювалися і на низовому рівні. Члени первинної парторганізації Малолепетиської сільради, яка перебувала на “чорній дошці” з 15 листопада 1932 р., відверто висловлювалися щодо мети своєї політики: “Наше завдання не зупинятися ні перед чим, трошити всіх ворогів, що гальмують виконання плану хлібозаготівель, що розкрали, і нужно добитись того, щоб всіх крадіїв-куркулів було вигнано з “треском” з М. Лепетихи, що дасть зрушення в роботі”. Лунали голоси щодо

розпалення ворожнечі між колгоспниками: "ворожнечу серед колгоспників запровадить, щоб кожен колгоспник виявляв, у кого є хліб"¹⁸⁸. Натомість селяни намагалися протиставити такий політиці традиційну сільську взаємодопомогу. У селах Велика Татарнівка і Кодня Троянівського району Київської області мешканці заявляли у відповідь на репресивний тиск: "...всіх не посадять, всіх не виселять, всіх штрафувати не будуть, а коли хто в селі постраждає, то залишившиєся допоможуть один одному". На жаль, ініціаторам такої взаємодопомоги не могло прийти в голову, що комуністично-радянська влада здатна покарати всіх без винятку мешканців, для чого і вводився режим колективних репресій – "чорна дошка". Згаданим листом районний парткерівник просив дозволу на поголовне покарання названих сіл – занесення їх на "чорну дошку", а також "терміново дати відповідні вказівки, яких ще заходів застосувати до цих двох сіл, щоб заставить здати хліб державі..."¹⁸⁹.

Характерна ситуація склалася у Великолепетиському районі Дніпропетровської області. Із занесених на "чорну дошку" ще 15 листопада 1932 р. чотирьох сільрад у трьох у грудні констатувалися "ліві загиби": "поголовні обшуки ночью, барахолення, та перекручення політики партії в питаннях штрафної політики по Бабинській сільраді, де на господарство, яке не виконало контракцію 73 пуд. накладено штрафу 500 крб.", тобто в рази більше за ринкову вартість непоставленого зерна. Але замість покарання винних у згаданих "перегинах" райком ухвалив "відмітити зовсім незадовільний нажим на застосування репресій до колгоспів, занесених на чорну дошку, з боку РФВ, РСС, Плодовочів, банка і інших, пропонує останнім у терміні однієї доби застосувати до колгоспів, занесених на чорну дошку, рішучих репресій, керуючись інструкцією РПК..."¹⁹⁰.

Л. Каганович, виступаючи на бюро Одеського обкому КП(б)У в грудні 1932 р., так само закликав до посилення тиску на селян, використовуючи картярський термін: "Нужно село взять в такой "штос", чтобы сами крестьяне разрыли ямы"¹⁹¹. Згаданий "штос" створювався під пильним компартійним контролем. Стан справ у занесених на "чорну дошку" населених пунктах та колгоспах постійно відстежувався. З цією метою до сіл направляли спе-

ціальних уповноважених усіх рівнів – від центру, області та району. Доходило до того, що в оголошеному на республіканській “Чорній дошці” с. Піски Баштанського району Одеської області 25 грудня 1932 р. Каганович нарахував загалом 30 різних уповноважених зі хлібозаготівель і змушений був записати у щоденнику: “Сейчас село от них разгружается”¹⁹². Втім, це не була найбільша чисельність загону уповноважених. У Кривоозерському районі тієї ж Одеської області, занесеному на “чорну дошку” у січні 1933 р., за свідченням уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського, їх було значно більше: “Сейчас на хлебе по селам Кривоозерского района, кроме местного сельпартактива, 23 человека районных работников и 75 присланных из Одессы (было прислано 106, но 27 дезертировали, и 3 отправили за художества)”. Але цього, на думку уповноваженого ЦК КП(б)У, було недостатньо: “Нужно, чтобы облпартком дал не меньше 25–30 хороших работников...”¹⁹³.

Контролем за дотриманням загальнообов’язкового набору каральних заходів та покарань займалися, крім спеціально призначених уповноважених, також представники партійно-державних контрольних органів – інспектури КК-РСІ. Серед архівних документів збереглися матеріали перевірки застосування репресій, передбачених у зв’язку із занесенням населених пунктів на “чорну дошку” за невиконання планів хлібозаготівлі та інших платежів. Одну з таких перевірок було здійснено у с. Бродщина Кобеляцького району Харківської області інструктором Кобеляцької районної КК-РСІ Шкарбуненком у лютому 1933 р. У складеній довідці він зазначив, що ані стосовно виконання плану хлібозаготівель, ані погашення обов’язкових платежів артіль “Комінтерн” не досягла ніяких успіхів. Так само одноосібники і “твердоздавці” села пасли задніх у хлібозаготівлях (відповідно 54 та 24 % виконання планів), хоча всі ці питання знаходилися під пильним контролем місцевого партосередку¹⁹⁴.

Двомісячне (листопад – грудень) перебування на обласній “чорній дошці” с. Городище Ворошиловського району Донецької області мало мізерні наслідки у виконанні плану хлібозаготівель: здано 373 ц. (5,6 % річного плану), повернуто “незаконно виданого і розкраденого” – 69 ц. У січні 1933 р. з 1753 праце-

здатних мешканців виходило на роботу всього 170–180 колгоспників. Навіть 10 уповноважених міськкому КП(б)У не могли подолати пасивного опору селян, тому місцеве парткерівництво просило у Донецького обкому партії дозволу на ще більше “закручування гвинтів”: накладання м'ясного штрафу, вилучення з колгоспних земельних фондів 1,3 тис. га найкращих земель, попередження про виселення на Північ “злісних саботажників”¹⁹⁵.

Недостатні темпи виконання плану хлібозаготівель у двічі занесеному на “чорну дошку” (районну – 15 листопада, обласну – 23 грудня 1932 р.) колгоспі ім. Блюхера констатували у січні 1933 р. загальні збори партосередку Червоної сільради Великолепетиського району Дніпропетровської області. План хлібозаготівель у цілому по сільраді був виконаний на 37,1 %, по колгоспу – на 38,7 %, одноосібному сектору – 25,6 %. Місцеві комуністи постановили збільшити репресії, насамперед стягненням натурштрафів, кредитів, поверненням “незаконно” розданого зерна. Але головний удар було спрямовано “на куркульський та одноосібний сектор, як до злісних нездатчиків хліба...”¹⁹⁶. Проте і такі жорстокі заходи не давали результатів. У січні 1933 р. на бюро Великолепетиського райкому йшлося про повний провал виконання хлібоздавального плану по всіх об'єктах “чорної дошки”. Винними у цьому були, як завжди, класові вороги: “Унаслідок того, що в цих колгоспах і до цього часу перебуває куркульсько-ворожий елемент, який чинить опір та саботує хлібозаготівлі, ці колгоспи після занесення їх урядом на чорну дошку не спромоглися забезпечити цілковите виконання пляну хлібозаготівлі...”¹⁹⁷. А коли партосередок “чорнодощечного” колгоспу “Український велетень” Якимівського району Дніпропетровської області вже в лютому 1933 р. спробував просити надати колгоспу засівний матеріал, районні керівники розцінили це рішення як таке, що “відбиває куркульсько-рвацьку установку”, і скасували його¹⁹⁸.

Таким чином, важко говорити про вплив режиму “чорної дошки” на виконання селянами і колгоспниками доведених їм планів. Закономірним результатом цілеспрямованої політики компартії – винищення цілих сіл, районів, що проявили себе раніше як центри (або могли стати потенційними центрами)

спротиву більшовицьким реформам, стали масове голодування і загибель селян. Сумлінність і результати роботи окремих колгоспників при цьому не мали жодного значення.

4.9. Наслідки запровадження “чорної дошки” для мешканців села

Якщо стосовно впливу репресивних заходів, передбачених режимом “чорної дошки”, на хлібоздавання, створення насінневого фонду або проведення засіву можна сперечатися, то однозначно високоефективними вони виявилися для створення умов, несумісних із життям. Події 1933 р. довели, що найбільш постраждалими від голоду виявилися саме “чорнодощечні” села, колгоспи, райони. Так, повідомлення Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 лютого 1933 р. називало центром масових захворювань, пов’язаних із знесиленням та нестатком їжі, Новоवासилівський район (на “чорну дошку” 23 грудня 1932 р. занесено три колгоспи); факти голодних набряків та смертей від голоду спостерігалися в Межівському районі (репресії застосовано проти двох колгоспів, у тому числі колгоспу “Ленінський шлях” с. Гаврилівки зі всеукраїнської “Чорної дошки”). Парткерівників обласного рівня найбільше насторожили факти голодних смертей серед “колхозников, имевших большое количество трудодней (500–600 и более)”. Винних було знайдено дуже швидко:

“Со стороны районных партийных и советских руководящих органов никаких мер в связи с этим почти совершенно не принимается и проявляется полное равнодушие и бездействие власти. Обком считает совершенно недопустимым и позорным для нас, когда гибнут от голода колхозники-активисты, которые работали честно и выработали большое количество трудодней. Оставление без хлеба таких колхозников могло произойти только в результате извращений, допущенных в данных колхозах при хлебозаготовках и при распределении между колхозниками натуральных авансов”¹⁹⁹.

Аналогічно діяли і районні керівники. За наслідками великої смертності (20 осіб упродовж січня-лютого 1933 р.) в колгоспах Олександрівської сільради Якимівського району тієї самої області, майже повністю занесених на обласну "чорну дошку", винними було визнано голову сільради, голів артілей, уповноваженого РК КП(б)У. Їх звинуватили у "зловживаннях" і призначили парткомісію для перевірки справи. Комісія встановила, що згадані посадовці безконтрольно використали зібраний хліб на власні потреби. Їх звільнили з роботи, виключили з партії та віддали під суд²⁰⁰.

Нагально необхідним є порівняльний аналіз переліку населених пунктів, занесених на "чорну дошку", з реєстром найбільш постраждалих від Голодомору сіл України. На жаль, наразі не маємо матеріалів для проведення такого комплексного та всеохоплюючого аналізу. Лише як на приклади можна послатися на відомості з Вінницької, Дніпропетровської, Київської та Харківської областей. Порівняння відомостей відповідної записки Вінницької обласної оздоровчої комісії про голодування по районах області станом на 17 травня 1933 р. із списком занесених на "чорну дошку" районів дає вражаючу картину. Так, згадана оздоровча комісія розподілила всі райони області на чотири категорії: 1) охоплених голодом практично повністю; 2) охоплених значною мірою; 3) таких, де голодуванням охоплено незначну кількість сіл; 4) таких, де голодуванням охоплено незначну кількість господарств по окремих селах²⁰¹. Перша та друга групи практично повністю складаються (за виключенням одного району в першій та одного – в другій) з "чорнодощечних" сіл; у другій та третій категорії їх відповідно – два і три райони. Разом з тим маємо 13 районів, щодо яких є відомості про наявність там населених пунктів, занесених на "чорну дошку", але не згаданих серед таких, де було офіційно зафіксоване голодування. За тими ж, далеко не повними офіційними даними, з Вінниччини у травні 1933 р. в оголошених на "чорній дошці" районах голодувало більше 90 тис. осіб.

Наркомздоров'я УСРР у червні 1933 р. повідомляв ЦК КП(б)У про стан здоров'я населення Київської області в зв'язку з голодуванням. Найбільшу кількість голодуючих було зафіксовано у Богу-

славському (30917 осіб) та Білоцерківському (30536 чол.) районах²⁰², які відповідно мали і найбільшу кількість об’єктів, підданих репресіям “чорної дошки”.

Джерело інформації про голодування населення Дніпропетровської області носить інший характер – це оперативні відомості ГПУ УСРР станом на початок березня 1933 р. Аналіз наведених даних свідчить: усі 14 районів області (Акимівський, Апостолівський, Великопетиський, Високопільський, Генічеський, Каменський, Мелітопольський, Межівський, Нижньосірогозький, Нововасилівській, Павлоградський, П’ятихатський та Софіївський²⁰³), щодо яких констатовано “наиболее тяжелое положение”, наявні серед 48 районів/міськрад, населені пункти яких були занесені на “чорну дошку”. За офіційною інформацією ГПУ, там голодувало 5315 чол., а померло від голоду – 1564 осіб.

Інформація Харківського обласного відділу ГПУ у червні 1933 р. свідчать, що:

“...особо поражены продзатруднениями Хорольский, Чутовский, Новогеоргиевский, Полтавский, Кременчугский, Решетилловский, Красноградский, Кобеляцкий, Глобинский, Миропольский, Чугуевский и Новосанжарский районы, где заболевания и смертность на почве истощения начали принимать угрожающие размеры”²⁰⁴.

З них на “чорній дошці”, за наявними даними, перебували Глобинський та Решетилівській райони – повністю, всі колгоспи Чутівського району, а також значна кількість колгоспів та сіл Кобеляцького, Кременчуцького, Полтавського районів. Щодо інших – інформація відсутня, але цілком можливо, що і там були об’єкти обласної або районної “чорної дошки”.

Головним завданням режиму “чорної дошки” було примушення селян до покори, виконання накинених їм основних та зустрічних планів (хлібоздавання, збирання засівного фонду, засіву тощо) через створення умов, несумісних із життям. Тому найголовнішим наслідком такої репресивної політики ставала висока смертність у занесених до ганебного списку населених пунктах. Багато свідчень щодо цього надають очевидці, яким

пощастило пережити ті жахливі часи. Так, Я. Бузоверя, мешканець с. Вербки, занесеного на всеукраїнську "Чорну дошку", оповідав, що під час Голодомору 1932–1933 рр. загинуло дві третини його населення. Виживали тільки ті люди, які були здатні працювати²⁰⁵. Щодо іншого "чорнодощечного" с. Лютецька є така інформація, зібрана ще наприкінці 1950-х років:

"Лютецьчани розповідали мені про катастрофічні наслідки компартійних акцій для жителів села. Усі дороги і стежки навколо Лютецьки було перекрито патрулями ДПУ-НКВС, які нікого із села не випускали. З магазинів вивезли товари і не допускали ввезення солі, сірників, гасу, мила, ліків. Було закрито школи, млин, олійницю, аптеку і пошту. З колгоспних засків вивезли насінні фонди, заарештували членів правління колгоспу. Ще раніше, у 1929–1930 роках, із Лютецьки всіх так званих куркулів було вивезено за межі України. У грудні 1932 р. депортували ще 30 родин "підкуркульників". Спеціальні бригади в кожному дворі ретельно шукали хліб, але нічого не знаходили. У грудні 1932 р. розпочалося масове вимирання лютецьчан. Та до початку весняних польових робіт блокаду з села не знімали"²⁰⁶.

Ці свідчення доповнив мешканець цього села М. Савченко: "До квітня ми ще харчувалися картоплею, яка у кого зосталася десь у ямі не знайдена і не забрана. [...] Умирати почали у квітні. Особливо старі люди і зовсім малі діти"²⁰⁷.

В іншому селі зі всеукраїнської "Чорної дошки" – Гаврилівка Дніпропетровської області – за свідченням очевидця, "вимерла половина села". На той час 9-річна Я. Пишна згадувала: "Був у селі страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали чорну дошку. В нашій сім'ї забрали корову, поросся. Померла моя мама, дві сестри, молодший брат"²⁰⁸. Аналогічна картина спостерігалася і в полтавському с. Кам'яні Потоки з тієї ж всеукраїнської "Чорної дошки". За відомостями М. Твердохліба: "Як свідчать ті, хто пережив Голодомор 1932–1933 років, у селі Кам'яні Потоки вимирали цілими сім'ями, а в кожній селянській родині було від 5 до 10 чоловік. Обезлюдніли цілі вулиці. Хати стояли

пустими, руйнувалися. Половина села померло голодною смертю”. Тогочасної чисельності – 5 тис. мешканців – село не досягло і 1990 р.²⁰⁹

Свідок – мешканець житомирського с. Лучин, занесеного на районну “чорну дошку” 15 жовтня 1932 р., згадував:

“До весни тридцять третього всі мешканці села попухли з голоду – звичайно за винятком більшовиків та “активістів”, які частину награбованого в людей продовольства привласнювали. І мої односельчани почали вимирати. Ідеш селом – то десь під тином валяється труп, а то й посеред дороги. Часто по кілька днів лежали вони там, аж поки не назбирувалося з десяток – тоді іздовий кидав їх на підводу, звозив на цвинтар і скидав у велику яму... Тільки на нашому кутку, який у народі звався “Затягайлівкою”, в тому страшному тридцять третьому померло більше півста чоловік”²¹⁰.

Ще одне свідчення походить з с. Ярославка Ружинського району Київської області, занесеного на “чорну дошку” рішенням РК КП(б)У ще у вересні 1932 р. Д. Ковальчук стверджував, що з 1500 мешканців, котрі проживали тут до 1932 р., від голоду вимерла половина²¹¹.

Інформацію про надзвичайно велику смертність у селах, занесених на “чорну дошку”, підтверджували і компартійні джерела. Навесні 1933 р. перший секретар Сталіндорфського райкому КП(б)У Кіпер повідомляв Дніпропетровський обком партії щодо відвіданих ним колгоспів “Жовтень” і “Комбайн”:

“Эти колхозы находятся в таком тяжелом положении, что мы вынуждены были с первого дня моего приезда не только прекратить применение против них всяких репрессий, но и оказать им значительную продовольственную помощь. В колхозе “Октябрь” количество колхозников уменьшилось за последние 4 месяца больше чем на 50 %, 11 умерло, 12 лежат опухшими на почве голода. В колхозе «Комбайн» количество колхозников тоже уменьшилось приблизительно на 50 %, а

количество опухших составляет 28. В обоих колхозах колхозники страшно забиты, подавлены и пассивны. Хотя фактически к колхозам и колхозникам теперь не применяются никакие репрессивные меры, но то, что они формально остаются на «черной доске», тяжело действует на колхозников”²¹².

Не можна забувати і про моральні наслідки застосування режиму “чорної дошки” до українського села. Сам факт масової загибелі селян, неможливість поховати родичів та близьких людськи, за церковними і традиційними канонами призводив до занепаду колись міцної сільської моралі, ставлення до сусідів і рідних. Про це свідчила одна з мешканок “чорнодощечного” с. Лучин на Житомирщині, якій на той час було 13 років:

“Мерці... їх можна було побачити скрізь, зайшовши у хату до сусіда, під тином, просто серед вулиці. За ними ніхто не плакав і не побивався. Ніхто їх не опоряджував в останню путь, не робив “з трьох дощок хату”. Вони могли лежати днями там, де кінчилися їх страждання, аж поки призначений активістами чоловік за пайку хліба не приїжджав підводою, звалював всіх до купи і вивозив на цвинтар, в одну яму. І рідко хто мав ще силу, щоб своїх родичів поховати в окремії могилі”²¹³.

Велика смертність у “чорнодощечних” селах, викликана заходами комуністично-радянської влади, поставила на порядок денний “заміну етнографічного матеріалу”²¹⁴, тобто переселення на звільнені в результаті Голодомору землі мешканців інших регіонів СРСР. Так, до Великоолександрівського району Одеської області, занесеного на обласну “чорну дошку” в лютому 1933 р., наприкінці того ж року переселяли колгоспників із Західної області Російської Федерації та Білорусі. Один з місцевих мешканців, І. Прокопєць, обходив оселі переселенців і розповідав їм, що в Україні “советская власть грабит колхозников, забирая у них последнее имущество, и что этой же участи «Подвергнетесь и вы, переселенцы-белорусы, а потому оставляйте Украину и

езжайте к себе домой»”. Проти нього порушили кримінальну справу і засудили на п’ять років “виправних” таборів²¹⁵.

Жахливі умови, створені комуністично-радянською владою для мешканців сіл та колгоспів, занесених на “чорну дошку”, викликали опір. Не бажаючи вмирати через репресії до певних населених пунктів, їхні мешканці вдавалися до традиційної селянської тактики – втечі з території лиха. Перше місце серед селищ, звідки тікали одноосібники та колгоспники, як свідчить інформація Великолепетиського райкому Дніпропетровської області, зайняли “чорнодощечні” об’єкти: сільради Зелена 1-а й 2-га, села Мала Лепетиха, Миколаївка, Нижній Рогачик, Рубанівка, Ушкалка²¹⁶.

Селянський спротив не набув організованих форм, але спостерігався на рівні громадських настроїв. Репресивно-каральні органи роздмухали з цього цілу справу в с. Піски Баштанського району Одеської області, занесеного на всеукраїнську “Чорну дошку”. ГПУ говорило про “группу из 4-х человек, занимающихся антисоветской агитацией среди колхозной массы села...”. Селяни І. Бабчук, І. Півень, О. Півень, І. Серeda вперто доводили своїм односельцям: “Чего мы готовимся и для кого будем сеять. Все люди опухшие, дохнут как собаки, а кто-то радуется, что мы посеем и у нас опять все заберут”; “Это не свобода, а панщина, никогда народ так не мучился, как сейчас”; “Для кого мы будем сеять, все люди умирают как собаки, все равно хлеб опять заберут”. Учасники “групи”, за виключенням вже, очевидно, покійного Бабчука, були засуджені до трирічної висилки на Північ²¹⁷.

Цікава картина впливає з порівняльного аналізу застосування режиму “чорної дошки” та плану порайонного розміщення в областях УСРР переселенців з інших регіонів СРСР, що був надісланий до Москви наркомом землеробства УСРР О. Одинцовим. У такий спосіб планувалося заселити 14 районів Дніпропетровської області (всі на “чорній дошці”), 13 районів Одеської області (8 з них – на “чорній дошці”), 10 районів Донецької (на “чорній дошці” – половина), та 5 – Харківської (один – на “чорній дошці”) областей. З цього можна зробити висновок, що операція з винищення українського села перебувала в останній стадії, і вивільнені після таких ефективних репресій землі вже були

підготовлені для заселення переселенцями з Російської Федерації та інших місцевостей ССРСР.

4.10. Зняття з "чорної дошки": перспективи та можливості

Теоретично єдиний спосіб вийти з ганебного репресивного списку полягав у виконанні плану хлібозаготівель. І дійсно, із зазначених у постанові ЦК КП (б)У та РНК УСРР від 6 грудня 1932 р. шести населених пунктів трьох областей два села – Гаврилівка Дніпропетровської та Лютенька Харківської областей 25 січня 1933 р. були офіційно зняті з "чорної дошки". Це аргументувалося "серйозними зрушеннями у виконанні плану хлібозаготівель". У тому ж документі містилася пропозиція обкомам "переглянути всі колгоспи, що занесені на "чорну дошку" постановами обкомів і райвиконкомів". Якщо "куркульський саботаж" був подоланий, констатувалося зрушення у хлібозаготівлях, рівень виконання планів сягав 80–90 % – такі колгоспи дозволялося виключати з ганебного списку²¹⁸. Чернігівський обком КП(б)У зняв колгосп "Більшовик" Носівського району у січні 1933 р. "в зв'язи з виконанням плану хлібозаготовок и всех обязательств перед государством"²¹⁹.

Але інші відомості щодо вноормування і здійснення такого зняття практично відсутні. Навіть три колгоспи Харківської області, які станом на січень 1933 р. виконали планові зобов'язання з хлібоздавання, формально залишилися на "чорній дошці". Село Кам'яні Потоки Харківської області було знято з загальноукраїнської "чорної дошки" лише у жовтні 1933 р.: за "успіхи в хлібоздавальній кампанії поточного року"²²⁰.

Приводом до зняття з районної "чорної дошки" Веселівської та Аджамської 2-ої сільрад на Зінов'їщині стало досягнення "переламу у сівбі" – виконання планів на 89 та 84 % відповідно²²¹. Публікації в партійній пресі містили заклики: "Не алілуйськими обіцянками й резолюціями, а тоннами хліба – вивершенням пляну хлібозаготівель битись за змиття чорної плями"²²². Але вся справа полягала в тому, що таких примарних "тонн зерна" в селах уже не було.

Тому для деяких об’єктів перебування на “чорній дошці” ставало довготривалими реаліями життя. Великолепетиський РК КП(б)У, підводячи перші підсумки збирання врожаю 1933 р., знову констатував виконання липневого плану лише на третину, і застерігав від повторення “прошлогодніх помилок”, перераховуючи всі ті села і сільради, які перебували на “чорній дошці” з 1932 р. (Бабино, Зелена 1-а, Красне, Миколаївка, Острівська, Рубанівка, Трудова)²²³.

Ситуація, яка склалася навколо колгоспів “Жовтень” та “Комбайн” Сталіндорфського району Дніпропетровської області, була трагічною. Новий секретар райкому КП(б)У Кіпер побачив жахливі картини голодування в них, і дійшов висновку про політичну недоцільність їх подальшого перебування на “чорній дошці”. Винним у зриві хлібоздавання він назвав колишнє парткерівництво району, голову колгоспу “Жовтень” – “бывшого уголовного бандита Зозулю, который обворовал и разложил колхоз и довел его до распада”. За таких обставин Кіпер ініціював зняття названих колгоспів з “чорної дошки”²²⁴.

Проте таке відбувалося не часто. Навіть у випадках, коли кремлівські емісари (Л. Каганович, П. Постишев) визнавали недоцільним або помилковим застосування репресій проти певних сіл/колгоспів, вони не наважувалися скасувати відповідні рішення обкомів чи райкомів КП(б)У. Не відомо про жодний випадок відміни в області ухвал районної влади із застосування режиму “чорної дошки”, хоча це було явним порушенням установленого порядку.

Створювалося таке враження, що влада не квапилася з цим, намагаючись якомога довше витримувати режим нелюдських умов, створених на певних місцевостях. На відміну від процедури занесення на “чорну дошку” зворотна операція – зняття з неї – взагалі жодним нормативним актом не була регламентована, а навіть і передбачена. Принаймні, не знайдено відомостей щодо проведення масової кампанії зняття сіл з “чорної дошки”.

4.11. Зовнішні ознаки режиму "чорної дошки"

Дослідниця феномену відбиття в масовій свідомості "чорних дощок" на Кубані Д. Хубова на підставі даних "усної історії" всупереч наявним свідченням очевидців заперечує існування реальних зовнішніх ознак такої репресії. Усі зафіксовані в народній пам'яті ознаки запровадження режиму "чорної дошки" – дошки на в'їзді до станиць/сіл, стенди біля сільрад, вивішування чорних (рогожаних) прапорів (брудних ганчірок) замість червоних радянських тощо вона вважає особливостями відбиття трагічних подій у колективної пам'яті: "Вероятно, за образом "черная доска" нет конкретного предмета, именно потому и возможно столько разнообразнейших толкований. Бесспорно одно: «черная доска» – это попытка выхода коллективного сознания за границы непонимания, опредмечивания безграничного горя, голода, смерти, массового мора. Кстати, и рядовые работники местных органов власти, бывшие руководители, как правило, отрицают всякую опредмеченность «чернодосочного» режима"²²⁵. Очевидно, що до такого висновку її підштовхнула обмеженість використаної для дослідження джерельної бази.

Виявлені в українських архівах і опубліковані документи, навпаки, засвідчують достеменність зовнішніх ознак цього рукотворного горя, що залишилися в народній пам'яті. План заходів Валківського райкому КП(б)У на Харківщині, спрямованих на проведення "штурмової декади" з вилучення хліба в грудні 1932 р., містив такий пункт: "Завести як систему на кожному кутку "червоні" і "чорні" дошки та при сільраді організувати "червону" і "чорну" дошки, для висвітлення роботи куткових бригад, комісій сприяння і інші форми (червоний і рогожаний прапор)"²²⁶. Таким чином, офіційний документ районного рівня засвідчує й існування "рогожаного прапора", що його вручали "відстаючим", і реальні дошки по кутках та біля сільради, куди заносилася інформація про виконання планів хлібозаготівель, фіксувалися конкретні об'єкти тощо. Відповідні публікації в газетах також оформлювалися у вигляді списків-дощок, уміщених у чорній рамці. В очах партійно-радянської влади саме такі зовнішні ознаки мали відділяти "радянський світ" від "чорного", потой-

бічного світу, куди потрапляли за її рішеннями селяни. У с. Бузьки на Іркліївщині Київської області, за спогадами очевидця, також стояли згадані дошки: “Біля сільської ради були поставлені щити, червоний та чорний, на першому писалися прізвища тих, хто вчасно здавав хліб, а на другому – тих, хто затримував здачу”²²⁷. Спеціальну чорну дошку з написом “Тут живе ворог радянської влади, який не дає хліба державі”, що її носили селом у супроводі бригади й встановлювали біля осель “саботажників”, згадував мешканець с. Вербка Чечельницького району Вінницької області А. Трачук²²⁸.

Інший приклад маємо з Чернігівщини, де в грудні 1932 – січні 1933 років у с. Припутні Прилуцького району було зафіксовано “прапор ганьби”, що його вручали колгоспній бригаді, яка “найгірше працювала по хлібозаготівлі”. Цей “прапор”, вимазаний дьогтем (отже, чорного кольору), носили по хатах, що входили до складу відповідної бригади, виставляли там біля ікон. Згодом всі ці заходи було визнано спеціальною районною комісією в складі працівників парткому та контрольної комісії як “перегин”, хоча з цікавою констатацією:

“Прапор “ганьби”, що був встановлений тов. Буряком [уповноважений РПК. – Г. П.] для бригади, яка найгірше працюватиме по хлібозаготівлі, комісія вважає за правильний захід у всій системі масово-політичної роботи навколо хлібозаготівлі, але після вручення цього прапору на засіданні сільради бригаді третьої сотні завдяки невірному настановленню з боку тт. Буряка і Бичка [секретар партосередку та голова сільради. – Г. П.] цього прапору було невірно використано, а саме: 1) носіння по хатах, 2) вимазання дьогтем, 3) ставлення рядом з іконами”²²⁹.

Про такий самий прапор згадував колишній голова Сирвагинської сільради Чемерівського району Вінницької (нині Хмельницької області) Л. Каштанюк:

“...хлібопоставки село не виконало. Мене – до району. Повернувся я не з голими руками. Привіз “рогожаний прапор”. Було таке покарання, або, як дехто кепкував,

нагорода за невиконання хлібопоставки. Зібрались ми, всі члени сільради, в приміщенні старої школи. Виніс я той прапор на сцену, а рогожа рибою смердить, посередині намальована черепаха. Придурочили двом членам сільради стояти при тому прапорі"²³⁰.

Про "вмочений в багнюку мішок" як чорний прапор, що його на палиці втикали в тин тим, хто восени 1932 р. не виконував норму в с. Тимошівка Мацьківського району Київської області, свідчив Г. Миронюк²³¹.

Отже, крім самої "чорної" ознаки відставання напрацьовувалася і певна процедура її вручення, пов'язана із конкретними діями зі знуцання й ганьблення жертв такого заходу. Звичайно, такі процедури мали місце лише на низовому рівні (бригада-колгосп-село-сільрада) і не ставали обов'язковими атрибутами режиму "чорної дошки". Але як реальне "опредметнення" режиму "чорної дошки" вони були достатньо яскравими, такими, що залишалися в пам'яті очевидців надовго.

Про "рогожаний прапор", який вручали "нездавцям", свідчив уповноважений ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинський у листі Одеському облпарткому. Він сам широко застосовував такий знак ганьби під час відрядження до Кривоозерського району Одещини в січні 1933 р. (нагадаємо, що район повністю був занесений на "чорну дошку" саме у той час): "Опрос [щодо причин нездавання хліба. – Г. П.] обычно тянулся 10–12 часов. После этого вручали рогожное знамя несдатчикам, красное – сдавшим. Рогожное знамя поочередно, минут по 10, держали все несдатчики"²³².

Свідки тих жадливих подій згадують, що існував справжній чорний прапор, який мала нести колгоспна бригада, яка не виконала норму. Їй присвоювали звання "чорна рота". Щоправда, дане свідчення стосується вже, мабуть, 1934 р.²³³

Про "чорні прапори" як символ голодування в українському селі почали говорити ще з 1931 р. Мешканець с. Острожани Жашківського району Київської області С. Лобода був засуджений у грудні 1931 р. райсудом за те, що проводив "агітацію проти колективізації, хлібозаготівлі, і інших політично-господар-

ських кампаній, при чому говорив: “Не сьогодні, так завтра будуть вивішені чорні прапори на голодівлю...”²³⁴.

Не можна не навести ще один приклад “опредметнення” режиму “чорної дошки” в Україні, який походить вже з території сучасної Російської Федерації. Коли 1933 р. було організовано переселення на “звільнені” внаслідок Голодомору українські землі, то селяни Центрально-Чорноземної області у відповідь на агітацію партійно-радянських активістів за переселення відповідали і таке: “Нас обманывают и ведут к тому, чтобы мы помирали с голода. На Украине в некоторых поселках вывешены черные флаги в знак того, что почти все население поголовно помирало”²³⁵.

Нарешті, маємо і суто документальне свідчення реального унаочнення режиму “чорної дошки”. На території тодішньої Дніпропетровської області (нині Херсонська) районні філії республіканської організації “Заготзерно” видавали з такого приводу справжні офіційні довідки:

“Справка. Колхоз имени II-й Пятилетки по селу Павловка Новотроицкого района выполнил план хлебозаготовок по состоянию на 18 января на 47,4 процента. Указанный колхоз занесен на черную доску”²³⁶.

Отже, виявлено значну кількість офіційних документів та свідчень сучасників про предметні ознаки застосування режиму “чорної дошки”. Це були, насамперед, списки, публікації в ЗМІ у відповідних рамках, дошки з оголошенням репресій на в’їзді до села, “рогоз’яні” прапори, брудні ганчірки з мішковини, які за-свідчували “ганьбу” певного села, колгоспу, району тощо. Разом з тим у народній пам’яті відбилися і фантастичні прикмети режиму “чорної дошки”: “чорні прапори” над вимираючими селами, “чорні кола”, якими вони позначалися, чорні дошки, що ними забивалися вікна і двері покинутих хат...

4.12. “Червона дошка” на тлі “чорної”

Дивовижним є той факт, що маємо масу документів – офіційних актів, постанов, протоколів, рішень, газетних повідомлень, свідчень, у яких ідеться про застосування режиму “чорної дошки”. Але її антипод – “червона дошка” пошани й відзнаки, навпаки, згадується лише зрідка. Наявне системне порушення засадничої дихотомності комуністичного світосприйняття. “Червона дошка”, звичайно, фігурувала і в газетних матеріалах, проте випадки паралельної публікації “червоних” та “чорних списків” не були досить частими, обов’язковими. Ще менше разів “червона дошка” згадувалася в компартійних та радянських офіційних актах. Нам вдалося віднайти лише кілька таких випадків. Один з них є дуже красномовним. Бюро Луганського міськкому КП(б)У, розглядаючи практичні заходи із завершення виконання річного плану, звернуло увагу на те, що “Агитмас[с]овий відділ] Горкома и редакция газеты «Луг[анська] Правда» недостаточно ведут контроль о занесении колхозов, выполнивших годовой план хлебозаготовок, на красную доску, организованную редакцией газеты «Социалистический Донбасс»...”²³⁷. Такий перекіс в ідеологічній роботі дуже турбував партійні та радянські органи. Валківський райвиконком на Харківщині в грудні 1932 р. зобов’язував сільради відзначати “в постановах пленумів, загальних зборах тощо тих одноосібників, хто ретельно, а особливо тих, хто дотерміново виконують наданий ним плян хлібозаготівлі, вивішуючи списки цих контрактантів на червону дошку, відмічаючи в стінній та районській пресі тощо, залучаючи зазначених одноосібників до складу бригад з хлібозаготівель, комісій сприяння хлібозаготівлям тощо”²³⁸.

Чернігівське обласне оргбюро КП(б)У, підбиваючи підсумки хлібозаготівельної кампанії в серпні 1933 р., констатувало її незадовільний хід в цілому. В зв’язку з цим останнім пунктом постанови редакції обласної газети “Більшовик” було доручено:

“...оголосити передовими у хлібоздаванні райони: Остерський, Козелецький, Чернігівський, Малодєвицький та Середино-Будський; відсталими у хлібоздаванні райо-

ни: Городянський, Недригайлівський, Поборницький, Кролевецький, Корюківський, Роменський, Буринський, Коропський, Семенівський, Талалаївський...”.

Як бачимо, баланс між передовими та відсталими районами відсутній. Других удвічі більше, ніж перших. У згаданій постанові містився також перелік обов’язкових умов для занесення на “червону дошку”. Туди потрапляли лише такі “колгоспи, сільради та МТС, що повністю і дотерміново виконали зобов’язання по хлібоздачі, засипали насінневі, страхові й фуражні фонди”²³⁹.

У січні 1934 р. бюро облпарткому тієї самої Чернігівської області за результатами підготовки МТС до нового сезону, проведення ремонту тракторного парку постановило занести на “чорну” та “червону” дошки, відповідно, шість та вісім МТС²⁴⁰. Але характерним був той факт, що постанова починалася саме з “чорної дошки”, що засвідчувало пріоритети даної політики: основне її завдання полягало у покаранні, а заохочення перебувало на другому плані.

Тоді ж Київський обком КП(б)У закликав обласну газету “Пролетарська правда” “відкрити червону дошку передовиків, що закінчили план ремонту тракторів”, а облвиконкому – преміювати “робітників-ударників”. Першими кандидатами на таку дошку було названо Виноградську, Ківшоватську, Стеблівську і Черняхівську МТС, які повністю виконали завдання з ремонту тракторів²⁴¹. Характерно, що цим питанням був присвячений останній пункт відповідної постанови під назвою “Про занесення проривних МТС та МТМ на чорну дошку”.

Певною мірою за відзнаку “в боротьбі за хліб”, тотожну занесенню на “червону дошку”, можна вважати визначення адрес перекидання промислових товарів, вилучених у об’єктів “чорної дошки”. Бердянський райвиконком Дніпропетровської області в листопаді 1932 р. такі товари на суму 25 тис. крб. перекинув “для постачання колгоспам, які сумлінно виконують план хлібозаготівель”. Серед таких “передовиків” були колгоспи “Комінтерн”, “Сигнал”, “Соцпрогрес”, “13-річчя Жовтня”, “Червона гора”, ім. Шевченка с. Андріївки; ім. Леніна с. Новоолексіївки; “Заповіт

Ілліча", "Ударник" – с. Новоспасівки; "Жовтень", "Ново живот" с. Софіївки; "Перемога", "Хвиля революції" с. Успенівки²⁴².

Межа між "червоними" та "чорними" списками, як вже наголошувалося, була дуже хиткою. Так, колгоспи "Перемога" та "Хвиля революції" с. Успенівки, згадані Бердянським райвиконкомом Дніпропетровської області як такі, що сумлінно виконують плани хлібозаготівель, і премійовані за це завезенням товарів, у наступному пункті цієї ж постанови були "попереджені" за недотримання темпів здавання зерна, отже, оголошені "кандидатами на чорну дошку"²⁴³. "Сумлінний здавальник" перетворювався на "саботажника", як тільки в нього закінчувалося зерно, інші продукти, гроші для виконання доведених з гори нереальних планів.

Очевидно, відчуваючи все це і намагаючись збільшити арсенал позитивного стимулювання хлібозаготівель, ВУЦВК і РНК УСРР у липні 1933 р. започаткували перехідний Червоний прапор для областей за першість у хлібозбиранні та хлібоздаванні. У відповідній постанові йшлося про те, що ним нагороджуватиметься область, яка не тільки краще і найскоріше, у повному обсязі завершить збирання, обмолот зернових культур, але й достроково здасть урожай державі²⁴⁴. Характерно, що понадпланове здавання хліба не ставилося обов'язковою умовою перемоги. Партійно-радянські керманічі ясно бачили неможливість кількісного перевиконання доведених Україні завдань з хлібозаготівель.

Збереглися відомості і про всеукраїнську "Червону дошку", відкриту при газеті "Вісті ВУЦВК" у жовтні 1933 р. Принаймні про це йшлося у спільній постанові ВУЦВК і РНК УСРР, де було названо коло можливих претендентів на таке відзначення. Це були переможці міжобласного та міжрайонного соціалістичного змагання, всеукраїнського конкурсу на краще виконання плану мобілізації коштів тощо. Кандидатури для занесення на "Червону дошку" визначало спеціальне журі з представників уряду, центральних державних установ, всеукраїнської ради профспілок та ЦК ЛКСМУ за поданням обласних, районних та міських виконкомів. Премії, які присуджувалися переможцям, були досить значними: будівництво сільських кінотеатрів та шкіл, легкові автомобілі, велосипеди, радіоприймачі, патефони, бібліоте-

ки²⁴⁵. Очевидно, що таке запізнile вирішення питання щодо заснування антиподу “чорної дошки” зайвий раз засвідчувало, що на першому плані для представників комуністично-радянської влади було не заохочення, а покарання, залякування.

Отже, в період Голодомору 1932–1933 років в Україні спостерігався явний перекис у бік застосування заходів покарання. Вони згадувалися у кілька разів частіше, ніж заохочення. Не дивлячись на офіційно проголошену політику матеріального й морального стимулювання виконання хлібоздавальних та інших сільськогосподарських планів, на практиці все зводилося здебільшого до залякування, тиску, створення несприятливих умов для життя. “Червона дошка”, існуючи здебільшого формально, на папері, завжди перебувала у затінку свого антиподу – “чорної дошки”.

4.13. Кандидати на “чорну дошку”, двічі та тричі покарані...

Слід відзначити певну градацію між об’єктами, вже занесеними на “чорну дошку”, та такими, яких було попереджено щодо можливості застосування до них такої репресивної акції. Йдеться про так звані “кандидатів на чорну дошку” – ті колгоспи, населені пункти, підприємства, райони, які, на думку представників комуністично-радянської влади, вже підійшли до небезпечної межі, але з певних причин їх ще не визнали вартими занесення. Суттєва різниця між “кандидатами” та реальними об’єктами “чорної дошки” полягала в тому, що до перших ще не вживалося повного набору репресій, пов’язаних з таким режимом. Вони перебували в стадії очікування напередодні такого застосування, їм надавався останній шанс для виправлення, тобто належного виконання планів, накинених на господарства державою.

Кандидати на “чорну дошку” звинувачувалися за тими самими статтями, що й повноцінні об’єкти репресій. Так, за відставання у сівбі озимини у вересні 1933 р. такими кандидатами було оголошено в Троянівському районі Київської області Денишівську сільраду, одноосібників с. Лука, і Лукську сільраду в ці-

лому. Остання вже за три дні перейшла з "кандидата" до об'єкта "чорної дошки"²⁴⁶. У листопаді 1933 р. ціла група сільрад Словечанського району Київської області потрапили на "чорну дошку" за невиконання "плану мобілізації коштів", тобто вчасно не сплатили податків, не передплатили чергову позику. Велединицька, Руднянська, Черевківська сільради потрапили прямо до ганебного списку. Натомість Городницьку та Усівську сільради попереджено: "якщо не виправлять негайно становище, будуть занесені на "чорну дошку"²⁴⁷. Причому співвідношення між такими двома стадіями запровадження репресій були досить складними. Не обов'язково порядок занесення був прямим, логічним (оголошення кандидатом – занесення на "чорну дошку"). Спостерігалися випадки і зворотного руху – від об'єкта до кандидата. У згаданому Троянівському районі Київської області колгоспники с. Нижня Рудня за п'ять днів (між 19 та 24 листопада 1933 р.) пройшли шлях від "чорної дошки зривачів картоплездачі", куди їх занесли за виконання 1 % відповідного плану, до кандидатів до ганебного списку, дещо збільшивши темпи здавання картоплі²⁴⁸. Ще більш цікавою була ситуація з колгоспом Тулинським того ж району. У жовтні 1933 р. його визначили "кандидатом" за відставання у сівбі, 14 листопада занесли на "чорну дошку зривачів картоплездачі", а за 10 днів – знову визнали "кандидатом" на неї²⁴⁹.

Разом з тим не можна стверджувати, що інститут "кандидата на "чорну дошку" був обов'язковим, застосовувався повсюдно і завжди. Виявлені на сьогодні факти стосуються здебільшого Київської області. В інших областях таке ганебне звання було скоріше винятком, ніж загальною практикою.

Майже такий самий статус, як і "кандидати", мали "попереджені" колгоспи, сільради, села. Так, Бердянський райвиконком Дніпропетровської області розподілив усі колгоспи, які вчасно не виконали план хлібозаготівель, на три групи. До першої потрапили занесені на "чорну дошку", до яких було застосовано всіх репресивних заходів. Другу склали також "чорнодощечні" колгоспи, але репресії до них застосовувалися в половинному розмірі (зокрема, дотерміново стягувалася лише половина фінансової заборгованості). До третьої групи належали колгоспи –

“13-річчя Жовтня” Андріївської сільради, “Перемога” та “Хвиля революції” Успенівської, “Незаможник” Борисівської, “25-тисячник” Ногайської, а також не названі конкретно інші колгоспи, щодо яких постановили:

“Попередити всіх уповноважених колгоспів 3-ї групи та голів сільрад, що їх взято під безпосередній догляд обласних організацій, що коли протягом найближчого часу вони не вживуть найрішучих заходів на виконання планів хлібозаготівель, до них буде вжито найрішучих репресивних заходів”²⁵⁰.

“Попередження” як репресивний засіб використовувалося також в Чернігівській області. Бюро Дмитрівського райкому КП(б)У наприкінці листопада 1932 р. “попередило” мешканців с. Великий Вердер, Дептівка, Понори, Червоний Колядин, застерігши, що “коли вони не доб’ються корінного зламу за першу п’ятиденку грудня цілком задовільних темпів у виконанні хлібозаготівель, до них буде застосовано також репресії “чорної дошки”²⁵¹.

Траплялося і таке, що кумуністично-радянські очільники вважали занесення села або колгоспу на “чорну дошку” один раз недостатнім покаранням. З’явилася особлива категорія репресованих територій – двічі або тричі занесених до ганебного списку із застосуванням усіх заходів режиму “чорної дошки”.

Так, двічі впродовж листопада – грудня 1932 р. на “чорну дошку” Новоградволинським райвиконкомом Київської області було занесено села Киянка, Колодянка та Киківську й Орепінську сільради. Перший раз – за те, що навіть не розпочали здавання льону, а другий – за недостатні темпи льоноздавання (відповідно 6; 5; 5,4 %) ²⁵². У Радомишльському районі тієї ж області два рази було покарано Веприкський колгосп ім. Петровського: перший раз за “злочинне зривання завдань партії й уряду з осінньої сівби” у вересні 1933 р., а другий – “за злісний зрив весняної сівби” у квітні 1934 р. ²⁵³ Одеська область також демонструє приклади повторного занесення на “чорну дошку”: колгосп ім. Луначарського с. Малосербулівки Сербулівської сільради Великоолександрівського району ²⁵⁴, колгосп ім. Сталіна

с. Демидове Доманівського району, перший раз занесені на "чорну дошку" за рішенням президії Одеського облвиконкому в листопаді 1932 р., другий – постановою Одеського обкому КП(б)У в грудні того ж року²⁵⁵. Така сама доля спіткала колгосп "Наше хазяйство" с. Страсбург Зінов'ївського (Компаніївського) району й низку інших господарств. Рішення про подвійне покарання сільрад та колгоспів ухвалювалися також у Дніпропетровській області. Тут треба згадати сільраду Зелена 1-ша, яка перебувала на "чорній дошці" і 1932, і 1933 р.²⁵⁶ Василівська сільрада Печенізького району, Грабинівська, Мільчанська й Обазівська сільради Полтавського району Харківської області теж двічі впродовж 1932 р. заносилася на "чорну дошку"²⁵⁷. Така сама ситуація спостерігалася й у Чернігівській області. Колгоспи "Друга більшовицька" та "Червона Україна" м. Буринь, артіль "12-річчя Жовтня", колгосп "Наша праця" с. Дяківка Борзнянського району зазнали репресій у жовтні 1932 та березні 1933 років²⁵⁸.

Колгосп "Новий шлях" с. Зікрачі Ржищівського району Київської області поставив трагічний рекорд. Його впродовж осені 1932 – весни 1933 років чотири рази заносили на районну "чорну дошку"²⁵⁹. Так само чотири рази під репресії "чорної дошки" потрапляла Романівська сільрада Дзержинського (Романівського) району тієї ж області. Перший і другий рази, у листопаді та грудні 1932 р., романівчан було покарано за "ганебне тупцювання на місті" у виконанні плану хлібозаготівель; третій – за "зривання м'ясозаготівель"²⁶⁰. Четвертий раз приводом до застосування репресій стало відставання у здаванні льону – її мешканці у грудні 1933 р. виконали лише 7,2 % обов'язкового завдання²⁶¹.

* * *

Усі наведені факти свідчать про те, що режим "чорної дошки" став трагічною реальністю й невід'ємною складовою Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Не існувало жодної області, яку б оминуло це рукотворне лихо. Масштаби і жорстокість упровадження в життя компартійних настанов із застосування такого режиму, попри ще неповну джерельну базу, до-

зволюють говорити, що метою запровадження режиму “чорної дошки” на території УСРР ставало не просто “підстьобування” селян до виконання нереальних планів. Наслідки таких репресій свідчать, що найголовнішим завданням такого режиму насправді було остаточне упокорення мешканців українського села шляхом реквізиції всього продовольства, заборони торгівлі, накладання штрафів, вивезення й ліквідації активної їх частини тощо. Велика увага приділялася також заходам морального нищення селян, розірвання традиційних родинних, сусідських зв'язків, засобів взаємодопомоги, що існували здавна. Поступово розширюючи сферу дій режиму “чорної дошки”, комуністично-радянська влада у 1933 р. перейшла до його використання проти працівників радгоспів, МТС, а також інших організованих груп населення, іноді напряму не пов'язаних з сільським господарством.

¹ Лист В. Чубаря до С. Косіора від 28.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк. 90–91.

² Звіт Ізюмського окрвиконкому ВУЦВК від 09.01.1929 р.: ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 12. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 26.

³ Звіт Прилуцького окрвиконкому ВУЦВК від 15.02.1929: Там само. – С. 58.

⁴ *Ивницький Н. А.* Голод 1932–1933 годов в СССР. – С. 28.

⁵ Обіжний цілком таємний лист ЦК КП(б)У до всіх окр- та райкомів щодо перегинів та перекручування партлінії під час колективізації від 19.03.1930: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 97–98.

⁶ Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова та Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. – К.: “Генеза”, 2001. – С. 254.

⁷ *Кульчицький С. В.* Як це було // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – С. 35.

⁸ Див.: *Марочко В.* Передмова // *Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 11.

⁹ *Марочко В.* “Чорні дошки”: геноцид українців // *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – С. 87.

¹⁰ Телеграма уповноваженого ЦК КП(б)У В. Затонського до С. Косіора про необхідність ужити репресій проти керівників Макарівського району від 23.11.1932: *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. – Вид. 4-е, доп. – Броди: Просвіта, 2008. – С. 191.

¹¹ Ухвала касаційної колегії Верховного суду УСРР у справі С. А. Лободи від 11.05.1932: ЦДАВО, ф. 24, оп. 8, спр. 3527, арк. 57. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 464.

¹² Див.: Держархів Кіровоградської області, ф. П-68, оп. 1, спр. 5, арк. 5.

¹³ Див.: "Червоний колгоспник" (Ворошиловград). – 1932. – 1 березня, 14 травня, 29 червня, 30 вересня.

¹⁴ Див.: "Зоря" (Шостка). – 1932. – 9 червня.

¹⁵ Див.: "Колективіст Буринщини". – 1932. – 8 серпня.

¹⁶ Див.: "Соціалістичний наступ" (Зінов'ївськ). – 1932. – 17 серпня, 2 жовтня.

¹⁷ Див.: "Радянська нива" (Біла Церква). – 1932. – 27, 31 серпня; 8, 10 та 22 вересня.

¹⁸ Див.: "Комуна степу" (Генічеськ). – 1932. – 16 жовтня.

¹⁹ Див.: "Колективіст Буринщини". – 1932. – 22 жовтня; "Зоря" (Шостка). – 1932. – 28 жовтня.

²⁰ Див.: "Червоний стяг" (Чернігів). – 1932. – 13, 20, 23, 25 жовтня.

²¹ Лист Ф. Зайцева до ЦК КП(б)У та секретаря Чернігівського облпартбюро Маркітана від 06.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк. 111.

²² Див.: "Червоне Запоріжжя" – 1932. – 23, 27, 29 жовтня.

²³ Протокол засідання бюро Великолепетиського РК КП(б)У від 15.11.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 104, арк. 95–97. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 58.

²⁴ Витяг з протоколу засідання президії Вінницького облвиконкому від 19.11.1932: Держархів Хмельницької області, ф. Р-1250, оп. 1, спр. 2395, арк. 86–86зв.

²⁵ Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У "О ходе хлебозаготовок в Сахновщинском и Балаклейском районах" від 07.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 42, д. 51, л. 256–257. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 174.

²⁶ Постанова бюро Серединобудського РК КП(б)У Чернігівської області від 15.11.1932: Держархів Сумської області, ф. П-33, оп. 1, спр. 211, арк. 106–107.

²⁷ Див.: *Кондрашин В. И.* В. Сталин и голод 1932–1933 гг. в УССР: проблемы ответственности Центра и республиканского руководства // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 269.

²⁸ Постанова бюро Конотопського РК КП(б)У Чернігівської області від 16.11.1932: Держархів Сумської області, ф. П-42, оп. 1, спр. 168, арк. 83-84.

²⁹ Протокол № 20 засідання бюро президії Кадіївського міськкому КП(б)У від 11.11.1932: Держархів Луганської області, ф. П-185, оп. 1, спр. 1083, арк. 85–89. Опубл.: Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. – С. 115–116.

³⁰ Постанова бюро Богодухівського РК КП(б)У Харківської області “Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на “чорну дошку” за злісне невиконання планів хлібозаготівлі”. 30.11.1932: Держархів Харківської області, ф. П-80, оп. 1, спр. 43, арк. 306, 306бзв.

³¹ Оперативний бюлетень ГПУ УСРР “О ходе работы по сельской контр-революции” вайд 05.12.1932: ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28 (1951 р.), спр. 5, арк. 43–106. Опубл.: Розсекречена пам’ять. – С. 410.

³² Виступ І. Сталіна на об’єднаному засіданні Політбюро ЦК та Президії ЦКК ВКП(б) 27.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1011, л. 9об. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

³³ Чернетки Л. Кагановича до засідання політбюро ЦК КП(б)У 29.12.1932: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 215, л. 25–33. Опубл.: Командири великого голоду. – С. 337–339.

³⁴ Постанова ПБ ЦК ВКП(б) “О хлебозаготовках на Украине и Северном Кавказе” від 22.10.1932: Опубл.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 238.

³⁵ Шаповал Ю. І. Голодомор і його зв’язок із репресіями в Україні у 1932–1933 роках // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т-т історії України НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2013. – С. 154.

³⁶ Копія постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У – витяг з протоколу № 15 засідання бюро облпарткому від 09.11.1932, п. 1: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк. 88.

³⁷ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 16.

³⁸ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “О мерах по усилению хлебозаготовок” від 18 листопада 1932 р: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 207–216. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 392–393.

³⁹ Див. незасвідчену склогографічну копію постанови: ЦДАВО, ф. 806, оп. 1, спр. 22, арк. 532.

⁴⁰ Постанова Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) “О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани” від 04.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 84. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. № 192.

⁴¹ *Ивницький Н.* Голод 1932–1933: хто винуват? (по документам «Кремлевського архива» // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1933 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 40–41; *Его же.* Голод 1932–1933: хто винуват? // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 49, 52.

⁴² Доповідна секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева І. Сталіну "О ходе хлебозаготовок по Днепропетровской области": Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 129–143. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 330–331.

⁴³ Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У "Про хід хлібозаготівель" від 20 листопада 1932 р.: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 11, арк. 51–56.

⁴⁴ Директива Чернігівського обкому КП(б)У від 21.11.1932: Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 15, арк. 17–18, 20–21.

⁴⁵ Постанова бюро Дмитрівського РК КП(б)У від 29.11.1932: Держархів Чернігівської області, ф. П-46, оп. 1, спр. 103, арк. 253. Оубл.: Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Зб. док. – Чернігів: Вид. "Чернігівські обереги", 2008. – С. 119–120.

⁴⁶ Лист заступника РНК УСРР О. Сербиченка до ЦК КП(б)У від 26.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 7. Оубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 414.

⁴⁷ Довідка РНК УСРР про занесення на "чорну дошку" та накладання штрафів від 26.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 8–10.

⁴⁸ Довідка НКЗ УСРР щодо виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель від 02.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 35–42. Оубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 435–436.

⁴⁹ Лист В. Чубаря до С. Косіора від 28.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5245, арк. 90.

⁵⁰ Телеграма секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора до всіх секретарів облпарткомів від 20.11.1932: Там само, спр. 5384, арк. 156.

⁵¹ Телеграма Вінницького обкому та уповноваженого ЦК КП(б)У П. Любченка до С. Косіора від 22.11.1932: Там само, спр. 5394, арк. 1.

⁵² Телеграма секретаря Київського обкому КП(б)У М. Демченка до С. Косіора б/д: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 117. Оубл.: Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 3. – К.: "Основа", 2011. – С. 302–303.

⁵³ Лист секретаря Одеського обкому партії М. Майорова до ЦК КП(б)У від 27.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5403, арк. 105–111. Оубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 419.

⁵⁴ Телеграма секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Маркітана до С. Косіора від 27.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5384, арк. 2.

⁵⁵ Там само, спр. 5394, арк. 8–10.

⁵⁶ Довідка НКЗ УСРР від 02.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк 35–42. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 439.

⁵⁷ Витяг з протоколу засідання Вінницького облвиконкому від 19.11.1932: Держархів Хмельницької області, ф. Р-1250, оп. 1, спр. 2395, арк. 86–86зв.

⁵⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 35–42.

⁵⁹ Держархів Луганської області, ф. Р-1202, оп. 1, спр. 44, арк. 10зв–11.

⁶⁰ Протокол засідання Президії Донецького облвиконкому № 10 від 13.02.1933: Держархів Луганської області, ф. Р-693, оп. 1, спр. 223, арк. 51. Опубл.: Голодомор 1932–1933 рр. на Луганщині. – С. 175.

⁶¹ “Радянське життя” (Ромни). – 1932. – 24 листопада; 29 листопада.

⁶² Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 24.01.1933: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 914, л. 13. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 619.

⁶³ Див.: *Кульчицький С. В.* Як це було // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – С. 35; *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – С. 87–89; *Веселова О.* Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 86.

⁶⁴ Постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” від 06.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 53–54.

⁶⁵ “Вісті ВУЦВК”. – 1932. – 8 грудня. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 449.

⁶⁶ Телеграма секретаря Донецького обкому КП(б)У С. Саркісова до Старобільського міськкому партії від 07.12.1932: Держархів Луганської області, ф. П-28, оп. 1, спр. 454, арк. 245.

⁶⁷ Держархів Одеської області, ф. П-11, оп. 1, спр. 141, арк. 45; ф. Р-710, оп. 1, спр. 26, арк. 19.

⁶⁸ Телеграма ЦК КП(б)У та РНК УСРР до керівників Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей від 06.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 26, д. 55, л. 73–74. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 450–451.

⁶⁹ Цілком таємний оперативний наказ ГПУ УСРР від 13.02.1933 № 2: ГДА СБУ, ф. 9, спр. 666, арк. 56–63. Опубл.: Розсекречена пам'ять. – С. 511–512.

⁷⁰ Постанова секретаріату Харківського обкому КП(б)У “О занесенных на черную доску селах Лютенька (Гадяцкого района) и Каменный Поток (Кременчугского района) как сел, которые злостно саботируют хлебозаготовки” від 09.12.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 22, арк. 77.

⁷¹ “Під прапором Леніна” (Баштанка). – 1933. – 19 січня.

⁷² Телеграма секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаевича комітетам КП(б)У Одеської, Дніпропетровської, Харківської областей від 19.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5384, арк. 220.

⁷³ Постанова секретаріату Харківського обкому КП(б)У "О занесенных на черную доску селам Лютеньки (Гадячского района) и Каменный Поток (Кременчугского района), как сел, злостно саботирующих хлебозаготовки" від 09.12.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 22, арк. 77.

⁷⁴ Постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР "Про зняття з "чорної дошки" с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області" від 17.10.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 144–145. Оpubл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 960–961.

⁷⁵ Рішення бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23.12.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-19, оп. 1, спр. 65, арк. 130. Оpubл.: Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933. Кіровоградська обл. – С. 1075.

⁷⁶ Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У "О хлебозаготовках в Геническом, Криворожском, Магдалиновском и Апостоловском районах" від 23.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 144–145. Оpubл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 291–292.

⁷⁷ Протокол позачергового засідання Новотроїцького РК КП(б)У Дніпропетровської області від 27.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-109, оп. 1, спр. 30, арк. 107–111. Оpubл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: 36. док. – С. 83.

⁷⁸ Лист голови ВУЦВК Г. Петровського до Бахмацького РК КП(б)У та РВК Чернігівської області від 12.08.1933: Держархів Чернігівської області, ф. П-267, оп. 1, спр. 643, арк. 38–39. Оpubл.: Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. – С. 206–207.

⁷⁹ "Вісті ВУЦВК". – 1932. – 4 грудня.

⁸⁰ Телеграма секретаря ЦК КП(б)У до всіх обкомів від 20.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5384, арк. 157.

⁸¹ П. 3 протоколу засідання Великолепетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 22.11.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 104, арк. 100. Оpubл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: 36. док. – С. 61.

⁸² Постанова Чернігівського облоргбюро КП(б)У "Про занесення на "чорну дошку" колгоспів, які злісно не виконують плану хлібозаготівель" від 09.12.1932: Держархів Чернігівської області, ф. П-450, оп. 1, спр. 9, арк. 100.

⁸³ Протокол засідання Харківського облпартбюро № 9 від 17.12.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп.1, спр. 22, арк. 82–83.

⁸⁴ Постанова секретаріату Харківського обкому КП(б)У “О ходе хлебозаготовок в колхозах, занесенных на черную доску” від 30.12.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 52, арк. 49–50.

⁸⁵ Постанова Вінницького облвиконкому “Про перебіг хлібозаготівель по районах області”, 19.11.1932: Держархів Вінницької області, ф. Р-2700, оп. 1, спр. 1, арк. 175–176.

⁸⁶ Постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У “Про перебіг хлібозаготівель в області”, 17.11.1932: Там само, ф. П-136, оп. 1, спр. 17, арк. 20–23.

⁸⁷ Див.: Держархів Сумської області, ф. П-2303, оп. 1, спр. 23, арк. 5; ф. П-33, оп. 1, спр. 211, арк. 106; ф. П-42, оп. 1, спр. 168, арк. 83, ф. П-25, оп. 1, спр. 24, арк. 162–164.

⁸⁸ Постанова президії Роменського райвиконкому Чернігівської області від 05.02.1933: Там само, ф. Р-4549, оп. 1, спр. 345, арк. 19.

⁸⁹ Див.: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-19, оп. 1, спр. 169, арк. 118, 134–135, 181–182; спр. 122, арк. 134–135; “На соціалістичних ланах”. – 1932. – 13 грудня.

⁹⁰ Протокол № 1 спільного засідання президії Лизогубівської сільської ради та правління колгоспів Харківської приміської смуги від 04.01.1933: Держархів Харківської області, ф. Р-408, оп. 8, спр. 943, арк. 6–7зв.

⁹¹ Протокол № 52 засідання бюро Золочівського райпарткому КП(б)У Харківської області від 16.02.1933: Там само, ф. П-96, оп. 1, спр. 34, арк. 20–21.

⁹² Протокол позачергового засідання Новотроїцького РК КП(б)У Дніпропетровської області від 27.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-109, оп. 1, спр. 30, арк. 107–111. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 83.

⁹³ Відомості щодо виконання плану хлібозаготівель колгоспами Новобузького району Одеської області, що не занесені на чорну дошку, але до яких застосовано репресії: Форма № 8: Держархів Миколаївської області, ф. Р-167, оп. 1, спр. 469, арк. 153. Опубл.: Держархів Миколаївської області. Документальні виставки он-лайн. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/137-onlinegolodomor3233.html>

⁹⁴ Свідчення Хоменка І. Я. // Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 742.

⁹⁵ “Під прапором Леніна” (Баштанка). – 1933. – 19 січня. Опубл.: Голодомор 1932–1933 в Україні. – С. 604–605.

⁹⁶ Протокол загальних зборів жінок колгоспу “Червоний Жовтень” Чернацької сільради Серединобудського району, 25.12.1932: Держархів Сумської області, ф. П-33, оп. 1, спр. 227, арк. 15–16.

⁹⁷ Лист В. Чубаря до С. Косіора від 28.11.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5248, арк. 91.

⁹⁸ З щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20–29 грудня 1932 р. – Командири великого голоду. – С. 327.

⁹⁹ Лист секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева до І. Сталіна від 28.12.1932: РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 787, л. 10–13. Опубл.: Голод в СРСР. – Т. 2. – С. 305.

¹⁰⁰ Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23.12.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-19, оп. 1, спр. 20, арк. 98.

¹⁰¹ Лист секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева до І. Сталіна від 28.12.1932: РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 787, л. 10–13. Опубл.: Голод в СРСР. – Т. 2. – С. 305.

¹⁰² Доповідна секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева І. Сталіну "О ходе хлебозаготовок по Днепропетровской области": Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 129–143. Опубл.: Голод в СРСР. – Т. 2. – С. 330.

¹⁰³ "Коллективист Дзержинщини", 1932. – 3, 9 грудня.

¹⁰⁴ "Соціалістичний наступ" (Новоград-Волинський). – 1932. – 28 листопада, 5, 12 грудня.

¹⁰⁵ Протокол засідання президії Старобільського РВК № 6 від 05.01.1933: Держархів Луганської області, ф. Р-1202, оп. 1, спр. 20, арк. 19–20. Опубл.: Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. – С. 159–160.

¹⁰⁶ Протокол засідання бюро Золочівського райкому КП(б)У від 16.02.1933: Держархів Харківської області, ф. П-96, оп. 1, спр. 34, арк. 20–21.

¹⁰⁷ "Боротьба за соціалізм" (Радомишль). – 1933. – 11, 14, 24 вересня.

¹⁰⁸ "Ленінський шлях" (Троянів). – 1933. – 19 вересня; 22, 24 листопада.

¹⁰⁹ Протокол засідання президії Вінницького облвиконкому від 19.11.1932: Держархів Вінницької області, ф. Р-2700, оп. 1, спр. 1, арк. 175–176; Держархів Хмельницької області, ф. Р-1250, оп. 1, спр. 2395, арк. 86–86зв.

¹¹⁰ Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23.11.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-19, оп. 1, спр. 792, арк. 77; оп. 1, спр. 20, арк. 98.

¹¹¹ Протокол засідання президії Донецького облвиконкому від 18.02.1933: Держархів Луганської області, ф. Р-693, оп. 1, спр. 223, арк. 51.

¹¹² Постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР "Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі" від 06.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 53–54; Держархів Одеської області, ф. Р-710, оп. 1, спр. 26, арк. 26–27; Постанова Миколаївського міськкому КП(б)У від 23.11.1932: Держархів Миколаївської області, ф. П-6, оп. 1, спр. 22, арк. 130.

¹¹³ "Шлях індустріалізації" (Варварівка). – 1933. – 4 серпня.

¹¹⁴ "Коллективна нива" (Ржищів). 1932. – 4 серпня, 9 вересня.

¹¹⁵ "За суцільну колективізацію" (Кагарлик). – 1933. – 23 листопада.

¹¹⁶ Постанова бюро Чернігівського обкому КП(б)У від 28.01.1934: Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 133, арк. 58.

¹¹⁷ Постанова секретаріату Київського обкому КП(б)У “Про занесення проривних МТС та МТМ на чорну дошку” від 29.01.1934: Держархів Житомирської області, ф. П-116, оп. 1, спр. 128, арк. 92.

¹¹⁸ “Чорноморська комуна” (Доманівка). – 1933. – 27 лютого.

¹¹⁹ “Шлях колективізації” (Овруч) – 1933. – 10 серпня.

¹²⁰ “Колективіст Словечанщини”. – 1933. – 12 листопада.

¹²¹ Щоденний оперативний бюлетень Ружинського райпарткому. – 1932. – 6 вересня.

¹²² “Колективіст Буринщини”. – 1932. – 22 жовтня; 1933. – 1 березня.

¹²³ “Більшовик” (Чернігів). – 1933. – 6 березня.

¹²⁴ “Червоний колгоспник” (Біловодськ). – 1932. – 14 травня.

¹²⁵ Спецзведення СПО ОГПУ щодо настроїв агроспеціалістів за даними на 30.06.1932: РГАЕ, ф. 7486, оп. 37, д. 237, л. 229–222. Опубл.: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. – Т. 3, кн. 2. – С. 123.

¹²⁶ Рішення бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23.12.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-19, оп. 1, спр. 65, арк. 130. Опубл.: Національна книга пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933. Кіровоградська обл. – С. 1075.

¹²⁷ Рішення бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23.12.1932 “Про занесення на чорну дошку колхозов, которые злостно не выполняют государственного плана хлебозаготовок”: Держархів Дніпропетровської області, ф. П-19, оп. 1, спр. 20, арк. 97. Опубл.: Там само. – С. 1074.

¹²⁸ Протокол засідання Бердянського райвиконкому від 30.11.1932, п. 3: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 309, арк. 87–88. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 552–553.

¹²⁹ Постанова президії Кам’янської міськради від 20.12.1932: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-1951, оп. 1, спр. 31, арк. 254. Опубл.: Національна книга пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933. Кіровоградська обл. – С. 1073–1074.

¹³⁰ Протокол позачергового засідання Новотроїцького РК КП(б)У Одеської області від 27.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-109, оп. 1, спр. 30, арк. 107–111. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 83.

¹³¹ Протокол засідання Бердянського райвиконкому від 28.12.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 309, арк. 74. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 527.

¹³² Директива Мелітопольського райкому КП(б)У Дніпропетровської області Костянтинівському міжколгоспному осередку КП(б)У, сільраді та уповноваженому РПК по колгоспах Костянтинівської сільради, 21.01.1933. Держархів Запорізької області, ф. П-233, оп. 3, спр. 2, арк. 16.

¹³³ Постанова бюро Шосткинського райкому КП(б)У Харківської області від 16.11.1932: Держархів Сумської області, ф. П-25, оп. 1, спр. 24, арк. 162–164.

¹³⁴ Протокол № 13 засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 22.12.1932. – Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 11, арк. 97–98.

¹³⁵ Лист уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського до секретаря Одеського обкому М. Майорова від 20.01.1933: РГАЭ, ф. 8049, оп. 11, д. 89, л. 69–73. Оpubл.: Голод в СССР. – С. 347–348.

¹³⁶ Відомості про засуджених, оштрафованих і виключених з колгоспів по Карайдубинській сільраді Великопетиського району Дніпропетровської області станом на січень 1933 р.: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1а, спр. 145, арк. 6. Оpubл.: Хесонщина. Голодомор. 1932–1933: 36. док. – С. 109–110.

¹³⁷ Телеграма секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора до секретаря Одеського обкому М. Майорова від 10.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5384, арк. 209.

¹³⁸ Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / Упор.: Покидченко Л. А. – Суми: Вид. "Ярославна", 2006. – 1-е вид. – С. 220.

¹³⁹ Постанова бюро Богодухівського райкому КП(б)У Харківської області "Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на "чорну дошку" за злісне невиконання планів хлібозаготівлі" від 30.11.1932: Держархів Харківської області, ф. П-80, оп. 1, спр. 43, арк. 306, 306зв.

¹⁴⁰ Протокол засідання бюро Великопетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 19.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 104, арк. 114. Оpubл.: Хесонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 61.

¹⁴¹ Допис сількора "Івана" до редакції газети "Радянське село", датований груднем 1932 р.: ЦДАВО, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 144–146. Оpubл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 582–583.

¹⁴² Протокол зборів партосередку Катеринівської сільради Великопетиського району Дніпропетровської області від 25.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 124, арк. 20зв–21. Оpubл.: Хесонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 77.

¹⁴³ Свідчення Бузовері Я. Г. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 188–189.

¹⁴⁴ Свідчення Ковальчука Д. // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 590–591.

¹⁴⁵ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упорядн.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 501.

¹⁴⁶ *Онищенко О.* Село з "чорної дошки" // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 235.

¹⁴⁷ *Кривоніс В. М.* Соціальні функції органів "правопорядку" в період Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. – 2004. – № 1. – С. 107.

¹⁴⁸ Вакулюк П. Голодомор-33 в Україні – комуністичне катування людини. Дошка смерті села Лютенька // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 200.

¹⁴⁹ Свідчення Троценка П. І. // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 695.

¹⁵⁰ Постанова бюро Троїцького РК КП(б)У Донецької області від 23.11.1932: Держархів Луганської області, ф. П-234, оп. 1, спр. 694, арк. 143–146. Опубл.: Голодомор на Луганщині 1932–1933. – С. 129.

¹⁵¹ Постанова бюро Богодухівського РК КП(б)У Харківської області “Про додаткові репресії для сіл і колгоспів, що взяті на чорну дошку за невиконання плянів хлібозаготівлі” від 30.11.1932: Держархів Харківської області, ф. П-80, оп. 1, спр. 43, арк. 306–306бз.

¹⁵² Протокол засідання президії Бериславського РВК Одеської області від 29.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. Р-314, оп. 1, спр. 154, арк. 113. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 84.

¹⁵³ Доповідна записка Ворошиловського міськкому партії Донецькому обкомові КП(б)У, 04.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6339, арк. 176–178. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 572–574.

¹⁵⁴ П. 74/50 протоколу засідання ПБ ЦК ВКП(б) “О чистке партиячек в некоторых сельских районах Украины” № 123 від 25.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 907, л. 18. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 407; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 181.

¹⁵⁵ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 501.

¹⁵⁶ Характеристика сільгоспартілі “Авангард” Іскрівської сільради Якимівського району Дніпропетровської області від 04.01.1933: Держархів Запорізької області, ф. П-208, оп. 12, спр. 7, арк. 37.

¹⁵⁷ Лист С. Реденса до С. Косіора від 08.12.1932: Розсекречена пам'ять. – С. 465.

¹⁵⁸ “Під прапором Леніна” (Баштанка). – 1933. – 19 січня. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 605.

¹⁵⁹ Постанова бюро Шосткинського райкому КП(б)У Чернігівської області від 16.11.1932: Держархів Сумської області, ф. П-25, оп. 1, спр. 24, арк. 162–164.

¹⁶⁰ Інформаційне повідомлення Харківського обласного земуправління станом на 05.02.1933: ЦДАВО, ф. 27, оп. 4, спр. 72, арк. 77–78. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 697–698.

¹⁶¹ Додаток до протоколу № 46 бюро Петрівського райкому Харківської області КП(б)У від 17.02.1933: Там само, арк. 25.

¹⁶² Протокол № 13 засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 22.12.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп.1, спр.11, арк. 97–98.

¹⁶³ Постанова Роменського райвиконкому Чернігівської області від 29.01.1933: Держархів Сумської області, ф. Р-4549, оп. 1, спр. 345, арк. 17–17 зв.

¹⁶⁴ Див.: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-1520, оп. 1, спр. 9.

¹⁶⁵ Лист першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Ха-таєвича до І. Сталіна не пізніше 20.02.1933: Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 61, д. 794, л. 58–67. Опубл.: Голод в ССРСР. – Т. 2. – С. 656–660.

¹⁶⁶ Витяг з протоколу засідання комісії ЦКК КП(б)У з чистки парт-осередку при колгоспі ім. Петровського Дніпрівського сільради Великолепетиського району Дніпропетровської області від 24.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. Р-3599, оп. 1, спр. 196, арк. 83–84. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 76.

¹⁶⁷ Звинувачувальний вирок Суржка А. Г. від 05.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. Р-4033, оп. 7, спр. 772, арк. 11–12. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 79.

¹⁶⁸ Протокол засідання Новотроїцького РК та райКК КП(б)У Дніпропетровської області від 10.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-109, оп. 1, спр. 34, арк. 18. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 95–96.

¹⁶⁹ *Коломієць Г. М.* Біль душі людської. То було страхіття // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 606.

¹⁷⁰ Постанова президії ВУЦВК "Про позбавлення Хорешка С. С. звання члена ВУЦВК" від 11.12.1932: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 36–40. – Арт. 247. – С. 25–26.

¹⁷¹ Доповідна записка голови ГПУ УСРР С. Реденса до С. Косіора про проведення спецоперації проти куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів від 22.11.1932: ГДА СБУ, ф. 16, оп. 25 (1951 р.), спр. 3, арк. 69–100. Анотацію опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 60.

¹⁷² Постанова бюро Троїцького РК КП(б)У та РВК Донецької області від 15.11.1932: Держархів Луганської області, ф. П-234, оп. 1, спр. 694, арк. 136–137.

¹⁷³ "Колективіст Дзержинщини". – 1933. – 15 вересня.

¹⁷⁴ Оперативний бюлетень ГПУ УСРР від 05.12.1932; Держархів Луганської області, ф. П-185, оп. 1, спр. 1083, арк. 134–135.

¹⁷⁵ Лист ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель в республіці від 08.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5460, арк. 69–80. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 459.

¹⁷⁶ Протокол закритих партзборів осередку КП(б)У колгоспу "Червона долина" Великолепетиського району Дніпропетровської області від 16.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 126, арк. 6–6зв. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 102.

¹⁷⁷ Постанова Харківського обкому КП(б)У про посилення хлібозаготівель у занесених на “чорну дошку” колгоспах області. 14.01.1933: Держархів Полтавської області, ф. 35, оп. 1, спр. 13, арк. 42. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 603.

¹⁷⁸ Протокол № 52 засідання бюро Золочівського райкому КП(б)У Харківської області від 16.02.1933. – Держархів Харківської області, ф. П-96, оп. 1, спр. 34, арк. 20–21.

¹⁷⁹ Постанова секретаріату Київського обкому КП(б)У “Про занесення проривних МТС та МТМ на чорну дошку” від 29.01.1934: Держархів Житомирської області, ф. П-116, оп. 1, спр. 128, арк. 92.

¹⁸⁰ З щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20–29 грудня 1932 р. – Командири великого голоду. – С. 315.

¹⁸¹ Доповідна генерального секретаря КП(б)У С. Косіора І. Сталіну від 09.12.1932: Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 143–154.

¹⁸² Лист П. Постишева до І. Сталіна від 28.12.1932: РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 787, л. 10–13. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 304.

¹⁸³ Доповідна записка П. Постишева І. Сталіну “О ходе хлебозаготовок по Днепропетровской области” від 04.01.1932: Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 129–143. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 330.

¹⁸⁴ Лист уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського до М. Майорова від 20.01.1933: РГАЭ, ф. 8049, оп. 11, д. 89, л. 69–73. Опубл.: Голод в СССР. – С. 347–348.

¹⁸⁵ Лист першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Ха-таєвича до І. Сталіна не пізніше 20.02.1933: Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 61, д. 794, л. 58–67. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 656–660.

¹⁸⁶ Постанова секретаріату Харківського обкому КП(б)У “О ходе хлебозаготовок в колхозах, занесенных на черную доску” від 30.12.1932: Держархів Харківської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 52, арк. 49–50.

¹⁸⁷ Постанова Харківського обкому КП(б)У про посилення хлібозаготівель у занесених на “чорну дошку” колгоспах області від 14.01.1933: Держархів Полтавської області, ф. П-35, оп. 1, спр. 13, арк. 42. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 603–604.

¹⁸⁸ Протокол засідання бюро первинної організації КП(б)У Малолепетиської сільради Великолепетиського району Дніпропетровської області від 12.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-89, оп. 1, спр. 53, арк. 30–33. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 99–100.

¹⁸⁹ Лист секретаря Троянівського РК КП(б)У Михайлова до Київського обкому партії від 09.12.1932: Держархів Житомирської області, ф. П-135, оп. 1, спр. 256, арк. 25.

¹⁹⁰ Протокол засідання бюро Великолепетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 06.12.1932: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 104, арк. 107–109. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 67.

¹⁹¹ З щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20–29 грудня 1932 р. – Командири великого голоду. – С. 326.

¹⁹² Там само. – С. 329.

¹⁹³ Лист уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського до М. Майорова від 20.01.1933: РГАЭ, ф. 8049, оп. 11, д. 89, л. 69–73. Опубл.: Голод в СССР. – С. 348.

¹⁹⁴ Матеріал з обслідування с. Бродщина, що знаходиться на "чорній дощі", складений інструктором Кобелякської РКК-РСІ Шкарбуненком, лютий 1933: Держархів Харківської області, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 971, арк. 48–49.

¹⁹⁵ Доповідна записка секретаря Ворошиловського МК КП(б)У Холохоленка Донецькому обкому партії від 04.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6339, арк. 176–178. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 572–574.

¹⁹⁶ Протокол загальних зборів партосередку Червоної сільради Великолепетиського району Дніпропетровської області від 07.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 125, арк. 49–50зв. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 94–95.

¹⁹⁷ Протокол засідання бюро Великолепетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 18.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 118, арк. 8–10. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: 36 док. – С. 104.

¹⁹⁸ Постанова бюро Якимівського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 14.02.1933: Держархів Запорізької області, ф. П-208, оп. 12, спр. 8, арк. 49.

¹⁹⁹ Додаток до протоколу засідання Дніпропетровського обкому КП(б)У № 34 від 10.02.1933: РГАСПИ, ф. 17, оп. 42, д. 81, л. 103–105. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 641–642; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 651–653.

²⁰⁰ Постанова бюро Якимівського РК КП(б)У Дніпропетровської області "Про перебіг виконання завдань по Олександрійській сільраді" від 01.03.1933: Держархів Запорізької області, ф. П-208, оп. 12, спр. 8, арк. 55; Постанова бюро Якимівського РК КП(б)У Дніпропетровської області "На доповідь парткомісії про перебіг виконання завдань по Олександрійській сільраді" від 05.03.1933: Там само, арк. 56, 57.

²⁰¹ Доповідна записка Вінницької обласної оздоровчої комісії від 17.05.1933: Держархів Вінницької області, ф. 136, оп. 3, спр. 80, арк. 53, 56–57. Опубл. Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 843–844. Підрахунок наш.

²⁰² Доповідна записка НКЗ УСРР ЦК КП(б)У від 03.06.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6276, арк. 1–7. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 872.

²⁰³ Див.: Доповідна записка Дніпропетровського обласного відділу ГПУ голові ГПУ УСРР від 05.03.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6274, арк. 124–133. Оpubл.: Там само. – С. 726.

²⁰⁴ Особистий лист начальника Харківського обласного відділу ГПУ Кацнельсона до голови ГПУ УСРР від 05.06.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6276, арк. 39–46. Оpubл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 620–621.

²⁰⁵ Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 188.

²⁰⁶ Там само. – С. 200.

²⁰⁷ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 501.

²⁰⁸ Свідчення Пишної Я. І. // Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 427.

²⁰⁹ Свідчення М. Твердохліба // Там само. – С. 658–659.

²¹⁰ *Онищенко О.* Село з “чорної дошки” // Там само. – С. 236.

²¹¹ Свідчення Ковальчука Д. // Там само. Кн. 1. – С. 590.

²¹² Лист першого секретаря Сталіндорфського РК КП(б)У Кіпера до Дніпропетровського обкому партії, не пізніше 17.03.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6312, арк. 162–163. Оpubл.: Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу. – С. 362.

²¹³ Свідчення Онищенка О. О. // Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 237.

²¹⁴ Наведений італійським консулом С. Граденіго вислів одного з керівників Харківського ГПУ. Див.: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 158.

²¹⁵ Звинувачувальний вирок у справі І. Т. Прокопця, мешканця с. Велика Олександрівка, 26.02.1934: Держархів Херсонської області, ф. Р-4033, оп. 7, спр. 643, арк. 20. Оpubл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 239.

²¹⁶ Постанова бюро Великолепетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 28.02.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 118, арк. 15. Оpubл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 127.

²¹⁷ Звинувачувальний висновок із слідчої справи на О. Півня, І. Півня та І. Середи, не раніше 29.04.1933: Держархів Херсонської області, ф. Р-4033, оп. 3, спр. 637, арк. 36–38. Оpubл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 179–180.

²¹⁸ Постанова ЦК КП(б)У від 25.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 60–61. Оpubл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 877.

²¹⁹ Лист секретаря Чернігівського облпарткому П. Маркітана до ЦК КП(б)У від 13.01.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 7. Оpubл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 598.

220 Постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про зняття з "чорної дошки" с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області від 17.10.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 144–145. Опубл.: Там само. – С. 960–961.

221 "Соціалістичний наступ" (Романів). – 1933. – 01.06.

222 "Під прапором Леніна" (Баштанка), 1933. – 19 січня. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 605.

223 Рішення бюро Великопетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 05.07.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп. 1, спр. 118, арк. 126–127. Опубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 213.

224 Лист секретаря Сталіндорфського РК КП(б)У Кіпера до Дніпропетровського обкому від 17.03.1933: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6312, арк. 162 – 163. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 363.

225 *Хубова Д.* Черные доски: Tabula Rasa. Голод 1932–1933 годов в устных свидетельствах // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 77.

226 План заходів Валківського РК КП(б)У Харківської області щодо проведення "штурмової декади" хлібозаготівель, не пізніше 20.12.1932: Держархів Харківської області, ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 161. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. № 332.

227 Свідчення Хоменка І. Я. // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 741.

228 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 140.

229 Висновки комісії РПК-РКК про перекручення під час проведення хлібозаготівлі у с. Припутні Прилуцького району від 20.01.1933: Держархів Чернігівської області, ф. П-293, оп. 1, спр. 304, арк. 14–16. Опубл.: Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років. Чернігівська область. – С. 777–778.

230 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 122.

231 Там само. – С. 329.

232 Лист уповноваженого ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинського до М. Майорова від 20.01.1933: РГАЭ, ф. 8049, оп. 11, д. 89, л. 69–73. Опубл.: Голод в СССР. – С. 347–349.

233 Свідчення Івасюка І. М. // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 500.

234 Ухвала касаційної колегії Верховного суду УСРР у справі С. А. Лободи від 11.05.1932: ЦДАВО, ф. 24, оп. 8, спр. 3527, арк. 57. Опубл.: Колективізація і голод на Україні. – С. 464.

²³⁵ Спецзведення СПО ОГПУ по ЦЧО щодо підготовки колгоспників до переселення в Україну від 13.11.1933: ЦА ФСБ РФ, ф. 3, оп. 1, д. 776, л. 61–65. Оубл. Советская деревня глазами ВЧК-ГПУ-НКВД. – Т. 3, кн. 2. – С. 488.

²³⁶ Довідка Новотроїцької районної філії “Заготзерно” Дніпропетровської області від 22.01.1933: Держархів Херсонської області, ф. Р-4033, оп. 9, спр. 69, арк. 12. Оубл.: Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. – С. 106.

²³⁷ Постанова бюро Луганського міськкому КП(б)У про практичні заходи з посилення хлібозаготівлі від 03.01.1932: Держархів Луганської області, ф. П-5, оп. 1, спр. 136, арк. 10 – 14. Оубл.: Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. – С. 156.

²³⁸ Лист Валківського РВК Харківської області до голів сільрад від 10.12.1932: Держархів Харківської області, ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 142.

²³⁹ Постанова Чернігівського облоргбюро КП(б)У від 13.08.1933: Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 133, арк. 60–62. Оубл.: Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. – С. 208–210.

²⁴⁰ Постанова бюро Чернігівського обкому КП(б)У від 28.01.1934: Держархів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 45, арк. 58. Оубл.: Там само. – С. 249–250.

²⁴¹ Постанова секретаріату Київського обкому КП(б)У “Про занесення проривних МТС та МТМ на чорну дошку” від 29.01.1934: Держархів Житомирської області, ф. П-116, оп. 1, спр. 128, арк. 92.

²⁴² Протокол засідання Бердянського РВК Дніпропетровської області від 30.11.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 309, арк. 87–88. Оубл.: Голодомор 1932–1933 в Україні. – С. 426.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Постанова РНК УСРР “Про перехідний Червоний прапор УСРР для областей за першість у хлібозбиранні та хлібоздаванні” від 28.07.1933: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 35. – Арт. 445 – С. 7–8.

²⁴⁵ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про порядок проведення Всеукраїнського конкурсу на краще виконання плану мобілізації коштів четвертого кварталу 1933 р.” від 31.10.1933: Там само. – № 51. – Арт. 660. – С. 2–3.

²⁴⁶ “Ленінський шлях” (Троянів). – 1933. – 12, 14, 17 вересня.

²⁴⁷ “Колективіст Словечанщини”. – 1933. – 12 листопада.

²⁴⁸ “Ленінський шлях” (Троянів). – 1933. – 19, 22, 24 листопада.

²⁴⁹ Там само. – 4 жовтня, 14, 24 листопада.

²⁵⁰ Протокол засідання Бердянського РВК Дніпропетровської області від 30.11.1932: ЦДАВО, ф. 1, оп. 8, спр. 309, арк. 87–88. Оубл.: Голодомор 1932–1933 в Україні. – С. 426.

²⁵¹ Постанова бюро Дмитрівського РК КП(б)У Чернігівської області від 29.11.1932: Держархів Чернігівської області, ф. П-46, оп. 1, спр. 103, арк. 253. Публ.: Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. – С. 120.

²⁵² "Соціалістичний наступ" (Новоград-Волинський). – 1932. 28 листопада, 5, 12 грудня.

²⁵³ "Боротьба за соціалізм" (Радомишль). – 1933. – 24 вересня; 1934. – 14 квітня.

²⁵⁴ Постанова президії Одеського облвиконкому від 21.11.1932; 06.12.1932: Держархів Одеської області, ф. Р-710, оп. 1, спр. 26, арк. 19, 51; ф. П-11, оп. 1, спр. 141, арк. 42–45.

²⁵⁵ Постанова президії Одеського облвиконкому від 25.11.1932: Держархів Одеської області, ф. Р-710, оп. 1, спр. 26, арк. 19, 51; Постанова Одеського обкому КП(б)У від 06.12.1932: Там само, ф. П-11, оп. 1, спр. 141, арк. 42–45.

²⁵⁶ Протокол засідання Великопетиського РК КП(б)У Дніпропетровської області від 15.11.1932, 05.03.1933: Держархів Херсонської області, ф. П-104, оп.1, спр. 104, арк. 95–97; спр. 145, арк. 21–22: Держархів Дніпропетровської області, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 75, арк. 98; ф. П-1520, оп. 3, спр. 9, арк. 50.

²⁵⁷ "Більшовик Полтавщини". - 1932. – 1, 8, 14 березня; 28 серпня; 6, 12, 20 вересня.

²⁵⁸ "Колективіст Буринщини". – 1932. – 22 жовтня; 1933. – 1 березня.

²⁵⁹ "Колективна нива" (Ржищів). – 1932. – 4, 26 серпня, 9 вересня, 21 вересня, 16 жовтня; 1933. – 21 травня.

²⁶⁰ "Колективіст Держинщини" (Романів). – 1932. – 13 листопада; 1 грудня; 1933. – 9 лютого.

²⁶¹ "Соціалістичний наступ" (Романів). – 1933. – 5 грудня.

5. “ЧОРНА ДОШКА” НА КУБАНИ ТА ДОНЩИНІ

Для з'ясування специфіки запровадження режиму "чорної дошки" на Кубані і Дону слід врахувати кілька найважливіших обставин. Насамперед, це тогочасний етнічний склад населення даного північного-кавказького регіону. Одну з двох складових Кубанського козачого війська сформували наприкінці XVIII ст. нащадки запорозьких і слобідських козаків (Чорноморське військо); з 70-х років XIX ст. кубанські та донські чорноземи підіймали переселенці, головним чином, з Лівобережної України. Досить згадати: за першим загальносоюзним переписом населення 1926 р. безпосередньо в Краснодарському районі нараховувалося 103 тис. українців (84 % населення), Кубанському окрузі – 915,4 тис. (62 %), Сальському – 207,1 (44 %), Ставропольському – 245,8 (34 %), Таганрозькому – 191,7 тис. (72 %), Чорноморському – 103,9 тис. (46%)¹. Усього ж у Північно-Кавказькому краї РСФСР проживало 3107 тис. українців, що становило 37 % від загальної чисельності всього населення краю. Також мав значення його тісний політичний, культурний зв'язок з Україною впродовж кінця XVIII – першої половини XX ст. Загально визнано, що на той час Кубань фактично була українським етнічним і культурним анклавом на території, яка після 1917 р. увійшла до складу Російської Федерації. Міцним був обопільний рух за адміністративне об'єднання України та Кубані. Не кажучи вже про реальні проекти приєднання Кубані до Української гетьманської держави 1918 р., навіть у 1920-х роках керівники УСРР виношували плани розширення кордонів радянської України в Північно-Кавказькому напрямку. Кремль не заохочував таких ідей, але поки що і не заперечував проти швидких темпів українізації на Кубані, підживлених матеріальними і людськими ресурсами великої України практично по всій території (19 районів) Кубанської округи. Всього ж у Північно-Кавказькому краї планували українізувати 37 районів з переважно українським населенням.

Ситуація змінилася наприкінці 1932 р. Приблизно з жовтня з боку центрального більшовицького керівництва було чітко акцентовано специфіку масових репресій у краї. Спрямовуючи їх проти кубанського козацтва як етносоціальної групи, потенційно ворожої більшовикам, Кремль намагався обов'язково зачепи-

ти своїми нищівними ударами “петлюровские элементы”, “петлюровских украинизаторов” на Кубані. Крапку в цьому поставила постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня “О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и Западной области”, справжня суть якої полягала у запровадженні принципово нового акценту в національній політиці компартії. Цим документом “легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, небольшевистская “украинизация” почти половины районов Северного Кавказа” проголошувалася однією з причин невиконання хлібозаготівельних планів, адже вона сприяла об’єднанню антирадянських націоналістичних елементів. Вона нібито надавала “легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти со стороны кулаков, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.”. Українізація повністю була заборонена як в Україні, так і на Кубані (при цьому “коренізація” в інших регіонах СРСР ще мала місце). Все адміністративне діловодство, ЗМІ та шкільництво переводилося на російську мову як “язык, более понятный для кубанцев”². Таким чином, репресії під час Голодомору відкрито пов’язувалися з боротьбою проти “українського націоналізму” в Україні та на Кубані. Тому можна спертися на продуманий і ґрунтовний висновок С. Кульчицького: “невозможно відділити голод у УСРР від кубанського, це один і той же Голодомор”³.

Фактично Кубань було обрано другим (після України) випробувальним полігоном сталінських репресій проти селянства/козацтва та низового партійно-радянського апарату, де випробувалася на міцність Радянська влада сталінського гатунку. Таке значення однієї з 12 округ та 8 автономних областей Північно-Кавказького краю випливало з її економічних позицій другої після України житниці СРСР. Крім того, Кремлю важливо було з політичного боку остаточно оволодіти Кубанню – вогнищем української культури на російських теренах, осереддям незалежних козаків, які не поспішали до колгоспів, намагалися за будь-яку ціну зберегти власні господарства. Це відверто артикулював сталінський посланець Л. Каганович, виступаючи на розшире-

ному бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) 23 листопада 1932 р., вже по завершенні своєї місії:

“Вы знаете, какое большое политическое значение мы всегда придаем хлебозаготовкам и севу, огромную политическую и хозяйственную роль Кубани, чтобы понять всю важность этого решения ЦК [щодо надіслання комісії з подолання “саботажу”. – Г. П.]”⁴.

Ще однією засадничою специфікою Північно-Кавказького краю була наявність, крім національних, ще і значних соціальних протиріч, що мали глибокі історичні коріння. Це – традиційна ворожнеча між козаками, з одного боку, “іногородніми” та гірським населенням – з іншого. Російський дослідник Голодомору 1932–1933 років В. Кондрашин стверджує, дещо спрощуючи ситуацію, що саме з другого прошарку населення комплектувалися кадри місцевих компартійно-радянських, репресивно-каральних органів. Вони “предвзято относились к казачеству, помня старые обиды, свое неравноправное положение в дореволюционный период”, що спричинило додаткову жорстокість репресивних заходів. Відзначив він і “традиционную неприязнь большевиков к казачеству”, що також визначало особливу ступінь жорстокості репресій у регіоні, символічне значення придушення козачого спротиву⁵.

Розглядаючи проблему запровадження режиму “чорної дошки” на Кубані, В. Кондрашин чомусь розводить у часі їх “апробацію” на Північному Кавказі (не вказуючи конкретного моменту їх запровадження) і направлення надзвичайних комісій у листопаді та грудні 1932 р., називаючи їх “новым нажимом на крестьянство”⁶. На наш погляд, це неприпустимо, оскільки масштабне застосування такого виду адміністративного тиску тісно пов’язане саме з іменами посланців ЦК ВКП(б) – Л. Кагановичем, В. Молотовим, П. Постишевим.

Запровадження масових репресій (“меры по слову саботажа сева и хлебозаготовок, организованного контрреволюционными кулацкими элементами”) проти населення Кубані, насамперед козаків, стало одним з основних завдань надзвичайної місії

секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича та очолюваної ним комісії. Склад її був дуже представницьким: крім другого секретаря ЦК ВКП(б), на Північний Кавказ Сталін направив заступника голови Комітету із заготівель сільгосппродуктів при СТО ССРСР М. Чернова, наркома радгоспів ССРСР Т. Юркіна, члена Політбюро ЦК ВКП(б), наркома постачання ССРСР А. Мікояна, начальника ПУ РККА Я. Гамарника, члена президії ЦКК ВКП(б) та колегиї НК РСІ М. Шкірятова, заступника голови ОГПУ Г. Ягоду, генерального секретаря ЦК ВЛКСМ А. Косарева. При цьому особливо наголошувалося на проблемах Кубані: посилення там хлібозаготівель і, найголовніше, – “выработать и провести меры по слову саботажа сева и хлебозаготовок, организованными контрреволюционными кулацкими элементами...”⁷.

Немає сумнівів, що посланці Кремля були озброєні й іншими відповідними директивами вождя партії. Крім усних, очевидно, варто вести мову і про письмові, адже згодом і сам Сталін в одній з наступних шифротелеграм указував, що репресивні заходи, до яких уповноважені Центру примусили вдатися місцевих комуністів, здійснені “по директиве ЦК ВКП(б)”⁸. З цього можна зробити висновок, що головним завданням комісії на чолі з Кагановичем було не виправлення ситуації з виконанням планів хлібоздавання та осіннього засіву, що склалася на Кубані та Дону. Емісари ЦК ВКП(б) насамперед мали жорстко покарати “саботажників”, створити прецедент силового розв’язання хлібних проблем. Адже, за сталінською логікою, такий зразок мав важливе значення для поширення репресій в інших регіонах. Згадаймо, що він сам під час поїздки на хлібозаготівлі до Уралу і Сибіру в січні 1928 р. розповідав місцевим парткерівникам про нібито успішний досвід залучення прокуратури до заготівель десь “в других краях”, а повернувшись до Москви, почав пропагувати “урало-сибірський метод” надзвичайного репресивного тиску на селянина, автором-винахідником якого був сам⁹.

Задля створення такого прецеденту Л. Каганович мав карт-бланш на застосування будь-яких репресій проти козаків та низового партійно-радянського апарату у вигляді “сталінської директиви”. Але з притаманною йому запопадливістю намагався додатково узгодити зі Сталіним навіть свої можливі “перегини”:

“Теперь приходится возмещать то, что пропущено, это неизбежно приведет к некоторым перегибам. Будем бороться, чтобы их не допускать, но так как все это будет предприниматься ударно, то всего до конца трудно будет избежать. Во всяком случае, главная задача сейчас – это сломить саботаж несомненно организованный и руководимый из единого центра”¹⁰.

Діючи за такими вказівками, на першому ж спільному зібранні з місцевими парткерівниками (бюро крайкому за участю московської групи) 1 листопада 1932 р. посланці Центру довели зібраним, що причина відставання Кубані в осінньому засіві – зовсім не відсутність посівного зерна, як вони наївно думали. Справжня причина – контрреволюційний саботаж, і тому головним засобом його подолання Л. Каганович та А. Мікоян у першому своєму звіті Сталінові назвали занесення “3–5 кубанских станиц на черную доску с лишением их промтоваров, запрещении колхозной торговли в них, чистку партии, аппаратов и комсомольцев”¹¹. Тією самою датою і в такому ж формулюванні ідею колективного покарання кубанських козаків було зафіксовано і в щоденнику поїздки Л. Кагановича на Кубань¹².

Відкритим залишається питання, чи використовувався цей репресивний захід в практиці діяльності партійно-радянської влади Північного Кавказу раніше, чи посланці ЦК ВКП(б) вже приїхали з такою ідеєю з Москви. Принаймні в оприлюднених російськими археографами документах за 1929–1932 роки такий термін на Кубані (на відміну від України) до цього моменту не зустрічався. Разом з тим новочеркаський дослідник А. Скорик стверджує, що “публикации о занесении промышленных предприятий и колхозов на «черные» и «красные» доски содержатся во многих номерах краевой газеты «Молот» за 1930 г.”¹³. Принаймні у формі “товарного бойкоту” окремих “куркулів”, цілих районів і станиць, “не справляющихся с хлебозаготовками”, такі репресивні заходи згадувалися ще 1929 р. у листуванні тодішнього крайового керівника А. Андрєєва із Сталіним, як про це писав російський історик Н. Івніцький¹⁴. Дослідник наводить інформацію про те, що наступний перший секретар Північно-

Кавказького крайкому ВКП(б) Б. Шеболдаєв 14 серпня 1932 р. у листі до Сталіна просив дозволу на застосування “товарного бойкоту” для “нездавців” серед інших заходів тиску на селян і козаків¹⁵. У праці історика В. Бондарєва наводиться факт вручення “переходящего рогожного знамени” бригаді № 11 колгоспу “Червоний стяг” Краснодарського району Північно-Кавказького краю за відставання у весняному засіві 1932 р.:

“Судя по данной фотографии, помещенной в «массовом колхозном журнале» «Коллективист», рогожное знамя выглядело следующим образом: это был кусок мешковины, прикрепленный к длинной палке с перекрестьем (так что знамя получилось похожим на хоругвь). С обеих сторон этой вертикальной перекладины были прикреплены рогожные же кисти – явная пародия на настоящие, почетные, знамена. Наконец, к рогожному полотнищу был прикреплен лист бумаги с надписью на *украинском языке* [курсив наш – Г. П.], которая в переводе на русский звучала так: «Что сделал, то и получил»¹⁶.

Невизначеність щодо конкретних назв станиць, що планувалися до взірцевого покарання на “чорній дошці”, та їх точної кількості не повинна вводити в оману. Насправді це питання, очевидно, було заздалегідь погоджене ще в Кремлі. Зокрема, станиця Полтавська, всупереч усталеній думці, що це на бюро крайкому 2 листопада хтось з присутніх місцевих працівників назвав її найголовнішим антирадянським осередком¹⁷, фігурувала в листуванні Кагановича зі Сталіним. Невідомо, коли вперше її було згадано, але вже 5 листопада Каганович писав своєму вождеві: “Думаю направиться в ту самую злосчастную Полтавскую, где имеется 400 человек учителей, врачей и техников + полковники, есаулы и т. п.”¹⁸. Характерно, що навіть не згадано відсотки виконання планів хлібоздавання чи збирання засівного матеріалу, а лише вказано на значну кількість місцевої еліти, внаслідок чого станицю чекало взірцеве покарання. Кубанська інтелігенція, та ще з додаванням “петлюрівської”, тобто української, була справжнім ворогом більшовиків. Каганович згодом затаврував її

“буржуазной, белогвардейской, казаческой”, з “белогвардейским прошлым”. Він зазначав: “К этой интеллигенции прибавилась часть петлюровцев, перекочевавших весной из Украины”¹⁹. До речі, ніяких полковників та осавулів, як і 400 інтелігентів, оперативна розробка ГПУ в станиці не змогла виявити.

Уже 2 листопада парткерівники з Москви та місцеві головні комуністи домовилися доповнити перелік репресивних заходів “изъятием контрреволюционных организаторов саботажа” органами ОГПУ, причому в протоколі засідання комісії з підготовки рішення крайкому ВКП(б) чітко вказувалося: “К операции по станицам Темиргоевской, Ново-Рождественской, Полтавской и Поповической приступить немедленно с момента записи их на черную доску”.

Загалом список станиць, населення яких підлягало такому “изъятию”, був значно більшим: крім названих чотирьох, ще станиці Вознесенська, Казанська, Криловська, Новомішастовська, Платніровська, Уманська, Упорна, Урупська²⁰. З них на “чорну дошку” в різні строки потрапили дві: Урупська (26 грудня 1932 р.) та Платніровська (31 грудня 1932 р.).

За опосередкованими відомостями, між 5 листопада та 4 грудня 1932 р. крайком збирав в уповноважених по районах пропозиції щодо наступних кандидатів на “чорну дошку”. Принаймні один з таких уповноважених, Д. Гольман, котрий працював у Вешенському районі на Дону, записував собі в актив висунення за таким запитом “несколько ячеек к первоочередной чистке и станицу для занесения на черную доску”. Конкретна назва станиці ним не наводилася²¹.

Сумнозвісна постанова Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р., прийнята під тиском Кагановича та ін., уже першим пунктом назвала знаряддям подолання “саботажу” та ганебного провалу хлібозаготівель на Кубані занесення на “чорну дошку” трьох станиць (Медведовської Тімошевського, Новорождественської Тіхорецького та Теміргоевської Курганінського районів), запровадження щодо всього їхнього населення спеціальних репресивних заходів. Сам Каганович уважав запровадження режиму “чорної дошки” стрижнем постанови і, висту-

паючи 23 листопада на розширеному бюро крайкому з доповіддю, наголошував:

“Занесение на черную доску имело не только агитационное значение. Из станиц, занесенных на черную доску, были вывезены все товары и переброшены в районы и станицы, хорошо выполнявшие план сева и заготовок. В станицах, занесенных на черную доску, была запрещена колхозная торговля, прекращено всякого рода кредитование и произведено досрочное взимание кредита и других финансовых обязательств, органами ОГПУ изъяты контрреволюционные элементы – организаторы саботажа хлебозаготовок и сева, органами РКК начата проверка и чистка колхозного, кооперативного, государственного аппаратов от всякого рода чуждых политических элементов. Согласно решения ЦК и ЦКК начата чистка станичных парторганизаций”²².

У постанові містився перелік репресій, пов’язаних із застосуванням режиму “чорних дощок”, який згодом став “класичним” (“п’ять пунктів Кагановича”):

- а) немедленное прекращение подвоза товаров и полное прекращение кооперативной и государственной торговли на месте и вывоз из кооперативных лавок всех наличных товаров;
- б) полное запрещение колхозной торговли, как для колхозов, колхозников, так и единоличников;
- в) прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств;
- г) проверку и очистку органами РКК в колхозных, кооперативных и государственных аппаратах от всякого рода чуждых и враждебных элементов;
- д) изъятие органами ОГПУ контрреволюционных элементов, организаторов саботажа хлебозаготовок и сева”.

Крім того, населення згаданих станиць попереджувалося, що у випадку подальшого "саботажу" засіву та хлібозаготівель на них чекатиме примусове виселення на Північ і заселення покараних населених пунктів "сумлінними колгоспниками".

З усіх державних і кооперативних крамниць ще 10 районів: Єйського, Краснодарського, Курганінського, Кореновського, Отраденського, Канєвського, Тіхорецького, Армавірського, Тімошевського, Новопокровського вивозилися всі наявні товари; а до інших 10 районів (Невінномиський, Слов'янський, Усть-Лабінський, Брюховецький, Старомінський, Кущевський, Павловський, Кропоткінський, Новоалександровський та Лабінський) завезення промтоварів було припинено.

Інша частина постанови була присвячена розгортанню репресій проти одноосібників, порушників указу про охорону суспільної власності, "розкрадачів державного і суспільного майна", а також комуністів, "прямим образом сомкнувшихся с кулацкими организаторами контрреволюционного саботажа, ставших рупором классового врага в рядах партии, тем самым ставших на путь измены партии"²³. Саме цей розділ постанови був відредагований власноручно І. Сталіним²⁴, тому можна стверджувати, що фактично постанова крайкому була не стільки написана під диктовку посланців Кремля, але й узагалі підготовлена там. Їй надавалося надзвичайне політичне значення; з неї всі парторганізації мали зробити висновки; згодом її використовували як взірцеву для України та інших країв Росії. Найголовніший сигнал, який містився в постанові – перехід від роз'яснювальної, агітаційної роботи до "зламу куркульського саботажу", отже – винятково репресивних заходів. Усе це роз'яснювалося в іншому рішенні бюро Північно-Кавказького крайкому, прийнятому за два тижні²⁵.

Проте не варто вважати наведений список репресивних заходів вичерпним. Насправді, як і в Україні, він доповнювався іншими видами адміністративного тиску, спрямованими на створення нестерпних умов життя. Так, у повідомленнях ГПУ вже 6 листопада згадується "карантинное положение", принаймні щодо станиці Медведовської²⁶. Можна припустити, що під цим терміном малося на увазі повне оточення станиці, заборона

в'їзду та виїзду, запровадження особливого режиму управління тощо, про які йдеться у спогадах очевидців. Ознаки такого особливого режиму відбилися в рішенні Північно-Кавказького крайкому від 24 листопада 1932 р., яким констатовано недостатність заходів із зламу "організованного кулачеством саботажа в станицях, занесених на чорну дошку". Згаданий акт покладав відповідальність за досягнення перелому "в хлебозаготовках, уборке и других конкретных мероприятиях, саботируемых в этих станицях", на Філова по Теміргоевській, Матвеева по Медведовській та Ароцкера по Новорождественській станицях, причому названі особи явно не були секретарями партосередків, головами станичних рад, виконкомів тощо. Таке припущення підтверджується і фактом призначення для станиць Полтавська та Незамаєвська, занесених на "чорну дошку" цим рішенням, такими "відповідальними" Кісельова та Дорошева, яким доручалося "провести это решение совместно с местными районными и сельскими парторганизациями". Повноваження цих осіб виходили далеко за межі радянського законодавства. Вони повинні були провадити конфіскацію незібраних посівів, перевірку наявності "разворованного" хліба "не только у единоличников и колхозных хозяйств, но и у коммунистов". Фактично запроваджувався новий надзвичайний адміністративний орган в "решающих станицях" – "уповноважений крайкому по станиці". Автори деяких праць уважають такого посадовця "комендантом станиці", який отримував усю владу над населенням в умовах розпуску станради та інших радянських установ²⁷. Партійне рішення містить інструкцію з діяльності такого органу: забезпечити в триденний термін вивіз із комор всього колгоспного хліба в рахунок хлібозаготівель, особливо ж пшениці; організувати обмолот колосових, вивіз кукурудзи на елеватори прямо з поля, не завозячи її до колгоспних комор. На уповноважених покладалася вся відповідальність за виконання планових завдань. Щодо особливого комітету на Кубані, що був "наділений необмеженими повноваженнями" для боротьби з кубанськими козаками, в квітні 1933 р. писав італійський віце-консул Л. Сіркана. Він згадав і режим "чорної дошки", по-своєму подаючи "п'ять пунктів Кагановича":

“...тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання; вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільсько-господарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів; масове виселення з території Північного Кавказу всього населення чи його частини, якщо воно негайно не покається”²⁸.

Запровадження репресій проти “чорнодощечних” станиць на Кубані провадилося з вражаючою оперативністю, що наводить на думку про проведену значну підготовчу роботу. Бюро Тіхорецького райкому ВКП(б) уже 4 листопада постановило в рамках застосування репресій до станиці Новорождественської: провести закриті партійні, комсомольські збори, пленум станичної ради та зібрання активу о сьомій годині ранку 5 листопада; одразу після того вивезти товари з кооперативних та колгоспних складів, виставити застави навколо станиці, щоб не дозволити завезення будь-яких продуктів і товарів; розпочати дострокове стягнення платежів з одноосібників та колгоспників²⁹.

Задіяними у запровадженні режиму “чорних дощок” були й комісії сприяння хлібозаготівлям в одноосібників (“комсоды”). До їхнього складу входили активісти, комуністи, комсомольці, і саме вони щоденно пильнували за виконанням завдань, накладених на одноосібні господарства. Основні завдання “комсодів” визначалися постановою Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 13 листопада 1932 р. “О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани”. За відомостями краснодарських істориків, “комсоди” відігравали також велику роль в організації показових судових процесів над “саботажниками хлібозаготівель”. До тих, хто не виконував завдання, застосовувався вивіз збіжжя в примусовому порядку, конфіскація майна “не позднее одного дня по вынесении приговора”³⁰. Є свідчення про процес формування “комсодів” у станиці Новорождественській: відбиралися 3–5 осіб з перевіреного активу, за кожним закріплювалося 50–60 одноосібних господарств³¹.

Ще одним каральним заходом можна вважати “лишение усадеб и выселение из домов”, що застосовувався до одноосібників, а також їх виселення поза межі Кубані, яке в згаданому рішенні запропоновано здійснити у вигляді “опыта”. Такі санкції мали вводитися з дозволу крайового надзвичайного органу (“трійки”)³².

Для забезпечення проведення “чорнодощечних” заходів використовувалася і військова сила. Так, бюро Тіхорецького райкому ВКП(б) 26 листопада 1932 р. викликала 300 червоноармійців артполку до станиці Новорождественської³³. Щоправда, в який саме спосіб їх мали застосувати, в документі не йшлося.

Нарешті, невід’ємною складовою репресивних акцій стала масова “чистка” районних та сільських парторганізацій, насамперед на Кубані. Стартувала вона за рішенням ПБ ЦК ВКП(б) від 13 листопада 1932 р. Ним визначалася мета таких репресій:

“Чистка должна освободить партию от людей, чуждых делу коммунизма, проводящих кулацкую политику, разложившихся, неспособных проводить политику партии в деревне. Вычищенных выслать как политически опасных. Чистка должна помочь выдвижению новых кадров из числа наиболее преданных партии колхозников, ударников и сплотить вокруг партии широкие колхозные массы за укреплении колхозов против кулаков”.

Очолив такий репресивний орган з великими повноваженнями кремлівський посланець М. Шкірятов³⁴.

За дотриманням установленого репресивного режиму в “чорнодощечних” станицях здійснювався постійний контроль, отже порушникам доводилося відповідати за свої “злочини”. Так, секретаря партосередку на залізничній станції Усть-Лабінська М. Соколова було виключено з партії за те, що допомагав мешканцям занесеної на “чорну дошку” станиці Ладозької вивозити продукти до Москви, скуповував у станиці корів, сільгосппродукти. Машиніст електростанції тієї ж залізничної станції Г. Самотько був покараний аналогічно тільки за те, що возив до Москви

насіння та мед зі станиці, купував корів і нібито вивозив їх на продаж³⁵.

Перші об'єкти "чорної дошки", за свідченням кубанських істориків, були обрані досить репрезентативно:

"Новорождественская была бывшим крестьянским селением, переведенным в 1848 г. в составе Тихорецкой волости из Ставропольской губернии в Кавказское линейное казачье войско; Медведовская – из первых черноморских станиц, основана в 1793 г.; Темиргоевская – закубанская линейная станица, поселена в 1855 г."³⁶.

Саме в останній у січні 1930 р. відбувся наймасштабніший козацький бунт, спричинений крайнощами примусової "колективізації"³⁷. Крім того, Медведовська була найбільшою станицею Тімашевського району³⁸. "Антикозацьке" спрямування кубанської "чорної дошки" відзначали практично всі дослідники³⁹.

Характерно, що народна пам'ять однозначно трактувала головну причину оголошення "чорнодощечного" режиму. Очевидці стверджували в один голос: "...на «черной доске» станица [Новорождественська.- Г. П.] была, как противники советской власти"; "Ну, на «черной доске», значит это такая станица, шо самая худшая станица, против советской власти пошла"⁴⁰.

Станиця Полтавська Слов'янського району посіла виняткове місце серед усіх інших покараних "чорною дошкою" адміністративних одиниць Кубані. Вже згадувалося, що вона спеціально фігурувала в листуванні Кагановича і Сталіна. Скоріш за все, її планували до занесення ще до першого списку "чорнодощечних" станиць. Певно, саме їй відводилася роль міфічного "організаційного центру саботажу" з огляду на кількість її мешканців, їх соціальний склад, наявність значного числа інтелігенції, одноосібників (дві третини всіх станичних господарств), значну роль в українізаційних процесах на Кубані. Так, в інформації ГПУ згадувалися такі "гріхи" перед Радянською владою:

"Станица на протяжении всех лет существования Советской власти на Кубани являлась одной из наиболее

контрреволюционно активных, возглавлявших контрреволюционную организованную деятельность в районе. До 1922 г. на хуторах в районе Полтавской оперировали крупные банды (Малько и др.), [в] 1926 г. в станице ликвидирована украинская контрреволюционная организация, связанная с педтехникумом. В 1928 г. ликвидирована такая же организация — ответвление краснодарской. [В] 1930-1931 гг. ликвидированы крупные белогвардейские организации («Запорожцы») — арестовано 70 чел., и «Шесть Верден» — арестовано 400 чел. Организация имела связи в окружающих станицах. Там же ряд группировок. Выслано [в] два приема триста кулацких семейств. За эти годы арестовано большое количество контрреволюционных одиночек. В 1931 г. в станице был распущен крупный колхоз, 1,5 тыс. хозяйств, за систематический саботаж и вредительство [с] арестом 28 чел., и за руководство кулаков. Сейчас коллективизация 32%, единоличных 1190 хозяйств. В этом году проводились изъятия белых, кулаков свыше 80 чел. и контрреволюционных одиночек до 200 чел.”.

Докладно чекісти порухували всіх, хто міг чинити спротив:

“[По] учетным агентурным данным Кубанского сектора и Славянского райотделения белых офицеров не значится. Тщательно проверяем. Рядовых бывших белых — значительное количество. Целый ряд вахмистров, урядников и карателей, отдельные — пом. атаманы*, ряд бывших участников белых банд, главным образом, Малько. Цифровые данные, выясненные по проверке, донесем. 3) Общее, пока неточное, количество учителей Полтавской — 78, в том числе 15 в техникуме, характеристики учителей (преподавателей педтехникума и др.) [сообщим] дополнительно”.

Із запровадженням режиму “чорної дошки” поки не стали поспішати. На початку листопада замість того було проведено

* Очевидно, малися на увазі особи, котрі обіймали у минулому посаду помічника станичного отамана.

"чекістську операцію", внаслідок якої лише 8 листопада заарештували 240 осіб, а всього в "районі операції" – 479. Крім того, міліція затримала ще 161 мешканця станиці. За повідомленням ГПУ, "Большинство арестованных идет по хищническо-спекулянтской линии как контрреволюционный кулацкий элемент. Имеется ряд группировок – 8, с 41-м участником. Группировки внутри колхоза контрреволюционно кулацкие"⁴¹. У станиці також були викриті "шкідницькі групи" в колгоспах "Червоний прапор" та "Молот", а протоколи допитів її учасників із супровідним листом І. Сталіна були розіслані всім компартійним комітетам ССРСР⁴². Після здійснення таких "операцій" настала черга і запровадження режиму "чорної дошки" – занесення станиці до ганебного списку відбулося 24 листопада за постановою Північно-Кавказького крайкому, із застосуванням всього набору репресивних заходів⁴³. За два дні вийшла постанова Слов'янського райкому, де містилося рішення вже місцевої влади заборонити торгівлю, вивезти весь товар, припинити кредитування, дотерміново стягнути всі фінансові зобов'язання, провести "чистку" всіх державних установ⁴⁴. Індивідуальні репресії мали жорстокий характер: уже до 6 грудня "за воровство колхозного хлеба" було розстріляно 17 осіб⁴⁵. Згодом черга дійшла і до виселення всіх мешканців станиці на Північ (виселення почалися буквально наступного дня, 25 та 26 грудня), заселення її переважно демобілізованими червоноармійцями та навіть перейменування на Красноармійську. Парторганізацію станиці було розпущено⁴⁶. Всього до кінця 1932 р. намічено було виселити майже 10 тис. осіб (2286 родин), причому переважну більшість їх навіть за радянськими вимірами соціального стану складали середняки та бідняки⁴⁷. Станиця була чи не єдиною, яку знято з "чорної дошки" з таким формулюванням: "Снять с черной доски ст. Полтавскую (Славянского района) ввиду законченного выселения ее жителей из пределов края и заселения ее колхозниками, переселенными с Севера"⁴⁸. Таке покарання козаків станиці мало на меті ще й залякування інших: Слов'янський райком ВКП(б) постановив провести по всіх населених пунктах масові збори "по вопросам состояния хлебозаготовок и о репрессивных мерах по станице Полтавской, занесенной на краевую черную доску"⁴⁹.

Станицю Медведовську було занесено на “чорну дошку” 4 листопада 1932 р. першою постановою крайкому. Проте, 16 листопада Тімашевський РК ВКП(б) констатував незадовільний стан хлібозаготівель та засіву. Тому додатково було застосовано такі заходи, як вивезення з комор всього колгоспного хліба, активізація діяльності “комсодів”, позбавлення присадибних ділянок одноосібників, котрі відмовлялися від засіву, виключення з колгоспів усіх, хто мав менше 25 трудоднів, обкладання їх натурштрафами і податками⁵⁰.

По станиці Незамаєвській, що потрапила до другої черги запровадження режиму “чорної дошки” на Кубані (25 листопада 1932 р.), крім закриття всіх магазинів, вивезення товарів, до термінового стягнення кредитів та платежів, додатково вводилося оточення станиці, щоб не допустити виїзду мешканців з цієї “території лиха”. Що ж до “чистки”, то за постановою Павловського райкому ВКП(б) її провели повторно, з метою виявлення усіх “саботажників” та “куркулів”, які приховалися від першої “чистки”⁵¹.

Отже, вже станом на кінець листопада маємо на Кубані як складові режиму “чорної дошки”, крім “п’яти пунктів Кагановича”, ще “карантинний режим”, тобто оточення, блокування; створення і всевладдя надзвичайних органів (від крайової трійки до відповідальних по станицях); обшуки всіх мешканців (не виключаючи комуністів); широке застосування “буксирних бригад” з перевічених членів партії та колгоспників; щоденні обшуки з боку “комсодів”; позбавлення присадибних ділянок, наділів одноосібників-“саботажників”; залучення військових для проведення таких репресій, експериментальне виселення (поки що 10% населення). Такі умови породжували свавілля виконавців-уповноважених, ті самі широко відомі перегини на місцях. У станиці Новодерев’янковській уповноважений С. Амілов звозив реквізоване збіжжя до себе, дозволяв купівлю деяких продуктів усупереч забороні торгівлі, незаконно описував майно “нездавців”-бідняків за будь-яку провину⁵².

Крайком намагався певною мірою внормувати застосування репресій, що тягнули за собою занесення на “чорну дошку” станиць та колгоспів. Уже згаданим рішенням бюро крайкому

від 24 листопада 1932 р. районним органам було заборонено без узгодження з крайовою владою здійснювати таке занесення, припиняти на власний розсуд торгівлю, завіз промтоварів. Затверджував такі санкції лише сам крайком⁵³. Але є документальні свідчення, що райкоми продовжували погрожувати "відста-лим" станицям занесенням на "чорну дошку". Канєвський райком ВКП(б) попереджував партосередки Канєвської та Старо-дерев'янковської станиць, що в разі невиконання плану "будет поставлен вопрос о занесении этих станиц на черную доску"⁵⁴.

У звітах ОГПУ вже за кілька днів після оголошення першої постанови крайкому ВКП(б) щодо занесення на "чорну дошку" відзначалась раптовість і рішучість ініційованих комісією Кагановича заходів, "ефективність" застосування репресій:

"В результате объявления населению о занесении станицы на черную доску и последующего оперудара в стан. Медведовской отмечается усиление поступлений хлеба с дачи, по колхозному сектору: 1 ноября – 93 ц., 4 ноября – 135 ц., 5 ноября – 3413. По единоличному сектору: 3 ноября – 28 ц., 4 ноября – 60 ц."⁵⁵.

В іншому звіті вказувалося: "Решительность всех мероприятий – неожиданность удара по саботажу в результате поездки бригады ЦК, по распоясавшейся контрреволюции ошеломила станицы, дав известные сдвиги в выполнении планов хлеба и сева"⁵⁶. Сам Каганович відзначив уже 23 листопада "известный перелом в хлебозаготовках", нібито спричинений запровадженням режиму "чорної дошки". Проте далі зізнався, що загальне просування у виконанні річного плану хлібозаготівель не було таким значним – станом на 20 листопада план виконано лише на 64 %⁵⁷.

Тому очевидно, що "позитивний" ефект від застосування репресій не став тривалим. 26 листопада 1932 р. Тімашєвський райком змушений був констатувати, що:

"...меры по слову организованного кулачеством саботажа в районе, особенно по ст. Медведовской, проводятся

недостаточно. Решающие станицы (Медведовская, Старо-величковская, Поповическая) не обеспечили окончания работ по уборке колхозного урожая, по севу и по хлебозаготовкам".

Вихід райком бачив в подальшому посиленні тиску: негайному вивезенні всього збіжжя (з громадських комор та безпосередньо з ланів і молотарок на елеватори) та формуванні "спецгруп" з колишніх червоних партизанів, батраків, незаможників для виявлення "расхищенного колхозного урожая". У станиці створювалася атмосфера суцільної недовіри, взаємостеження, постійних обшуків. Групи розставлялися по кварталах, стодворках, призначалися чергові спостерігачі, котрі мали не допустити переховування "похищеного хлеба"; за кожною групою закріплялися 5–7 дворів, які підлягали постійним обходам і обшукам із застосуванням "специальных щупов"⁵⁸. Тіхорецький райком, констатуєчи 28 листопада 1932 р., що "в ст. Новорождественской саботаж не сломлен и мероприятия по борьбе с саботажем проводится недостаточно", постановив конфіскувати всі посіви, що не були зняті до 30 листопада, силами "буксирних бригад" зняти їх та обмолотити, ще активніше шукати "разворованный хлеб", навіть у комуністів, і не допускати мешканців станиці на базари до Тіхорецька⁵⁹.

У цитованому повідомленні ОГПУ від 2 грудня 1932 р. констатовалося: "единоличник до сих пор продолжает упорно саботировать сдачу хлеба, изощряясь в методах скрытия, в массе своей является базой для распространения слухов как по сдаче хлеба, так и по севу, дает исключительно низкие темпы". У занесених на "чорну дошку" станицях поширювалися антирадянські чутки, повстанська агітація (Урупська, Медведовська, Поповичеська, Полтавська)⁶⁰. На початку грудня 1932 р. Б. Шеболдаєв повідомляв Кремль, що істотні зрушення (виконання 100 % плану хлібозаготівель) досягнуто у двох станицях – Теміргоєвській та Новорождественській, які було вирішено зняти з "чорної дошки" (але виконання плану засіву залишилося на рівні 60–65 %). Щодо інших трьох, згаданих у довідці, Шеболдаєв констатував виконання лише половини плану хлібозаготівель (Медведовська, Незамаєвська) і навіть 20 % (Полтавська). Їх спробу-

вали покарати додатковими заходами: розпуск колгоспів, припинення обслуговування з боку МТС. Поза "чорною дошкою" у 10 районах Кубані крайова партійно-радянська влада повністю заборонила торгівлю промтоварами, а в 10 – завезення таких товарів⁶¹.

Але навіть зняття згаданих станиць з "чорної дошки" кардинально не полегшило ситуацію в них. Станом на 16 грудня 1932 р. крайком повідомив, що за формальними ознаками план хлібозаготівель виконано по станиці Теміргоевській на 100,8 %, Новорождественській – 100,2 %. Не дивлячись на це, їх зобов'язали "продолжать заготовки до выполнения плана хлебозаготовок по району в целом". Бюро крайкому погрожував населенню:

"Неудовлетворительная подготовка к весеннему севу колхозов и единоличных хозяйств и, прежде всего, неудовлетворительный сбор семян и плохой уход за тяглом будет означать, что саботаж, организованный кулачеством, еще до конца не сломлен и приведет эти станицы опять к занесению на черную доску со всеми вытекающими отсюда последствиями".

На станицю Незамаєвську, звинувачену у продовженні "злісного саботажу", чекали додаткові каральні санкції: зняття з обслуговування МТС, ще одна хвиля виселень мешканців, звинувачених у продовженні злісного невиконання своїх зобов'язань перед державою, й навіть розпуск колгоспів⁶².

Процес занесення кубанських станиць на "чорну дошку" не вичерпався листопадом 1932 р. Станиці Ладозьку Усть-Лабінського, Новодерев'янківську Старомінського, Уманську Павловського, Урупську Армавірського районів бюро крайкому включило до ганебного списку 26 грудня 1932 р. Того ж дня Армавірський райком ВКП(б) ухвалив негайно вжити репресивних заходів: припинення кредитування, стягнення зобов'язань і платежів, вилучення зі станичних магазинів усіх наявних товарів, організація комісії з "чистки" колгоспних, кооперативних та радянських органів; прокурор району і голова сесії крайсуду негайно виїздили до станиці для "разбора дел контрреволюционных саботажников"⁶³. До станиці Уманської для керів-

ництва застосуванням репресивних заходів відрядили секретаря райкому Будгера та заступника голови райвиконкому Попова. Характерно, що їх попередник на посаді уповноваженого крайвиконкому – голова райвиконкому – був виключений з партії “за явно оппортунистическое руководство и способствование классовому врагу”⁶⁴. Уже 30 грудня бюро Старомінського райкому ВКП(б) констатувало запровадження всіх заходів, передбачених постановою райкому від 4 листопада 1932, щодо неї: припинення завезення і вивезення всіх товарів, повна заборона торгівлі, дострокове стягнення фінансових зобов’язань, “чистка” апарату. Але застосування таких репресій упродовж п’яти днів призвело не до збільшення, а, навпаки, до зменшення надходжень за планом хлібозаготівель. Тому районний партштаб постановив розпустити Новодерев’янківську станраду “за оппортунистическую линию в руководстве, проведение кулацкой политики в деле хлебозаготовок, необеспечение выполнения обязательств перед государством, отсутствие борьбы за хлеб и с воровством колхозного хлеба, засоренность чуждым элементом”. До крайкому звернулися з проханням “ускорить решение вопроса о выселении всех единоличников и весь контрреволюционный элемент с пределов Северо-Кавказского края”⁶⁵. Крім того, цей регіональний парторган фактично дав згоду на застосування до мешканців станиці “самых суровых мер воздействия, принуждения”, які вже у січні 1933 р. вилилися в запропоноване бюро райкому “изъятие всех продуктов питания” у “злостных классово враждебных лиц – саботажников хлебозаготовок и сбора семян”⁶⁶. З колгоспів “Животновод” та “Правда” згаданої станиці Новодерев’янківської дотерміново стягувалася заборгованість держбанку, в зв’язку з чим на торги виставили свинотоварну ферму. В разі, якщо цей продаж не покрив би заборгованості, до продажу визначили ще кролівницьку ферму та вибрактованих тварин з молочнотоварної ферми. Але придбати їх мали право лише ті колгоспи, які повністю виконали план хлібозаготівель⁶⁷. У січні 1933 р. репресивні заходи було доповнено заборонаю використовувати продукцію цієї молочнотоварної ферми для місцевих потреб. Її повністю мали здавати державі, за чим був встановлений суворий контроль районного земвід-

ділу⁶⁸. 20 січня черга дійшла до вилучення всіх продуктів харчування в "саботажников хозполиткомпани". Такий захід було застосовано за пропозицією уповноваженого РК ВКП(б) Ярошенка за умови дотримання класового підходу⁶⁹. Згодом і його зняли з роботи та виключили з партії "за необеспечение резкого перелома в ходе сева по Новодеревянковской, голое администрирование и запугивание колхозников".

Розпуск парткому "чорнодощечної" станиці Ладозької, виключення з партії його секретаря, а також голови Усть-Лабінського райвиконкому (уповноваженого з хлібозаготівель по станиці) як засіб подолання "упорного саботажу выполнения плана" застосував Усть-Лабінський райком ВКП(б) на початку 1933 р. На новий склад парткому поклали всю відповідальність щодо забезпечення проведення всіх заходів, пов'язаних із занесенням станиці на "чорну дошку"⁷⁰.

У підсумковій постанові крайкому за 1932 р. ішлося про застосування до станиці Медведовської Тімашевського району таких самих заходів, що до Полтавської (повне виселення, розпуск станради та парторганізації, заселення приїжджими з Півночі). Заходи щодо станиць Уманської (Павловського району), Урупської (Армавірського району), Ладозької (Усть-Лабінського району), Стародерев'янківської (Каневської району), Старокорсунської (Краснодарського району), Новодерев'янківської (Старомінського району) та Мешковської (Верхнедонського району), визнані такими, що "проводяться недостатчно". Додатково на "чорну дошку" тим самим рішенням було занесено станиці Старощербіновську (Єйського району), Боковську (Вешенського району на Дону) та Платніровську (Кореновського району). Абсолютно унікальним був четвертий пункт постанови, яким вводилася практика індивідуального занесення на "чорну дошку" крайових керівників та директорів радгоспів:

"За отсутствие большевистской борьбы за хлебозаготовки и демобилизацию в вопросах планов, утвержденных ЦК, занести на черную доску директора Крайзернотреста т. Катенева, директора крайсортсемтреста т. Яковенко и директоров совхозов Зернотреста: Егор-

лькского – т. Моисеева, Тихорецкого – т. Бенуа и совхоза «Индустрия» Госпромсовхозтреста т. Окунцева”.

Так само унікальним було і формулювання щодо перспектив їх звільнення від такого покарання: або “только после полного выполнения плана, либо как снятые с работы с привлечением к партийной и государственной ответственности”⁷¹.

До станиці Старощербіновської за постановою Єйського райкому було застосовано таких заходів: припинення підвозу товарів, заборона торгівлі, вивіз наявних товарів з магазинів, припинення кредитування та дотермінове стягнення фінансових зобов'язань. Мешканців станиці було попереджено, що “в случае продолжения саботажа будет поставлен вопрос об их выселении из пределов края в северные области”⁷². За кілька днів було розпущено колгосп № 5 ім. Тельмана цієї станиці із стягненням з усіх колишніх колгоспників “задания по хлебу, мясу и финплатежам” як з одноосібників. До тих, хто не зміг виконати такі завдання, застосовувалися заходи з вилучення майна, присадибних ділянок, виселення з домівок, віддання під суд⁷³.

Кореновський райком ВКП(б) не тільки підтримав рішення крайкому про занесення станиці Платніровської на “чорну дошку”, але й констатував, що “в колхозах ст. Платнировской создан единый фронт, организованный кулачеством, против мероприятий партии и советской власти”, а “ряд коммунистов, комсомольцев, членов профсоюза и совета являлись и являются организаторами саботажа”. Для здійснення всіх передбачених режимом “чорної дошки” заходів до станиці викликали начальників райвідділів ОГПУ, міліції, райпрокурора, нарсуддю та бригади комуністів із сусідніх населених пунктів⁷⁴. Наступного дня райком компартії постановив, що дотермінове стягнення всіх платежів, вивезення товарів і припинення торгівлі має здійснюватися впродовж однієї доби. У триденний термін проводилася операція з відібрання присадибних ділянок, виселення з домівок одноосібників, звинувачених у “саботажі”. Для всіх комуністів станиці уводився казармений стан – щоб зручніше було залучати їх для каральних акцій. Репресії поширювалися і на сусідні станиці (Бейсугська, Березанська, Дядьковська, Кореновська, Пластунов-

ська), де було розпущено колгоспні бригади, а колишніх колгоспників так само виселено з їх власних будинків⁷⁵. Але й цим не обійшлося. 8 січня 1933 р. той же райком розпустив колгосп "Заветы Ильича": РК ВКП(б) постановив "стансовету ст. Платнировской немедленно исключить из колхоза всех колхозников, злостно саботирующих выполнение заданий по хлебу, и применить к ним все меры, вытекающие из занесения станицы на черную доску". Тих колгоспників, які виконали завдання з хлібозаготівель, постановили перевести до інших колгоспів⁷⁶. Виходячи з факту заселення нових поселенців на місце виселених старих мешканців не тільки до станиці Платніровської, але й до Бейсугської і Пластуновської⁷⁷, можна вважати, що ці станиці також перебували на "чорній дошці" якщо не офіційно, то фактично.

Точна дата занесення на "чорну дошку" станиці Шкурінської Куцевського району невідома, оскільки не збереглися документи цього райкому за останні місяці 1932 р. Тому невідоме обґрунтування застосування такого репресивного заходу. Проте очевидці згадують, що основною причиною занесення станиці на "чорну дошку" був "багаторічний спротив советській владі". Вони ж свідчили, що практично весь багатющий урожай того року, реквізований у козаків, згнив на станції, оскільки вивезти його залізницею було несила⁷⁸. Збереглася інформація про застосування щодо станиці такого репресивного заходу як депортація "классово чуждых и враждебно настроенных элементов". Усього виселено було більше 300 господарств (родин), а саме: "кулацкие единоличные хозяйства, отказавшиеся от сева и злостно нарушающие общественную собственность, и колхозные хозяйства, злостно саботирующие весенний сев, имеющие в своем составе трудоспособных мужчин...". Вони були працівниками розпущених колгоспу "Путь к социализму" та двох бригад колгоспу "Путь хлібороба"⁷⁹.

Доведені до відчаю козаки цієї та інших станиць удавалися до такого традиційного селянського виду опору як втеча. Тому режим "чорної дошки" на Кубані був доповнений відповідними заходами: встановлення заслонів військ ОГПУ, міліції, озброєних комуністів та активістів на всіх основних шляхах, цілодобове

спостереження за населенням, проведення звіряння наявного населення за персональними списками тощо⁸⁰.

Розмах репресивних заходів у 1933 р. наростав, і вже навіть на найвищому рівні обговорювалося питання щодо занесення на “чорну дошку” цілого Тимашевського району Кубані. Про це йшлося в передовиці центрального органу ВКП(б) “Правда”: “за оппортунистическое топтание на месте в засыпке семян Тимашевский район вполне заслуживает быть занесенным на черную доску с применением к нему всех вытекающих из этого мер воздействия”⁸¹.

Новий етап активізації репресивної політики на Кубані припав на весну 1933 р. Північно-Кавказський крайком ВКП(б) за результатами звітів секретарів райкомів, директорів МТС, радгоспів, голів колгоспів щодо підготовки до весняного засіву знову застосував перевірену зброю комплексного запровадження репресій: вдався до занесення на “чорну дошку” станиці Хорошевської Цімлянського, колгоспів “Путь пролетария” Тацінського, “Красный кубанец” Тихорецького, “Вторая пятилетка” Мілеровського районів. У Краснодарському районі до ганебного списку потрапила 2-га бригада колгоспу “Путь социализма” станиці Дінської⁸². У Кореновському районі, визнаному крайкомом відсталим у засіві, на крайову “чорну дошку” занесли 5-ту бригаду колгоспу “1-го мая” станиці Березанської. Своєю чергою, Кореновський райпартком також заніс цю бригаду на районну “чорну дошку” за “продолжение саботажа в севе, за значительные невыходы на работу и низкие нормы выработки”, постановивши позбавити її “полностью и немедленно” насінневої позики, продовольчої допомоги, провести ретельну “чистку”, а всіх звільнених – негайно притягнути до судової відповідальності та виселити за межі краю⁸³. Тоді, за висновком історика-архівістки І. Бондар, “получила распространение практика локализации репрессий внутри населенных пунктов. На черные доски со всеми вытекающими последствиями заносили отдельные колхозы и отдельные бригады в различных станицах”⁸⁴.

Така локалізація була пов’язана з повторним застосуванням покарань до вже репресованих станиць у рамках режиму “чорної дошки”. Адже, наприклад, колгосп “Красный кубанец” розташо-

увався у станиці Новорождественській, виключеної з ганебного списку 16 грудня 1932 р. Так само і колгоспники трьох бригад станиці Ладозької, формально знятої з "чорної дошки" 23 лютого 1933 р., 21 квітня потрапили на "районную доску позора" за підсумками весняного засіву⁸⁵.

Стосовно нової групи репресованих станиць та колгоспів, крім "п'яти пунктів Кагановича", застосовувалося таке:

"а) отозвать из этих станиц и колхозов отпущенную семенную и фуражную ссуды, передав их окружающим добросовестно готовящимся к севу колхозам; б) прекратить оказание им всякой продовольственной помощи; в) в случае, если в декадный срок не будет обеспечен решительный перелом в подготовке к севу в колхозах, занесенных на черную доску, их распустить, передав обобществленное имущество и землю другим колхозам, одновременно поставив перед правительством вопрос о высылке жителей этих колхозов из пределов края"⁸⁶.

І дійсно, вже у квітні 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) погодило прохання крайкому виселити з краю ще 3000 господарств – "кулацких, єдиноличников, отказывающихся от сева", "наиболее злостных нарушителей общественной собственности и саботажников из колхозников"⁸⁷. Обставини виселення свідчать, що наведений вище список об'єктів, занесених на "чорну дошку", насправді був більшим. Так, з Кущевського району було виселено 300 родин – мешканців станиці Шкурінської, не згаданої в постанові крайкому від 5 квітня 1933 р. До складу виселенців потрапили трудівники розпущених колгоспів ("Путь к социализму", "Путь хлебороба", "Социалистическое земледелие", "Красная заря", "Красный партизан", "Красная Ея"), одноосібники, "злостно саботирующие весенний сев". Виняток зробили тільки для колишніх червоних партизанів, іноземних підданих, родин червоноармійців, начальницького складу РККА, фахівців (інженерів, лікарів, агрономів)⁸⁸.

Ще один, моральний аспект занесення на "чорну дошку" можна побачити у спогадах тих, хто пережив трагедію у станиці

Незамаєвській: “Это, что «сын врага народа», что «черная доска». Это равнозначные были термины. Это значит, что там все были враги народа. И в эту категорию попали даже красные партизаны, которые в гражданскую войну воевали на стороне красных”⁸⁹.

Поширення набула практика повторного занесення станиць на “чорну дошку” за іншим звинуваченням, що офіційно називалося “перенесенням”. Північно-Кавказський крайком ВКП(б) у лютому у такий спосіб удруге покарав станиці Ладозьку Усть-Лабінського та Старощербіновську Єйського районів. При цьому було записано, що “занесенные на черную доску по хлебозаготовкам” станиці Ладозьку та Старощербіновську “перенести на черную доску по сбору семян”⁹⁰. До останньої наново було застосовано весь набір каральних акцій: заборона торгівлі, закриття базарів, вивезення промтоварів і продовольства, дотермінове стягнення зобов’язань, заборона виїзду із станиць, чистка радапарату, розпуск станрад, правлінь колгоспів, бригад, притягнення до суду, організація виїзних показових процесів, виселення “саботажників” за межі краю тощо⁹¹.

Разом з тим крайком ВКП(б) у квітні 1933 р. фактично ліквідував районні “чорні дошки”, заборонивши райкомам “занесение колхозов, бригад на черную доску, принятие решений о высылке за пределы края, выселение из домов и лишение приусадебных участков, прекращение завоза товаров в колхозы и бригады – без санкции крайкома, крайисполкома и крайпосевкома”⁹².

Процес зняття з “чорної дошки”, як свідчать наведені вище приклади, не був простим. Лише виконання планових завдань хлібозаготівель, збирання засівного фонду, проведення оранки не призводило до припинення репресій. Так, станицю Новорожественську було виключено з ганебного списку постановою Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 16 грудня 1932 р. як таку, що виконала план. Разом з тим у постанові Тіхорецького райкому йшлося про те, що план озимого засіву так і не був завершений, а невиконана його частина перенесена на весняний засів. Мешканців станиці попередили, що “неудовлетворительный сбор семян и плохой уход за тяглом будет означать, что саботаж не сломен, и приведут станицу опять к занесению на

черну́ю дошку со всеми вытекающими последствиями". Одноосібникам загрозувало виселення за межі краю⁹³.

Зняття станиць Новодерев'янківської, Ладозької та Старощербіновської рішенням крайкому ВКП(б) від 23 лютого 1933 р. супроводжувалося іншими заходами. Після затвердження такої постанови Старомінський райком ВКП(б) запропонував районній раді "немедленно восстановить прежде существовавший порядок в отношении базара, торговли и проч." Районним організаціям було запропоновано відновити обслуговування станиці "во всех отношениях". Водночас він вимагав від колгоспників збільшення темпів збирання зерна та підготовки до весняного засіву⁹⁴. Зняття репресивних заходів зі станиці Ладозької було обумовлене виселенням частини її колишніх мешканців, активної участі інших у хлібозаготівлях, збиранні насіння. Але станичний партком, станична рада та політвідділ МТС мали готувати матеріали на виселення зі станиці ще значної кількості козаків⁹⁵. Вилучення станиці Старощербіновської з "чорної дошки" супроводжувалося вимогою "окончательно очистит колхозы от классово-чуждых, вредительских и воровских элементов", зібрати ту кількість зерна, що потрібна для засіву, за рахунок виявлення "разворованного" хліба⁹⁶. З наведених фактів випливає, що формальне припинення репресій режиму "чорної дошки" не носило характеру абсолютної амністії. За будь-які нові "гріхи" перед комуністично-радянською владою репресії відновлювалися.

Наслідки запровадження режиму "чорної дошки" на Кубані були жахливими навіть для тих, кого не вислали, хто ударно працював у колгоспах, виконував всі планові завдання. Станиця Старощербіновська потрапила до "чорну дошку" в останній день 1932 р. за рішенням крайкому ВКП(б). Але це не завадило Єйському райкому в лютому 1933 р. прийняти таку постанову: "Занесенную на черную доску по хлебозаготовкам станицу Старощербиновскую перенести на черную доску по сбору семян"⁹⁷. І хоча за два тижні станицю зняли з "чорної дошки" і навіть видали продовольчу допомогу, інформація ОГПУ відтворювала жахливу картину:

"...на улице станицы умерла член коммуны им. ОГПУ Носак, в прошлом беднячка. Проходившим она гово-

рила: “...Спасите от голодной смерти”. В колхозе № 5 еще 12 февраля умерла гр. Горб. Труп ее не убирался до 25 февраля. Обследованием трех строительных кварталов 3-го колхоза обнаружено 12 трупов, часть из которых не убиралась несколько дней. Колхозник Ч. Е., в прошлом бедняк, имеет 400 трудодней, питался навозом, гнилыми корками от бураков и прочими отбросами. Семья в 6 человек опухла. Колхозница Г., имеющая до 500 трудодней, питается древесными опилками. Единоличник Д. питается собачьим мясом и крысами. Семья его в 6 чел. (жена и дети) умерли от голода. Семья колхозника Д., получив продпомощь – 11 кг муки, съела ее в течение одного дня. Д. умер от объедания после получения продпомощи. В станице отмечаем антисоветские и упаднические разговоры среди колхозников и единоличников”.

Було зафіксовано такі висловлювання мешканців станиці:

“...Власть проделала комедию над нашей станицей. Уже умерло две тысячи человек, а остальные накануне гибели. Жаль, что об этом молчат газеты и не знают еще иностранные державы... Станица погибла, никакая поддержка ее не спасет” (колхозник Зноба)⁹⁸.

Нічим не кращим було становище в станиці Уманській. У травні 1933 р. Павловський райком, констатуючи значну смертність від виснаження колгоспників та одноосібників станиці, заходився організувати пункти харчування для обслуговування за місцем проживання виснажених людей. Спонукальним моментом для цього була не філантропія, а необхідність “организации всех на борьбу за окончание сева 10 мая”⁹⁹.

Щодо станиці Теміргоєвської очевидець П. Кролев згадував: “Станица на черной доске была. Это [как] позорная [считалась]... Красноармейская, Урупская... Люди валялись! Очень много умирало. [...] Где МТС, там сад большой был. Там общая могила. Почти никого из старых жителей не осталось”¹⁰⁰. За свідченням очевидця А. Долгальова (етнічного росіянина), у станиці Шку-

рінський від Голодомору загинуло 6 тис. українців (половина населення станиці)¹⁰¹.

Наслідком застосування репресії з кубанського "чорнодощечного" набору, за інформацією новочеркаського історика А. Скорика, став значний дефіцит робочої сили, великі недосіви озимини (500 тис. га саме в тих районах, які найбільше постраждали від депортацій). Наспів завезені переселенці не змогли стабілізувати ситуацію. Навіть у 1934 р. районні владні органи скаржилися на нестачу робочих рук¹⁰². Але головну мету Кремля можна було вважати виконаною: кубанське козацтво отримало наочний урок, було організаційно розгромленим, а українське населення – зведено нанівець. У зв'язку з цим не можна погодитися з висновком ставропольського історика Е. Тьора, який, справедливо вказуючи на різке скорочення "жителів края, считавших себя украинцами", разом з тим стверджував: "Произошло это не в силу их физической ликвидации как общественной группы, а в силу их ассимиляции и стирания этнических границ, а также механического переименования данной нации в русских, чему немало способствовала новая власть". Насправді, йшлося саме про фізичну ліквідацію, адже автор сам же за кілька речень зазначав: "Значительная часть коренного населения была выслана за пределы края в годы коллективизации и умерла от голода в 1932–1933 гг."¹⁰³.

Маємо список з 15 станиць та 5 колгоспів/колгоспних бригад Кубані, абсолютно достеменно покараних "чорною дошкою" впродовж листопада 1932 – травня 1933 років: Ладозька, Медведовська, Незамаєвська, Новодерев'янківська, Новорождественська, Платніровська, Полтавська, Стародерев'янківська, Старокорсунська, Старощербіновська, Теміргоєвська, Уманська, Урупська, Хорошевська, Шкурінська; колгоспи "Вторая пятилетка" Мілеровського району, "Красный кубанец" станиці Новорождественської, "1-е травня" станиці Березанської, "Путь к социализму" станиці Дінської, "Путь пролетария" Тацінського району. Кубанські історики за звичай називають 13 станиць, занесених на "чорну дошку" 1932 р.¹⁰⁴. При цьому не згадують станицю Хорошевську Цімілянського району, репресовану вже 1933 р. У постанові Північно-Кавказького крайкому від 31 грудня 1932 р.

серед інших визначених об’єктів застосування режиму “чорної дошки” згадано також станицю Старокорсунську Краснодарського району, яка ймовірно була ще одним “чорнодощечним” об’єктом на Кубані. Все це говорить про те, що насправді їхня кількість була більшою. Документи крайкому ВКП(б) з цих питань практично не опрацьовані, і потрібної інформації опубліковано замало. За поясненнями кубанської дослідниці-архівістки І. Бондар, “В крайгосархиве и большинстве архивов городов и районов Кубани архивные материалы 1930-х годов отсутствуют”. Відзначила вона також “странное, на первый взгляд, обстоятельство – крайне скудный состав документов сравнительно с другими десятилетиями”¹⁰⁵. В нищенні таких цінних для нашої теми документів традиційно звинувачено окупацію в період Другої світової війни, хоча нам відомо і про інші причини втрат архівних свідчень злочинів комуністично-радянського режиму¹⁰⁶.

Якщо спиратися на відомості, наведені кубанськими істориками та етнографами у додатку до усьних свідчень в збірці матеріалів науково-практичної конференції 2009 р., щодо первісного національного складу мешканців цих станиць¹⁰⁷, то маємо таку картину. Чотири станиці (Медведовська, Старощербіновська, Урупська, Шкурінська) не згадуються взагалі, отже інформація відсутня. Але за іншими джерелами, у Медведовській в 1926 р. з 18 тис. мешканців було 15 тис. українців; Старощербіновський – 14,4 тис українців з 17 тис., Урупській – 4,5 тис українців із загальної кількості 13,1 тис. жителів. Шкурінська належала до найперших кубанських поселень, була заснована 1794 р. запорозькими козаками, названа на честь кошового Леська Шкури. Три станиці (Ладозька, Новорождественська, Теміргоевська) мали переважно російське населення. Всі інші (Березанська, Дінська, Незамаєвська, Новодерев’янковська, Платніровська, Полтавська, Стародерев’янковська, Старокорсунська, Уманська, Хорошевська) були первісно українськими. Отже, з 17 станиць, занесених на “чорну дошку” повністю або окремими сільськогосподарськими колективами (станіці Березанська, Дінська), в 13 мешкали в основному українці. Це надає нам підстави говорити, всупереч заявам сучасних російських істориків, про чітко виражене “національне обличчя” кубанської “чор-

ної дошки". Основний удар Кремля був спрямований проти кубанських козаків загалом; але водночас другою його ціллю було українське населення Кубані.

Очевидно, що мету його було досягнуто. Якщо за переписом населення 1926 р. лише в одному Кубанському окрузі проживало 915,5 тис. українців, з них майже 851 тис. – у сільській місцевості¹⁰⁸, то наступний перепис 1939 р. зафіксував по всій Кубані тільки 143,7 тис. мешканців, котрі ідентифікували себе українцями.

* * *

Українське населення Донщини також було досить значним. За даними перепису 1926 р., тут проживало 428,2 тис. українців, що становило 44 % всього населення¹⁰⁹. Але не варто забувати, що Донський округ не охоплював усієї території колишньої Облaсті Війська Донського: від неї за більшовицькою адмінреформою 1920-х років були відрізані північні станиці, що колись складали Чірський та Усть-Медведицький округи даної Облaсті. Вони відійшли до Нижне-Волзького краю.

На жаль, про застосування режиму "чорної дошки" на Донщині фактично не маємо жодних відомостей. На відміну від своїх кубанських колег, ростовські історики не приділяють належної уваги дослідженню Голодомору 1932–1933 років на своїх теренах узагалі, а тим більше запровадженню такого режиму на Дону. Фактично невідомо нічого, крім самого факту занесення постановою Північно-Кавказького крайкому до ганебного списку двох станиць: Боковської Вешенського (31 грудня 1932 р.)¹¹⁰ та Мешковської Верхнедонського районів (точну дату не встановлено, але раніше 31 грудня 1932 р.). Вибір саме цих станиць не можна пояснити ані кількістю населення, ані їх значенням. Перша, досить невелика (1915 р. – 395 чол. населення, 1959 р. – 2218 чол.) була розташована на кордоні з Нижне-Волзьким краєм (над р. Чиром). Друга – неподалік від Центрально-Чорноземної облaсті, на 1915 р. мала більше 2 тис. мешканців. Обидві належали до північних донських станиць.

Утім, і такі факти практично не згадуються в сучасних офіційних історіях цих населених пунктів. Переглянуті нами відомості про станицю Боковську (нині – районний центр Ростовської області), розміщені в Інтернеті, не надають жодної інформації щодо її занесення на крайову “чорну дошку”. Так само і офіційні історичні відомості, що розповідають про станицю Мешковську (нинішній адміністративний статус – “Муниципальное образование «Мешковское сельское поселение» Верхнедонского района Ростовской области”), подають багато інформації про колективізацію, створення Мешковської МТС, особливо про події Другої світової війни, але жодної згадки – про занесення станиці на “чорну дошку” 1932 р.¹¹¹.

Можна припустити, що обставини запровадження таких репресій мало чим різнилися від кубанських, оскільки практично в усіх історичних працях дві донські станиці згадуються в одному ряду з останніми. Як писав Б. Шеболдаєву уповноважений крайкому по Вешенському району Д. Гольман, згодом виключений з ВКП(б) через зайву “м’якість” та опортунізм:

“...я не считал и не считаю, что для Вешенского района не применимы меры, применяемые на Кубани. Может быть, не в таких размерах, но сопротивление хлебозаготовкам, организованное кулачеством, имело и еще имеет сейчас место в Вешенском районе, а воровство хлеба носит и здесь массовый характер”¹¹².

Згаданий уповноважений, як вже зазначалося, між 4 листопада та 5 грудня 1932 р. подавав крайкому якусь кандидатуру для занесення на крайову “чорну дошку”, але яку конкретно – невідомо. Можна припустити, що це і була станиця Боковська, що потрапила на “чорну дошку” 31 грудня 1932 р.

Названий нами Вешенський район знаменитий тим, що тут проживав М. Шолохов, уже тоді відомий письменник, котрий написав роман про колективізацію “Поднятая целина”. Слава “пролетарського письменника” надала йому сміливості звернутися особисто до Генерального секретаря ЦК ВКП(б) з приводу жажливих репресій у районі. Завдяки цьому нині відомо про

терор і злочинства місцевих уповноважених і про реакцію на таке звернення І. Сталіна, який наказав надати продовольчу допомогу району, але підкреслив у листі до письменника, що в усьому винні самі козаки – адже вони прагнули приховати хліб¹¹³.

Проте слід підкреслити, що такі заходи, як виселення "нездавців", розвалення їхніх домівок, продаж всього майна за безцінь, виключення з колгоспів, садистські знущання, про які писав Шолохов, були використані місцевим партійно-радянським керівництвом поза рамками режиму "чорної дошки", застосовувалися щодо конкретних колгоспників, а не всієї громади, всіх мешканців донських станиць і хуторів. Конкретних обставин запровадження режиму "чорної дошки" в двох згаданих станицях місцевими істориками та журналістами досі не розкрито.

Виявлено відомості щодо застосування в згаданому донському районі головою колгоспу ім. Кагановича Зубковим та головою сільради Солдатовим "вымазанных в деготь рогожных знамен", які вручалися несумлінним платникам податків¹¹⁴.

Окремі згадки про такий репресивний захід наводяться ростовською дослідницею Т. Власкіною, яка побудувала свою розвідку на усних свідченнях. Вона вказує (без посилань на джерела такої інформації): "Неоднократно обсуждалось применение таких же мер [запровадження режиму "чорної дошки"]. – Г. П.] по отношению к Вешенскому и Обливскому районам"¹¹⁵.

Мусимо констатувати, що обмаль інформації щодо застосування репресій режиму "чорної дошки" на Дону не дозволяє нам повноцінно висвітлити згадану проблему. Наразі можна говорити про значно менший (у разі) рівень використання такої форми адміністративно-репресивного тиску на донських козаків та іногородніх, ніж на Кубані або ж в Україні.

* * *

"Чорна дошка" на Кубані та Дону попри визнання кубанського Голодомору єдиним з українським, певною мірою різнилася від української. По-перше, на Кубані, в "маленькій Україні", цей адміністративно-репресивний засіб був уперше цілеспрямовано використаний за рішенням Кремля, а вже потім поширений

на велику Україну. По-друге, застосування режиму “чорної дошки” було досить широким, але все таки, очевидно, не досягло українських масштабів (рівня районів), кількості та тривалості.

Найвні факти свідчать, що, хоча головною ціллю репресій були кубанські козаки як окрема етносоціальна група та незалежні хлібороби, Кремль не забував про необхідність приборкання за допомогою означених засобів адміністративного тиску також українських мешканців Кубані. Саме вони склали більшість населення значної частини станиць, занесених на “чорну дошку”, отже, найбільше постраждали від таких репресій.

Зміст кубанської “чорної дошки” був трагічним. Застосування “п’яти пунктів Кагановича” разом з оточенням станиць, депортацією їхніх мешканців (усіх або частини), позбавлення домівок, присадибних ділянок, постійні обшуки і реквізиція будь-якого продовольства тощо – створювали тут, як і в Україні, умови, несумісні з життям. І дійсно, вижити у “чорнодощечних” станицях пощастило небагатьом: і з числа “саботажників”, і з “сумлінних” колгоспників.

На Дону в період Голодомору 1932–1933 років на першому місці стояла боротьба з козацтвом, хоча доля українців у населенні даної місцевості була досить значною. Виявлені на сьогодні і оприлюднені джерела примушують говорити, що репресії тут не мали кубанського масштабу та трагічності. Режим “чорної дошки” було офіційно поширено тільки на дві станиці, отже, про колективні репресії проти всіх мешканців певних місцевостей говорити можна з обережністю. Це жодним чином не суперечить визнанню жадливого характеру загальних репресій проти донського козацтва як окремої етносоціальної групи населення Російської Федерації.

¹ Див.: Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928–1929. – Т. 9. – С. 34–51; Т. 10. – С. 9–13; Т. 11. – С. 8–17; Т. 14. – С. 6–16; Т. 15. – С. 8–13; Т. 16. – С. 8–12; Т. 17. – С. 8–25. Таблица VI. Население по полу, народности.

² Постанова ЦК ВКП(б) та СНК СРСР "О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области" від 14.12.1932: ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5248, арк. 42–42зв. Опубл.: Голодомор 1932–1933 років в Україні. – С. 475–477.

³ *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. Збірник на пошану проф. П. П. Гудзенка. – К., 2007. – С. 89.

⁴ Доповідь Л. Кагановича "Задачи северо-кавказских большевиков в борьбе за хлеб и укрепление колхозов" на розширеному бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) 23.11.1932: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 214, л. 81–89. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 443.

⁵ *Кондрашин В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия русской деревни. – С. 138, 146.

⁶ Там же. – С. 143.

⁷ П. 46/18 протоколу № 121 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) від 01.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 905, л. 12. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 184.

⁸ Телеграма І. Сталіна та В. Молотова до Нижне-Волзького крайкому ВКП(б) від 27.11.1932: Госархив новейшей истории Саратовской области, ф. 470, оп. 5, д. 10, л. 338–339. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 229–230.

⁹ Див.: *Лацис О. Р.* Перелом: Опыт прочтения несекретных документов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 91–92.

¹⁰ Каганович–Сталину. 05.11.1932. Сталин и Каганович. Переписка. – С. 298.

¹¹ Шифротелеграма за підписами Л. Кагановича та А. Мікояна від 01.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 36–36об. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 185.

¹² Командири великого голоду. – С. 254.

¹³ *Скорик А. П.* Депортация населения «чернодосочных» станиц как антиказачья акция: причины и последствия // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. – С. 60.

¹⁴ *Ивницкий Н.* Репрессивная политика советской власти в деревне. – С. 24.

¹⁵ Там же. – С. 123.

¹⁶ *Бондарев В. А.* Рогожные знамена: методы и результаты морального стимулирования колхозного производства на юге России в 1930-х годах // Былые годы. – 2012. – № 1(23). – С. 46–47.

¹⁷ Див. *Кондрашин В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 147.

¹⁸ Каганович–Сталину. 05.11.1932. Сталин и Каганович. Переписка. – С. 299.

¹⁹ Доповідь Л. Кагановича “Задачи северо-кавказских большевиков в борьбе за хлеб и укрепление колхозов” на розширеному бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) 23.11.1932: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 214, л. 81–89. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – № 212.

²⁰ Цілком таємний протокол № 2 засідання комісії з редагування рішень бюро крайкому ВКП(б) від 02.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 27–29. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 186.

²¹ Пояснювальна записка уповноваженого Північно-Кавказького крайкому [Д. Гольмана] першому секретареві крайкому ВКП(б) Б. Шеболдаєву від 10.12.1932: РГАЭ, ф. 8040, оп. 8, д. 4, л. 70–72. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 573–575; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 204–205.

²² Доповідь Л. Кагановича “Задачи северо-кавказских большевиков в борьбе за хлеб и укрепление колхозов” на розширеному бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) 23.11.1932: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 214, л. 81–89. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 443.

²³ Постанова Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани» від 04.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 84. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 425.

²⁴ Див. Голод в СССР. – Т. 2. – С. 751–752. Прим. 107.

²⁵ П. II.1 протоколу засідання бюро Північно-Кавказького крайкому “О дополнительных мерах по хлебозаготовкам и севу” № 31 від 24.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 93–97. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 191–192.

²⁶ Записка прямим дротом повпреда ОГПУ Північно-Кавказького краю Р. Пілляра Г. Ягоді не раніше 06.11.1932: ЦА ФСБ России, ф. 2, оп. 11, д. 896, л. 84. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 529–530; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 188.

²⁷ Кокунько Г. “Черные доски” // Белое дело. 2 съезд представителей печатных и электронных изданий. Резолюция и материалы научной конференции. “Белое дело в Гражданской войне в России. 1917–1922 гг.”. – М.: Посев, 2005. [Ел. ресурс]. Режим доступу <http://gusk.ru/st.php?idar=420474>

²⁸ Повідомлення італійського віце-консула Л. Сіркани від 08.04.1933: Листи з Харкова. – С. 146–147.

²⁹ Постанова бюро Тіхорецького райкому ВКП(б) від 04.11.1932: ЦДНИКК, ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 61–61.

³⁰ Бондар И. Ю. Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. – С. 102.

³¹ Постанова бюро Тіхорецького РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.11.1932: ЦДНИКК, ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 173–174.

³² П. II.1 протоколу засідання бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) “О дополнительных мерах по хлебозаготовкам и севу” № 31 від

24.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 93–97. Оpubл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 191–192.

³³ Постанова бюро Тіхорецького РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.11.1932: ЦДНИКК, ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 173–174.

³⁴ П. 34/10 протоколу засідання ПБ ЦК ВКП(б) "О проведенні чистки сельских парторганизаций Северо-Кавказского края" № 122 від 13.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 906, л. 10. Оpubл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 190–191.

³⁵ Постанови комісії з "чистки" осередку ВКП(б) на станції Усть-Лабінська щодо М. В. Соколова та Г. Т. Самотька від 12–14.03.1933: ЦДНИКК, ф. 1471, оп. 1, д. 131, л. 26–27об.

³⁶ *Бондар И. Ю.* Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. – С. 97.

³⁷ Див. *Виола Л.* Крестьянский бунт в эпоху Сталина. – С. 203.

³⁸ Постанова бюро Тіماشевського РК ВКП(б) від 16.11.1932: ЦДНИКК, ф. 162, оп. 1, д. 101, л. 54.

³⁹ Див., наприклад: *Скорик А. П.* Депортация населения «чернодосочных» станиц как антиказачья акция: причины и последствия. – С. 61.

⁴⁰ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТК «Кубанский казачий хор» // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 409, 410.

⁴¹ Записка прямим дротом повпреда ОГПУ Північно-Кавказького краю Р. Пілляра Г. Ягоді 08.11.1932: ЦА ФСБ России, ф. 2, оп. 11, д. 896, л. 77–78. Оpubл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – № 199.

⁴² Довідка про розкриття й ліквідацію ОГПУ шкідницької групи в колгоспах "Червоний прапор", "Молот" станиці Полтавська, копії допитів звинувачених, листопад-грудень 1932: Держархів Запорізької області, ф. П-157, оп. 1, спр. 267, арк. 14зв–19зв.

⁴³ Текст згаданої постанови Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 24.11.1932 не опубліковано; про неї йдеться у постанові Слов'янського РК ВКП(б) від 26.11.1932: ЦДНИКК, ф. 1863, оп. 1, д. 89, л. 18–21.

⁴⁴ Постанова Слов'янського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.11.1932: Там же.

⁴⁵ Постанова бюро Слов'янського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 06.12.1932: Там же, л. 34–35.

⁴⁶ Секретна постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "О ходе хлебозаготовок" від 16.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 2277, л. 115–116. Оpubл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 462.

⁴⁷ Спецповідомлення № 1 секретно-політичного відділу ОГПУ від 29.12.1932: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 402. Опубл.: Там же. – С. 477.

⁴⁸ Постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "О выполнении годового плана хлебозаготовок" від 31.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 124 об.–125. Опубл.: Там же. – Т. 3. – С. 479.

⁴⁹ Постанова бюро Слов'янського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 06.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1863, оп. 1, д. 89, л. 34–35.

⁵⁰ Постанова бюро Тимашевського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 16.11.1932: ЦДНИКК, ф. 162, оп. 1, д. 101, л. 54–56.

⁵¹ Постанова бюро Павловського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.11.1932: ЦДНИКК, ф. 1384, оп. 1, д. 65, л. 142–144.

⁵² Доповідна Північно-Кавказької крайової контрольної комісії від 29.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 100, л. 70.

⁵³ П. II.1 протоколу засідання бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "О дополнительных мерах по хлебозаготовкам и севу" № 31 від 24.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 93–97. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 191–192.

⁵⁴ Постанова Каневського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю "О ходе хлебозаготовок в районе" від 18.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1071, оп. 1, д. 79, л. 309–310.

⁵⁵ Записка прямим дротом повпреда ОГПУ Північно-Кавказького краю Р. Пілляра Г. Ягоді не раніше 06.11.1932: ЦА ФСБ России, ф. 2, оп. 11, д. 896, л. 84. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 529–530; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 188.

⁵⁶ Записка прямим дротом повпреда ОГПУ Північно-Кавказького краю Є. Євдокимова Г. Ягоді від 02.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 117–124. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 196.

⁵⁷ Доповідь Л. Кагановича "Задачи северо-кавказских большевиков в борьбе за хлеб и укрепление колхозов" на розширеному бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) 23.11.1932: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 214, л. 81–89. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 443.

⁵⁸ Постанова бюро Тимашевського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.11.1932: ЦДНИКК, ф. 162, оп. 1, д. 101, л. 58–60.

⁵⁹ Постанова Тихорецького РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 28.11.1932: ЦДНИКК, ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 166, 168.

⁶⁰ Записка прямим дротом повпреда ОГПУ Північно-Кавказького краю Є. Євдокимова Г. Ягоді від 02.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 117–124. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 199.

⁶¹ Довідка першого секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Б. Шеболдаєва ЦК партії не пізніше 09.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 161–166. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 202.

⁶² Секретна постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "О ходе хлебозаготовок" від 16.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 2277, л. 115–116. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 462.

⁶³ Постанова бюро Армавірського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.12.1932: ЦДНИКК, ф. 7943, оп. 1, д. 88, л. 170–172.

⁶⁴ Постанова бюро Павловського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1384, оп. 1, д. 65, л. 166–168.

⁶⁵ Постанова бюро Старомінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 30.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 75, л. 160–161. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 316.

⁶⁶ Протокол засідання бюро Старомінського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю № 52 від 20.01.1933: ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 79, л. 13. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 346.

⁶⁷ Постанова Старомінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 30.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 75, л. 154.

⁶⁸ Постанова бюро Старомінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 17.01.1933: Там же, д. 79, л. 9–10.

⁶⁹ Постанова бюро Старомінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 20.01.1933: Там же, л. 13.

⁷⁰ Постанова бюро Усть-Лабінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 01.01.1933: ЦДНИКК, ф. 1471, оп. 1, д. 127, л. 1–4.

⁷¹ Постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "О выполнении годового плана хлебозаготовок" від 31.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 124 об.–125. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 481.

⁷² Постанова Єйського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 01.01.1933: ЦДНИКК, ф. 1297, оп. 1, д. 142, л. 2.

⁷³ Постанова бюро Єйського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю та РВК від 09.01.1932: Там же, л. 19–20.

⁷⁴ Постанова бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 01.01.1933: ЦДНИКК, ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 13–15.

⁷⁵ Резолюція бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю з питання "О ходе хлебозаготовок" (протокол № 70 від 02.01.1933: Там же, л. 22.

⁷⁶ Постанова бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 08.01.1933: Там же, л. 47–48.

⁷⁷ Постанова бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 08.02.1933: Там же, л. 100.

⁷⁸ Долгальов А. Голодомор – свідчення кубанського росіянина // Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 404.

⁷⁹ Постанова бюро Кущевського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 12.04.1933: ЦДНИКК, ф. 163, оп. 1, д. 127а, л. 10.

⁸⁰ Витяг з протоколу засідання бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю “О ходе борьбы с бегством из станиц” № 73 від 28.01.1933: ЦДНИКК, ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 87.

⁸¹ Правда. – 1933. – 5 февраля.

⁸² Директивний лист Краснодарського МК ВКП(б) з роз’ясненням постанови Північно-Кавказького крайкому партії від 23.03.1933: ЦДНИКК, ф. 1072, оп. 1, д. 330, л. 62–65.

⁸³ Постанова бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 27.03.1933: ЦДНИКК, ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 236 – 238. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 462–463.

⁸⁴ Бондар И. Ю. Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. – С. 98.

⁸⁵ Постанова бюро Усть – Лабінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю про хід весіннього засіву від 21.04.1933: ЦДНИКК, ф. 1471, оп. 1, д. 127, л. 126.

⁸⁶ Телеграма Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) районним партосередкам з текстом рішення крайкому від 05.03.1933: ЦДНИКК, ф. 1072, оп. 1, д. 329, л. 8–13. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 399–402.

⁸⁷ П. 109/97 протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) “Вопрос Северо-Кавказского крайкома” № 134 від 04.04.1933: РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 14, л. 109. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 405–406.

⁸⁸ Протокол засідання Кущевського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю № 53 від 12.04.1933: ЦДНИКК, ф. 163, оп. 1, д. 127а, л. 10. Опубл.: Там же. – С. 407–408.

⁸⁹ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТК «Кубанский казачий хор» // Историческая память населения Юга России в голоде 1932–1933 гг. – С. 388.

⁹⁰ Див. постанови Усть-Лабінського та Єйського райкомів ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 10.02.1933 та 15.02.1933: ЦДНИКК, ф. 1471, оп. 1, д. 127, л. 66–67; ф. 1297, оп. 1, д. 142, л. 65.

⁹¹ Постанова бюро Єйського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 10.02.1933: ЦДНИКК, ф. 1297, оп. 1, д. 142, л. 19–20.

⁹² Постанова бюро Кореновського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 07.05.1933 з оголошенням постанови бюро Північно-Кавказького крайкому партії від 05.04.1933: ЦДНИКК, ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 257.

⁹³ Постанова бюро Тіхорецького РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 18.12.1932: ЦДНИКК, ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 210–211.

⁹⁴ Постанова бюро Старомінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 25.02.1933: ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 79, л. 47.

⁹⁵ Постанова бюро Усть-Лабінського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 26.02.1933: ЦДНИКК, ф. 1471, оп. 1, д. 127, л. 84.

⁹⁶ Постанова бюро Ёйського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 28.02.1933: ЦДНИКК, ф. 1297, оп. 1, д. 142, л. 86.

⁹⁷ Постанова бюро Ёйського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 10.02.1933: ЦДНИКК, ф. 1297, оп. 1, д. 142, л. 19–20.

⁹⁸ Спецповідомлення секретно-політичного відділу повноважного представника ОГПУ по Північно-Кавказькому краю від 04.03.1933: ЦА ФСБ России, ф. 2, оп. 11, д. 56, л. 42–45. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 447–449.

⁹⁹ Постанова Павловського РК ВКП(б) Північно-Кавказького краю від 03.05.1933: ЦДНИКК, ф. 1384, оп. 1, д. 67, л. 148.

¹⁰⁰ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТК «Кубанский казачий хор» // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 369.

¹⁰¹ Долгальов А. Голодомор – свідчення кубанського росіянина // Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 1. – С. 405.

¹⁰² Скорик А. П. Депортация населения «чернодосочных» станиц как антиказачья акция: причины и последствия. – С. 63–64.

¹⁰³ Тёр Е. В. Демографические изменения на Кубани под влиянием модернизационных процессов (1860-е годы – конец 1930-х годов). – Авто-реф. дисс. ... к.и.н. – Ставрополь, 2010. – С. 23–24.

¹⁰⁴ Бондарь И. Ю. Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. – С. 96–97; Токарева Н. А. Проблемы голода 1932–1933 гг. на Северном Кавказе // Южно-Российский университет экономики и сервиса. Гуманитарные и социальные науки. – 2010. – № 3. – С. 274.

¹⁰⁵ Бондарь И. Ю. Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. – С. 88.

¹⁰⁶ Див.: Боряк Г. В. "Архівоцид" в Україні 1934–1960-х років як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т історії України

НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2013. – С. 13–19.

¹⁰⁷ Див.: Исходный этнический облик станиц на момент их основания // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 447–448.

¹⁰⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М.: Издание ЦСУ СССР. – 1928–1929. – Т. 9. – С. 34–51; Т. 10. – С. 9–13; Т. 11. – С. 8–17; Т. 14. – С. 6–16; Т. 15. – С. 8–13; Т. 16. – С. 8–12; Т. 17. – С. 8–25; Таблица VI. Население по полу, народности.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Постанова Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) “О выполнении годового плана хлебозаготовок” від 31.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3377, л. 124 об.–125. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 479.

¹¹¹ «Мешковское сельское поселение». Историческая справка поселения // [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://tnu.podelise.ru/docs/index-268515.html>

¹¹² Пояснювальна записка уповноваженого Північно-Кавказького крайкому Д. Гольмана першому секретареві крайкому ВКП(б) Б. Шеболдаєву від 10.12.1932: РГАЭ, ф. 8040, оп. 8, д. 4, л. 70–72. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 573–575; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 204–205.

¹¹³ Див. добірку документів (лист М. Шолохова до І. Сталіна від 04.04.1933; Відповідь Сталіна від 06.05.1933; п. 20/11 протоколу засідання ПБ ЦК ВКП(б) “О Вешенском районе” № 141 від 15.07.1933 тощо): Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 547–563.

¹¹⁴ *Бондарев В. А.* Рогожные знамена: методы и результаты морального стимулирования колхозного производства на юге России в 1930-х годах // Былые годы. – 2012. – № 1(23). – С. 47 з посиланням на: ЦДНИ Ростовской области, ф. 36, оп. 1, д. 78, л. 67.

¹¹⁵ *Власкина Т. Ю.* Голод на Дону по устным свидетельствам // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 157.

**6. “ЧОРНА ДОШКА”
ПОВОЛЖЯ, КАЗАХСТАНУ,
ДАЛЕКОГО СХОДУ**

Сучасні російські історики у своїх дослідженнях спеціально наголошують на тому, що такий комплексний репресивний засіб як режим "чорної дошки" в період Голодомору 1932–1933 років в ССРСР не став виключно українським і кубанським феноменом. Вони ведуть мову про поволзькі, далекосхідні, казахські (в Казахській АССР, що на той час існувала в складі РФСРСР) "чорні дошки", особливо підкреслюючи їх абсолютну тотожність з українськими та кубанськими. Певний сенс у тому є, оскільки такі репресивні заходи запроваджувалися з одного центру (Кремля), за єдиною командою та за загальним зразком. Разом з тим видається, що на підтвердження такої тези необхідно знайти достеменні документальні свідчення. На жаль, рівень дослідження комплексу колективних репресивних заходів на названих теренах Росії та в Казахстані, як вже зазначалося, ще явно недостатній. Про факти запровадження тут режиму "чорної дошки" постійно згадують, але його конкретний зміст, масштаби запровадження, кількісні та якісні параметри практично досі не розкриті.

Ще одним засадничим і категоричним твердженням сучасної російської історіографії є наполягання на відсутності "національного обличчя" Голодомору 1932–1933 років в Росії, як і ССРСР в цілому. Проте факт наявності значної кількості етнічних українців саме на тих територіях, які підпали під спрямовані з Кремля репресії, є незаперечним. Достатньо згадати відому постанову ЦК ВКП(б) і СНК ССРСР "Об украинизации в Дальне-Восточном крае, Казахстане, Средней Азии, ЦЧО и других районах ССРСР" від 15 грудня 1932 р. Там рішуче засуджувалася практика проведення українізації в названих регіонах, і містилося звинувачення в тому, що така українізація гратиме "на руку тем буржуазно-националистическим элементам, которые, будучи изгнанными из Украины как вредные элементы, проникают во вновь украинизированные районы и ведут там разлагающую работу". Партійним та радянським органам доручалося негайно припинити подальшу українізацію, перевести газети, видавництва, школи на російську мову¹. Оскільки цю постанову, зовні не пов'язану з репресивними акціями проти селянства, на відміну від постанови ЦК ВКП(б) і СНК ССРСР від 14 грудня 1932 р., де

йшлося про припинення українізації на Кубані, було схвалено у розпал таких процесів, то не можна проходити повз неї при визначенні "національного обличчя" режиму "чорної дошки".

На жаль, під час написання цієї книги автор був позбавлений можливості особисто дослідити архівні документи про застосування репресивного режиму "чорної дошки" у Поволжі, Казахстані, на Далекому Сході. На сьогодні можна скористатися лише тими джерелами, які було опубліковано в російських академічних збірниках, названих на початку праці. Але при цьому варто мати на увазі, що опубліковано далеко не всі документи, що розкривають особливості російського режиму "чорної дошки" під час Голодомору 1932–1933 років. Тому мушу визнати оприлюднений у цій книзі аналіз об'єктів і методів запровадження такого репресивного режиму в російських регіонах як попередній, навіть поверховий. Якщо ж викладене у цій главі підштовхне російських і казахських істориків до поглибленого дослідження означеної проблеми, то вважатиму свою роль виконаною.

6.1. Поволжя

Територія Поволжя, на якій відбувалися трагічні й жахливі події Голодомору 1932–1933 років, за своїми розмірами практично дорівнювала Україні. Це – адміністративні межі сучасних Астраханської, Волгоградської, Нижегородської, Пензенської, Самарської областей. За тогочасним адміністративно-територіальним поділом це були частина Середньо-Волзького краю та весь Нижньо-Волзький край, поділені на кілька національних округів. Найбільшим з них була Автономна радянська соціалістична Республіка німців Поволжя (АССР НП). З національного боку населення Поволжя було дуже строкатим: поряд з росіянами, у тому числі донськими козаками, тут були представлені німецькі колоністи, фіно-угорські народи (мордва, чуваші), башкири, калмики, татари, а також українські переселенці, котрі приїхали сюди у другій половині XIX – на початку XX ст. За даними першого радянського перепису населення 1926 р. тут

проживало загалом 645 тис. українців. Найбільша їх кількість мешкала в Саратовській – 202,3 тис., або 7 % населення; Сталінградській – 140,8 тис., (10 %); Оренбурзькій – 112, 1 (14,5 %), Самарській – 80 тис. (0,3 %) губерніях². Це дає нам підстави говорити, що і в Поволжі серед інших національних груп, постраждалих від Голодомору 1932–1933 років на теренах СРСР, були українці. Проте, через недостатню на сьогодні кількість виявлених архівних документів конкретні факти такого національного спрямування антиселянських репресій, у тому числі режиму "чорної дошки", нині відсутні.

За оприлюдненими документами державних архівів Російської Федерації, перші згадки про запровадження режиму "чорної дошки" у Поволжі датуються хлібозаготівельною кампанією 1928–1929 років. Одне з повідомлень з цього приводу стосувалося Самарського округу. Там на "чорну дошку" в рамках здійснення бойкоту заносилися в індивідуальному порядку "злісні нездавці" хліба, які мешкали в селах Ждамірово та Новий Буян. У рамках такого бойкоту склалися навіть "чорні списки" селянських дітей, батьки котрих не здали хліба, для подальшого звільнення їх зі школи. Такі "чорні дошки" з переліком "нездавців" зафіксовані в с. Каральх того ж округу, а також в Мордовському, Пензенському, Ульяновському округах. У с. Архангельському останнього на "чорну дошку" було занесено 50 осіб, головним чином середняків³. Російський історик-аграрник Н. Івніцький відзначав, що "занесение крестьянских хозяйств на черную доску и объявление бойкота получили широкое распространение" у Поволжі, і навів факти занесення на "чорну дошку" 151 господарства чотирьох сіл Інгарського району Мордовського округу, 50 господарств Ардигейського району Ульяновського округу⁴. Всі такі випадки було визнано "перегинами" і засуджено. Проте це не свідчило про їхнє непоширення.

Привертає увагу індивідуальний принцип запровадження "чорних дощок" – це було покарання конкретних осіб. Як і в Україні, "дошки" цього періоду ще не стали цілковито зброєю тиску на всю селянську громаду, залякування та створення жахливих умов життя для всіх мешканців певної місцевості.

Застосування згаданого репресивного заходу в Поволжі у період 1932–1933 років набуло значного поширення. Рубіжним, як і в Україні, на Кубані та Казахстані став листопад 1932 р., що вочевидь пов’язано з директивою І. Сталіна про застосування “кубанських” методів забезпечення виконання хлібозаготівельних планів. З опублікованих в Росії документів випливає, що методика запровадження “чорних дощок” наслідувала українську та кубанську. 10 листопада 1932 р. датовано постанову Нижнє-Волзького крайкому ВКП(б) “О ходе хлебозаготовок”, якою визначено перелік найбільш відсталих у здаванні хліба районів: Клетський, Малосердобінський, Нехаєвський, Нижнечірський, Самойловський. Термін “чорна дошка” у документі відсутній, але набір репресивних заходів був звичайним для цього виду колективних репресій: припинення завезення товарів до кооперативних та державних магазинів, чистки колгоспних, кооперативних і державних апаратів у згаданих районах. Дотермінове погашення кредитів і фінансових зобов’язань як покарання за “позорный провал” хлібозаготівель, оранку зябу та осіннього засіву було вжито лише до козачого Нижнечірського району, причому це не поширювалося на колгоспи, які виконали план хлібозаготівель. Попереджувалася ще велика група районів (Алексєєвський, Аркадакський, Аткарський, Балашовський, В’язовський, Єкатеріновський, Іловлінський, Котельніковський, Лисогорський, Новоніколаєвський, Ольховський, Преображенський, Урюпінський, Тамалінський, Татищевський, Турковський, Усть-Медведіцький), колгоспи та села яких не забезпечили виконання плану хлібозаготівель, що до них застосовуватимуться покарання у вигляді вивезення товарів і дотермінового погашення фінансових зобов’язань. Одноосібникам погрожували, що в разі відмови від засіву чи оранки зябу їх позбавлять присадибних ділянок. На відміну від кубанської (від 4 листопада) та української (від 18 листопада 1932 р.) постанов певна роль відводилася агітаційно-масовій роботі:

“...крайком требует решительного усиления партийно-массовой работы среди колхозников, обеспечивая тем самым подъем политической активности колхозных

масс, мобилизуя их на выполнение важнейшей хозяйственно-политической задачи – хлебозаготовки, являющейся первейшей обязанностью колхозов и колхозников, строя эту работу на сплочении вокруг ячеек колхозного актива из передовых колхозников-производственников, проверенных в борьбе против кулачества за хлеб, сев, организационно-хозяйственное укрепление колхозов, под этим углом зрения необходимо немедленно просмотреть и отобрать колхозный актив и повести с ними систематическую работу”⁵.

Кидається в око, що перелік репресивних заходів був дещо звуженим. Відсутніми виявилися такі важелі тиску на селянські громади, як-от: вивезення з магазинів та складів “чорнодощечних” сіл наявних промтоварів, заборона торгівлі, штрафування в грошовій та натуральній формах. Обмеженням було і застосування дотермінового стягнення – лише для одного району з п’яти, і не для всіх колгоспів району.

Інший цікавий момент: до колгоспів названих п’яти районів 4 грудня 1932 р. було вжито засобів “судового тиску”. Крайовий прокурор М. Калмиков своїм наказом санкціонував арешт народного судді Котельніковського району, виніс догани прокурорам і слідчим Клетського та Урюпінського районів. Прокурорів та слідчих Котельніковського, Малосердобінського, Нижнечірського, Самойловського та Усть-Медведицького районів попереджено: “если в ближайшие дни не будет достигнуто немедленного и решительного перелома в их работе по борьбе за хлеб, они будут привлечены к строжайшей ответственности”⁶.

Застосування інших складових режиму “чорної дошки” почалося дещо пізніше. 14 листопада 1932 р. зафіксовано “товарний бойкот” на районному рівні: Самойловський РВК своєю постановою повністю заборонив для сільрад Ан, Галіцино, Красавка, Полоцьке, Успенка, Хрущовка відпуск товарів “из всех кооперативных лавок района для колхозников и единоличников этих сел, а предназначенные для них товары из райпо и сельпо передать в другие села для колхозников, честно выполняющих свои обязательства перед государством”. Інші сільради (Благовещен-

ка, Воздвіженка, Новогрівка, Полтавка, Тюменівка) було попереджено, що “при непринятті рішительних мер к виконанню плану хлібозаготовок в указанні терміни президиум райисполкома вимушений буде застосувати к ним цю міру впливу”. Підставою для запровадження такої санкції стали “исключительно позорные темпы в выполнении плана хлібозаготовок”. Разом з тим маємо констатувати, що даний захід ще не набув характеру універсальної зброї, спрямованої проти селянства. До Піщанської сільради того ж району, де так само не виконувався план хлібозаготівель, було вжито інший вид репресій: розпуск і притягнення всього складу президії сільради до судової відповідальності⁷.

У грудні 1932 р. зафіксовано використання набору репресивних заходів, пов'язаних із режимом “чорної дошки”, у Горьковському краї. Тодішній перший секретар крайкому ВКП(б) А. Жданов просив дозволу Кремля на застосування щодо Ардатовського та Спаського районів, які, на його думку, “провалили” основні господарські кампанії (“хліб, лен, картофель, финплан, лес”), таких репресій:

“...прекращение товароснабжения и вывоз товаров из районов, полное запрещение колхозной торговли, досрочное взыскание с колхозников и единоличников кредитов и других платежей, очистка государственного, кооперативного и колхозного аппарата от чуждых и враждебных элементов, изъятие контрреволюционных элементов органами ОГПУ и проведение досрочной чистки парторганизаций этих районов. Крайком отстранил секретарей указанных райкомов от работы, передал вопрос об их пребывании в партии в краевую контрольную комиссию, распустил бюро райкомов и направил в районы комиссии крайкома для проведения этих решений”⁸.

Фактично все це – набір заходів, пов'язаних із занесенням на “чорну дошку”; проте Жданов не користувався таким терміном. Уже 16 грудня політбюро ЦК ВКП(б) окремим пунктом протоколу свого засідання схвалило ініціативу регіонального керівника⁹.

12 грудня 1932 р. було прийнято спеціальну постанову Нижнє-Волзького крайвиконкому та крайкому ВКП(б), яка звинувачувала 19 сільрад 7 районів у "кулацком саботаже выполнения плана хлебозаготовок, саботаже обмолота в целях срыва хлебодачи" і оголосила їх занесеними на "чорну дошку". Це були Верхнедонщинська, Ліповецька, Овчєняковська сільради – Клетського району; Антоно-Шестаковська, Івагаєвська – Котельніковського; І. Нозімкенська, Сапоговська – Малосердобінського; Нєхаєвська, Упорніковська, Хорошенська – Нєхаєвського; Верхнегнутовська, Сізовська, Соколовська – Нижнєчірського; Красавська, Полоцька, Толтавська – Самойловського; Котовська, Краснянська, Петровська – Урюпінського районів. Таким чином, було обрано по три сільради (дві – у Малосердобінському районі) "семи особо отстающих районов по хлебозаготовкам", куди було направлено посилені оперативні групи ГПУ¹⁰. Щоправда, В. Кондрашин говорить про занесення на крайову "чорну дошку" 20 сільрад/колгоспів згаданих районів, не називаючи їх конкретно. В іншому місці своєї праці він веде мову вже про 19 сільрад¹¹. До всіх них було застосовано таких заходів:

"...а) прекращение завоза товаров и вывоз из государственных, кооперативных лавок имеющих товаров; б) досрочное взыскание кредитов и всех платежей с колхозов и единоличников; в) запретить торговлю колхозам, колхозникам и единоличникам; г) прекратить помол на государственных мельницах зерна колхозов, колхозников и единоличников. Обязать судебные органы немедленно выявить и привлечь к строжайшей судебной ответственности организаторов, руководителей и вдохновителей кулацкого саботажа выше-названных сел"¹².

Як бачимо, це – певна варіація на тему "п'яти пунктів Кагановича", де відсутні конкретні згадки про чистки апарату сільрад, колгоспів та місцевих партосередків, але наявна заборона обслуговування покараних млинами, чого не використовували в інших регіонах СРСР, крім України. "Чистка" відповідальних працівників, принаймні одного із згаданих районів (Котель-

ніковського), не забарилася: вже наступного дня у протоколі засідання бюро крайкому за участю кремлівського емісара П. Постишева було зафіксовано відрядження представників крайової контрольної комісії та ГПУ до району для розслідування і притягнення всіх винних до судової відповідальності.

Пункт постанови щодо фінансового тиску вочевидь потребував роз'яснення й деталізації, оскільки місцеві органи зрозуміли його як дозвіл на конфіскацію і продаж колгоспного майна. На тому ж засіданні бюро крайкому постановило:

“Дополнительно разъяснить райкомам и РИКом, что досрочное взыскание обязательств и кредитов с колхозов, колхозников и единоличников в селах, занесенных на черную доску, должно быть проведено главным образом в первую очередь путем взыскания всех обязательств колхозников и единоличников (налоги, страховые платежи, имеющиеся кредитные обязательства, обязательства по мясозаготовкам и проч.)¹³.

За два тижні перший секретар Нижне-Волзького крайкому В. Птуха звернувся до ЦК ВКП(б) з проханням дозволити доповнити цей список репресивних заходів виселенням 300–400 одноосібних господарств з “казачьих районов”, у тому числі Клетського, де було констатоване “организованное сопротивление хлебозаготовкам”¹⁴. Звичайно ж, наступного дня політбюро ЦК ВКП(б) надало такий дозвіл¹⁵.

Слідом за крайовою “чорною дошкою” створювалися районні. Так, П. Постишев повідомляв:

“Руководство Нижне-Чирского района, сгубившее небывалый урожай в этом году благодаря преступной организации уборки, допустившее исключительную засоренность белогвардейскими элементами сельячеек, сельсоветов и колхозов, до 15 ноября не принимавшее никаких мер к выполнению плана хлебозаготовок, – это руководство вместо решительного удара по колхозам, действительно саботирующим и срывающим

хлебозаготовки, занесло на чорную дошку 25 % колхозов району и начало бесшабашную распродажу общественного имущества в этих колхозах"¹⁶.

Емісар Сталіна вважав це "перегибами", і швидко відмінив рішення, взагалі заборонивши проголошення режиму "чорної дошки" районною владою (лише крайовою). На думку ростовської дослідниці Т. Власкіної, це не означало відміну передбачених таким репресивним режимом заходів, і продовольча блокада 16 сільрад Єланського, Клетського, Котельниківського, Нехаєвського, Нижнечірського, Урюпінського районів, установа на райкомами партії, тривала з 10 листопада 1932 до середини літа 1933 р.¹⁷

Певне світло на справжні причини застосування режиму "чорної дошки" до згаданих районів проливає інформація ОГПУ. Як з'ясувалося, Клетський, Нехаєвський, Нижнечірський, Урюпінський (козацькі) райони вважалися в минулому базою білого руху в краї, а Малосердобінський та Самойловський – "районы с сильным влиянием эсеров"¹⁸. Про "казачьи районы", що піддавалися репресіям в першу чергу, писав Сталінові перший секретар крайкому В. Птуха¹⁹. Іншими словами, колективне покарання "чорною дошкою" здійснювалося не стільки за реальне відставання у хлібозаготівлях чи осінньому засіві. Репресії вживалися переважно за політичне минуле: боротьбу з більшовиками під час громадянської війни, участь у антикомуністичному повстанському русі тощо. Так само можна говорити про застосування спеціальних етнонаціональних підходів, адже козаки за цими ознаками складали окрему групу сільського населення Поволжя.

Репресії не обмежилися лише названими районами та сільрадами. Вже за два дні іншим рішенням крайвиконкому та крайкому на "чорну дошку" за "саботаж хлебозаготовок" був занесений Ольховський район²⁰. Влада районного рівня, своєю чергою, приймала аналогічні рішення з метою покарання населення сіл та хуторів. Так, Березовський райком ВКП(б) у середині грудня 1932 р. покарав "за кулацкий саботаж" одноосібників Атамановського, Большелічакського, Зайлавського, Молодельського,

Петрушінського, Плотніковського та Рогачовського хуторів тими самими репресивними методами, але не вжив терміну “чорна дошка”²¹. Очевидно, таке приховування видової назви покарання було пов’язане з твердою позицією сталінського посланця на Нижній Волзі П. Постишева, який намагався дотримуватися букви інструкцій, що не надавали районній владі подібних повноважень.

Питання результативності застосованого режиму “чорної дошки” виглядає нерозкритим через відсутність необхідної кількості архівних документів такої тематики. Певні відомості висвітлено у повідомленні першого секретаря крайкому В. Птухи до Кремля, надісланого в третій декаді грудня 1932 р. Регіональний парткерівник говорив про те, що попри всі репресії спротив хлібозаготівлям не було подолано. У занесених на “чорну дошку” районах “имеем ряд фактов демонстративного отказа от выполнения плана, а по одному совету Клетского района даже с просьбой выселить их за пределы края”²². Іншими словами, встановлений режим був таким нестерпним, що селяни (у даному випадку козаки) ладні були витримати всі випробування спецпереселенців, ніж перебувати на “чорній дошці”.

Постишев у загальному звіті дуже яскраво висловився з приводу застосування репресій у краї. Сталінові повідомлялося таке:

“Необходимо отметить, что краевые организации не имели четкой линии в вопросе о репрессивных мерах. По делам, связанным с хлебозаготовками, было осуждено 9 тыс. чел. Однако, несмотря на массовость охвата репрессиями и, пожалуй, именно благодаря этому, эффективность этих репрессивных мер была крайне мала. Это объясняется тем, что вместо концентрированного удара по решающим пунктам саботажа хлебозаготовок репрессивные меры применялись всюду и везде”²³.

До числа таких репресивних заходів належало також виселення “кулацкого и контрреволюционного элемента”. За інформацією ОГПУ станом на січень 1933 р. з краю було виселено

347 родин (1443 особи), яких направили до Котласу (Північний край). Серед виселених більшість складали мешканці сіл, занесених на "чорну дошку":

"...из 8 сел Аркадакского р. 32 семьи, 123 чел.; 6 сел Малосердобинского р. 27 семей, 109 чел.; 5 сел Турковского р. 25 семей, 114 чел.; 6 сел Самойловского р. 37 семей, 158 чел.; 6 сел Клетского р. 51 семья, 198 чел.; 3 села Котельниковского р. 22 семьи, 188 чел.; 5 сел Нижне-Чирского р. 46 семей, 198 чел.; 5 сел Урюпинского р. 33 семьи, 155 чел.; 5 сел Нехаевского р. 25 семей, 90 чел.; 3 села Кумылженского р. 27 семей, 110 чел."²⁴.

Перелік покарань, що складала режим "чорної дошки" Поволжя, демонструє певну відмінність від "п'яти пунктів Кагановича". Відсутнє розпорядження про "чистку" партійно-радянського активу, державних та кооперативних апаратів на місцях. Проте це не означає, що таке не практикувалося, адже вже наводилися слова П. Постишева про 9 тис. засуджених у справах хлібозаготівель. Не йшлося і про накладання грошових чи натуральних штрафів на "саботажників" – така репресія, очевидно, в Поволжі не застосовувалася. Новим видом колективного покарання колгоспів, колгоспників та одноосібників на теренах Російської Федерації стала заборона помолу зерна на державних млинах.

Аналіз опублікованих документів надає підстави говорити про засадничу особливість запровадження режиму "чорної дошки" у Поволжі. П. Постишев, охарактеризований істориками як "равнодушный к чувствам окружающих человек", "организатор голода на Нижней Волге"²⁵, звичайно ж, жодним словом не заперечував проти їх застосування. Проте він, очевидно, намагався владною рукою внормувати цей процес. Характерною була його позиція, відбита у протоколі засідання бюро Нижне-Волзького крайкому від 18 грудня 1932 р. По-перше, чи не єдиний зі сталінських посланців, Постишев наполягав не лише на репресивних актах проти "відсталих", але й вів мову про реальні заходи допомоги:

“Провести в крае перегруппировку сил лучших работников районов, закончивших план, перебросить в районы отстающие, не закончившие план, оказать помощь этим районам дополнительной подброской молотилок, посылкой специальных бригад для ремонта молотилок и тракторов, выслать из края ответственных людей для проверки работы местных парторганизаций в области хлебозаготовок и помощи райкомам в деле обеспечения выполнения плана в установленные сроки”.

Більше того, відповіддю на пропозицію Ольховського райкому занести на “чорну дошку” три колгоспи (у селах Грязное, Новогеорґієвське, Разуваєво) було таке: “Предложить райкому добиться выполнения плана хлебозаготовок в этих колхозах *иными* [курсив наш. – Г. П.] средствами”. Так само було відхилено аналогічну пропозицію Єланського райкому ВКП(б) щодо Терсінської сільради. Окремим пунктом згаданого протоколу було питання про процедуру занесення об’єктів на “чорну дошку”, з якого було ухвалено рішення, абсолютно унікальне, не характерне для тієї епохи. Воно варте, щоб навести його повністю:

1. Решением крайкома и крайисполкома 3 декабря категорически запрещено занесение на черную доску колхозов постановлением райкомов, РИКов, без рассмотрения утверждения в каждом отдельном случае крайкомом и крайисполкомом.
2. Крайком и крайисполком в самой категорической форме, под личную ответственность секретарей райкомов и председателей РИКов предлагают все колхозы, занесенные на черную доску постановлением райкома и РИКа, — снять с черной доски.
3. Так как все колхозы, занесенные на черную доску постановлением райкома и РИКа, были опубликованы в печати, снятие этих колхозов с черной доски также опубликовать в печати.
4. Письмо т. Постышева секретарю Нижне-Чирского райкома одобрить и разослать как директиву крайкома и

крайисполкома всем райкомам к неуклонному исполнению.

Помещается текст письма т. Постышева секретарю Н.-Чирского райкома т. Маркичеву:

«Нижне-Чирским райкомом ВКП(б) и райисполкомом неправильно понято постановление крайкома ВКП(б) и крайисполкома о досрочном взыскании всех государственных обязательств колхозов, занесенных на черную доску постановлением крайкома и крайисполкома, а именно:

Вами описывается и продается в первую очередь обобщественное имущество колхозов, тогда как надо в первую очередь применять досрочное взыскание всех государственных обязательств колхозников (страховые обязательства по мясозаготовкам, налогам и др.), непосредственно числящихся за ними. Только после проведения этих взысканий производить взыскание досрочно по государственным обязательствам колхозов, продавая обобщественное имущество колхозов. Причем, в этом случае запретить категорически продажу тягловой силы, хотя бы в порядке выбраковки лошадей, волов, молодняка (бычков и лошадей), с/х инвентаря.

При проведении досрочного взыскания с колхозников имейте в виду, что в колхозах есть люди, добросовестно работавшие, есть люди, которые имеют значительное количество выходов на работу, хотя и имевшие прогулы, есть в числе колхозников бывшие красные партизаны, — этих людей трогать не надо, а надо задеть основную головку саботажников и их подпевал. В соответствии с настоящим разъяснением предлагаю вам немедленно исправить допущенные ошибки и вернуть колхозам распроданных у них лошадей, волов, а также молодняка (лошади, бычки), с/х инвентаря.

Одновременно немедленно запретить производство досрочного взыскания по государственным обязательствам с колхозов, занесенных без утверждения крайкома ВКП(б) на черную доску райкомом ВКП(б).

Причем, распроданное уже обобщественное имущество этих колхозов немедленно им вернуть»²⁶.

Коментувати цей документ складно. Його потрібно піддати не лише внутрішній критиці, а справжньому герменевтичному дослідженню. Наслідком цього може бути висновок про внутрішні спонукальні мотиви дій П. Постишева, який вочевидь намагався ввести репресивні заходи проти “саботажників” у правові й ідеологічні рамки, що пов’язувалося з певною межею адміністративного і судового тиску, яку не можна було перетинати. Займана посада та широкі повноваження надали йому сміливість заперечувати “зайвій”, не виправданій, на його думку, жорстокості місцевих виконавців. Крім того, проглядає у діях сталінського посланця намагання “поставити на місце” таких виконавців, продемонструвати їм повновладдя центру. Можна говорити про дотримання “класового підходу”, спробу протиставити “сумлінних колгоспників – бідняків”, яких радянська влада має захищати, “куркулям” та “саботажникам”, котрі підлягали найсуворішому покаранню. Нарешті, можна говорити і про причини, озвучені ним самим у вже згаданому листі до Сталіна: “вместо концентрированного удара по решающим пунктам саботажа хлебозаготовок репрессивные меры применялись всюду и везде”²⁷. Водночас імовірними могли бути інші спонукальні мотиви, невідомі нам.

Проте варто зауважити, що ані в Україні, ані на Кубані така ситуація була цілком неможливою. Там нікому в голову не могло прийти не підтримати або ж відмінити рішення про занесення районів, колгоспів, сільрад на “чорну дошку”, навіть якщо воно здійснювалося з порушенням установленого порядку. Навпаки, як бачимо, місцеві ініціативи щодо посилення покарань, зміцнення будь-якої форми тиску на селян повністю підтримувалися і бралися на озброєння. Покарання за “перегини” почалося пізніше і стало одним із чинників політики “замітання слідів”.

Наприкінці 1932 р., за словами В. Кондрашина:

“...в Центре возникал вопрос о необходимости развертывания массовых репрессий в Нижне-Волжском крае, аналогичных принятым на Северном Кавказе и Украин-

не во время хлебозаготовительной кампании 1932 г. Об этом говорилось в выступлении на закрытом заседании Народного комиссариата юстиции РСФСР 29 декабря 1932 г. и в выступлении на коллегии Наркомата РСФСР 19 января 1933 г. народного комиссара Крыленко"²⁸.

Але очевидно, що до того не дійшло, і застосування репресій (і режиму "чорної дошки", зокрема) не досягло рівня України та Кубані. Немалу роль в цьому відіграв той факт, що Нижньоволзький край усе-таки виконав план хлібних заготівель 1932 р.

Не встигли селяни оговтатися від хвилі репресій, спричинених хлібозаготівлями, як у січні 1933 р. було запроваджено "чорні дошки" за відставання в збиранні засівного матеріалу. Цього разу масштаб репресій уражав: рішенням бюро Нижньоволзького крайкому від 31 січня 1933 р. на крайову "чорну дошку" потрапили одразу 23 райони. На жаль, їхній список досі не оприлюднений, відомо лише, що серед них був і Тамалінський район, оскільки опубліковано рішення його бюро щодо районної "чорної дошки". Як бачимо, з від'їздом П. Постишева (19 грудня 1932 р. його разом з Л. Кагановичем уже направили в Україну) практику районних репресій було відновлено. Занесені на неї села та колгоспи так само невідомі, адже упорядники російського збірника "Голод в ССР" чомусь не вважали за потрібне опублікувати його як додаток до оприлюдненого рішення райкому ВКП(б). Фігурантам "чорної дошки" давалося всього три дні на виправлення ситуації, після чого всіх керівників партосередків, колгоспів та сільрад притягали до кримінальної відповідальності. У згаданому рішенні фігурують також "кандидати на чорну дошку", які мали до 6 лютого досягти перелому в заготівлі засівматеріалів, інакше вони автоматично потрапляли до районного ганебного списку. Характерною особливістю такого документа стало позірне розділення функцій із занесення об'єктів на "чорну дошку": якщо сільрадами "опікувався" райпартком, то "решение о занесении колхозов на черную доску" постановлено було "опубликовать от имени райпосевкома"²⁹.

У лютому 1933 р. у краї відмічалоя запровадження всього набору репресій, пов’язаних з режимом “чорної дошки”, але без використання такої назви. Так, Урюпінський райвиконком, який застосовував згадані репресії ще з грудня 1932 р., оголосив про застосування до Віхлянцевської й Котовської сільрад таких каральних заходів:

- “1) Произвести досрочное взыскание всех кредитов по линии Госбанка и Соцзембанка как просроченных, так и срочных с колхозов “Красный партизан” и “Путь к социализму” Котовского сельсовета и с колхоза “Советская деревня” Вихлянцевского сельсовета.
- 2) Произвести досрочное взыскание всех долгов и сборов с единоличников и колхозных хозяйств Котовского и Вихлянцевского сельсоветов.
- 3) Предложить правлениям колхозов “Красный партизан” и “Путь к социализму” Котовского сельсовета и “Советская деревня” Вихлянцевского сельсовета произвести взыскание имеющейся задолженности колхозов с колхозников.
- 4) Воспретить выдачу средств с текущих счетов вышеуказанных сельсоветов за исключением средств, необходимых на выдачу зарплаты просвещенцам, медицинскому и ветеринарному персоналу.
- 5) Предложить райпотребсоюзу прекратить завоз товаров в Котовский и Вихлянцевский сельсоветы, имеющийся в наличии товар изъять, прекратив торговлю в отделениях этих сельсоветов.
- 6) Прекратить советско-колхозную торговлю в этих сельсоветах.
- 7) Запретить размол зерна для граждан этих сельсоветов”³⁰.

З інших джерел відомо, що в згаданому районі активно використовували такі репресивні заходи, як виключення селян з колгоспів (до 8 % всього їх складу в селах Урюпіно, Фролово). Причому крайком звинуватив районне партійне керівництво в механічному підході до запровадження репресивної політики:

“когда без разбору исключают из колхоза колхозников, не выполнивших задание, вместо того, чтобы основной и главный удар сосредоточить на заведомо злостных саботажниках, ворах, систематических лодырях, расхитителях колхозного имущества и т. п. чуждых элементах”³¹.

Практично постійно перебував на “чорній дошці” (“и то на самом последнем месте”) Самойловський район, який виконав план хлібозаготівель на 74 %, створення насіннєвого фонду в квітні 1933 р. – на 6 %. Уповноважений з крайового центру вбачав причину такого явища в підступах класового ворога, з яким “зрослися” районні установи. Але він змушений був констатувати, що внаслідок таких репресивних заходів страждали навіть “честные колхозники”:

“...сидят без хлеба, едят разный суррогат (лебеда, березка, корни тыквы, некоторые размалывают липовые ветки и т. п.). Я был в Еловотском сельсовете, где на фельдшерском пункте зарегистрировано 50 случаев опухания от недоедания, из них, конечно, много колхозников, которые работали добросовестно”³².

Секретар партосередку одного з колгоспів цього району наводив страшну статистику:

“В результате невыполнения плана сева – в 1932 г. выполнен на 50 %, плохой уборки урожая в отдельных бригадах, после выполнения плана хлебозаготовок, который выполнен на 101 %, и возврата семсуды полностью в колхозе хлеба не осталось”.

Наслідки не змусили на себе чекати:

“Отдельные семьи стали голодать с января мес. и даже декабря, но в колхозе имелись отходы, которые подерживали нуждающихся, но скоро и эти отходы иссякли, помощи негде было взять. Здесь уже замечается опухание колхозников, после – смерть”³³.

6.2. Казахстан

Казахстан упродовж 1920–1930-х років уходив до складу РФССР як автономна республіка. Його населення складали дві великі цивілізаційні групи – казахи (за тодішньою термінологією – казаки), каракалпаки та ін., які займалися переважно традиційним кочовим та напівкочовим скотарством (Південь) та поселенці-хлібороби, серед яких були росіяни, українці, німці (Північ). З них українці складали третю за чисельністю (після казахів та росіян) національну групу. Дані перепису 1926 р. говорять про 860,8 тис українців, що проживали в Казакській АССР (13 % загального населення). Найбільше українців проживало в Кустанайській – 160,8 тис. (41 % всього населення), Семіпалатінській – 140,2 (11 %), Джейтусінській – 88,9 (10 %), Актюбінській – 88,4 (19%) губерніях³⁴.

Відповідно і політика колективізації на казахських теренах мала два виміри. Перший, стосовно осілого населення, очевидно, був тотожний з аграрними перетвореннями в усіх хліборобних регіонах (ліквідація приватного селянського землеволодіння, створення колгоспів та радгоспів). Другий, стосовно кочовиків, полягав у примусовому осадженні їх на порожніх землях, насильницькому перетворення їх на хліборобів-колгоспників.

“Чорні дошки” або щось подібне на території КазАССР були помічені ще в період хлібозаготівельної кампанії 1929–1930 р. В аналітичній довідці Казахського крайкому ВКП(б) щодо “перегинів” у цей період ішлося про таке:

“В Калининском районе Алма-Атинского окр. (с. Чемолган) был объявлен «черный бойкот». 22 хозяйствам были забиты окна и разрешалось выходить только ночью за дровами и водой”. В іншому районі (Аккермітському Актюбінського округу) уповноважений з хлібозаготівель створив “бригаду и с черным флагом и ведром нефти выступили на улицу. Заходили в дом кулаков, по пути задели двух бедняков, мазали людей нефтью, смазали стены, снимали иконы и т.д.”³⁵.

Старт широкому запровадженню режиму “чорної дошки” в Казахстані 1932 р. був даний, як і повсюдно, листопадовою директивою І. Сталіна. На жаль, опубліковано надто мало архів-

них документів щодо голоду на території сучасної Казахської Республіки. Тому доводиться буквально виловлювати згадки про прийняття відповідних рішень тодішньою крайовою комуністично-радянською владою.

З опублікованих на сьогодні документів (шифротелеграма крайового парткерівника Ф. Голощокіна до І. Сталіна) маємо інформацію про наявність певного "списку районів" Казахстану, доведеного до відома ЦК ВКП(б) ще 28 жовтня 1932 р. Цілком очевидно, що це були "кандидати на чорну дошку", які погоджувалися з центром, адже до 87 колгоспів, розташованих на їхній території, таку репресію було застосовано за рішенням крайкому та обкомів на початку листопада. Очевидно, що крайком партії збирав пропозиції від обкомів ВКП(б) щодо доцільності занесення на "чорну дошку" окремих колгоспів. Принаймні Голощокін повідомляв про те, що:

"...предложено обкому [Північно-Казахстанському. – Г. П.] выявить колхозы, которые надо занести на черную доску, в этих районах [Кзил-Ординський, Казалінський. – Г. П.] имеем высокотоварные колхозы по хлебу и рису. При этом в этих районах, которым план снизили против первоначального примерно на половину, заготовки стоят на недопустимо низком уровне. Например, в Кзыл-Орде – 17 % плана, воровство и хищения там развиты до чрезвычайности"³⁶.

Такі документи, що надсилалися партійно-державною номенклатурою КазАССР до Москви, стають у нагоді для з'ясування обставин запровадження репресій у Казахстані, але, на жаль, не дозволяють розкрити їхній зміст, форми, змістове наповнення та масштаби.

З шифротелеграми другого секретаря Казкрайкому ВКП(б) М. Кахіані на ім'я Сталіна дізнаємося про прийняття 11 листопада 1932 р. (за інформацією ОГПУ – 10) крайовим партійним органом рішення і директиви всім обкомам з питань хлібозаготівель. Цей важливий документ відсутній в академічних публікаціях, хоча його значення для розкриття теми Голодомору

в Казахстані є очевидним. Основний зміст документа зводився, ймовірно, до проблем застосування репресивних заходів щодо казахського села, оскільки сам Кахіані назвав його рішенням “о распространении методов и репрессивных мероприятий, аналогичных принятым по директиве ЦК ВКП(б) Севкавказкрайкомом по районам Кубани, на некоторые районы и колхозы в районах Казахстана...”. З подальшого тексту зрозуміло, що йдеться, головним чином, про запровадження режиму “чорної дошки” крайового та обласного рівнів на кубанський кшталт (очевидно, із застосуванням “п’яти пунктів Кагановича”). Аналогія з Кубанню була досить повною, оскільки Кахіані згадав директивну телеграму крайкому своїм обкомам з переліком репресивних заходів, зокрема і про загрозу виселення колгоспників на Північ та заселення звільнених у такий спосіб поселень переселенцями з інших областей. Кількісне наповнення рішення автор шифротелеграми оцінив так: “...к настоящему моменту [телеграму відправлено 20 листопада 1932 р. – Г. П.] уже занесено краем и областями на черную доску 19 районов и колхозы в 16 других районах”. Конкретно названо Джамбейтінський район Західно-Казахстанської області, колгоспи Казалінського, Кармакчінського, Кзил-Ординського районів Південно-Казахстанської області, Катон-Карагайського району Східно-Казахстанської області³⁷.

Перший секретар Казкрайкому ВКП(б) Ф. Голощокін у своїй шифротелеграмі, направленій наступного дня також до Кремля з приводу звернення Кахіані, спростовував кількісні дані останнього. Він повідомляв, що на “чорну дошку” занесено цілком три райони, а не 19; щодо 14 “решающих хлебных районов” запроваджено товарні репресії, а не повномасштабний комплекс режиму “чорної дошки”. У районах, щодо яких раніше було проінформовано ЦК ВКП(б), репресії вжито до тих колгоспів, “где имеется упорное сопротивление хлебозаготовкам”³⁸. Порушення проблеми казахстанських “чорних дощок” на найвищому, кремлівському рівні, спонукало першого секретаря крайкому до певної обережності: у повідомленні Сталінові Голощокін визнав свою провину в тому, що заздалегідь не узгодив з ЦК ВКП(б) запровадження репресивних заходів. 21 листопада питання забез-

печення хлібозаготівель знову розглядалося крайкомом. На засіданні було схвалено заходи щодо обмеження крайнощів застосованих репресій: райкомам спустили директиву не проводити масового виселення "саботажників", за виключенням "явних кулаков и баев", не трактувати широко позбавлення права індивідуального користування худобою – це визнавалося правомірним лише для "чорнодощечних" колгоспів³⁹.

Проте груднева аналітична довідка секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР про події в Казахстані містила такі відомості:

"Ввиду угрозы срыва планов хлебозаготовок Казкрайком ВКП(б) 10 ноября вынес решение, аналогичное постановлению Северо-Кавказского крайкома, о бойкотировании отстающих по заготовкам 31 районов, занесении их на черную доску, лишении кредитов, товаров, закрытии колхозной торговли и т. д."⁴⁰.

У цьому документі вжиті заходи, а також "чистка" колгоспів, "изъятие" визнаних організаторами спротиву осіб названо ефективними в низці районів: "в ряде решающих хлебных районов (Усть-Каменогорский, Кокпектинский, Джувалинский, Алма-Атинский) многие колхозы хлебозаготовительный план выполнили полностью в две пятидневки". Натомість в Абралінському, Акмолінському, Казалінському, Кара-Баликському, Кзил-Ординському, Фьодоровському, Чуйському, Янгі-Курганському – рішучого перелому не відбулося, хоча деякі з них було занесено на "чорну дошку". Навпаки, з Казалінського та Кзил-Ординського районів казахи у масовому порядку почали відкочовувати до Середньої Азії.

Таким чином, за опосередкованими джерелами можна реконструювати принаймні частину (приблизно 1/3) списку занесених на "чорну дошку" районів. Це Абралінський, Акмолінський, Алма-Атінський, Джамбейтінський, Джувалінський, Казалінський, Кара-Баликський, Кзил-Ординський, Кокпектінський, Усть-Каменогорський, Фьодоровський, Чуйський, Янгі-Курганський райони. Тут представлений як Південь, так і Північ Казахстану, а також сучасна територія Киргистану і Узбекистану.

Факти відкочівель казахів із занесених на “чорну дошку” колгоспів відзначалися в документах радянських спецслужб і пізніше. В спецповідомленні ОГПУ від лютого 1932 р. ішлося про таке:

“Особенно наблюдались случаи откочевки из колхозов, попавших в связи с хлебозаготовками на черную доску, так, например, из колхоза «Джумыскер», который не имея в перспективе продовольствия совершенно, откочевало на заработки в разные районы до 20 хозяйств колхозников. В Лбищенском районе в ауле № 10 также на почве продзатруднений откочевало 10 хозяйств и в ауле № 24 – 6 хозяйств. В Жилокосинском районе на почве продзатруднений в декабре 1932 г. откочевало 14 хозяйств”⁴¹.

Існує думка, що запровадження режиму “чорної дошки”, насамперед у Північному Казахстані, було спрямовано проти українського населення цієї на той час автономної республіки в складі Російської Федерації. Так, В. Сергійчук однозначно стверджує, спираючись на дані перепису 1926 р.:

“...коли познайомитися з переліком населених пунктів, які зазнали такої кари, то одразу можна пересвідчитися, що вони, як правило, – з переважною кількістю українського хліборобського населення. Приміром, ті села Усть-Каменогорського чи Федорівського районів, яких це стосувалося, виявилися в основному українськими, адже саме українці були основними виробниками хліба. Скажімо, за переписом 1926 р. Федорівський район нараховував 28302 жителів, з яких 25408 були українцями”⁴².

Тому можна стверджувати, що і в Казахстані однією з національних груп, постраждалих від запровадження режиму “чорної дошки” разом з казахами і росіянами, були етнічні українці.

6.3. Далекий Схід

Обставини і характер Голодомору 1932–1933 років на Далекому Сході Росії на сьогодні практично невідомі. Документів місцевих архівів такої тематики взагалі не виявлено й не оприлюднено. У центральних (федеральних) архівах Російської Федерації цей пласт джерельної бази, судячи з останніх публікацій російських архівістів, також не опрацьований. Можна назвати тільки два документи досліджуваної тематики, які походять з лубянського архіву ФСБ Росії та Російського державного архіву економіки.

За інформацією ОГПУ, "за злостный саботаж хлебозаготовок" у грудні 1932 р. на "чорній дошці" опинилися вісім сіл Александровського, Ханкайського, Черніговського районів Далекосхідного краю. Чекісти відзначали, що до них застосовано заходи економічного впливу, спеціальні бригади, активну агітмасову роботу:

"В результате принятых мер положение резко изменилось в сторону выполнения плана". Разом з тим масове штрафування "середняків" у п'ятикратному розмірі від ринкової вартості "спрятанного хлеба" було названо "перегинами"⁴³.

Є опосередковані відомості про існування крайової "чорної дошки" – наприкінці січня 1933 р. Далекосхідна крайова хлібна нарада запропонувала занести на неї бурякорадгосп Союзсахара⁴⁴.

Важко вважати два такі свідчення достатніми для констатації факту запровадження в даному російському регіоні повноцінного режиму "чорної дошки". Вони лише вказують на необхідність подальших архівно-евристичних досліджень у цьому напрямку, з широким залученням центральних, регіональних та місцевих архівів Російської Федерації.

6.4. Центрально-Чорноземна область

Питання застосування “кубанських репресій” до низових партійно-радянських працівників, сільських громад, колгоспів та одноосібників за директивою ЦК ВКП(б) від 8 листопада 1932 р. було поставлене перед всіма крайкомами та обкомами партії. Тому очевидно, що потенційна ймовірність уведення режиму “чорної дошки” існувала буквально для кожного російського регіону.

Але частина регіональних керівників не поспішала із запровадженням таких крайніх заходів. Зокрема, перший секретар обкому найближчої до України Центрально-Чорноземної області І. Варейкіс повідомляв Кремль після отримання директиви ПБ ЦК ВКП(б) з оголошенням “кубанських заходів”:

“В связи с решением ЦК ВКП(б) об особых мерах, принятых по хлебозаготовкам на Кубани, обком ЦЧО принял также ряд мер по очистке колхозов и усилению борьбы с рваческими, кулацкими элементами. Однако было бы ошибкой, если бы мы стали повторять проведение подобных мер, ибо, насколько можно судить из опыта сельхозкампании, колхозы в ЦЧО находятся в иных условиях. Обком предупредил районные парт-организации, чтобы при проведении борьбы за хлеб, борьбы против кулаков, зажимщиков и оппортунистов использовали хлебозаготовки для решительной очистки деревенских парторганизаций от примазавшихся и переродившихся элементов, но вместе с тем учитывали, что подавляющая часть колхозов ЦЧО план хлебозаготовок уже выполнила и главная задача сейчас правильно и умело подойти к колхозу, знать его хозяйство, быть в курсе того, что делается в колхозе, а не проводить механически те или иные меры или решения по всем колхозам, не выполнившим план хлебозаготовок”⁴⁵.

Утім, певні заходи з числа “п’яти пунктів Кагановича” Варейкіс застосовував ще з 1 листопада 1932 р. Ідеться про репресії щодо “оппортунистов и выразителей кулацко-рваческих настроений” з числа низового партрадактиву. Також згаданим керів-

ником уважався конче потрібним "судовий тиск", і він звинувачував обласні прокуратуру і суди у бездіяльності у боротьбі з "кулачеством" у ході с хлібозаготівель: "Декрет об охроне общественной собственности проводится крайне неудовлетворительно. И здесь мы также наблюдаем формально-бумажное отношение со стороны суда и прокуратуры". Широко застосовувалися "товарні репресії" до "саботажників" як попереджувальний захід: "в виде предупреждения, прекратитъ завоз товаров в следующие районы: Вейделевский, В.-Михайловский, Данковский, Песковский, Рассказовский, Раненбургский, Репьевский, Скороднянский, Уразовский и Шаталовский". Поновлення товаропостачання пов'язувалося з виконанням плану хлібозаготівель⁴⁶.

І. Варейкіс разом із тим не відкидав "кубанський" досвід репресій. Він використав директиву Сталіна від 8 листопада 1932 р., до якою додавався текст постанови Північно-Кавказького крайкому від 4 листопада 1932 р., для залякування низових партійно-радянських працівників. Уже 10 листопада він розіслав закритого листа підлеглим парткомітетам, де переказав сталінську телеграму від 8 листопада:

"Райкомам разослана телеграмма ЦК и СНК от 8 ноября за подписями Сталина и Молотова, в которой говорится: «ЦК и СНК предупреждает вас, что в случае, если в кратчайший срок не будет организованый в области действительный перелом в хлебосдаче, они вынуждены будут применить меры репрессий, аналогичные репрессиям на Северному Кавказе. ЦК и СНК обязывают вас немедленно предупредить названных в вашей телеграмме секретарей и председателей исполкомов отстающих районов, что в случае неприменения ими срочных мер по поднятию хлебозаготовок в течение первой половины ноября ЦК и СНК вынуждены будут поднять вопрос об их исключении из партии»⁴⁷.

Але і стосовно цього російського регіону маємо дуже мало оприлюднених архівних документів, які б розкривали специфіку запровадження режиму "чорної дошки" в Центрально-Чорноземній області.

* * *

Таким чином, виявлені й опубліковані на сьогодні архівні документи свідчать про застосування повністю або частково репресивного режиму “чорної дошки” принаймні у кількох російських регіонах та в Казахстані. Повномасштабне застосування заходів, передбачених таким режимом, можна спостерігати лише в Нижньому Поволжі, де застосовувалися практично всі “п’ять пунктів Кагановича”. На Середній Волзі, ЦЧО, Далекому Сході на підставі оприлюднених на сьогодні архівних документів центральних російських архівів відзначається або епізодичне, або часткове запровадження репресивних акцій щодо окремих осіб, колгоспів, сіл, як-от: припинення торгівлі, вивезення промислових товарів тощо. Тому можна констатувати, що режим “чорної дошки” в більшості російських регіонів не став невід’ємною частиною жакливого Голодоморського ландшафту, запровадженого на виконання директив Політбюро ЦК ВКП(б) зусиллями сталінських посланців та місцевих партноменклатурників. Чітко простежувалася антикозацька спрямованість репресій, коли жертвами режиму “чорної дошки” ставали, насамперед, мешканці північних козацьких станиць колишньої Облaсті Війська Донського, включені до складу Нижне-Волзького краю.

Застосування репресій, пов’язаних із “чорною дошкою” Поволжя, заслуговує на окремий розгляд, який наразі неможливий через обмеженість оприлюдненої джерельної бази. Опубліковані документи дозволяють стверджувати, що застосування тут режиму “чорної дошки” вирізнялося спробами певного унормування (демонстративне зняття з “чорної дошки” колгоспів та сіл, занесених туди місцевими адміністраторами). Відсутні були такі крайнощі і “дикіє мєрє” як накладання непомірних натуральних та грошових штрафів на “саботажників”, позбавлення присадибних ділянок та домівок, виселення поза межі краю.

“Чорна дошка” Казахстану (Казакської АССР) також мала свої особливості, пов’язані з їхнім застосуванням до кочового та напівосілого населення, насамперед казахів. Незвиклі до хліборобської праці, рослинної їжі казахи практично не могли перенести обмеження на купівлю товарів, заборону торгівлі, вилучення худоби. Для них “чорна дошка” ставала неприхованим

синонімом смерті. Прямий дозвіл Кремля на застосування таких репресій викликав їх появу, але можна констатувати, що, попри всі жажливі наслідки, запровадження режиму "чорної дошки" у Казахстані все ж такі не досягло масштабів, характерних для України або Кубані. Також можна впевнено говорити, що серед жертв цих репресій знаходилися етнічні українці, яких було багато у Поволжі, Казахстані, на Далекому Сході.

¹ Постанова ЦК ВКП(б) і СНК ССРСР "Об украинизации в Дальне-Восточном крае, Казахстане, Средней Азии, ЦЧО и других районах СССР" від 15.12.1932: ГАРФ, ф. 5446, оп. 1в, д. 466, л. 177. Оpubл. вперше: Командири великого голоду. – С. 312–313.

² Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928–1929. – Т. 9. – С. 34–51; Т. 10. – С. 9–13; Т. 11. – С. 8–17; Т. 14. – С. 6–16; Т. 15. – С. 8–13; Т. 16. – С. 8–12; Т. 17. – С. 8–25. Таблица VI. Население по полу, народности.

³ Цілком таємні зведення Інформаційного відділу ОГПУ від 23.03.1929: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 7, д. 524, л. 74. Оpubл.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 566–567.

⁴ *Ивницкий Н.* Репрессивная политика советской власти в деревне. – С. 23.

⁵ Постанова Ніжне-Волзького крайкому ВКП(б) "О ходе хлебозаготовки" від 10.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3768, л. 105–106. Оpubл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 531–533.

⁶ Наказ прокурора Ніжне-Волзького краю М. Калмикова "Органы прокуратуры на решительную борьбу за хлебозаготовки" від 04.12.1932: Госархив Волгоградской области, ф. Р-1509, оп. 1, д. 23, л. 202. Оpubл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 269.

⁷ Постанова президії Самойловського РВК Ніжне-Волзького краю "О хлебозаготовках" від 14.11.1932: Госархив Саратовской области, ф. Р-522, оп. 1, д. 280, л. 7606–77. Оpubл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 217–218.

⁸ Шифротелеграма першого секретаря Горковського крайкому ВКП(б) А. Жданова до І. Сталіна від 14.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 6. Оpubл.: Там же. – С. 266.

⁹ П. 52/24 протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) від 16.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 911, л. 12. Оpubл.: Там же. – С. 267.

¹⁰ Спецзведення № 8 секретно-політичного відділу ОГПУ "О ходе выполнения плана хлебозаготовок и борьбе с активными антисоветскими

проявленнями в Нижне-Волжском крае” від 14.12.1932: ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 340–345. Оубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 459.

¹¹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 152–153, 158.

¹² Постановова Ніжне-Волзького крайвиконкому та крайкому ВКП(б) про занесення на “чорну дошку” сіл від 12.12.1932: ЦДНИ Саратовской области, ф. 55, оп. 1, д. 327, л. 35. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 272.

¹³ Протокол засідання бюро Ніжне-Волзького крайкому ВКП(б) № 51 від 13.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3768, л. 135. Оубл.: Там же. – С. 273.

¹⁴ Шифротелеграма першого секретаря Ніжне-Волзького крайкому ВКП(б) В. Птухи до І. Сталіна від 22.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 56–57. Оубл.: Там же. – С. 274.

¹⁵ П. 54/41 Протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) № 127 від 23.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 912, л. 15. Оубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 604; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 274–275.

¹⁶ Доповідна секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева І. Сталіну “О ходе хлебозаготовок в Нижне-Волжском крае” не раніше 25.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 14–29. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 283.

¹⁷ Власкина Т. Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 157–158.

¹⁸ Спецзведення секретно-оперативного відділу ОГПУ СССР від 25.12.1932: ЦА ФСБ России, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 370–372. Оубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 605–606; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 276–277.

¹⁹ Шифротелеграма першого секретаря Ніжне-Волзького крайкому ВКП(б) В. Птухи до І. Сталіна від 22.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 56–57. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 274.

²⁰ Постановова Ніжне-Волзького крайвиконкому та крайкому ВКП(б) від 14.12.1932: ЦДНИ Волгоградской области, ф. 108, оп. 1, д. 23, л. 235.

²¹ Протокол засідання бюро Березовського РК ВКП(б) Ніжне-Волзького краю від 15.12.1932: ЦДНИ Волгоградской области, ф. 90, оп. 1, д. 5, л. 182. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 187.

²² Шифротелеграма першого секретаря Ніжне-Волзького крайкому ВКП(б) В. Птухи до І. Сталіна від 22.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 56–57. Оубл.: Там же. – Т. 2. – С. 274.

²³ Доповідна секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева І. Сталіну “О ходе хлебозаготовок в Нижне-Волжском крае” не раніше 25.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 14–29. Оубл.: Там же. – Т. 2. – С. 285.

²⁴ Спецповідомлення № 6 секретно-політичного відділу ОГПУ СССР “Об итогах переселения из Нижне-Волжского края кулацкого и контрреволю-

ционного елемента, срывающего хлебозаготовки" від 28.01.1933: ЦА ФСБ России, ф. 2, оп. 11, д. 1310, л. 36–39. Опубл.: Там же. – С. 353–354.

²⁵ Див. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 157, 158.

²⁶ Протокол засідання бюро Нижне-Волзького крайкому ВКП(б) за участю секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева № 52 від 18.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3768, л. 138–140. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 479.

²⁷ Доповідна секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева І. Сталіну "О ходе хлебозаготовок в Нижне-Волжском крае" не раніше 25.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 14–29. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 285.

²⁸ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 159.

²⁹ Протокол позачергового засідання бюро Тамалінського РК ВКП(б) Нижне-Волзького краю від 04.02.1933: Госархив Пензенской области, ф. П-245, оп. 1, д. 50, л. 25. Опубл.: Голод в СССР. Т. 2. – С. 391.

³⁰ Постанова Урюпінського РВК Нижне-Волзького краю від 21.02.1933: Госархив Волгоградской области, ф. Р-1644, оп. 1, д. 175, л. 257. Опубл.: Там же. – С. 394.

³¹ Закритий лист Нижне-Волзького крайкому ВКП(б) від 28.02.1933: Госархив новейшей истории Саратовской области, ф. 55, оп. 1, д. 340, л. 1–10б. Опубл.: Там же. – С. 398–399.

³² Лист інструктора оргвідділу Президії ВЦИК СССР Шутова до завідувача відділом Н. Новікова від 05.04.1933: ГАРФ, ф. Р-1235, оп. 141, д. 1521, л. 96–95. Опубл.: Там же. – Т. 2. – С. 506–507.

³³ Доповідна секретаря осередку ВКП(б) політвідділу Самойловської МТС Нижне-Волзького краю від 07.06.1933: Госархив Волгоградской области, ф. Р-313, оп. 3, д. 40, л. 226–228. Опубл.: Там же. – С. 530–531.

³⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928–1929. – Т. 9. – С. 34–51; Т. 10. – С. 9–13; Т. 11. – С. 8–17; Т. 14. – С. 6–16; Т. 15. – С. 8–13; Т. 16. – С. 8–12; Т. 17. – С. 8–25. Таблица VI. Население по полу, народности.

³⁵ Цілком таємна доповідь, підготовлена комісією Казахського крайкому ВКП(б) "Об итогах выполнения директив ЦК и Крайкома ВКП(б) об исправлении перегибов, допущенных в период весенней кампании 1929–1930 г." від 06.08.1930: ЦА ФСБ Росії, ф. 2, оп. 8, д. 744, л. 570–576. Опубл.: Голод в СССР. 1929–1934. – Т. 1 – С. 223.

³⁶ Шифротелеграма першого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) Ф. Голошокіна до І. Сталіна від 21.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 138–138об. Опубл.: Там же. – Т. 2. – С. 219–220.

³⁷ Шифротелеграма секретаря Казахського крайкому ВКП(б) М. Кахіані до І. Сталіна від 20.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 139–139об. Опубл.: Там же. – С. 219.

³⁸ Шифротелеграма першого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) Ф. Голошокіна до І. Сталіна від 21.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 138–138об. Опубл.: Там же. – С. 219–220.

³⁹ Постанова Казахського крайкому ВКП(б) “О ходе хлебозаготовок” від 21.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 42, д. 34, л. 113–113об.

⁴⁰ Спецповідомлення секретно-політичного відділу ОГПУ ССРСР від 07.12.1932: ЦА ФСБ Росії, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 295 – 298. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 564–566; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 245–247.

⁴¹ Спецповідка секретно-політичного відділу ГПУ Західно-Казахстанської області не раніше 02.02.1933: Госархив Западно-Казахстанской области Республики Казахстан, ф. 850, оп. 1, д. 6, л. 6–8. Опубл.: Там же. – Т. 1. Ч. 2. – С. 621–622.

⁴² *Сергійчук В.* Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі в імперській політики // Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Кн. 2. – С. 529.

⁴³ Спецповідка секретно-політичного відділу ОГПУ ССРСР “О ходе хлебозаготовок в Дальне-Восточном крае” станом на 01.01.1932 від 13.01.1933: ЦА ФСБ Росії, ф. 2, оп. 11, д. 1310, л. 1–4. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 339.

⁴⁴ Протокол засідання Далеко-Східної хлібної наради № 8 від 29.01.1933: РГАЭ, ф. 8040, оп. 1, д. 15, л. 3–4. Опубл.: Там же. – С. 355–356.

⁴⁵ Доповідна першого секретаря Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) І. Варейкіса І. Сталіну від 28.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 73–82. Опубл.: Там же. – Т. 2. – С. 233.

⁴⁶ Закритий лист першого секретаря Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) І. Варейкіса до райкомів та фракцій райвиконкомів від 10.11.1932: ЦА ФСБ Росії, ф. 2, оп. 10, д. 335, л. 25–26. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 432.

⁴⁷ То же.

7. КРЕМЛЬ І “ЧОРНІ ДОШКИ”

Роль партійно-радянської верхівки ССРСР, насамперед І. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, П. Постишева в запровадженні масового терору і репресій у період Голодомору 1932–1933 років, що, власне, і перетворило його на геноцид українського, казахського народів, соціоцид в рамках Російської Федерації, досі є предметом дискусії. Російські історики як правонаступники радянської історіографії, замість того, щоб поглиблено досліджувати конкретні обставини такого злочину комуністично-радянського режиму на теренах своєї держави, намагаються запевнити нас, що "исследователи еще не обнаружили ни одного постановления ЦК партии и Советского правительства, призывающих убить с помощью голода определенное количество украинских или других крестьян!"¹. Але сталінське керівництво не було настільки наївним, на відміну від деяких сучасних істориків та політиків, щоб ухвалювати подібні документи. До того ж його мета полягала не стільки у прямому вбивстві селян, скільки в остаточній ліквідації селянства як окремого соціального стану, перетворенні його на стан сільських пролетарів (за радянською термінологією – колгоспників). Тому смерть кількох мільйонів селян стала прямо не планованим, побічним, але закономірним наслідком такого рішення, жажливою ціною за його виконання. Така їхня доля впливала з більшовицького гасла, поширеного у 30-ті роки: "Якщо ворог не здається – його знищують". Отже, позірна "неудирективленість" загибелі мільйонів селян – носіїв традиційного укладу життя, багатівікової сільської (національної) культури жодним чином не заважає говорити про свідомий сталінський геноцид на національних окраїнах ССРСР та соціоцид на російських теренах.

Разом з тим варто і потрібно шукати конкретні документи, які ставали складовими створення в українському селі, кубанській станиці, поволзькій деревні, казахському аулі умов, несумісних із життям. Одним з таких елементів жажливої мозаїки сталінських злочинів був режим "чорної дошки", до запровадження якого безпосередньо причетні сам Сталін та його найближчі помічники.

Попри те, що в жодному з офіційних актів Політбюро, ЦК ВКП(б), СНК ССРСР, інших директивних та нормативних докумен-

тах союзного рівня не згадувався цей термін, а тим більше мотиви його запровадження, існують прямі та опосередковані докази застосування режиму “чорної дошки” саме в репресивному його значенні із згоди та за прямими вказівками Кремля.

Пригадаймо, що автором самої ідеї використання ганебного списку – “чорної дошки” для покарання небажаючих працювати за партійними вказівками у 1920 р. був І. Сталін. Очевидно, він міг нагадати своєму емісару на Кубані про необхідність використання такого дієвого засобу тиску на “ледарів”–селян у 1932 р.

Оскільки широко відомими “чорні дошки” стали після прийняття під тиском сталінського посланця Л. Кагановича постанови Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р., то варто розпочати пошук документів про їхнє запровадження за вказівкою Політбюро саме з цього часу. І тут ми натрапляємо на слід директиви найвищого компартійного органу (чи особисто Сталіна) щодо застосування названих репресивних заходів.

Про таку директиву, що передувала прийняттю постанови крайкому і фактично визначила її зміст, першим згадав ініціатор постанови Л. Каганович, виступаючи 23 листопада 1932 р. перед активом північно-кавказьких комуністів у Краснодарі: “Решения, принятые бюро крайкома во исполнение директивы ЦК ВКП(б), п. б) вам уже известны, так как они были опубликованы в газетах”². Про це також ішлося в телеграмі другого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) М. Кахіані від 21 листопада 1932 р.³ Але найголовніший доказ існування такого документа – телеграма за підписами В. Молотова та І. Сталіна, направлена Нижнє-Волзькому крайкому 27 листопада 1932 р.: “...посылаем вам постановление Севкавказкрайкома, принятое *по директиве ЦК ВКП(б)* [курсив наш. – Г. П.]”⁴. Сама директива досі не відома й не оприлюднена, але немає сумнівів в її існуванні. Невідомо, чи це була якась письмова директива (телеграма абощо), чи усна, доведена до відома північнокавказьких комуністів кремлівським емісаром Л. Кагановичем. Це не має принципового значення, як і проблема – чи вживався в цій директиві взагалі термін “чорні дошки” в його репресивному значенні. Сам факт існування директиви є неспростовним, як і той жахливий зміст режиму “чорної дошки”, широке запровадження якого вона потягнула за

собою. Це, здається цілком імовірно, адже одразу після прибуття до Краснодару Каганович почав уживати цей термін виключно в його репресивному, а не ідеологічно-моральному контексті.

Наступним кроком в напрацюванні Кремлем набору директивних документів із запровадження репресій проти "куркульських саботажників" стала сама "кубанська постанова", яку згодом зробили взірцевою.

Про особисте редагування І. Сталіним постанови Північно-Кавказького крайкому ВКП(б), що запроваджувала "чорні дошки" на Кубані, писав російський історик Н. Івніцький, який першим досліджував документи Політбюро цього періоду ще наприкінці 1950-х років⁵. В археографічних коментарях до згаданої постанови Північно-Кавказького крайкому у збірнику документів "Голод в ССРСР" відзначено, які саме розділи проекту вписано особисто Сталіним. Вони стосувалися ключових питань: судових переслідувань "саботажників та розкрадачів зерна", репресій щодо місцевих комуністів – керівників низової ланки⁶. Що ж до пункту про "чорні дошки" та ту номенклатуру репресивних заходів, що вони несли із собою, то очевидно: Сталін його не вписав особисто, але знав про нього і повністю погодив колективне покарання кубанських козаків у такий спосіб.

Проведена через Північно-Кавказький крайком постанова фактично набула статусу офіційного документа Політбюро. Це засвідчує її неодноразове надіслання іншим крайкомам та обкомам ВКП(б) від імені найвищого компартійного органу. Хронологічно перше таке надіслання – додаток до телеграми, направленої крайкомам і обкомам ВКП(б) за підписами Сталіна та Молотова 8 листопада 1932 р. Як і деякі інші ключові документи Політбюро ЦК ВКП(б), її також досі не оприлюднено, і практично не згадується в дослідженнях російських істориків. Єдиний виняток, відомий нам – примітки до останнього російського збірника документів "Голод в ССРСР", де упорядники видання вказували:

"Оно [закритий лист обкому ВКП(б) ЦЧО від 10.11.1932. – Г.П.] стало реакцией партийного руководства области на телеграмму ЦК и СНК от 8 ноября за подписями

Сталина и Молотова, в которой местные партийные органы предупреждались, что «если в кратчайший срок не будет организован в области действительный переделом в хлебосдаче», к ним будут применены репрессии, аналогичные репрессиям на Северном Кавказе”⁷.

Але про телеграму від 8 листопада 1932 р. неодноразово йшлося в інших документах. Так, перший секретар Казахського крайкому ВКП(б) Ф. Голощокін згадував її в своїй телеграмі до Сталіна від 20 листопада. Захищаючи себе від звинувачень у широкому застосуванні репресій, зокрема і “чорних дощок”, партійний керівник Казахстану послався конкретно на цю телеграму ЦК ВКП(б), після отримання якої він ужив зазначених заходів: “...крайком считал вполне правильным после получения телеграммы ЦК от 8 ноября применить в отношении отдельных районов и колхозов аналогичные меры, какие были указаны в телеграмме”⁸. З наведеного стає зрозумілим, що в ній містився перелік основних заходів, що їх радило вище партійне керівництво вжити до “відстаючих” колгоспів та районів. І, оскільки одразу після того в Казахстані було запроваджено “чорні дошки”, можна сміливо стверджувати, що такий захід уже міцно увійшов до апробованого і рекомендованого арсеналу масових антиселянських репресій.

Частина згаданої телеграми від 8 листопада, яка стосувалася персональної відповідальності голів РВК та секретарів райкомів ВКП(б), можна реконструювати за іншим документом – доповідною заступника голови Комітету із заготівель при СНК СРСР М. Чернова Сталіну від 25 листопада 1932 р. Там йшлося про те, що 24 жовтня ЦК ВКП(б) та уряд СРСР вимагали від обкомів та райкомів конкретні прізвища районних керівників, які не забезпечили виконання планів хлібозаготівель. Щодо наступної директиви згадувалося таке:

“Новой телеграммой от 8 ноября 1932 г. было предложено облкрайкомам и облкрайисполкомам «немедленно предупредить названных в Вашей телеграмме секретарей и председателей исполкомов отстающих

районов, что в случае непринятия ими срочных мер по поднятию хлебозаготовок в продолжение первой половины ноября ЦК и СНК будут вынуждены поставить вопрос об их исключении из партии»⁹.

Відновити текст цієї незнаної сталінської директиви від 8 листопада 1932 р. дозволяє й інша телеграма за підписами В. Молотова та І. Сталіна, направлена Нижнє-Волзькому крайкому 27 листопада. Ось її повний текст:

“Несмотря на предупреждение СНК и ЦК, хлебозаготовки в крае снова продолжают снижаться. Ссылки на цифры об урожайности, как на причину невыполнения установленного плана, не могут быть приняты ЦК и Совнаркомом во внимание, т. к. цифры эти явно приуменьшены и рассчитаны на обман государства. ЦК и СНК отмечают как недостойные партийного руководства эти факты, что, назвав секретарей и председателей райисполкомов отстающих регионов, вы умыли руки, не сообщив ЦК и СНК о мерах, необходимых для ликвидации такой отсталости. ЦК и СНК предупреждает вас, что в случае, если в кратчайший срок не будет организован в крае действительный перелом хлебосдачи, они будут вынуждены прибегнуть к мере репрессии, аналогичной репрессиям на Северном Кавказе. Чтобы вы могли составить ясное представление об указанных репрессиях, посылаем вам постановление Севкавказкрайкома, принятое по директиве ЦК ВКП(б). ЦК и СНК обязывает вас немедленно предупредить названных в Вашей телеграмме секретарей и райисполкомов отстающих районов, что в случае непринятия ими срочных мер по поднятию хлебозаготовок в продолжение первой половины ноября ЦК и СНК будут вынуждены поставить вопрос об их исключении из партии”¹⁰.

Нарешті, достеменно зміст більшої частини телеграми від 8 листопада наводився наприкінці закритого листа першого

секретаря Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) І. Варейкіса підлеглим парткомітетам:

“Райкомам разослана телеграмма ЦК и СНК от 8 ноября за подписями т. Сталина и Молотова, в которой говорится:

«ЦК и СНК предупреждает Вас, что в случае, если в кратчайший срок не будет организован в области действительный перелом в хлебосдаче, они будут вынуждены прибегнуть к мерам репрессии, аналогичным репрессиям на Северном Кавказе.

ЦК и СНК обязывают Вас немедленно предупредить названных в вашей телеграмме секретарей и предисполкомов отстающих районов, что в случае непринятия ими срочных мер по поднятию хлебозаготовок в продолжение первой половины ноября ЦК и СНК будут вынуждены поставить вопрос об их исключении из партии»¹¹.

Директива щодо застосування “кубанських” репресій, направлена до всіх крайкомів та обкомів ВКП(б), послужила їм відповідним зразком для створення власних аналогічних документів. Якщо текстуально порівняти “кубанську постанову” з ухваленою за тиждень постановою бюро Нижне-Волзького крайкому ВКП(б), то знайдемо багато тотожних зворотів, фраз, цілих абзаців та пунктів, хоча термін “чорна дошка” в останній не згадувався¹².

Але частина з регіональних парткерівників відмовилася від запровадження таких репресивних заходів. Перший секретар обкому Центрально-Чорноземної області І. Варейкіс повідомляв Кремль:

“В связи с решением ЦК ВКП(б) об особых мерах, принятых по хлебозаготовкам на Кубани, обком ЦЧО принял также ряд мер по очистке колхозов и усилению борьбы с рваческими, кулацкими элементами. Однако было бы ошибкой, если бы мы стали повторять проведение подобных мер, ибо, насколько можно судить

из опыта сельхозкампании, колхозы в ЦЧО находятся в иных условиях. Обком предупредил районные парт-организации, чтобы при проведении борьбы за хлеб, борьбы против кулаков, зажимщиков и оппортунистов использовали хлебозаготовки для решительной очистки деревенских парторганизаций от примазавшихся и переродившихся элементов, но вместе с тем учитывали, что подавляющая часть колхозов ЦЧО план хлебозаготовок уже выполнила и главная задача сейчас правильно и умело подойти к колхозу, знать его хозяйство, быть в курсе того, что делается в колхозе, а не проводить механически те или иные меры или решения по всем колхозам, не выполнившим план хлебозаготовок"¹³.

Утім, "товарні репресії" до "саботажників" Варейкіс застосував ще з 1 листопада 1932 р.¹⁴

Наступним фактором, який визначив роль Кремля в застосуванні репресивного режиму "чорної дошки", була загально-прийнята практика організації адміністративної комунікації, вироблена сталінським апаратом ЦК ВКП(б). Запровадженню будь-яких заходів передувала директива від найвищого керівництва. Після отримання директиви її адресат мав запитати дозвіл на запровадження конкретних заходів на виконання вказівок Центру і прозвітуватися щодо наслідків. Це, зокрема, підкреслюється і в листі першого секретаря Казахського крайкому Ф. Голощокіна: він визнав себе винним перед Сталіним лише в тому, що спеціально не погодив з ЦК ВКП(б) запровадження згаданої кількості "чорних дошок" в Казахстані¹⁵.

Такого роду звітність подавалася всіма – від сталінських емісарів до перших секретарів крайкомів та обкомів ВКП(б). Відповідно кожен крок на місцях із запровадження репресій у будь-якому вигляді ("чорні дошки", виселення, судове покарання) повідомлявся Центру. Л. Каганович, перебуваючи на Кубані, вже наступного дня після прийняття постанови Північно-Кавказького крайкому доповідав Кремлю:

“Дорогой т. Сталин! Наше постановление Вы уже знаете. Кроме того, что мы Вам передали, мы приняли еще ряд мероприятий по линии ОГПУ, прокуратуры, промтоваров, военной и т.д. Посылаю их Вам для ознакомления. Весь вопрос теперь в их осуществлении. Завернули мы машину основательно...”.

Причому в листі Кагановича йшлося і про таке:

“Теперь приходится возмещать то, что пропущено, это неизбежно приведет к некоторым перегибам. Будем бороться, чтобы их не допускать, но так как все это будет предприниматься ударно, то всего до конца трудно будет избежать. Во всяком случае, главная задача сейчас – это сломить саботаж несомненно организованный и руководимый из единого центра”¹⁶.

Фактично цим сталінський емісар просив дозволу на “перегини” в репресіях, і, безперечно, отримав його, адже найголовніше своє завдання він визначив за вказівками вождя партії. Аналогічні інформації з повідомленням про свої дії надсилали Сталінові інші його посланці: П. Постишев з Поволжя у грудні 1932 р. та з України у січні 1933 р.; В. Молотов з України у листопаді–грудні 1932 р. Можна навіть стверджувати, що сам інститут уповноважених ЦК ВКП(б) був запроваджений для того, щоб безпосередньо донести до керівників ЦК КП(б)У, крайкомів та обкомів, навіть райкомів сталінську волю і показати, що всі наявні ускладнення – не від об’єктивних причин або нереальних більшовицьких планів, а виключно спричинені “саботажем”. Характерною в цьому сенсі була ситуація на Кубані, звідки Л. Каганович повідомляв уже 1 листопада: “Члены бюро [крайкому – Г. П.] до сих пор считают, что главная причина отставания сева – это отсутствие семян. Мы указали, что ссылка на семена есть прикрытие саботажа”¹⁷.

Тому доводиться говорити також про те, що практично всі крайні заходи на той момент (листопад–грудень 1932 р.) знаходили повну підтримку в Кремлі. На підтвердження цього

висновку згадаймо наведений вище конфлікт Голощокін-Кахіані. Описана ситуація стала унікальною: це практично єдиний випадок, коли Сталін не тільки письмово схвалив широке запровадження репресій, але й додатково виправдав їх:

“Оценка Кахиани при других условиях была бы правильна, а при данных условиях совершенно неправильна. Тов. Кахиани не учитывает, что за последние пятидневки хлебозаготовки в Казахстане падают скачками и ведут к фактическому прекращению заготовок, и это несмотря на то, что план заготовок максимально сокращен, а долг по плану заготовок превышает 10 млн. пудов. При таких условиях задача состоит в том, чтобы ударить в первую очередь по коммунистам в районах и ниже районов, находящимся целиком в плену мелкобуржуазной стихии и скатившимся на рельсы кулацкого саботажа хлебозаготовок. Понятно, что в этих условиях СНК и крайком не могли поступить иначе как перейти на рельсы репрессий, хотя, конечно, дело репрессиями не может ограничиться, т. к. необходима предельно широкая и систематическая разъяснительная работа”¹⁸.

Отже, генсек ЦК ВКП(б) прямо і неоднозначно схвалив дії Казкрайкому з широкого запровадження режиму “чорної дошки”, підтвердив їх здійснення не з перевищенням повноважень, як уважав Кахіані, а на виконання прямих партійних директив.

Інший приклад демонструє лист першого секретаря Горковського крайкому ВКП(б) А. Жданова. Той просив дозволу Кремля на застосування щодо Ардатовського та Спаського районів, які, на його думку, “провалили” основні господарські кампанії (із заготівель хліба, льону, картоплі, лісу, виконання фінплану) таких репресій:

“...прекращение товароснабжения и вывоз товаров из районов, полное запрещение колхозной торговли, досрочное взыскание с колхозников и единоличников кредитов и других платежей, очистка государствен-

ного, кооперативного и колхозного аппарата от чуждых и враждебных элементов, изъятие контрреволюционных элементов органами ОГПУ и проведение досрочной чистки парторганизаций этих районов. Крайком отстранил секретарей указанных райкомов от работы, передав вопрос об их пребывании в партии в крайКК, распустил бюро райкомов и направил в районны комиссии крайкома для проведения этих решений”¹⁹.

Фактично все це – набір заходів, пов’язаних із занесенням на “чорну дошку”; проте Жданов не використав такого терміну. Вже 16 грудня Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило ініціативу місцевого парткерівника спеціальним пунктом протоколу засідання²⁰.

Разом з тим, Центр вимагав ще більшого “закручування гвинтів”, про що свідчить уся діяльність сталінських емісарів. З приїздом Л. Кагановича на Кубань пов’язане застосування режиму “чорної дошки”, масове заслання козаків на Північ та Казахстан. В. Молотов приніс в Україну такі ж “чорні дошки”, штрафи, виселення, товарні репресії, позбавлення присадибних ділянок. Поїздка П. Постишева до Поволжя так само призвела до масових репресій аналогічного змісту з певною специфікою – він намагався дещо вноормувати і централізувати застосування антиселянських каральних заходів, а тому відмінив усі попередні рішення райкомів та райвиконкомів щодо їх запровадження.

Лише в січні 1933 р. загальна ситуація змінилася, і Сталін вирішив певною мірою зняти із себе (і з ЦК в цілому) відповідальність за розгул репресій. Намагаючись “замести сліди” і “призначити винуватців” усіх тих диких актів насильства над селянством, що здійснювалися наприкінці 1932 р., він власноручно, як зазначає В. Кондрашин з посиланням на документи РГАСПИ, викреслив з проекту резолюції Січневого пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б) 1933 р. такий пункт: “Пленум ЦК одобряет решения Политбюро по разгрому кулацких организаций (Северный Кавказ, Украина) и принятие Политбюро жесткие меры к лжекоммунистам с партбилетом в кармане”²¹. Ще до нього про це писали інші російські історики В. Данилов та І. Зеленін²².

Натомість С. Кульчицький не погоджується з таким тлумаченням позиції вождя більшовиків. Історик наполягає, що Сталін не відмовлявся від своєї відповідальності за "ліквідацію куркульства як класу" та ініціювання масової чистки лав партії. Він не бажав лише згадувати Україну та Північний Кавказ у відкритих партійних документах: "Автори цієї тези в резолюції не знали на початку січня 1933 р., чим закінчиться в УСРР та на Кубані "розгром куркульських організацій". Сталін – знав..."²³.

Поза увагою археографів, які займаються даною темою, залишилася низка важливих документів. Серед них – директива Сталіна на запровадження репресій проти кубанських козаків; лист генерального секретаря ЦК ВКП(б) та голови СНК СРСР від 8 листопада 1932 р. із загрозою застосування "кубанських репресій"; аналогічна телеграма до ЦК КП(б)У тощо. Їхнє непересічне значення підкреслюється тим, що саме вони стали запальниками запровадження режиму "чорної дошки" в Україні, Поволжі, Казахстані.

Щодо його широкого застосування свідчать інші документи: постанови, директиви Політбюро ЦК ВКП(б), телеграми, підписані самим генсеком партії, які чітко й однозначно спрямовували парторганізації на розгортання терору як проти окремих осіб ("куркулів", "саботажників", "лжекомуністів", районних і сільських керівників), так і цілих трудових колективів, адміністративних одиниць і всіх, хто там проживав. Про це промовисто говорять також і дії особистих посланців Сталіна – Л. Кагановича, В. Молотова, П. Постишева, зафіксовані в документах.

¹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 240.

² Доповідь Л. Кагановича "Задачи северо-кавказских большевиков в борьбе за хлеб и укрепление колхозов" на розширеному бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) 23.11.1932: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 214, л. 81–89. Оубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 435.

³ Шифротелеграма секретаря Казахського крайкому ВКП(б) М. Кахіані до І. Сталіна від 20.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 139–139об. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 219.

⁴ Телеграма І. Сталіна та В. Молотова до Нижнє-Волзького крайкому ВКП(б) від 27.11.1932: Госархив новейшей истории Саратовской области, ф. 470, оп. 5, д. 10, л. 338–339. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 229–230.

⁵ *Ивницкий Н.* Голод 1932–1933: кто виноват? (по документам «Кремлевского архива» // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, К., 9–10 вересня 1933 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 40–41; *Его же.* Голод 1932–1933: кто виноват? // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 49, 52.

⁶ Див. Голод в СССР. – Т. 2. – С. 751–752. Прим. 107.

⁷ Там же. – С. 755, прим. 127. Посилання на архівний шифр згаданого документа відсутнє.

⁸ Шифротелеграма першого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) Ф. Голощокіна до І. Сталіна від 21.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 138–138об. Оубл.: Там же. – С. 219–220.

⁹ Доповідна М. Чернова І. Сталіну від 25.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 1 – 1об. Оубл.: Там же. – С. 226.

¹⁰ Телеграма І. Сталіна та В. Молотова до Нижнє-Волзького крайкому ВКП(б) від 27.11.1932: Госархив новейшей истории Саратовской области, ф. 470, оп. 5, д. 10, л. 338–339. Оубл.: Там же. – Т. 2. – С. 229–230.

¹¹ Закритий лист першого секретаря Центрально-Чорноземного обкому І. Варейкіса до райкомів та фракцій райвиконкомів від 10.11.1932: ЦА ФСБ Росії, ф. 2, оп. 10, д. 335, л. 25–26. Оубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 432.

¹² Постанова бюро Нижнє-Волзького крайкому ВКП(б) “О ходе хлебозаготовок” від 10.11.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 21, д. 3768, л. 105–106. Оубл.: Там же. – Т. 3. – С. 430.

¹³ Доповідна першого секретаря Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) І. Варейкіса І. Сталіну від 28.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 84, л. 73–82. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 233.

¹⁴ Закритий лист першого секретаря Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) І. Варейкіса до райкомів та фракцій райвиконкомів від 10.11.1932: ЦА ФСБ Росії, ф. 2, оп. 10, д. 335, л. 25–26. Оубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 432.

¹⁵ Шифротелеграма першого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) Ф. Голощокіна до І. Сталіна від 21.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 138–138об. Оубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 219–220.

¹⁶ Каганович–Сталіну. 05.11.1932. Сталин и Каганович. Переписка. – С. 298.

¹⁷ Шифротелеграма за підписами Л. Кагановича та А. Мікояна від 01.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 36–36об. Опубл.: Голод в СССР. – Т. 2. – С. 185.

¹⁸ Шифротелеграма І. Сталіна до керівництва КазАССР від 21.11.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 83, л. 137. Опубл.: Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 548–549; Голод в СССР. – Т. 2. – С. 220–221.

¹⁹ Шифротелеграма першого секретаря Горковського крайкому ВКП(б) А. Жданова до І. Сталіна від 14.12.1932: Архив Президента РФ, ф. 3, оп. 40, д. 85, л. 6. Опубл.: Там же. – С. 266.

²⁰ П. 52/24 протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) від 16.12.1932: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 911, л. 12. Опубл.: Там же. – С. 267.

²¹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933: трагедия российской деревни. – С. 256–257.

²² Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод: К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С. 108.

²³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 344.

ВИСНОВКИ

На суд читачів представлено дослідження одного з напрямів репресивної політики комуністично-радянського керівництва ССРСР під час Голодомору 1932–1933 років – режиму "чорної дошки". Очевидно, що його не можна вважати остаточним, таким, яке вичерпно відкриває всі особливості, кількісні та якісні параметри широкомасштабних репресивних акцій, спрямованих проти українського селянства, кубанського і донського козацтва, українських переселенців та казахів. Зокрема, обставини запровадження режиму "чорної дошки" у Поволжі, Казахстані, інших регіонах ССРСР, практика застосування, наслідки для місцевого населення потребують ґрунтовного додаткового дослідження. Тільки після його завершення можна буде говорити про спільне та особливе, адресатів репресій і, зрештою, про обличчя режиму "чорної дошки" – політичне, національне.

Моє завдання полягало в тому, щоб, насамперед, на підставі вже виявлених документів якомога ширше висвітлити практику застосування режиму "чорної дошки" в Україні, її складові та зміст, місце у загальних репресіях комуністично-радянської влади, запроваджених у 1932–1933 роках задля остаточної ліквідації селянства як класу, приборкання й упокорення сільського населення, розв'язання національного питання.

Підсумовуючи зібрані з різних джерел відомості щодо такого режиму під час Голодомору 1932–1933 років в Україні, можна дійти певних висновків. Він став справжнім знаряддям організованого сталінським ЦК ВКП(б) геноциду на українських землях. Уважати його тільки проявом «штучного ізоляціонізму»¹ було б замало. Йшлося не тільки і не стільки про ізоляцію занесених на "чорну дошку" населених пунктів, адміністративних одиниць, господарств, скільки про створення в таких резерваціях умов, несумісних із життям. Адже компартійно-радянські можновладці наказували вивозити звідти всі промислові товари, навіть предмети повсякденного попиту, закривати всі банківські рахунки й кошториси, дотерміново збирати аванси, обкладати населення непомірними податками і штрафами, в рахунок яких вилучалася худоба, свійські птахи, будівлі та особисте майно; організовувати постійні обшуки селянських обійсть із вилученням/нищенням будь-яких істівних запасів. Проти окремих

осіб застосовувалися судові та адміністративні репресії, широко використовувалося виселення, примусове позбавлення присадибних ділянок тощо. Іншими словами, створювалася територія лиха, вийти з якої було цілком неможливо, а всі її мешканці були фактично приречені на голодну смерть. Причому фактор невиконання “планів хлібозаготівель”, збирання картоплі або льону, відставання у “боротьбі за врожай” не був вирішальним у визначенні жертв таких репресій. Головну роль відігравали величина й значення резервації, її знаність в Україні, “антирадянські” настрої мешканців.

Хронологічно запровадження режиму “чорної дошки” не можна обмежувати постановами політбюро ЦК КП(б)У від 18 та 20 листопада, 6 грудня 1932 р. Такі репресії, апробовані під час заготівельних кампаній 1928–1929, примусової колективізації 1930–1931 років, почалися значно раніше (принаймні з весни 1932 р.), а набули поширення з жовтня – листопада. Листопадові директиви ЦК КП(б)У лише дещо “унормували” практику, яка склалася раніше, а не започаткувала її. Тривало застосування репресивної складової режиму “чорної дошки” досить довго, принаймні до кінця 1933 р., а за деякими відомостями, продовжувалося навіть наступного року. Пік репресій припав на листопад – грудень 1932 року та січень – березень 1933 року, тобто передував найбільшому голодуванню населення, став одним з його причин та головних знарядь.

Режим “чорної дошки” засвідчував репресії щодо колективів і груп населення (більшовицька концепція колективної відповідальності і колективного покарання). Разом з тим колективне покарання мешканців села, сільради, району, працівників колгоспу не виключало індивідуального, що реалізовувалося в переслідуваннях репресивно-каральними органами (НКВД, ГПУ, прокуратура, суд), позасудовому виселенні, позбавленні майна, накладанні індивідуальних штрафів тощо.

Об’єктом занесення на “чорну дошку” міг бути район у цілому; певні районні установи; у районі – сільради, села, кущі (кілька сіл), колгоспи, міжколгоспні осередки, артїлі, комуни, кутки, одноосібники чи колгоспники певного села/сільради, на останньому етапі (друга половина 1933 – початок 1934 років) – навіть

радгоспи, МТС, партійні та комсомольські організації, керівники колгоспів, радгоспів, партійних осередків тощо.

На "чорну дошку" заносили одноосібників (одноосібний сектор) певного села/сільради, колгоспників села/сільради. Причому занесення колгоспників не було рівнозначне занесенню колгоспу в цілому – малася на увазі заборгованість, низькі темпи заготівлі продуктів з власного господарства колгоспників, і покаранню підлягали колгоспники як індивідуальні господарі (об'єкти обкладання податками та іншими зобов'язаннями).

Номінальні ознаки прийнятого рішення щодо занесення об'єкта на "чорну дошку" (постанова, рішення, пункт протоколу) дозволяють з'ясувати рівень правомірності даного рішення. Більшість таких актів приймалася в робочому порядку – як окремий пункт загального протоколу або ширшої постанови, переважно про стан хлібозбирання, здавання збіжжя абощо. Спеціальні акти щодо запровадження режиму "чорної дошки" були не дуже поширеними. Це засвідчує, що для комуністично-радянських органів такі питання носили переважно прохідний, робочий характер, не були чимось винятковим.

Аналіз способу схвалення таких рішень дозволяє також з'ясувати ступінь індивідуальності/колективності його прийняття – отже, міру відповідальності задіяних у цьому офіційних осіб партійно-радянських органів. Зазвичай рішення приймалися дуже вузьким колом осіб (бюро, секретаріат партторгану, президія виконавчого органу), іноді – формально колегіально (шляхом опитування). За компартійною практикою це означало ознайомлення членів колегіального органу з уже прийнятим керівництвом рішенням і висловлення своєї згоди або (формально) незгоди, особливої думки. Останнє, як правило, не віталася, тому що порушувало більшовицький принцип одностайності у прийнятті рішень (т. зв. "демократичний централізм").

Набір санкцій був різним для, умовно кажучи, районних, обласних та республіканської "чорних дощок". Але очевидно, що він виходив за межі стандартних п'яти пунктів, відомих за кубанськими "чорними дошками". В Україні до об'єктів, підданих таким репресіям, здебільшого застосовувалося таке:

- промисловий бойкот, коли з торговельних кооперативних підприємств села або району повністю вивозився промкрам (від одягу, взуття до цвяхів, скла, залізних виробів, реманенту тощо), нові товари не завозилися і заборонялася будь-яка торгівля (державна, кооперативна) взагалі;

- фінансовий бойкот, коли всі позики, кредити, заборгованості стягалися дотерміново, а наступні не видавалися; безумовне стягнення коштів з колгоспу та колгоспників для виконання фінансових зобов'язань (єдиний сільгосподаток, державна заборгованість, культзбір, позики, страхування), причому заборгованість всього колгоспного господарства стягувалася з індивідуальних господарств колгоспників; негайна реалізація всієї переплати з державної позики та інших “добровільних” внесків;

- додаткові штрафи, як правило, у вигляді м'ясного натурштрафу (повне або часткове стягнення 15-місячного зобов'язання із здавання м'яса);

- припинення обслуговування колгоспів з боку МТС;
- припинення помолу;
- вилучення всього наявного зерна в рахунок хлібозаготівель;

- вилучення всього хліба, виданого колгоспникам, за винятком тих, «хто чесно і добросовісно виконує державні зобов'язання, а також виявляє крадіїв і сприяє поверненню викраденого хліба». З цією метою прискіпливо відбиралися такі “сумлінні” колгоспники, а в решти з їхньою допомогою вилучався весь хліб.

Певні заходи спрямовувалися на обмеження особистої свободи мешканців села:

- організація спеціальних бригад (караулів) з працівників міліції, колгоспного активу, червоних партизан для регулювання руху з цих сіл задля цілковитого забезпечення заходів економічного бойкоту;

- на час застосування репресій відібрання від громадян цих сіл всіх виданих сільрадою і колгоспами довідок та посвідчень.

Подальші репресивні санкції стосувалися кадрових «чисток»:

- перевіряння й очищення колгоспів з вилученням «контрреволюційних» елементів, «організаторів” зривання хлібозаготівель;

- перевіряння й очищення органами РСІ кооперативних і державних апаратів від всякого роду "чужих і ворожих елементів";
- виключення з компартії секретарів сільських осередків КП(б)У, голів колгоспів, голів сільрад, їх арешти та виселення на Північ; арешт усіх виявлених у колгоспі "куркулів, петлюрівців, погромників та ін. контрреволюційного елементу";
- порушення судових справ проти керівників та членів правління колгоспів.

Масштаби цього рукотворного лиха за наявними на сьогодні, але ще далеко не остаточними підрахунками, в загальних цифрах були такими:

Вінницька область (10,8 % території УСРР, сільського населення 4.300 тис. осіб): із загальної кількості 62 райони та дві міськради на "чорну дошку" занесено об'єкти 42 районів, у тому числі повністю 12 районів, 76 окремих об'єктів;

Дніпропетровська область (16,5 % території УСРР, сільського населення 2.770 тис.): з 55 районів та міськрад на "чорній дошці" опинилися колгоспи та населені пункти всіх районів і міськрад, разом 233 окремих об'єкти;

Донецька область (11,8 % території УСРР, сільського населення 1.841 тис.): з 42 районів та міськрад – населені пункти 27 районів та міськрад, один район – повністю, в інших – 67 окремих об'єктів;

Київська область (16,9 % території УСРР, сільського населення 5.141 тис.): з 73 районів та двох міськрад – один район повністю та 331 окремих об'єкт у 21 іншому районі (дані далеко не повні);

Одеська область (15,6 % території УСРР, сільського населення 2.442 тис.): з 56 районів та міськрад – населені пункти 41 районів та міськрад, у тому числі 5 районів повністю, 134 окремих об'єкти в інших;

Харківська область (16,9 % території УСРР, сільського населення 4.784 тис.): з 66 районів та міськрад – населені пункти 35 районів і міськрад, усього 53 окремих об'єкти;

Чернігівська область (9,6 % території УСРР, сільського населення 2.634 тис.): з 37 районів та райради – населені пункти

31 району, у тому числі 5 районів повністю, 99 окремих об'єктів в інших;

АМСРР (1,9 % території УСРР із сільським населенням 525 тис.) – два колгоспи і одне село. Конкретні дані відсутні².

Отже, репресіям, пов'язаним з режимом “чорної дошки”, було піддано мешканців більшої частини районів та міськрад України, за виключенням Дніпропетровської області, де такий режим панував на території практично всіх адміністративних одиниць.

Можна погодитися із справедливим спостереженням С. Кульчицького, який переконливо доводив:

“Суть сталінських репресій полягала в тому, що цілковитий контроль над партією, державою і суспільством генсек використовував для нищення тих, хто являв собою загрозу для нього особисто. Жертвами сталінської команди стали і півмільйонна Компартія України, і українські селяни разом із селянами інших національностей, які мали нещастя проживати на території республіки, і безпартійна українська інтелігенція, і, якщо треба було відвернути гнів репресованих від генсека – ті, хто безпосередньо здійснював репресії”³.

Додати до цього можна лише одне – являв чи міг являти загрозу для Сталіна, адже той намагався діяти на упередження і нищити навіть не реальних, а майбутніх або потенційних ворогів.

Відомості щодо запровадження режиму “чорної дошки” в інших регіонах ССРСР не мають тієї повноти, яка нині є по Україні. Найявна інформація з опублікованих архівних джерел дозволяє говорити, що найбільшого поширення та жорстокості застосування таких репресій досягло на Кубані. Вочевидь це пов'язано з фактичним її статусом “малої України” в Російській Федерації. Кремлівських правителів лякала можливість переїзду туди “петлюрівців” з УСРР, створення другого осереддя “українського буржуазного націоналізму”. Тому режим «чорної дошки» на Кубані, хоч і не досяг масштабів українського, за деякими параметрами був навіть жорстокішим. Достатньо згадати вперше ви-

пробуваний тут радянський механізм депортації населення цілих станиць. Зафіксовано запровадження режиму "чорної дошки" в 15 кубанських станицях та кількох колгоспах переважно тих самих станиць, і двох станицях на Дону.

Режим "чорної дошки" Поволжя потребує поглибленого дослідження. Відомі на сьогодні факти засвідчують певну його "м'якість" порівняно з українським навіть у наборі репресивних заходів. Тільки тут виявлено свідчення про відміну рішень низових органів щодо занесення на "чорну дошку" кремлівським емісаром П. Постишевим, його незгоди з такими пропозиціями, і вказівки задіяти інші, не репресивні важелі тиску на "саботажників". Характерно при цьому, що вже в Україні він не дозволяв собі таких кроків, навіть якщо відзначав неправильне, на його погляд, застосування таких репресій. Про національні аспекти режиму "чорної дошки" говорити важко через недостатню кількість загальних відомостей. Проте очевидно є, крім загальної антиселянської, етносоціальна (антикозацька) та політична (помста за боротьбу з радянським режимом у минулому) його складові. На крайову "чорну дошку" було занесено 19 сільрад 7 районів Нижне-Волзького краю. На районних "чорних дошках" перебувала значно більша кількість сільрад та колгоспів (є відомості про 25 % всіх колгоспів козацького Нижнечірського району).

Режим "чорної дошки" на території Казахстану практично недосліджений. Але частково реконструйованого переліку районів та населених пунктів, занесених на «чорну дошку» за рішеннями керівництва Казахського крайкому ВКП(б), дозволяє зробити попередній висновок щодо його застосування як проти казахського кочового та напівкочового населення, так і проти українських і російських переселенців, котрі мешкали переважно на території Північного Казахстану. Можна вести мову про 19 (31 за іншими відомостями) районів Південного та Північного Казахстану.

Загальні висновки щодо застосування режиму "чорної дошки" впродовж 1932–1933 років полягають у тому, що цей репресивний режим, запроваджений нібито з метою забезпечення і підстьобування хлібозаготівлі, насправді став могутньою зброєю антиселянської боротьби. Комуністична партія з метою оста-

точного розв'язання селянського (а разом з ним і національного) питання не зупинялася перед найжорстокішими заходами, що в сукупності призводили до смерті від голодування більшої частини занесених на “чорну дошку” населених пунктів. Разом з тим адреси застосування таких репресій визначалися не стільки за “статистичними показниками” невиконання хлібоздавальних, засівних планів, мобілізації коштів, скільки за політичними й ідеологічними чинниками. Зважувалося все: розміри і значення села, політичне минуле його мешканців, колишній вплив інших політичних партій тощо. Тому можна говорити про справжню політичну помсту більшовиків сільському населенню України (за компартійними визначеннями: “петлюровцям, махновцям”), кубанським та донським козакам, селянам Поволжя, які свого часу брали участь в антирадянських виступах.

Дослідження самого феномену режиму “чорної дошки” триватиме. Абсолютно необхідним є вивчення його впливу на селянську і національну свідомість. Потрібним видається з'ясування моральних наслідків таких репресій як для пересічного населення, господарств, які виступали об'єктом занесення на “чорну дошку”, так і для безпосередніх виконавців злочинних наказів комуністично-радянської влади. Варто дослідити і постаті таких виконавців – були вони свідомими провідниками компартійної політики або ж авантюристами, пристосуванцями, які користалися можливістю вижити у нелюдських умовах. Цікавою виглядає тема селянського спротиву репресіям режиму “чорної дошки” – чи завжди і повсюдно вони були лише пасивними, у вигляді втечі з території штучного лиха. В досліджених документах є натяки на спроби економічного протистояння селян реквізиційній політиці з використанням традиційних механізмів взаємодопомоги. Нарешті, потребує вивчення проблема долі партійних, радянських та господарських керівників “чорнодощечних” сіл, колгоспів, районів. Так само цікаво простежити і подальшу долю самих населених пунктів, відзначених “чорною дошкою” – скільки з них узагалі зникло, не переживши цієї трагічної доби. Попереду також справжній компаративний аналіз застосування режиму “чорної дошки” в Україні, на Кубані, Поволжі, Казахстані, ЦЧО, Далекому Сході, Білорусі та інших регіонах ССРСР,

які вочевидь важко об'єднати одним терміном – хлібородні, області товарного землеробства абощо.

¹ Див.: *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – С. 116.

² Підрахунок наш з використанням даних, надісланих обласними робочими групами Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років та видання: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Харків: Вид. ВУЦВК "Радянське будівництво і право", 1933. – С. 6–7.

³ *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 8.

ДОДАТКИ

ДОКУМЕНТИ

Чорна дошка

ЗА ВИНЯТКОВО ПОГАНУ РОБОТУ ЩОДО ЗАСІПКИ НАСІННИХ ФОНДІВ ЗАПИСУЄТЬСЯ НА ЧОРНУ ДОШКУ КЕРІВНИКІВ ТАКИХ ОСОБЛИВО ГАНЕБНО ВІДСТАЛИХ РАЙОНІВ ОБЛАСТІ:

1. В.-ТОКМАЦЬКИЙ	Секретар РПК КРЕМНЬОВ ,
Голова РВК ПЕСТОВ .
2. Н.-ВАСИЛІВСЬКИЙ	Секретар РПК ТОЛЧИН ,
Голова РВК НОКОША .
3. ТЕРПІННЯНСЬКИЙ	Секретар РПК СФІМЧУН ,
Голова РВК СКРИПКА .
4. ВИСОКОПІЛЬСЬКИЙ	Секретар РПК МЕДЛАГЕ ,
Голова РВК ШИНКЕ .
5. ЛИХІВСЬКИЙ	Секретар РПК ХАРЧЕНКО ,
Голова РВК СОЛОЛОВСЬКИЙ .
6. В.-ДНІПРІВСЬКИЙ	Секрет. РПК НОЖНІЦЬКИЙ ,
Голова РВК МАРЧЕНКО .

Список районних керівників Дніпропетровської області, занесених на "чорну дошку". Газ. "Зоря" (Дніпропетровськ). – 23.02.1933 р.

Список сіл і колгоспів занесених на "чорну дошку".
газ. "Зоря" (Дніпропетровськ). - 01.01.1933 р.

У.С.Р.Р.-П.У.Д.
Об'єднаний
Оргініст
Дніпропетровська
Обласна Прокуратура
та Облуд.
28/Х"-220.
№ 998/т.-

Т а б л и ц а -
№ 635
Всього -
Всього -

ДО ПРОКУРОРІВ ТА НАСУДІВІВ
КАЗОВИХ РАЙОНІВ МЕЖІВЬСЬКОГО,
АГОСТОПІЛЬСЬКОГО, ВЕРНЯНСЬКОГО, ВАСИЛЬКІВ-
СЬКОГО, В/ВІДНОСЬКОГО, В/ДЕБЕЖИНСЬКОГО,
ГЕНІЧЕСЬКОГО, КОМАР'ЄВСЬКОГО, КИРОВОГРАДСЬКОГО,
МАКАРІВСЬКОГО, НЕКІВСЬКОГО, МОЛОДАНСЬКОГО,
ПІСЛЯРСЬКОГО, П/ВАСИЛЬКІВСЬКОГО, П/СІ-
РОБОРСЬКОГО, П'ЯТИТРОЙСЬКОГО, ОСОЛЯНСЬКОГО,
ПАРЬОНІСТАНІВСЬКОГО, РОМАНІВСЬКОГО,
П/ТРОЙЦЬКОГО, В/ТОЛМАЧІНСЬКОГО, В/ДНІПРОВСЬКОГО
ТА ДІПІВЬСЬКОГО РАЙОНІВ,
Копія усім іншим Прокурорам та Насудам. -

Заставлено Урядом, занесено на чорну дошку с.Вербка Павлоградського району та с.Павлолівка Межівського району, та постановою Обл.Зиконкому, занесено на чорну дошку ціла низка колгоспів вищезазначених районів, що їх перелічено в газеті "Робіт" за 24 та 26 грудня ц.р.

Обласна прокуратура вже просувала Прокурорам тих районів, по яких занесено колгоспи на чорну дошку, взяти від особливих відділів докладні відомості про селі та колгоспах, вказаних на чорну дошку, заповнювано було по п'ятиденках ОВЗ" згідно з планом висвітлювати свою участь у зворотненні виконання плану хлібозаготівлі по вказаних селі та колгоспах, докладно висвітлювати роботу судово-слідчих бригад.

Не вважаючи на категоричну директиву в цій справі, ні одиний Прокурор навколярі її до цього часу, навіть Павлоградський Прокурор та Васильківський Прокурор, в цілі райони входять села Вербка та Павлолівка, не виконали наші директиви і лише після нагадування по телефону Павлоградський Прокурор по телефону надавав потрібні нам відомості.

Вважаючи таке ставлення з боку робітників Юстиції за неприпустиме, не повторюючи значіння спеціальної інформації, про що вже неодноразово зверталось уваги органи Юстиції, Дніпропетровська Обласна Прокуратура та Обласний Суд:

П Р О С И У Е Т Ь:

1/ Усім Прокурорам, на терені яких знаходяться села та колгоспи занесені на чорну дошку, протягом 24 години надіслати вичерпну інформацію про роботу органів юстиції по цих селах та колгоспах, зокрема роботу судово-слідчих бригад, боротьбу з саботажом у виконанні хлібозаготівлі, боротьбу за здійснення заходів щодо примусу довізу товарів, про забороны торгівлі колгоспникам, про примусення помолу, та про застосування натуральних штрафів, тощо.

2/ Усім Прокурорам та Судам забезпечити пошуком чорної розгляд справ, пов'язаних зі злочинами та саботажом хлібозаготівлі по вказаних селах та колгоспах.

3/ На залежно від окремої інформації по п'ятиденках, про виконання роботи по цих селах та колгоспах, по повинні надавати Прокурорам, кожний Суддя повинен окремо щоденно надіслати до Органістру списки справ, розглянути по селах та

Фрагмент листа обласної прокуратури щодо ходу хлібозаготівлі в колгоспах, занесених на "чорну дошку". Держархів Дніпропетровської області, Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 13, арк. 635.

ЧОРНА ДОШКА.

Ось сільради, що вперто тупцюються на місці у виконанні плану хлібозаготівель, що не розгорнули боротьби з проривом. На 11 вересня вони виконали річний план:

Зінцівська . .	на 10,7	відс.
Тахтаулівська	» 11,9	»
Мильчанська	» 13,4	»
Обазівська .)	» 13,5	»
Мар'ївська .	» 13,5	»
Васильівська	» 13,8	»
Черкасівська	» 14,2	»

*Список сільрад, занесених на "чорну дошку".
Газ. "Більшовик Полтавщини", 12.09.1932 р.*

БІЛЬШОВИК ПОЛТАВЩИНИ

Масовий орган Полтавського МПК, Міськради та Міськпрофради.

№ 1588 ПЕДІЛЯ, 23-го КВІТНЯ 1933 року М. ПОЛТАВИ

ТОЧ. МИРОШИЧЕНКОВІ
СЕКРЕТАРЬВІ РАЙПАРКОМУ т. ВЕАНСЬКОМУ.
 Обласним та Обком КП(б)У вітають Кримеучацьких більшовиків, комсомольців, ударників-колгоспників і колгоспників, поліоводів, агрономів, трактористів та робітників МТС і весь товарицький склад колгоспів і МТС в зв'язку з закінченням сіянь ранніх зернових культур.
 Дружно і без перерв розпочинайте такий же більшочисельний та повільний сіянь пізніх культур!
 Червоно на волю сіянь! Че-гошана
 Голова Обласкомуну—ШЕЛЕХЕС.
 Секретарь Обкому КП(б)У—ПОСТИШЕС.

КІСТЬ—ВИРІШАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ СІВБИ.

РАД, колгоспи, бригади, колгоспники,—ширше розгортайте соціалістичне змагання, ВИБЕРШУЙТЕ СІВБУ ДО 1-го ТРАВНЯ.

ПОТРОЙТИ ТЕМПИ СІВБИ.

Сіяння та інші культури сіяти можна й треба. Великою затримкою в темпах сіянь є й те, що не перебільшувати швидки, як виконано раніше завдання, чи швидше бригадах, дачках, чи то окремих колгоспників.

Ось основні причини, що приростають до прорабоного стану півдн Полтавщини райони. Ці причини ми можемо й нурно негайно усувати.

Чимало колгоспів на річкових та інших сіянь зернових та інших культур, якісуючи на темпів погоди. Тако вичмування надто швидко й може привести до зриву важливу сіянь.

Зараз можна, а значить і необхідно провадити зноів улік культур і в неруш чорту, зважаючи, прих ранніх зернових культур.

У кожного колгоспу слід організувати роботу так, щоб не було жодного дня, у який би колгосп не провадив сіянь. Навіть тоді, коли й дійсно від люд в не вкази продукції сіянь після зернових культур, треба негайно

В артілі ім. Лобача боролися за кість.

Артілі ім. Лобача першою в Кіровоградській сільраді закінчила змагання між ранніх зернових культур. Зокрема закінчили: пшениці—66 га, ячменю—50 га, вівса—45 га, а всього разом це вівса на зерно та вівса—вівса на траву артілі посіяла 172 гектара.

Раніше бригади артілі закінчили: одна з другою боролися на темпах за темпах, а й за кість сіянь. 9-го квітня районна комісія, що перевіряла кість сіянь по артілі в районній бригаді ч. 1 зібрала в 3-го послугу землі й запропонувала бригаді переробити. Бригаді переробила в пізній часі не сподується чимало вкості ні в обробленій групі, ні в селі сіянь.

У наслідок цього район після у 172 гектара провадивою добровільно-дек визнала й приймала комісія, що 20-го квітня приймала пося.

Інші колгоспи у боротьбі, як за темпах так і за кість сіянь різнилися по артілі ім. Лобача.
 Кузуб та Малиновка.

Чорна дошка.

На чорну дошку занесено ті сільради та їх керівників, що на сьогодні не роблять організованої роботи мають цілковито зливу не тільки не віддавати, а навіть нести перек у сіянь.

Але наслідком оперативного наглядання на сивелі, відсутності масової роботи, неможливість безпартійного колгоспного й безпартійного керівництва, ті сільради також виступили в протиді, щоб заплучити „сухі північі“, наслідком відвою сіянь в районі.

1. РОЗСОЛАНСЬКА СІЛЬРАДА. Голова сільради тов. Гончаренко, секретар парторяду тов. Заславський. На 21 квітня план посіви артілі сільради виконала лише на 21,9 від.
2. Н.МІНИНСЬКА СІЛЬРАДА. Голова сільради тов. Могола, секретар парторяду т. Демисовко. План посіви артілі виконала до 21-го квітня лише на 23,5 від.
3. ВАСИЛІВСЬКА СІЛЬРАДА. Голова сільради тов. Залоза, секретар парторяду тов. Трунці. По сільраді Могола зрід лише 26,4 від.

Список відсталих сільрад

1. ТАХТАУЛІВСЬКА. Голова сільрад тов. Корнієнко, секретар парторяду тов. Кириченко. Мавши значно більші можливості, вона виконала лише 26,6 від. плану артілі культури.
2. ЗІНЦІВСЬКА. Голова сільрад тов. Жук, секретар парторяду тов. Бабенко. План посіви артілі виконала лише на 26,5 від.
3. МІКІЛІВСЬКА. Голова сільрад тов. Голобородько, секретар парторяду тов. Сидоренко. План посіви артілі виконала лише на 29,4 від.
4. ЦЕРКАВІНСЬКА. Голова сільрад тов. Кравчишин, секретар парторяду т. Кириченко. Засіла по сільраді ранніх лише 23,7 від.
5. РУНОЩИНА. Голова сільрад тов. Соколийський, секретар парторяду тов. Рогачій. Засіла по сільраді артілі лише 29,9 відсотків.

Список сільрад, занесених на "чорну дошку".
 Газ. "Більшовик Полтавщини", 23.04.1933 р.

ВАЛКІВСЬКИЙ
РАЙВИКОНКОМ

ДО С/Ряди

10/ХП-1932 р.

№ 1/6

поруч з репресіями, що треба переводити до злісних неадатків хліба, щоб зломити куркульський саботаж, необхідно, щоб сільські Ряди відмічали в постановках пленумів, загальних зборах то-що тих одноосібників, що детально, з особливостями, що детально, во виконують наданий їм план хлібозаготівлі, вивінуючи списки цих контрагентів на червону дошку, відмічаючи в стіні та рамковія пресі того, залучаючи зазначених одноосібників до складу бригад та хлібозаготівель, комісії і справи хлібозаготівель тощо.

ПІДСТАВА : постановка Раднаркму від 20/ХП-32 р.

про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі.

Заст. Голови РВК"у /Олішник/

Секретарь

Лист Валківського райвиконкому до голів сільрад із вказівкою застосовувати при проведенні хлібозаготівель, поруч з репресіями, занесення тих одноосібників, хто виконав плани, на червону дошку, від 10.12.1932 р. Держархів Харківської області, Ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 142.

13. Про додаткову мобілізацію на хлібозаготівлі. 246
/тов.ТЕРЕХОВ/.

Доручити т.т. Невельському, Павлішеву та Брандту сьогодні ж подати списки по додатковій мобілізації на хлібозаготівлі.

14. Про колгоспи, що їх взято під безпосередній нагляд Обкому та занесені на чорну дошку. /тов.ТЕРЕХОВ/.

Доручити тов.Ларіну 19.XII до 10 год. ранку доповісти, в якому стані перебувають хлібозаготівлі в колгоспах, що їх взято Обкомом під особливий нагляд, а тов. Невельському в колгоспах та селах, що занесені на чорну дошку.

15. Про організацію заводу по виготовленню металів для потреб Харківської промисловости. /тов.ТЕРЕХОВ/.

1. Враховуючи велику потребу Харківської промисловости в металах та наявність кустарщини та неорганізованости у їх виробництві - вважати за потрібне створити на базі одного із заводів Харкова спеціального заводу по виробництву металів для потреб Харківської промисловости.

2. Доручити тов.Просвіріну в десятиденний термін розглянути це питання, зв'язати завод, який буде виробляти метали й подати з цього питання конкретні пропозиції.

16. Справа колгоспу "18-річчя Червоної Армії". Одринської сільради, Н.Водолазького району.

Судити у вшідній сесії Облсуда.
Справу надіслати до ЦК.

17. Про тов.ВІЛЕНСЬКОГО.

Просити ЦК КП(б)У звільнити тов.Віленського в розпорядженні Харківського Обкому для використання на парт.роботі.

18. Про тов.КОПЕЛЕВА.

Зважаючи на підготовку до наступного пленуму ЦК ВКП(б), звільняти тов.Копелева від роботи в комісії по хлібозаготівлі та запропонувати йому виїхати до Харкова.

Т Е Л Е Г Р А М М А

Всім секретарям РНК Головам РНК

Виконання постанови ЦК КП(б)У 18 листопада пропонується дати
Перше для вагу відповідальність 24 надіслати списки колгоспів
яких потрібно завести чорну дошку во вельма наслідками для
припинення добору коша та вивіз наявний коша припинення
кредитування добороче стягнення кредитів припинення
колгоспної наданської торгівлі затвердження Облорккомітету тч
Друге перевести перевірку всіх фондів колгоспів коша які
незавдовільно виконують ними хлібозаготівель метом повернення
їх крім насінювих виконання елянів хлібозаготівель коша
24 повідомити Облком кількість колгоспів яких позначено
перевірку заходи щодо її переведення тч

28 надіслати доповідку важкову наслідки перевірки вказаних
кількість зерна по яким колгоспам повернуто хлібозаготівель
Третє не пізнім 24 покати Облорккомітет список ~~жидів~~
колгоспів яких має бути вилучено насінюві фонди хлібозаго-
тівель визначенні кончини по яким потрібно перевести вилучен-
ня і стан виконання ними хлібозаготівель зокрема якові засі-
вів цих колгоспів на веслу тч

Четверте протягом 24 години встановити список колгоспів яких
заброньовується вивізати будь які натуральні невиконання
еланів хлібозаготівель список останніх оголосити районній
квасі тч

П'яте не пізнім 23 надіслати докладно записком вказі
заходи виконання постанови ЦК Організації обмолоту зерна
кількість виділених контролорів молотарю утворення
трійок МТС сільрає РНК кількість обмолоченого хліба & стану
хлібозаготівель

22/11 ГОЛУБАТНИКОВ

Телеграма Чернігівського обкому КП(б)У щодо застосування репресивних заходів "чорної дошки" в районах області від 22.11.1932.
Держархів Чернігівської області, Ф. П-470, оп. 1, спр. 15, арк. 21.

Присл. окр. сес. Терешиха, Васно

П Р О Т О К О Л № 22 253

Засідання бюро Дмитрівського Райпаркому
від 29/ХІ-1932 р.

Присутні чл. бюро: Федорченко, Василенко,
Пасянінов, Цирульницький.

Від Рай-НК - тов. Лузеньов.

Від Укр. АНУ - тов. Бетир.

Заступники: Федоров, Гальченко, Подольський.

С л у х а л и : § 1

Про перебіг хлібозаготівлі по односторонньому сектору в селах: Терешиха, Глигорівка, Новоладина, Десятівка, Чорні, В. Березівка, Дівопільщина.

Виславилися: Пасянінов, Бетир, Василенко.

У х в а л и л и : § 1

Бюро під визнає перебіг хлібозаготівлі по вищезазначеним селам зовсім незадовільне.

На стану на 29/ХІ виконання річного завдання хлібозаготівлі по односторонньому сектору по цих селах таке: Терешиха - 25%, Глигорівка - 30%, Черв. Новладина - 40%, Чорні - 40%, В. Березівка - 40%, Дівопільщина - 40%.

Величезний ступінь виконання хлібозаготівлі по односторонньому сектору в цих селах стався внаслідок застосування боротьби з боку парторгів та чл. груп, сільрад та колгоспних мас, з куркульськими та жидівськими елементами хлібозаготівлі та відсутність застосування міроприємств Уряду по відношенню до злістних елементаів, при безспірній статистичній хліба, згідно умов по контрактиції.

Бюро Райпаркому ухвалює:

1/ Вегучи на увагу, що план по односторонньому сектору в цих селах був як і по інших селах району після 2-х разового зниження цілком реальний, а тому зв'язати зя здохідні ці бала, як уперте загарування виконання своїх зобов'язань перед пролетарською державою, яке спрямоване на підтримку чл. АНУ, ворогу - куркулі - не дати хліба державі і цим зирвати хлібозаготівлі - застосувати до односторонніх сел: Терешиха, Глигорівка, при відноспів боротьбі чорні групи, прозвезити їх користуватись будь-якими виробами з прот. прав. му та різне обслуговування селянсько-кооперативними та громадськими організаціями, як до виконання планів хлібозаготівлі по односторонньому сектору в цих селах, а також зобов'язати партійні і фр. Ред. перевести додержавне статистичне всі державні підтежі та відрахувати, як вступальних тая і грошових у всіх злістних нездатчиків хліба по контрактиції.

одноразово вжити крайніх заходів впливу до куркульсько-жидівської частини села, примусив їх виконати повністю тверді завдання по хлібу та іншим завданням, застосовуючи до більш

Протокол засідання бюро Дмитрівського РК КП(б)У від 29.11.1932 р.
Держархів Чернігівської області, Ф. П-46, оп. 1, спр. 103, арк. 253.

Форма № 8.

153

Виконання

плану х/заготівель колгоспами що не занесені на чорну дошку, але до яких застосовано репресії .-

25-33 р.

За станом на

№	п.п. назва колгоспу	якої сільради	План: х/з	Виконання плану х/загот. в цент	До заст. репресії	За станом на	Примітка
1.	В. Вішніва	Миронів.	1800	606,60	33,7	273,52	42,9
2.	Борислава	Н-Хрест	2555	1255,82	49,2	1426,93	56
3.	Воронівка	- " -	5465	2436,58	44,6	3159,90	57,8
	Разом...		9920	4309	43,8	5415,55	54,6
	Зав. Райзагот. Мухомор						

Відомості щодо виконання плану хлібозаготівель колгоспами Новобузького району, що не занесені на чорну дошку, але до яких застосовано репресії (25 січня 1933 р.). Держархів Миколаївської області, Р-167, оп. 1, спр. 469, арк. 153.

На чорну дошку

зривників реалізації позики, голів колгоспів с. П-Слобода:

Артіль ім Молотова—ЦИБА Я., „Шевченна“—ГЕРАЩЕНКО І. П., „Українець“—ШЕШЕНЯ П., „Дніпрова хвиля“—БАРАН С., „Петровського“—ГУДИМЕНКО П., „Сталіна“—БОНДАР Ф., „Перше травня“—ГУДИМЕНКО К., „Черв. Донбас“—ЧОРНИЙ.

Ці т. т. своєю бездіяльністю зірвали плян реалізації позики „4-го завершеного“ по всьому колгоспному сектору П-Слобідської сільради.

Газ. „Колективіст Буринщини“, 10.08.1932 р.

На Громадський суд

Чорна дошка

Установи що жодного чергового внеску не внесли за позичку „4 вивершувального“, злочинною бездіяльністю зриваючи збирання готівки за позичку.

1) Буринська артіль нустарів шпешників	
2) Райстрахкаса	5) Михайлівська с-рада
3) Заготекспорт	6) Миколаївська „
4) Головинська с-рада	7) Райпрофрада

Ганебний список

Установ що два місяці не оплачують чергових внесків за позичку.

1) I-й Буринський р-п	5) МТС
2) II-й „ „	6) Спілка медсапраця
3) Леонтівський „	7) Заготсію
4) Юрконсультація	8) Буринська сільрада.

Газ. „Колективіст Буринщини“, 22.10.1932 р.

**РОЗЧАВИТИ КУРКУЛЬСЬКИЙ САБОТАЖ
В КОЛГОСПАХ ЧОРНОЇ ДОШКИ
РОЗГОРНУТИ ПО-УДАРНОМУ ПЕРЕ-
ОБМОЛОТ ПОЛОВИ ТА СОЛОМИ**

Чорна дошка

Артіль кол. ім. ЛЕНИНА Сасівської сільради
Артіль „БІЛЬНИЙ ШЛЯХ“ Аннінської „
Артіль „СЕРП і МОЛОТ“ Коротякської „

*Список господарств Зінов'ївського району,
занесених на "чорну дошку". Газ. "Соціалістичний наступ",
09.01.1933 р.*

Пролетарі всіх країн, єдуйтеся!

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ

С—1/197—48

ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, МПК, РПК, Нач. Політвідділів МТС, Посекру, ОблЗУ, фр. ОБК, фр. ОРПС, Облтракторам, „Пролет. Правді“, Відпов. Заводам, Уповнов. Обкому, Тракторній групі, АМВ.

ПОСТАНОВА

СЕКРЕТАРІАТУ КИЇВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У з 29.1—34 р.

Про занесення проривних МТС та МТМ на чорну дошку.

1. За злочинне зривання завдань партії та Уряду про ремонт тракторів додатково занести на чорну дошку директорів МТС, Уповноваж. Обкому та Директорів і Секретарів підприємств, що згідно рішення Обкому прикріплені для допомоги проривним МТС та МТМ:

ВІДРЕМОНТОВАНО

	на 20.1	на 25.1	
1. Пайківська М. Т. С.	9,4%	9,4%	Директор МТС КОЕЗИН Упов. Обкому ПОМЕРАНЦЕВ Дир. Ваут'євої БЕРКОВИЧ Секр. посер. ЗИЛЬБЕРБРАНД
2. Словчанська М. Т. С.	0	0	Директор МТС ТИМОШКОВ Дир. зав. Автомат БАРАБАШ Секр. посер. ШАХИДЖАНОВ
3. Бужанська М. Т. С.	0	1,9	Директор МТС ПИРОГ Упов. Обкому ГРИБАН Дир. Експерим. з-ду ЛИПНЕР Секр. посер. ЕРМОЛОВИЧ
4. Степанецька М. Т. С.	0	8,6	Ст. агроном, що тимчасово заступає Директора МТС ЛИХОЛАТ Упов. Обкому КИСЕЛЮК Дир. „Черв. Паугат.“ РУДИНСЬКИЙ Секр. посередку АЗАРЕВИЧ
5. Шполянська М. Т. М.	26,3	28,3	Директор МТМ ПЕЛЕК Упов. Обкому ЕРЕМЕНКО Дир. З-да Артема ГЕНДРИХСОН Секр. посер. МАСКАЛЕНСЬКИЙ
6. Смілянська М. Т. М.	7,5	15,7	Директор МТМ ПРИСЯЖНОК Упов. Обкому СЧАСНИЙ

2. Запропонувати „Пролетарській Правді“ відкрити чорною дошку передовиків, що закінчили план ремонту тракторів. Доручити фракції президії ОБК преміювати робітників-ударників Черняхівської, Вінogradської, Стеблівської та Кішшоватської МТС, що на честь XVII з'їзду партії 25.1 ц. р., повністю закінчили завдання по ремонту.

Тво Секретаря Обкому КП(б)У (Богущий).

Постанова Секретаріату Київського обкому КП(б)У
 „Про занесення проривних МТС та МТМ на „чорну дошку“.
 Держархів Житомирської області, Ф.П.-116, оп.1, спр.128, арк. 92.

РАССЕКРЕЧЕНО

Кому

Строго секретно.

ВЫПИСКА

из протокола № 59 заседания Б ю р о

Армавирского Районного Комитета ВКП (б)

индекс 1 января 1933

Пункт № 1570

Опросом 26 декабря

СЛУШАЛИ: О занесении ст. Урупской на черную доску.Ю СТАНОВИЛИ: За упорный саботаж выполнения осеннего сева, хлебозаготовок, взмета зяби и очистки полей как колхозниками, так и единоличниками - Крайкомом ВКП (б) занесена на черную доску ст. УРУПСКАЯ.

Исходя из этого, Бюро РК поставляет:

Поручить фракции РКП "а" немедленно применить к жителям станицы Урупской все меры притяжения, вытекающие из решения Крайкома, а именно: прекратить всякого рода кредитования и также немедленно взыскать все платежи все виды обязательств.

Поручить РКП немедленно организовать комиссию по проверке и очистке колхозных кооперативных и советского аппаратов от чуждых, примазавшихся и враждебных элементов.

Предложить фракции Райсоюза немедленно изъять все наличие товаров из лавок ст. Урупской и передать колхозам, добросовестно выполняющим свои обязательства перед государством.

Поручить прокурору, лично т. САРАНА, председателю Крайсуда т. ГОЛОВКО немедленно выехать в ст. Урупскую для разбора дел контрреволюционных саботажников.

Предупредить жителей ст. Урупской как колхозников, а также и единоличников,

Секретарь Райкома ВКП (б)

Армавир. ГИЛ. СГКПО в. № 2696 32 г. 145210 т. 8000

- 2 -

171

что в случае продолжения саботажа хлебозаготовок, крайевыми организациями будет поставлен перед правительством вопрос об их выселении из пределов Края в северные области и заселения этих станиц добросовестными колхозниками, работающими в условиях малоземелья на неудобных землях в других краях (из решения Крайкома от 4 ноября).

Поручить начальнику ГПУ по своей линии обеспечить оперативные мероприятия, вытекающие из решения Крайкома о занесении ст. Урупской на черную доску.

Предупредить парторганизацию станицы Урупской и каждого члена партии в отдельности, что если она не обеспечит руководства по слову организованного кулачеством саботажа по хлебозаготовкам и решительно не мобилизует силы на ликвидацию саботажа, - Райком будет рассматривать это, как пособничество классовому врагу, расхитившему колхозный урожай и направившему свой удар на развал организационно-хозяйственного укрепления колхозов, что влечет за собой все последствия указанных в решении Крайкома и применяющихся к парторганизации ст. Полтавской.

Предупредить уполномоченных и всех посланных членов партии РК и Крайкомом для помощи местным парторганизациям, что они несут не меньшую ответственность за не обеспечение слова саботажа, организованного кулачеством.

Бюро РК предупреждает парторганизации и фракции совхозов и колхозов района, что удар по станице Урупской является сигналом для всех парторганизаций, отставших станиц, которые будут продолжать недопустимые антибольшевистские поступки, как части коммунистов также и отдельных колхозных ячеек и партколлективов, которые прямым образом сомкнувшиеся

- 3 -

172

с кулацкими контрреволюционными саботажниками, ставшими на пути измены партии, Бюро Рай будет применять самые решительные меры борьбы вплоть до исключения из партии, отдачи под суд и выселения за пределы Северо-Кавказского края.

Предложите уполномоченным Райкома и парторганизациям широко проработать решение Райкома и Райкома о занесении ст. Урупской на черную доску и наметить ряд практических мероприятий, обеспечивающих слом кулацкого саботажа и безусловное выполнение плана хлебозаготовок в намеченный срок - 31 декабря.

СЕКРЕТАРЬ АРМ. РАЙКОМА
(Лобчик)

*Постанова Армавірського райкому ВКП(б) про заходи у зв'язку із занесенням станиці Урупської на "чорну дошку" від 26.12.1932 р.
ЦДНИКК, Ф. 7943, оп. 1, д. 88, л. 170-172.*

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абралінський район Східно-Казакстанської області Казакської АССР 306
- Автономна радянська соціалістична республіка німців Поволжя РФССР 287
- Аджамка, село Зінов'ївського району Одеської області УСРР 79, 80
- Аджамська с/р Зінов'ївського району Одеської області УСРР 94,
- Аджамська 2-го с/р Зінов'ївського району Одеської області УСРР 210
- Амвросіївський район Сталінської округи УСРР 88
- Акимівський район Дніпропетровської області УСРР 205
- Аккермітський район Актюбінського округу Казакської АССР 303
- Акмолінський район області Казакської АССР 306
- Актюбінська губернія Казакської АССР 303
- Александровський район Далеко-Східного краю РФССР 308
- Алексєєвський район Нижне-Волзького краю РФССР 289
- Алма-Атінський район Алма-Атінської області Казакської АССР 306
- АМСРР 156, 157, 158, 337
- Ан, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФССР 290
- Анатоліївська с/р Нижньосірогоського району Дніпропетровської області УСРР 79
- Андре-Іванівський район Одеської області УСРР 92
- Андріївка, село Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 217
- Андріївська с/р Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 221
- Андрушівський район Київської області УСРР 111
- Антоно-Шестаковська с/р Котельніковського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Апостолівський район Дніпропетровської області УСРР 92, 154, 169, 177, 205, 228
- Арбузинський район Одеської області УСРР 117
- Ардатовський район Горковського краю РФССР 291, 326
- Ардигейський район Ульяновського округу РФССР 288
- Аркадакський район Нижне-Волзького краю РФССР 289, 296
- Армавірський район ПКС РФССР 250, 260, 279
- Артемівка, село Харківської області УСРР 113
- Артемівська м/р Донецької області УСРР 92
- Артемівський район Донецької області УСРР (див. Артемівська м/р Донецької області) 92
- Архангельськ, обласний центр РФССР 116

- Архангельське, село Ульяновського округу РФСР 288
- Астахове, село Ровеньківської району Донецької області УСРР 160
- Астраханська обл. РФСР 287
- Атамановський хутір Березовського району Нижне-Волзького краю РФСР 294
- Аткарський район Нижне-Волзького краю РФСР 289
- Бабине, село у Одеської області УСРР 145**
- Бабино, село Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 211
- Бабинська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 145, 200
- Бабичівська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 190
- Багачівська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 94
- Байдівка, село Старобільського району Донецької області УСРР 94, 178,
- Байдівська с/р Старобільського району Донецької області УСРР 178
- Балаклійський район Харківської області УСРР 92, 103, 146, 171, 195, 199, 224
- Баламутівка, село Ружинського району Київської області УСРР 180
- Балашовський район Нижне-Волзького краю РФСР 289
- Барвінківський район Харківської області УСРР 171, 192
- Баришівський район Київської області УСРР 92
- Батуринський район Чернігівської області УСРР 179
- Бахмацький район Чернігівської області УСРР 127, 139, 169, 170, 179, 228
- Башкирія 75, 134
- Баштанський район Одеської області УСРР 111, 115, 135, 227, 229, 233, 237
- Бджільне, село Тепликського району Вінницької області УСРР 125
- Бейсугська станція Кореновського району ПКС РФСР 263, 264
- Березанська станція Кореновського району ПКС РФСР 263, 265, 270, 271
- Березовський район Нижне-Волзького краю РФСР 294
- Бердянський район Дніпропетровської області УСРР 182, 217, 220, 231, 239
- Березівський район Одеської області УСРР 117
- Бережанська с/р Радомишльського району Київської області УСРР 178
- Бориславський район Одеської області УСРР 233
- Бишів, село Брусиловського району Київської області УСРР 159
- Біленська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Білорусь 63, 208, 339
- Біловодська с/р Роменського району Чернігівської області УСРР 172

- Біловодській район Донецької області УСРР 111, 144, 231
- Білопільський район Харківської області УСРР 111
- Білоцерківський округ УСРР 88, 130,
- Білоцерківський район Київської області УСРР 205, 224
- Благовещенка, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФССР 291
- Близнюківський район Харківської області УСРР 192
- Бобринецький район Одеської області УСРР 92, 117
- Бобровицький район Чернігівської області УСРР 111
- Богданівка, село Павлоградського району Дніпропетровської області УСРР 189
- Богодухівка, село Чернобаївського району Київської області УСРР 159
- Богодухівський район Харківської області УСРР 148, 171, 185, 224, 232,
- Богуславський район Київської області УСРР 205
- Боковська станиця Вешенського району ПКК РФССР 262, 272, 273
- Большелічакський хутір Березовського району Нижне-Волзького краю РФССР 294
- Борисівська с/р Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 221
- Бориславський район Одеської області УСРР 190
- Борівська с/р Радомишльського району Київської області УСРР 178
- Боромля, село Тростянецького району Чернігівської області УСРР 185
- Бочечки, село Конотопського району Чернігівської області УСРР 147
- Брацлавський район Вінницької області УСРР 156
- Бригадирівський район Харківської області УСРР 92, 171, 192, 199
- Броники, село Новоград-Волинського району Київської області УСРР 178
- Брониківська с/р Новоград-Волинського району Київської області УСРР 178
- Броди 223
- Бродщина, село Кобеляцького району Харківської області УСРР 201, 235
- Брюховецький район ПКК РФССР 250
- Бузьки, село Іркліівського району Київської області УСРР 174, 213
- Буринський район Чернігівської області УСРР 172, 217, 231, 240
- Буринь, м. Чернігівської області УСРР 145, 180, 222
- Валківський район Харківської області УСРР 92, 111, 120, 126, 138, 139, 212, 216, 238, 239
- Варварівський район Одеської області УСРР 230
- Василівська с/р Печенізького району Харківської області УСРР 222
- Василівський район Дніпропетровської області УСРР 92, 94

- Васильківський район Дніпропетровської області УСРР 92, 94, 115, 150
- Вацлавпіль, село Новоград-Волинського району Київської області УСРР 178
- Вейделевський район ЦЧО РФССР 310
- Верхне-Волзький край РФССР 21
- Верхнегнугівська с/р Нижнечирського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Верхнедонський район Ростовської області РФССР 273
- Верхнедонщінська с/р Клетського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Вешенський район ПКС РФССР 248, 273, 274, 283
- В. Михайловський район ЦЧО РФССР 310
- В. Рогозянка, село Золочівського району Харківської області УСРР 173
- В. Лузька с/р Новоград-Волинського району Київської області УСРР 178
- Веледницька с/р Словечанського району Київської області УСРР 220
- Велика Татарнівка, село Троянівського району Київської області УСРР 200
- Велика Хайча, село Овруцького району Київської області УСРР 159
- Великий Болград, село Одеської області УСРР 145
- Великий Вердер, село Дмитрівського району Чернігівської області УСРР 155, 221
- Великий Самбір, село Конопотського району Чернігівської області УСРР 147
- Великобілозерський район Дніпропетровської області УСРР 111
- Великобурлуцький район Харківської області УСРР 192
- Великовисківський район Одеської області УСРР 118, 186
- Великолепетиський район Дніпропетровської області УСРР 83, 92, 94, 111, 115, 129, 130, 145, 150, 171, 185, 196, 200, 202, 205, 209, 211, 224, 228, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 240
- Велика Олександрівка, село Великоолександрівського району Одеської області УСРР 237
- Великоолександрівський район Одеської області УСРР 92, 117, 208
- Великотокмацький район Дніпропетровської області УСРР 123, 195
- Веприк, село Радомишльського району Київської області УСРР 221
- Верхньодніпровський район Дніпропетровської області УСРР 94, 150
- Верхній Рогачик, село Верхнерогачицького району Дніпропетровської області УСРР 84
- Вербка, село Чечельницького району Вінницької області УСРР 213
- Вербки, село Павлоградського району Дніпропетровської області УСРР 31, 162, 186, 189, 206

- Веселівська с/р Зінов'ївського району Одеської області УСРР 210
- Виноградська МТС Чернігівської області УСРР 217
- Високопільський район Дніпропетровської області УСРР 205
- Вінницька обл. УСРР 11, 14, 81, 119, 124, 145, 156, 157, 158, 160, 161, 172, 179, 204, 224, 226, 228, 230, 236, 336
- Віхлянцівська с/р Урюпінського району Нижне-Волзького краю РФССР 301
- Вовківці, село Роменського району Чернігівської області УСРР 159, 160
- Воздвіженка, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФССР 291
- Вознесенська станиця Лабінського району ПКС РФССР 248
- Волгоградська обл. РФССР 287, 312, 313, 314
- Волинський округ УСРР 88, 130
- Волинь 159
- Володарський район Київської області УСРР 111
- Волохівка, село Вовчанського району Харківської області УСРР 79
- Ворошиловград (Луганськ), місто Донецької області УСРР 224
- Ворошиловський район Донецької області УСРР 120, 190
- Ворошиловськ, райцентр Донецької області УСРР 138, 233, 236
- Врадіївський район Одеської області УРСР 117
- В'язовський район Нижне-Волзького краю РФССР 289
- Гаврилівка, село Межівського району Дніпропетровської області УРСР 31, 162, 203, 206, 210
- Галіціно, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФССР 290
- Ганнівська с/р Чернігівської області УСРР 145
- Гарячівка, село Крижопільського району Вінницької області УСРР 158, 160
- Генічеськ, райцентр Дніпропетровської області УСРР 92
- Генічеський район Дніпропетровської області УСРР 169, 205, 224, 228,
- Герасимівна, село Роменського району Чернігівської області УСРР 191
- Германівська с/р Чернігівської області УСРР 145
- Гладковицька с/р Овруцького району Київської області УСРР 180
- Глобинський район Харківської області УСРР 192, 205
- Головацькі с/р Полтавського району Харківської області УСРР 112
- Головашівська с/р Охтирського району Харківської області УСРР 149
- Головинська с/р Чернігівської області УСРР 145
- Голопристанський район Одеської області УСРР 107, 118, 122, 138
- Горковський край РФССР 291, 312, 326, 330

- Городище, село Ворошиловського району Донецької області УСРР 120, 190, 191, 201
- Городницька с/р Словечанського району Київської області УСРР 220
- Городянський район Чернігівської області УСРР 180, 217
- Горошки, село Тетіївського району Київської області УСРР 126
- Грабинівська с/р Полтавського району Харківської області УСРР 222
- Григорівна, село Дмитрівського району Чернігівської області УСРР 155
- Грязное, село Ольховського району Нижнє-Волзького краю РФСР 297
- Гульська с/р Новоград-Волинського району Київської області УСРР 178
- Гурзуф, село Маріупольської м/р Донецької області УСРР 160
- Гурівка, село Долинського району Дніпропетровської області УСРР 172
- Гузабілицька с/р Радомишльського району Київської області УСРР 178
- Далекий Схід, Далекосхідний край РФСР 11, 23, 27, 84, 286, 287, 308, 311, 312, 315, 339
- Данковський район ЦЧО РФСР 310
- Дебальцеве, залізнична станція Донецької області УСРР 190
- Девошинська с/р Овруцького району Київської області УСРР 180
- Демидове, село Доманівського району Одеської області УСРР 221
- Денишівська с/р Троянівського району Київської області УСРР 219
- Дептівка, село Дмитрівського району Чернігівської області УСРР 155, 221
- Джамбейтінський район західно-Казахстанської області Казакської АССР 305
- Джейтусінська губернія Казакської АССР 303
- Джувалінський район Південно-Казахстанської області Казакської АССР 306
- Держинський район Київської області УСРР 195, 230, 234, 237, 240
- Дінська станція Краснодарського району ПКК РФСР 265, 270, 271
- Дмитрівський район Чернігівської області УСРР 155, 221, 226, 239
- Дмитрівська с/р Знам'янського району Одеської області УСРР 144,
- Дніпрянська с/р Великолетиського району Дніпропетровської області УСРР 145, 193
- Дніпропетровськ, обласний центр УСРР 32, 48, 75, 99, 187
- Дніпропетровська обл. УСРР 11, 85, 91, 92, 94, 102, 111, 112, 115, 116, 119, 129, 130, 131, 136, 138, 139, 154, 156, 157, 161, 167, 168, 172, 176, 179, 181, 193, 197, 203, 204, 205, 207, 209, 215, 221, 225, 227,

- 229, 230, 231, 233, 235, 236, 238, 240, 336, 337
- Дніпропетровський район
Дніпропетровської області
УСРР 114
- Дніпрянська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 233
- Долинівська с/р Зінов'ївського району Дніпропетровської області УСРР 94, 145
- Долинський район Дніпропетровської області УСРР 172
- Доманівський район Одеської області УСРР 117, 118, 175, 230
- Дон (Донщина) 37, 42, 46, 51, 245, 272, 274, 275, 313, 337
- Донбас 20, 99, 216
- Донецька обл. УСРР 11, 94, 119, 156, 157, 161, 162, 171, 178, 179, 202, 209, 227, 230, 232, 233, 236, 336
- Дрогобич, місто Львівської області України 49, 223
- Дубровська с/р Чистяківського району Донецької області УСРР 171
- Дядьковська станиця Кореновського району ПКСР РФССР 263
- Дяківка, село Бортнянського району Чернігівської області УСРР 222
- Єйський район ПКСР РФССР 250, 263, 268, 280, 281, 282
- Єкатеріновський район Нижне-Волзького краю РФССР 289
- Єланський район Нижне-Волзького краю РФССР 294, 297
- Єлизавет, село Новоград-Волинського району Київської області УСРР 178
- Єловотська с/р Самойловського району Нижне-Волзького краю РФССР 302
- Ждамірово, село Самарського округу РФССР 288
- Живанівська с/р Одеської області УСРР 145
- Житомирська обл. України 11, 28, 48, 132, 188, 230, 234, 239
- Жилокосінський район Західно-Казакстанської області Казакської АССР 307
- Зайлавський хутір Березовського району Нижне-Волзького краю РФССР 294
- Закавказзя 84, 116,
- Запорізька обл. України 11, 28, 48, 135, 136, 139, 233, 236, 278
- Зарічанська с/р Білоцерківської м/р Київської області УСРР 145
- Західна Грузія 64
- Західна область РФССР 96, 132, 208, 243, 275
- Західно-Казакстанська обл. Казакської АССР 315
- Західний Сибір 52, 64
- Звірівка, село Гришинського району Донецької області УСРР 171
- Зікращі, село Ржищівського району Київської області УСРР 222
- Зінківський район Харківської області УСРР 171, 199
- Зелена 2-га с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 209
- Зелена 1-ша с/р Великолепетиського району Дніпропет-

- ровської області УСРР 209, 211, 221
- Зінов'ївськ, райцентр Одеської області УСРР 128, 224,
- Зінов'ївський район Одеської області УСРР 79, 92, 93, 115, 117
- Знам'янський район Одеської області УСРР 115, 119, 129
- Золочівський район Харківської області УСРР 196, 229, 230, 234
- Зорянська сільрада Нижньосірогозького району Дніпропетровської області УСРР 90–91
- Ізюмський округ УСРР 142, 223
- Ізюмський район Харківської області УСРР 92, 171
- Івагаєвська с/р Котельніковського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Іванівка, село Долинського району Дніпропетровської області УСРР 172
- Івотська с/р Шосткинського району Дніпропетровської області УСРР 191
- Іловлінський район Нижне-Волзького краю РФСР 289
- І. Нозімкенська с/р Малосердобінського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Інгарський район Мордовського округу РФСР 288
- Іскрівська с/р Якимівського району Дніпропетровської області УСРР 191, 233
- Італія 251
- Ічнянський район Чернігівської області УСРР 179
- Кагарлик, райцентр Київської області УСРР 179
- Кагарлицький район Київської області УСРР 230
- Кадіївка 148, 224
- Казалінський район Північно-Казакстанської області Казакської АССР 304, 305, 306
- Казанська, станиця Кавказького району ПКК РФСР 248
- Казахстан, Казакська АССР 10, 23, 27, 33, 43, 46, 47, 52, 153, 286, 287, 289, 303, 304, 305, 306, 307, 311, 312, 314, 315, 319, 321, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 338, 339
- Калінінський район Алма-Атінського округу Казакської АССР 303
- Каменська с/р Держинського району Київської області УСРР 177
- Каменській район Дніпропетровської області УСРР 205
- Кам'янецький округ УСРР 88
- Кам'янецький район Дніпропетровської області УСРР 111
- Кам'янець-Подільський, місто Вінницької області УСРР 135
- Кам'яні Потоки, село Кременчуцького району Харківської області УСРР 162, 166, 168, 206, 210, 227, 228, 237
- Кам'янка, місто Дніпропетровської області УСРР 85, 130, 182, 231
- Кам'янка, село Апостолівського району Дніпропетровської області УСРР 176
- Кам'янська с/р Апостолівського району Дніпропетровської області УСРР 154, 155

- Канада 33, 74
- Канєвська станиця Канєвського району ПКК РФСР 258
- Канєвський район ПКК РФСР 250, 258, 279
- Кара-Баликський район Північно-Казакстанської області Казакської АССР 306
- Карайдубина, село Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 193
- Карайдубинська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 184, 231
- Каральх, село Самарського округу РФСР 288
- Карвінська с/р Держинського району Київської області УСРР 177
- Карлівці, село Чуднівського району Вінницької області УСРР 158, 159
- Карманчінський район Північно-Казакстанської області Казакської АССР 305
- Катеринівська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 186, 232
- Катеринка, село Харківської області УСРР 113
- Катон-Карагайський район Східно-Казакстанської області Казакської АССР 305
- Каховський район Одеської області УСРР 115
- Кзил-Ординський район Північно-Казакстанської області Казакської АССР 304, 305, 306
- Київ 47, 48, 49, 50, 134, 136, 187, 196, 223, 225, 226, 229, 282, 329
- Київська обл. УСРР 11, 81, 111, 136, 144, 156, 157, 159, 160, 161, 178, 179, 196, 204, 217, 220, 226, 234, 235, 239, 336
- Київський округ УСРР 88
- Киківська с/р Новоградволинського району Київської області УСРР 221
- Киргизстан 307
- Киянка, село Новоградволинського району Київської області УСРР 221
- Ківшоватська МТС Київської області УСРР 217
- Кіровоградська обл. України 11, 131, 172, 223, 228, 231
- Клетський район Нижне-Волзького краю РФСР 289, 290, 293, 294, 295, 296
- Кобеляцький район Харківської області УСРР 92, 171, 192, 195, 205
- Кодня, село Троянівського району Київської області УСРР 200
- Козацьке, село Конотопського району Чернігівської області УСРР 147
- Козелецький район Чернігівської області УСРР 216
- Козирівська с/р Одеської області УСРР 145
- Кокпектінський район Східно-Казакстанської області Казакської АССР 306
- Коларівський район Дніпропетровської області УСРР 111

- Колодянка, село Новоградволинського району Київської області УСРР 221
- Комарівка, село село Тепликського району Вінницької області УСРР 125
- Комарівська с/р Радомишльського району Київської області УСРР 178
- Комишуватська с/р Одеської області УСРР 145
- Конотопський район Чернігівської області УСРР 107, 147, 148, 172, 179, 224
- Кореновська станція Кореновського району ПКСР РФСР 263
- Кореновський район ПКСР РФСР 250, 263, 264, 265, 280, 281
- Коропський район Чернігівської області УСРР 217
- Корюківський район Чернігівської області УСРР 111, 217
- Костянтинівська с/р Мелітопольського району Дніпропетровської області УСРР 183, 231
- Котельніковський район Нижне-Волзького краю РФСР 289, 290, 293, 294, 296
- Котлас, ст. Північного краю РФСР 116, 296
- Котовська с/р Урюпінського району Нижне-Волзького краю РФСР 292, 301
- Красавка, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФСР 290
- Красавська с/р Самойловського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Красноармейська станція (див. Полтавська)
- Красноградський район Харківської області УСРР 205
- Красне, село Великопетиського району Дніпропетровської області УСРР 211
- Краснодар, крайовий центр РФСР 51, 281, 319, 320
- Краснодарський край РФСР 49, 242
- Краснодарський район ПКСР РФСР 247, 250,
- Краснокутський район Харківської області УСРР 192
- Краснопілка, село Великовисківського району Одеської області УСРР 186
- Краснопільський район Харківської області УСРР 111, 137,
- Краснопілля, село Харківської області УСРР 118
- Краснянська с/р Урюпінського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Кременчуцький округ УСРР 88
- Кременчуцький район Харківської області УСРР 199, 205
- Криве, село Попельнянського району Київської області УСРР 188
- Кривоозерський район Одеської області УСРР 92, 115, 117, 159, 184, 201, 214
- Криворізький район Дніпропетровської області УСРР 112, 169, 228,
- Крижопільський район Вінницької області УСРР 114, 160
- Кроливецький район Чернігівської області УСРР 217
- Кропоткінський район ПКСР РФСР 250

- Криловська, станція Павловського району ПКС РФСР 248
- Ксаверово, село Базарського району Київської області УСРР 159
- Кубань, Кубанський округ РФСР 11, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 49, 51, 128, 143, 151, 152, 153, 154, 212, 225, 242, 243, 244, 245, 246, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 259, 264, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 281, 287, 289, 299, 300, 305, 309, 310, 312, 319, 320, 323, 324, 325, 327, 328, 337, 339
- Кумилженський район Нижне-Волзького краю РФСР 296
- Купецька с/р Чернігівської області УСРР 145
- Купріянівська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Курганінський район ПКС РФСР 250
- Курне, село Жулинського району Волинського округу УСРР 88
- Кустанайська губернія Казакської АССР 303
- Кущевський район ПКС РФСР 250, 264, 266, 281
- Лабінський район ПКС РФСР 250
- Ладозька станція Усть-Лабінського району ПКС РФСР 253, 260, 262, 266, 267, 268, 270, 271
- Лакська с/р Троянівського району Київської області УСРР 219
- Лбіщенський район Західно-Казакстанської області Казакської АССР 307
- Ленінград (див. Петербург)
- Лизогубівська с/р Харківської приміської смуги УСРР 229
- Лисогорський район Нижне-Волзького краю РФСР 289
- Литинський район Вінницької області УСРР 80
- Липецький район Харківської області УСРР 192
- Липовецький район Вінницької області УСРР 156
- Лівобережна Україна 242
- Ліповецька с/р Клетського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Ліон 19
- Лозівський район Харківської області УСРР 113
- Лозоватка, село Зінов'ївського району Одеської області УСРР 79, 80
- Лозуватська с/р Зміївського району Одеської області УСРР 145
- Луганськ, місто Дніпропетровської області УСРР 216, 238
- Луганська обл. України 11, 48, 132, 224, 226, 227, 230, 232, 234
- Луганський округ УСРР 88
- Лука, село Троянівського району Київської області УСРР 219
- Лукищина, село Головацької с/р Полтавського району Харківської області УСРР 135
- Лучин, село Попельнянського району Київської області УСРР 188, 207, 208

- Лушницька с/р Шосткінського району Чернігівської області УСРР 144
- Львів, обласний центр України 47, 130, 234
- Любарський район Вінницької області УСРР 156
- Любашівський район Одеської області УСРР 92, 115, 117, 159,
- Лютенька, село Гадяцького району Харківської області УСРР 162, 166, 167, 168, 187, 189, 191, 206, 210, 227, 232
- Магдалинівський район Дніпропетровської області УСРР 169, 228
- Мазурівка, село Хмельницького району Вінницької області УСРР 158
- Макарівський район Київської області УСРР 92, 223
- Макіївський район Донецької області УСРР 114
- Мала Лепетиха, село Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 199, 209
- Малолепетиська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 235
- Малосердобінський район Нижне-Волзького краю РФССР 289, 294
- Малинський район Київської області УСРР 92, 97
- Малодєвицький район Чернігівської області УСРР 216
- Малокатеринівська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Малолепетиська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 145, 199,
- Малосербулівка, село Великоолександрівського району Одеської області УСРР 221
- Малосердобінський район Нижне-Волзького краю РФССР 290, 292, 296
- Маньківська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 94
- Маріуполь, місто Донецької області УСРР 22, 160
- Мар'ївська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Мартинівка, село Канівського району Київської області УСРР 159
- Матвіївська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Машецька с/р Овруцького району Київської області УСРР 180
- Медведовська станція Тимашевського району ПКС РФССР 40, 248, 250, 251, 254, 257, 258, 259, 262, 270, 271
- Мешковська, станція Верхнедонського району ПКС РФССР 262, 272, 273, 283
- Медвин, село Богуславського району Київської області УСРР 114
- Межівський район Дніпропетровської області УСРР 111, 203, 205
- Мелітополь, місто Дніпропетровської області УСРР 97
- Мелітопольський округ УСРР 143
- Мелітопольський район Дніпропетровської області УСРР 157, 205, 231

- Менський район Чернігівської області УСРР 111
- Миколаїв, місто Одеської області УСРР 118, 230
- Миколаївка, село Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 209, 211
- Миколаївка, село Кам'янської м/р Дніпропетровської області УСРР 182
- Миколаївська обл. України 11, 28, 49, 135, 173, 229, 230,
- Миколаївська с/р Чернігівської області УСРР 145
- Миргородський район Харківської області УСРР 107
- Миропільський район Харківської області УСРР 95, 132, 205
- Михайлівська с/р Чернігівської області УСРР 145
- Михайлівка, село Гришинського району Донецької області УСРР 195
- Михайлівський район Дніпропетровської області УСРР 92
- Мілеровський район ПКСР 265, 270
- Мільчанська с/р Полтавського району Харківської області УСРР 222
- Мозамбік 11
- Молодельський хутір Березовського району Нижне-Волзького краю РФСР 295
- Молочанський район Мелітопольського округу УСРР 143
- Мордовський округ РФСР 288
- Морженьга, ст. Північного краю РФСР 116
- Мотижень, село Макарівського району Київської області УСРР 159
- Мотники, село Гадяцького району Харківської області УСРР 162
- Москва 47, 48, 50, 51, 67, 72, 73, 74, 75, 95, 149, 158, 162, 209, 224, 225, 238, 245, 246, 248, 253, 276, 282, 304, 329
- Московська обл. РФСР 84
- Назарівська с/р Одеської області РФСР 145
- Налівайлівка, село Макарівського району Київської області УСРР 144, 159
- Невинномиський район ПКСР РФСР 250
- Незамаєвська станиця Павловського району ПКСР РФСР 257, 259, 260, 266, 270, 271
- Нехаєвська с/р Нехаєвського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Нехаєвський район Нижне-Волзького краю РФСР 289, 294, 296
- Негребінська с/р Радомишльського району Київської області УСРР 178
- Недашки, село Базарського району Київської області УСРР 159
- Недригайлівський район Чернігівської області УСРР 217
- Немирівський район Вінницької області УСРР 156
- Нехворощанський район Харківської області УСРР 171
- Нечаївська с/р Зінов'ївського району Дніпропетровської області УСРР 93, 94
- Нижегородська обл. РФСР 287

- Нижнє Поволжя, Нижня Волга
37, 116, 295, 296, 311
- Нижній Рогачик, село Велико-
лепетиського району Дніпро-
петровської області УСРР 209
- Нижньосірогозький район
Дніпропетровської області
УСРР 79, 90, 92, 129, 131, 205
- Нижня Рудня Троянівського
району Київської області
УСРР 220
- Ніжнє-Волзький край РФССР 34,
42, 43, 137, 272, 276, 287, 289,
292, 293, 299, 300, 312, 313,
314, 319, 322, 323, 329, 338
- Ніжнє-Чирський район Ніжнє-
Волзького краю РФССР 43,
289, 290, 293, 294, 296, 297,
298, 338
- Нікопольський район Дніпро-
петровської області УСРР
92, 119
- Нова Деревня, село Старокаран-
ського району Донецької
області УСРР 171
- Новоніколаєвський район Ніжнє-
Волзького краю РФССР 289
- Новоолексіївка, село Бердян-
ського району Дніпропетров-
ської області УСРР 217
- Новоспасівка, село Бердянсько-
го району Дніпропетровської
області УСРР 218
- Ногайська с/р Бердянського
району Дніпропетровської
області УСРР 183
- Новий Буг, райцентр Новобузь-
кого району Одеської обла-
сті УСРР 115
- Новий Буян, село Самарського
округу РФССР 288
- Новоалександрівський район
ПКК РФССР 250
- Новобузький район Одеської
області УСРР 115, 117, 229,
- Нововасилівський район Дніпро-
петровської області УСРР 205
- Новогеоргієвське, село Ольхов-
ського району Ніжнє-Волзь-
кого краю РФССР 297
- Новогеоргіївський район Харків-
ської області УСРР 92, 171,
199, 205
- Новоградволинський район Київ-
ської області УСРР 221, 230,
239
- Новогривка, село Самойловсько-
го району Ніжнє-Волзького
краю РФССР 291
- Новодерев'янковська станиця
Старомінського району ПКК
РФССР 257, 260, 262, 268,
270, 271
- Новоіванівка, село Харківської
області УСРР 113
- Новокатеринівська с/р Дніпро-
петровської області УСРР 145
- Новолимарівка, село Біловод-
ського району Донецької
області УСРР 180
- Новомиколаївський район Дніпро-
петровської області УСРР 191
- Новомишастовська станиця
Слов'янського району ПКК
РФССР 248
- Новониканорівська с/р Троїць-
кого району Донецької
області УСРР 94
- Новоолексіївська с/р Бердян-
ського району Дніпропет-
ровської області УСРР 183

- Новопетрівка, село Снігурівського району Одеської області УСРР 118
- Новопразький район Дніпропетровської області УСРР 79
- Новопокровський район ПКСР РФССР 250
- Новорождественська станиця Тіхорецького району ПКСР РФССР 40, 248, 251, 252, 253, 254, 259, 260, 265, 267, 270, 271
- Новосанжарський район Харківської області УСРР 205
- Носівський район Чернігівської області УСРР 195, 210
- Новотроїцьке, село Новотроїцького району Дніпропетровської області УСРР 169, 173
- Новотроїцький район Дніпропетровської області УСРР 169, 173, 183, 228, 229, 231, 234, 238
- Новоукраїнський район Одеської області УСРР 107, 115, 117, 119
- Новочеркаськ 22, 42, 246, 269
- Новочервонінська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 94
- Ногайська с/р Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 221
- Носівський район Чернігівської області УСРР 92, 111
- Нью-Йорк 73
- Обазівська с/р Полтавського району Харківської області УСРР 222**
- Область Війська Донського 42, 311
- Облівський район ПКСР РФССР 274
- Овруцький район Київської області УСРР 230
- Овчєняковська с/р Клетського району Ніжне-Волзького краю РФССР 292
- Одеса, обласний центр УСРР 136, 201
- Одеська обл. УСРР 11, 91, 103, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 125, 128, 136, 137, 138, 139, 156, 157, 159, 160, 161, 167, 174, 175, 179, 184, 185, 198, 200, 209, 214, 221, 226, 227, 228, 231, 232, 240, 336
- Олександрівка, село Долинського району Дніпропетровської області УСРР 172
- Олександрівка, село Богодухівського району Харківської області УСРР 185
- Олександрівська с/р Якимівського району Дніпропетровської області УСРР 204
- Олександрійська с/р Білоцерківської м/р Київської області УСРР 144, 145
- Олександрійська с/р Якимівського району Дніпропетровської області УСРР 236
- Олексіївська с/р Царекостянтинівського району Дніпропетровської області УСРР 113, 119, 135, 138,
- Олексіївський район Харківської області УСРР 171, 192
- Ольховський район Ніжне-Волзького краю РФССР 289, 294, 297
- Онуфрїївка, село Кашперо-Миколаївської с/р Баштан-

- ського району Одеської області УСРР 162
- Онуфріївський район Харківської області УСРР 92
- Оренбурзька обл. РФССР 288
- Орепінська с/р Новоградволинського району Київської області УСРР 221
- Оржицький район Харківської області УСРР 199
- Оріхівський район Дніпропетровської області УСРР 27, 48, 94, 150, 195
- Остерський район Чернігівської області УСРР 216
- Острівська с/р Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 145, 211
- Острожачи, село Жашківського району Київської області УСРР 214
- Отраденський район ПКК РФССР 250
- Павлівка, село Новотроїцького району Дніпропетровської області УСРР 194, 215**
- Павловський район ПКК РФССР 250, 257, 269, 279, 282
- Павлоград, місто Дніпропетровської області УСРР 189
- Павлоградський район Дніпропетровської області УСРР 125, 139, 205
- Паволочь, село Попельнянського району Київської області УСРР 188
- Пензенська обл. РФССР 287, 314
- Пензенський округ РФССР 288
- Песковський район ЦЧО РФССР 310
- Петровська с/р Урюпінського району Нижнє-Волзького краю РФССР 292
- Петрушінський хутір Березовського району Нижнє-Волзького краю РФССР 295
- Первомаївка, село Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 193
- Первомайський район Одеської області УСРР 115, 117, 159
- Петриківський район Одеської області УСРР 118
- Петрівка, село Одеської області УСРР 145
- Петрівський район Харківської області УСРР 192, 233
- Петровівський район Одеської області УСРР 179
- Петровська с/р Нижньосірогозького району Дніпропетровської області УСРР 79
- Петербург 67
- Печеніги, село Печенізького району Харківської області УСРР 112, 135
- Печенізький район Харківської області УСРР 112, 135
- Пивці, село Ржищівського району Київської області УСРР 179
- Пигарівка, село Серединобудського району Чернігівської області УСРР 147
- Пирогівська с/р Шосткінського району Чернігівської області УСРР 144
- Південний Казахстан 303, 307, 338
- Південь Росії 37, 277, 278. 281, 282, 283, 313

- Північний Кавказ, Північно-Кавказький край 23, 28, 33–34, 36, 37, 39, 42, 50, 51, 64, 89, 96, 116, 128, 132, 137, 148, 151, 223, 225, 237, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 256, 265, 267, 270, 271, 272, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 299, 305, 306, 310, 319, 320, 321, 322, 327, 328
- Північний Казахстан 120, 303, 307, 338
- Північний край, Північ РФССР 84, 116, 119, 120, 175, 191, 202, 209, 250, 256, 296, 305, 327
- Північно-Казахстанська обл. Казакської АССР 304
- Підгороднянська с/р Дніпропетровського району Дніпропетровської області УСРР 127, 139,
- Піски, село Баштанського району Одеської області УСРР 162, 167, 174, 175, 184, 191, 201, 209
- Піхоцька с/р Овруцького району Київської області УСРР 180
- Піщанська с/р Самойловського району Ніжне-Волзького краю РФССР 291
- Пластуновська станиця Кореновського району ПКС РФССР 263, 264
- Платніровська станиця Кореновського району ПКС РФССР 248, 262, 263, 264, 270, 271
- Плисківська с/р Лозівського району Харківської області УСРР 113
- Плисківський район Київської області УСРР 111
- Плотніковський хутір Березовського району Ніжне-Волзького краю РФССР 295
- П. Микитівка, село Богодухівського району Харківської області УСРР 185
- Поборницький район Чернігівської області УСРР 180, 217
- Поволжя 11, 23, 27, 33, 34, 35, 36, 43, 44, 46, 50, 52, 55, 64, 128, 154, 287, 288, 289, 294, 296, 311, 312, 325, 327, 328, 332, 338, 339
- Поділля 109, 135, 159
- Покровська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 94
- Полоцька с/р Самойловського району Ніжне-Волзького краю РФССР 292
- Полоцьке, село Самойловського району Ніжне-Волзького краю РФССР 290
- Полтава, місто Харківської області УСРР 187
- Полтавка, село Самойловського району Ніжне-Волзького краю РФССР 291
- Полтавська обл. України 11, 87, 234, 235, 240
- Полтавський округ УСРР 130
- Полтавська, станиця Слов'янського району ПКС РФССР 41, 51, 247, 248, 254, 255, 256, 259, 262, 269, 270, 271, 278
- Полтавський район Харківської області УСРР 112, 205
- Понори, село Дмитрівського району Чернігівської області УСРР 155, 221
- Попова Слобода, село Чернігівської області УСРР 145

- Поповічеська, станція Тімашевського району ПКС РФСР 248, 258, 259
- Португалія 11
- Преображенський район Нижнь-Волзького краю РФСР 289
- Прилуцький округ УСРР 88, 130, 142, 223
- Припутні, село Прилуцького району Чернігівської області УСРР 213, 238
- Прокопівська с/р Шосткинського району Дніпропетровської області УСРР 191
- Прусія 55
- П'ятигірка, село Ружинського району Київської області УСРР 180
- П'ятихатський район Дніпропетровської області УСРР 205
- Радомишльський район Київської області УСРР 221, 230, 239
- Разуваєво, село Ольховського району Нижнь-Волзького краю РФСР 297
- Раковичі, село Радомишльського району Київської області УСРР 159
- Раненбурзький район ЦЧО РФСР 310
- Рассказовський район ЦЧО РФСР 310
- Реп'євський район ЦЧО РФСР 310
- Решетилівській район Харківської області УСРР 107, 171, 192, 205
- Рибінськ 21, 47
- Риківський район Донецької області УСРР 111
- Ржищівський район Київської області УСРР 230, 240
- Рогачовський хутір Березовського району Нижнь-Волзького краю РФСР 295
- Рожнівка, село Ічнянського району Чернігівської області УСРР 103
- Роздільнянський район Одеської області УСРР 117, 179
- Розвідка, село Чорнобильського району Київської області УСРР 159
- Розумівська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Романівка, село Попельнянського району Київської області УСРР 188
- Романівський район Київської області (див. Дзержинський район)
- Роменський район Чернігівської області УСРР 172, 217, 227, 229, 233
- Російська Федерація, РФСР 10, 11, 21, 26, 27, 28, 34, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 56, 57, 63, 124, 131, 139, 208, 210, 215, 230, 234, 235, 238, 250, 275, 278, 279, 286, 288, 289, 296, 300, 303, 307, 308, 312, 314, 315, 318, 330, 337
- Росія, Російська імперія 59, 61
- Ростов-на-Дону 51, 272, 274
- Ростовська область РФСР 272, 283
- Ротокська с/р Білоцерківської м/р Київської області УСРР 145
- Рубанівка, село Великолепетиського району Дніпропетровської області УСРР 84, 209, 211

- Рубіжанський район Донецької області УСРР 160
- Руднянська с/р Словечанського району Київської області УСРР 180, 220
- Ружинський район Київської області УСРР 230
- Сальський округ ПКС РФССР 242
- Самарська обл., округ РФССР 287, 288, 312
- Самойловський район Нижне-Волзького краю РФССР 289, 290, 294, 296, 302, 312, 314
- Сапоговська с/р Малосердобінського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Саратовська обл. РФССР 276, 288, 313, 314, 329
- Сахновіщанський район Харківської області УСРР 92, 146, 192, 224
- Сватівський район Донецької області УСРР 111
- Свердлівка, село Павлоградського району Дніпропетровської області УСРР 162
- Святотроїцьке, село Троїцького району Одеської області УСРР 159, 162, 183
- Семіпалатінська губернія Казакської АССР 303
- Середньо-Волзький край РФССР 91, 287, 311
- Семенівський район Чернігівської області УСРР 180, 217
- Сем'янівка, село Конотопського району Чернігівської області УСРР 147
- Сербулівська с/р Великоолександрівського району Одеської області УСРР 221
- Середня Азія 286, 312
- Серединобудський район Чернігівської області УСРР 147, 172, 216, 224
- Сибір 27, 55, 68, 245
- Сирватинська с/р Чемерівського району Вінницької області УСРР 213
- Сиротинська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 94
- Сізовська с/р Нижнечірського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Сінне, село Богодухівського району Харківської області УСРР 185, 190
- Скороднянський район ЦЧО РФССР 310
- Слобода, село Тетіївського району Київської області УСРР 159
- Слобожанщина 28
- Словечанський район Київської області УСРР 180, 220, 230, 239
- Слов'янський район ПКС РФССР 250, 255, 256, 278
- Смідовичі, село Одеської області УСРР 145
- Смолянська с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Снігурівський район Одеської області УСРР 115, 179
- Соколовська с/р Нижнечірського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Солонянський район Дніпропетровської області УСРР 92, 94, 116, 150, 170
- Соснівка, село Конотопського району Чернігівської області УСРР 147

- Софіївка, село Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 218
- Софіївська с/р Зінов'ївського району Дніпропетровської області УСРР 94
- Софіївський район Дніпропетровської області УСРР 205
- Сочі 89
- Спаський район Горковського краю РФССР 291, 326
- Средне-Волзький край РФССР 198
 СССР 10, 11, 12, 13, 14, 19, 22, 23, 27, 36, 42, 44, 45, 46, 48, 62, 63, 68, 81, 96, 97, 98, 105, 120, 131, 132, 133, 136, 149, 151, 169, 192, 208, 209, 210, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 233, 236, 238, 243, 245, 256, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 286, 288, 292, 300, 312, 314, 315, 318, 320, 321, 328, 332, 337, 339
- Ставрополь 270, 282
- Ставропольський округ, Ставропілля 37, 42, 43, 242
- Сталіндорфський район Дніпропетровської області УСРР 207, 211, 237, 238
- Сталінградська обл. РФССР 288
- Станіславчинський район Вінницької області УСРР 156
- Старобільськ, місто Донецької області УСРР 162, 227
- Старобільський район Донецької області УСРР 94, 132, 178, 230
- Старовелічковська станиця Тімашевського району ПКС РФССР 258
- Стародерев'янківська станиця Каневського району ПКС РФССР 258, 262, 270, 271
- Старокорсунська станиця Краснодарського району ПКС РФССР 262, 270, 271
- Старомикольський район Донецької області УСРР 160
- Старомінський район ПКС РФССР 250, 268, 280, 281
- Старий Любар, село Любарського району Вінницької області УСРР 158, 159
- Старий Самбір, село Конотопського району Чернігівської області УСРР 147
- Старосалтівський район Харківської області УСРР 111
- Старощербіновська, станиця Єйського району ПКС РФССР 262, 263, 267, 268–269, 270, 271
- Стеблівська МТС Київської області УСРР 217
- Степна с/р Дніпропетровської області УСРР 145
- Страсбург, село Зінов'ївського району Одеської області УСРР 221
- Суми, місто Чернігівської області УСРР 232
- Сумська обл. України 11, 95, 132, 147, 172, 184, 224, 229, 231, 232, 233
- Східна Європа 61
- США 11
- Таганрозький округ РФССР 242
- Талалаївський район Чернігівської області УСРР 217
- Тамалінський район Нижне-Волзького краю РФССР 289, 300, 314

- Тарасівська с/р Троїцького району Донецької області УСРР 94
- Татарська АССР 84
- Татіщевський район Нижнь-Волзького краю РФССР 289
- Тацинський район ПКС РФССР 265, 270
- Теміргоєвська станиця Курганінського району ПКС РФССР 13, 40, 248, 251, 254, 259, 260, 269, 270, 271
- Терсінська с/р Єланського району Нижнь-Волзького краю РФССР 297
- Тележниця, село Тетіївського району Київської області УСРР 126, 159
- Теплик, м. село Тепликського району Вінницької області УСРР 125
- Темнівка, хутір Лизогубівської с/р Харківської області УСРР 173
- Терециха, село Дмитрівського району Чернігівської області УСРР 155
- Тернівка, село Павлоградського району Дніпропетровської області УСРР 189
- Тернопіль, обласний центр України 47
- Тетіївський район Київської області УСРР 126
- Тимонівська с/р Шосткінського району Чернігівської області УСРР 144
- Тимошівка, село Мацьківського району Київської області УСРР 214
- Тімашевський район ПКС РФССР 250, 257, 258, 265, 278, 279
- Тіхорецьк 259
- Тіхорецька волость Ставропольської губернії Російської імперії 254
- Тіхорецький район ПКС РФССР 250, 252, 253, 267, 281
- Толтавська с/р Самойловського району Нижнь-Волзького краю РФССР 292
- Томашпілька, село Томашпільського району Вінницької області УСРР 79
- Томашпільський район Вінницької області УСРР 124, 129
- Троїцький район Одеської області УСРР 78, 92, 115, 117, 159
- Троїцький район Донецької області УСРР 94, 132, 190, 232, 234
- Тростянецький район Чернігівської області УСРР 185, 192
- Троянівський район Київської області УСРР 230, 235, 239
- Трудова с/р Великопетиського району Дніпропетровської області УСРР 211
- Тулін, село Троянівського району Київської області УСРР 178, 220
- Тульчинський район Вінницької області УСРР 114, 156
- Турбів, село Липовецького району Вінницької області УСРР 159
- Турковський район Нижнь-Волзького краю РФССР 289, 296
- Тюменівка, село Самойловського району Нижнь-Волзького краю РФССР 291
- Узбекистан 307
- Ульяновський округ РФССР 288

- Уманська, станиця Павловського району ПКС РФСР 248, 260, 262, 269, 270, 271
- Україна 10, 11, 12, 19, 20, 23, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 63, 64, 66, 74, 75, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 104, 106, 114, 115, 116, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 159, 162, 166, 167, 191, 192, 198, 204, 206, 208, 215, 219, 222, 223, 225, 227, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 242, 243, 246, 250, 274, 275, 280, 282, 289, 292, 299, 300, 315, 323, 325, 327, 328, 329, 332, 334, 338, 339, 340
- Упорна, станиця Лабінського району ПКС РФСР 248
- Упорніковська с/р Нехаївського району Нижне-Волзького краю РФСР 292
- Уразовський район ЦЧО РФСР 310
- Урал 52, 75, 134, 245,
- Урупська, станиця Армавірського району ПКС РФСР 248, 259, 260, 262, 269, 270, 271
- Урюпіно, село Урюпінського району Нижне-Волзького краю РФСР 301
- Урюпінський район Нижне-Волзького краю РФСР 289, 290, 294, 296, 301
- Усівська с/р Словечанського району Київської області УСРР 220
- Успенівка, село Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 218
- Успенівська с/р Бердянського району Дніпропетровської області УСРР 221
- Успенка, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФСР 290
- УСРР 10, 22, 29, 32, 42, 50, 74, 75, 82, 92, 95, 96, 98, 100, 106, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 119, 121, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 143, 144, 146, 149, 150, 152, 158, 160, 161, 165, 166, 168, 169, 191, 195, 204, 209, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 234, 236, 238, 239, 243, 309, 312, 328, 336, 337, 340
- Устимівський р-н Одеської області УСРР 79, 129
- Усть-Лабінська, залізнична станція РФСР 253, 278
- Усть-Лабінський район ПКС РФСР 250, 262, 280, 281
- Усть-Медведицький округ області Війська Донського 272
- Усть-Медведицький район район Нижне-Волзького краю РФСР 289, 290
- Усть-Каменогорський район Східно-Казахстанської області Казакської АССР 306, 307
- Ушкалка, село Великолетитського району Дніпропетровської області УСРР 193, 209
- Фасова, село Макарівського району Київської області УСРР 144

- Фастівський район Київської області УСРР 111
- Федорівська с/р Одеської області УСРР 145
- Фролово, село Урюпінського району Нижне-Волзького краю РФССР 301
- Фрунзенський район Одеської області УСРР 92, 115
- Фьодоровський район Північно-Казакстанської області Казакської АССР 306, 307
- Ханкайський район** Далеко-Східного краю РФССР 308
- Харків 95, 99, 121, 139, 152, 158, 167, 170, 187, 237, 340
- Харківська обл. УСРР 11, 28, 49, 61, 93, 115, 117, 119, 131, 137, 138, 146, 155, 156, 157, 158, 166, 167, 168, 171, 173, 178, 184, 192, 194, 196, 199, 204, 205, 209, 210, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 336
- Харківський район Донецької області УСРР 111,
- Херсон, обласний центр України 48, 117, 118, 122, 130, 139
- Херсонська обл. України 11, 48, 79, 90, 122, 129, 131, 215, 224, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240
- Хижки, село Коноптоського району Чернігівської області УСРР 147
- Хмельницька обл. України 11, 224, 226, 230,
- Хмельницький район Вінницької області УСРР 156, 160
- Хорольський район Харківської області УСРР 205
- Хорошевська станиця Цимлянського району ПКС РФССР 265, 270, 271
- Хорошенська с/р Нехаївського району Нижне-Волзького краю РФССР 292
- Хрущівка, село Самойловського району Нижне-Волзького краю РФССР 290
- Центральна Європа** 61
- Центральна Росія 55
- Центрально-Чорноземна область РФССР 46, 52, 64, 215, 238, 272, 286, 309, 310, 311, 315, 323, 324, 329, 339
- Цімлянський район ПКС РФССР 265, 270
- Чемолган**, село Калінінського району Алма-Атінського округу Казакської АССР 303
- Червона с/р Великопетиського району Дніпропетровської області УСРР 202, 236
- Червоний Колядин, село Дмитрівського району Чернігівської області УСРР 155, 221
- Черевківська с/р Словечанського району Київської області УСРР 180, 220
- Черкаська обл. України 11
- Чернацька с/р Серединобудського району Чернігівської області УСРР 175, 229
- Чернацьке, село Серединобудського району Чернігівської області УСРР 147
- Чернігів, обласний центр УССР 48, 105, 134, 140, 224, 226, 231

- Чернігівська обл. УССР 11, 48, 91, 92, 94, 105, 111, 115, 116, 119, 131, 132, 133, 134, 136, 139, 147, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 171, 210, 216, 217, 222, 224, 226, 228, 237, 238, 239, 336
- Чернігівський район Чернігівської області УСРР 145, 216
- Чернігівський район Далеко-Східного краю РФССР 308
- Чернівці, обласний центр України 135
- Черняхівська МТС Київської області УСРР 217
- Чір, ріка 272
- Чірський округ Облaсті Війська Донського 272
- Чмирівка, село Старобільського району Донецької області УСРР 94
- Чорногрудка, село Ружинського району Київської області УСРР 180
- Чорноморський округ 242
- Чугуївський район Харківської області УСРР 205
- Чуднівська Гута, село Держинського району Київської області УСРР 177
- Чуднівський район Вінницької області УСРР 156
- Чуйський район Південно-Казакстанської області Казакської АССР 306, 307
- Чутівський район Харківської області УСРР 171, 192, 194, 199, 205
- Шаргородський район** Могилів-Подільської округи УСРР 88
- Шаталовський район ЦЧО РФССР 310
- Шевченкове, село Конотопського району Чернігівської області УСРР 147
- Шкурінська, станиця Кущевського району ПКС РФССР 264, 266, 269, 270, 271
- Шморівка, хутір Лизогубівської с/р Харківської області УСРР 173
- Шостка, райцентр Чернігівської області УСРР 224
- Шосткинський район Чернігівської області УСРР 107, 172, 184, 192, 231, 233
- Шубін, хутір Лизогубівської с/р Харківської області ЦСРР 173
- Юго-Славія** 74
- Юрівка, село Конотопського району Чернігівської області УССР 147
- Якимівка, ст.** УСРР 137
- Якимівський район Дніпропетровської області УСРР 116, 125, 136, 137, 139, 202, 236
- Янгі-Курганський район Південно-Казакстанської області Казакської АССР 306, 307
- Ярославка, село Ружинського району Київської області УСРР 187, 207

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абілхожин Ж.* 33
Амілов С. 257
Андрєєв А. 246
Андрєєв С. 46
Ароцкер 251
Асаткін А. 46
Афанасьєв Ю. 47, 50, 51, 225, 238, 329
- Бабак Т.* 131
Баберовські Й. 54, 72
Бажан О. 47
Бенуа 262
Бобчук І. 209
Балицький В. 46, 166
Баковецька О. 135
Батуринець 125
Березов В. 112, 135
Бесараб О. 118
Берелович А. 48
Берлін 132
Білоус Г. 13
Білоусова Л. 13
Богачек 166
Бондар І. 40, 41, 51, 265, 271, 277, 278, 281, 282
Бондарєв В. 22, 42, 43, 47, 51, 247, 276, 283
Боровик В. 13
Боряк Г. 282
Бичок 213
Будгер 260
Будьонний С. 189
Бузовєря Я. 186, 206, 322
Буряк 213
Буценко Н. 13
- Вакулик П.* 232
Варейкіс І. 309, 310, 315, 323, 324, 329
Васильєв В. 48
Вегер Є. 46, 161
Вердермейєр Й. 73
Веселова О. 223, 227, 340
Виноградова Л. 13
Винокурова Ф. 13
Виола Л. 48, 57, 63, 72, 73, 74, 75, 278
Власкіна Т. 42, 51, 274, 283, 294, 313
Воробєй Р. 13, 48
Ворошилов К. 189
- Граденіґо С.* 237
- Гамарник Я.* 41, 245,
Гендріксон 196
Голощокін Ф. 304, 305, 314, 315, 321, 324, 326, 329
Гольман Д. 248, 272, 277, 283
Горб 268
Грибан 196
Гудзенко П. 49, 275
Гутенко 149
- Данилов В. П.* 27, 44, 48, 327, 330
Демченко М. 159, 226
Денисенко 125
Долгальов А. 269, 280, 282
Дорошев 251
Дятлов 166
- Жавєлев* 139
Жданов А. 291, 312, 326, 327, 330
Жиганов М. 132

- Забело** 80
Зайцев Ф. 91, 131, 224
Затонський В. 119, 126, 139, 144, 223
Зеленін І. 13, 33, 34, 44, 50, 327, 330
Зноба 269
Зозуля 211
Зубков 274
- Іванущенко Г.** 13
Івасюк І. 238
Івницький Н. 13, 33, 34, 35, 43, 44, 50, 51, 52, 62, 64, 74, 89, 130, 131, 143, 153, 223, 225, 246, 276, 288, 312, 320, 329
- Євдокимов Є.** 41, 279
Єременко 196
Єрмолович 196
- Енгельс Ф.** 73, 74
- Кабаєв Г.** 41
Каганович Л. 27, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 41, 46, 48, 64, 74, 82, 89, 90, 115, 129, 131, 136, 143, 146, 149, 151, 153, 164, 175, 181, 197, 200, 201, 211, 223, 225, 229, 235, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 254, 257, 258, 266, 275, 276, 277, 279, 292, 296, 300, 305, 309, 318, 319, 320, 324, 325, 327, 328, 329
Калінін М. 67, 189
Калінчук Г. 112, 135
Калманович М. 150
Калмиков М. 290, 312
Каменева С. 13
Камберова Р. 47
Карлсон К. 165
- Картвелишвили Л.** 64
Кахіані М. 304, 305, 315, 319, 326, 328
Каштанюк Л. 213
Кацнельсон 236
Кирилов 80
Кисельов 122
Кисельов А. 170
Кісельов 251
Кіструська Н. 13
Кіпер 207, 211, 237, 238
Клименко Т. 13
Козибаєв М. 33
Коваленко Л. 232
Ковалькова М. 112, 135,
Ковальчук Д. 207, 232, 237
Кокунько Г. 40, 51, 277
Коломієць Г. 234
Кондрашин В. 33, 36, 37, 44, 47, 48, 50, 52, 224, 244, 276, 292, 299, 313, 314, 327, 328, 330
Конквест Р. 29
Корнійчук С. 88
Косарев А. 245
Косіор С. 30, 92, 97, 98, 116, 121, 122, 131, 132, 136, 139, 142, 143, 150, 157, 162, 164, 168, 170, 173, 175, 181, 185, 189, 197, 223, 226, 229, 232, 234, 235
Коцюбинський Ю. 103, 117, 133, 137, 198, 201, 214, 231, 235, 238
Кравець 139
Кренцель 150
Кривоніс В. 232
Криленко Н. 300
Кролев П. 269
Кулік І. 22, 47
Куліш 167
Кульчицький С. 29, 30, 31, 48, 49, 56, 73, 82, 119, 129, 134, 140,

- 143, 152, 223, 225, 227, 243,
275, 328, 330, 337, 340
- Лаціс О.* 68, 74, 276
Левченко Л. 13
Ленін В. 13, 54, 57, 59, 60, 72,
73, 189
Лепкий Б. 17
Леплевський І. 46
Липнер 196
Лихач Н. 131
Лобода С. 214, 223, 238
Лозицький В. 13, 47, 48
Луначарський А. 189
Любченко П. 158, 226
- Мазур В.* 47
Майоров М. 117, 130, 133, 137,
139, 226, 231, 232, 235, 238
Маковська Н. 13
Малашенко Л. 48
Маннинг Р. 48
Маняк В. 232
Малько 255
Мара 14
Маркевич А. 150
Маркітан П. 131, 132, 224, 226,
237
Маркічев 298
Маркс К. 54, 59, 73, 74, 189,
Марочко В. 29, 31, 32, 49, 132,
144, 223, 227, 340
Маскаленський 196
Матвеев 251
Махно Н. 19
Миронюк Г. 214
Михайличенко В. 48
Михайлов 235
Мікоян А. 98, 132, 245, 246, 276,
329
Міхеєнко М. 128, 129,
Мовчан О. 132, 223, 227, 340
- Моїсеєв* 262
Молотов В. 27, 29, 31, 32, 34, 35,
36, 46, 48, 68, 69, 75, 90, 91,
92, 96, 106, 116, 128, 129,
131, 133, 134, 136, 144, 149,
150, 152, 154, 189, 223, 244,
276, 310, 318, 319, 320, 321,
322, 323, 325, 327, 328, 329
Момот Л. 13
Мусульбас І. 139
- Наумов С.* 41, 51
Ненадвевич 130
Ніточко І. 13
Новіков Н. 314
Носак 268
Носуленко 137
- Овсянніков* 194
Одинцов О. 209
Окопський 146
Окунцев 262
Олексюк 125, 139
Олесь О. 18
Онищенко О. 232, 237
Осколков Є. 33, 39, 51
- Папакін Г.* 14, 50
Патрушев 139
Пелек 196
Першин 194
Петренко В. 109, 135
Петровський Г. 189, 228
Пиріг Р. 26, 47, 48, 162
Пирог 196
Пишна Я. 206, 236
Півень І. 209, 237
Півень О. 209, 237
Пілляр Р. 277, 278, 279
Покидченко Л. 232
Попов 260
Попов М. 46

- Портнова Т.* 47
Постишев П. 35, 43, 44, 46, 90,
150, 154, 161, 168, 176, 177,
181, 189, 197, 211, 225, 229,
230, 235, 244, 293, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 313, 314,
318, 325, 327, 338
Приходько А. 104,
Прокопець І. 208, 237
Прокоф'єв 75
Птуха В. 293, 294, 295, 313
Пустовіт Т. 13
- Рафальський І.* 13
Реденс С. 122, 191, 234,
Романець Н. 32, 49, 103, 133
Рудзутак Я. 90
- Савченко М. 191, 206
Савченко Я. 18
Самотько Г. 253, 278
Саркісов С. 46, 150, 162, 227
Семенов 104
Сербиченко О. 156, 157, 226
Сергійчук В. 136, 223, 307, 315
Сергійчук М. 136
Середа І. 209, 237
Сидоренко 147
Сіркана Л. 251, 277
Скорик А. 39, 51, 246, 269, 276,
278, 282
Слободянюк П. 13
Соколов М. 253, 278
Солдатов 274
Солоухін В. 10
Сорока 166
Ставицький Я. 113
Сталін І. 13, 20, 27, 28, 30, 34,
36, 39, 49, 58, 61, 62, 64, 66,
67, 68, 70, 73, 74, 75, 86, 89,
90, 95, 96, 115, 130, 131, 133,
136, 137, 143, 149, 152, 153,
176, 177, 189, 190, 191, 197,
224, 225, 229, 230, 233, 235,
245, 246, 247, 250, 254, 273,
276, 278, 283, 289, 294, 295,
299, 304, 305, 310, 313, 314,
315, 318, 319, 320, 321, 322,
323, 324, 325, 326, 327, 328,
329, 330, 337
Старовойтов М. 13, 48
Субочев І. 75
Суржок А. 193, 234
- Тарасенко С. 191
Татімов М. 33
Твердохліб М. 206, 237
Тедєєв О. 13
Тернер В. 16
Тичина П. 17
Ткаченко В. 48
Ткачук М. 47
Токарева Н. 282
Трачук А. 213
Троценко П. 232
Тьор Е. 270, 282
- Уханов К. 97
- Федосєєв 166
Філов 251
Фісак Є. 193
Фрунзе М. 189
- Чвань Т.* 13
Чернов М. 245, 321, 329
Чорнобог 17
Чубар В. 97, 131, 132, 133, 142,
157, 162, 164, 175, 189, 223,
226, 229
Чупринка Г. 18
Чухнівський 125

- Хатаєвич** М. 46, 91, 121, 131, 161, 167, 193, 198, 227, 233, 235
Хвиля А. 118, 137
Хмара 159
Холохоленко 236
Хоменко І. 174, 229, 238
Хорешко С. 194, 234
Христовий М. 163
Хубова Д. 25, 38, 47, 212, 238,
- Шаповал** Ю. 32, 48, 49, 225,
Шеболдаєв Б. 40, 41, 89, 247, 259, 273, 277, 279, 283
Шелехес І. 46
- Шкарбуненко** 201. 235
Шкірятов М. 245, 253
Шкура Л. 271
Шлапенітох В. 61, 73
Шолохов М. 273, 283
Шутов 314
- Юркін** Т. 245
Юхновський І. 12
- Ягода** Г. 41, 70, 75, 84, 90, 130, 245, 277, 278, 279
Якір Й. 189
Яковенко 262
Ярошенко 262

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПОКАЖЧИК

- Архів Політбюро ЦК КПСС (див. Архів Президента РФ)
Архів Президента РФ 27, 34, 131, 138, 225, 228, 230, 233, 235, 276, 279, 312, 313, 314, 315, 328, 329, 330
артіль 26, 78, 79, 80, 81, 108, 113, 125, 128, 143, 145, 176, 180, 182, 183, 186, 188, 190, 191, 194, 201, 204, 222, 233, 333
- буксирна бригада 124, 125, 126, 169, 181, 183, 186, 187, 188, 206, 212, 213, 216, 257, 259, 263, 303, 308, 335
БУПР (див. в'язниця)
- видавництво 223, 232
візна редакція газети 118, 147, 167, 174
ВКП(б) 42, 45, 58, 67, 71, 72, 74, 100, 106, 193, 261, 273, 310, 320
Всеукраїнське товариство "Меморіал" ім. В. Стуса 48
Вукоопспілка 23, 24
ВУЦВК 23, 74, 87, 88, 107, 110, 113, 128, 129, 130, 134, 135, 138, 139, 142, 162, 169, 170, 194, 195, 218, 223, 227, 228, 234, 239, 340
ВЦІК РСФСР 55, 56, 73
ВЦІК ССРСР 23, 314
ВЧК 27, 48, 52, 60, 73, 138, 231, 238
в'язниця 88, 187
- Галузеві архіви 11, 28, 225, 227, 234
ГАРФ 49, 314
ГПУ 14, 49, 75, 95, 102, 118, 121, 132, 133, 146, 148, 149, 165, 166, 188, 189, 191, 195, 205, 206, 209, 225, 227, 231, 234, 236, 237, 238, 248, 250, 254, 255, 256, 292, 293, 315, 333
губернський виконком 63
- Державна архівна служба України 28
державні архіви 10, 28, 162, 212, 271, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 308, 314, 315, 329
державні архіви областей 11, 13, 129, 130, 132, 134, 135, 137, 138, 139, 162, 166, 172, 173, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 278
держбанк 113, 114, 136, 150, 200, 261, 301
дипломатична служба 237, 277
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара 32
- завод 21, 22, 196
"Заготзерно" 150, 215, 238
"Заготекспорт" 180
засівний комітет (посівком) 267, 300

- Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ 50, 225, 282
 Інститут історії партії при ЦК КПУ 26
 Інститут історії України НАНУ 11 28, 50, 223, 225, 282
 Інститут російської історії РАН 43
- Кавказьке лінійне козацьке військо 254
 Київський національний університет ім. Тараса Шевченка 50, 225, 282
 Кіровоградський державний педінститут ім. Пушкіна 131
 колгосп 10, 25, 26, 35, 43, 65, 66, 67, 78, 79, 80, 81, 91, 92, 93, 94, 100, 103, 108, 109, 113, 114, 125, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 136, 139, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 163, 164, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 228, 231, 232, 234, 235, 243, 246, 247, 249, 251, 253, 255, 256, 257, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 278, 279, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 311, 321, 323, 324, 328, 333, 334, 335, 336, 337
 Комінтерн 57
- комісія сприяння хлібозаготівлям 143, 212, 216, 252, 257
 Комітет із заготівель сільгосп-продуктів 245, 321
 комітет бідноти 55, 56
 комуна 56, 108, 268, 333
 контрольна комісія 88, 121, 127, 130, 213, 234, 235, 238, 279, 291, 293, 327, 336
 кооператив 86, 87, 88, 91, 93, 97, 101, 186, 200, 249, 252, 289, 301
 крайова хлібна нарада 308, 315
 крайком компартії 28, 34, 40, 42, 89, 148, 151, 198, 225, 244, 246, 247, 248, 250, 251, 256, 257, 260, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 276, 277, 278, 280, 281, 283, 289, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 324, 325, 326, 328, 329, 330
 крайовий виконком 63, 267, 292, 297, 298, 313, 321, 322, 323
 КП(б)У 20, 96, 105, 125, 139, 336, 337
 Кубанська Рада 243
 Кубанське козацьке військо 242
 КФ 113
- ліспромгосп 164, 180
- магазин (лавка) 188, 257, 260, 263, 289, 290, 292, 336
 міліція 83, 84, 104, 118, 125, 188, 194, 263, 264, 335
 міністерство закордонних справ 28
 міськвиконком 84, 132, 218

- міськком компартії 79, 105, 117, 122, 128, 129, 138, 139, 148, 162, 190, 202, 216, 224, 227, 233, 236, 238, 281
- міськрада 85, 130, 145, 160, 205, 231, 336
- МТМ 179, 196, 197, 217, 230, 234, 239
- МТС 23, 26, 39, 148, 149, 164, 170, 179, 194, 196, 197, 217, 223, 230, 234, 239, 259, 265, 268, 269, 273, 314, 334, 335
- НАН України** 12, 223
- наркомат охорони здоров'я 204
- наркомат землеробства (земельних справ) 23, 47, 80, 119, 129, 132, 138, 150, 156, 157, 160, 181, 209, 226, 236
- наркомат внутрішніх справ 14, 23, 27, 48, 49, 52, 104, 121, 138, 206, 231, 238, 333
- наркомат внутрішньої торгівлі 71, наркомат постачання 97, 98, 132, 245
- наркомат продовольства 73
- наркомат радгоспів 245
- наркомат робітничо-селянської інспекції 23, 24, 71, 130, 138, 144, 153, 245, 249
- наркомат торгівлі 23
- наркомат у справах національностей РСФСР 20
- наркомат фінансів 23, 111
- наркомат юстиції 23, 75, 84, 100, 104, 114, 124, 133, 136, 139, 300
- народний суд 112, 114, 118
- Національний університет "Кієво-Могилянська академія" 50, 225, 282
- обком компартії** 23, 24, 28, 81, 91, 93, 94, 96, 97, 105, 116, 118, 121, 131, 133, 137, 138, 139, 145, 146, 148, 150, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 181, 192, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 207, 210, 211, 214, 217, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 304, 305, 309, 315, 320, 321, 323, 324, 325, 329, 334
- облвиконком 23, 85, 100, 102, 111, 145, 148, 155, 156, 160, 161, 168, 170, 171, 172, 173, 178, 192, 197, 218, 221, 224, 227, 230, 240, 334
- облземуправління 233
- облоргбюро компартії 171, 228, 239
- облоргкомітет компартії 94, 131, 132, 136
- обласна оздоровча комісія 204, 236
- обласна рада депутатів робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 23
- ОГПУ 23, 27, 42, 48, 52, 69, 70, 84, 116, 120, 121, 130, 137, 138, 153, 238, 245, 249, 258, 259, 263, 264, 268, 277, 278, 282, 291, 294, 295, 304, 306, 307, 308, 312, 313, 315, 325, 327
- ОЗЕТ 80
- окружний виконком 63, 87, 88, 130, 142, 223
- окружний комітет компартії 131, 223
- оргбюро парткому 23
- ОУН 19

- пароплавство 21
 партосередок 80, 127, 139, 147,
 149, 150, 155, 183, 186, 191,
 192, 194, 196, 199, 202, 213,
 231, 232, 233, 234, 235, 236,
 248, 249, 251, 253, 256, 258,
 262, 268, 277, 278, 281, 291,
 292, 293, 297, 300, 302, 309,
 314, 334, 336
 педтехнікум 255
 політвідділ 26,
 президія виконкому 23
 політбюро ЦК ВКП(б) 27, 86, 89,
 90, 99, 117, 130, 136, 138, 149,
 151, 189, 191, 225, 233, 253,
 266, 281, 291, 293, 309, 311,
 312, 313, 319, 320, 327, 330
 політбюро ЦК КП(б)У 31, 34, 81,
 92, 93, 102, 116, 119, 121,
 129, 131, 132, 133, 136, 138,
 149, 154, 189, 197, 225, 333
 політбюро ЦК РКП(б) 20
 політехнічний інститут 22
 пошта 189
 преса 80, 147, 193, 210, 212,
 215, 216, 217, 218, 232, 243,
 246, 247, 265, 286, 297
 Продовольча армія 57
 прокуратура 23, 24, 75, 83, 100,
 104, 113, 121, 125, 135, 139,
 148, 192, 193, 245, 260, 263,
 290, 310, 312, 325, 333
 профспілка 180

радгосп 56, 179, 180, 223, 262,
 303, 308, 334
 райвиконком 23, 79, 84, 88, 91,
 92, 94, 101, 102, 103, 107,
 112, 117, 118, 120, 127, 129,
 138, 145, 149, 156, 170, 172,
 173, 178, 182, 183, 194, 198,
 210, 217, 218, 220, 221, 230,
 231, 233, 234, 239, 260, 261,
 262, 270, 290, 291, 293, 297,
 298, 301, 310, 312, 314, 315,
 321, 322, 323, 327, 329
 райземвідділ 261
 райколгоспспілка 80
 райком компартії 24, 79, 83, 90,
 93, 95, 116, 118, 125, 126,
 127, 129, 130, 131, 132, 136,
 137, 139, 145, 147, 155, 169,
 171, 172, 183, 190, 192, 193,
 194, 196, 200, 207, 209, 211,
 212, 213, 221, 223, 224, 226,
 228, 230, 231, 232, 233, 234,
 236, 237, 238, 239, 240, 252,
 253, 256, 257, 258, 259, 260,
 262, 263, 264, 265, 267, 268,
 269, 270, 277, 278, 279, 280,
 282, 291, 293, 294, 297, 298,
 300, 306, 309, 310, 313, 315,
 321, 322, 323, 324, 325, 327,
 329, 334
 райпостач 122
 РАН 43
 РГАЭ 49, 132, 133, 137, 231, 235,
 238, 283, 308
 РГАСПИ 49, 75, 130, 133, 136,
 225, 227, 235, 236, 276, 277,
 278, 279, 280, 281, 283, 312,
 313, 327, 328, 329, 330
 РГВА 51
 РККА 14, 51, 58, 105, 113, 188,
 245, 253, 266
 РКП(б) 55, 57
 РНК АМСРР 111,
 РНК УСРР 23, 29, 74, 84, 97, 99,
 101, 104, 107, 110, 115, 119,
 129, 130, 132, 133, 134, 135,
 139, 143, 152, 156, 157, 158,
 159, 160, 161, 164, 165, 166,
 167, 168, 191, 210, 218, 226,
 227, 228, 237, 239

Російський державний гуманітарний університет 329

СБУ 28, 130, 133, 195, 225, 227
сільрада 11, 16, 23, 25, 26, 35, 43, 78, 79, 94, 101, 103, 107, 109, 112, 113, 119, 127, 128, 138, 139, 143, 144, 145, 147, 155, 156, 157, 160, 163, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 180, 183, 186, 190, 191, 192, 193, 199, 200, 202, 204, 209, 211, 212, 213, 214, 217, 219, 220, 222, 231, 232, 233, 235, 236, 239, 290, 291, 292, 294, 297, 299, 300, 301, 302, 333, 334, 335, 336

СНК Казакської АССР 326

СНК СРСР 23, 36, 82, 96, 109, 116, 132, 137, 150, 275, 286, 310, 318, 320, 321, 322, 323, 328

“Союзсахар” 308

статистика 275, 282, 312, 314

станічна рада 251, 261, 262, 263, 264, 267, 268

СТО 134

страхова каса 180

суд 24, 112, 123, 127, 135, 139, 146, 148, 169, 189, 191, 192, 204, 214, 223, 238, 252, 260, 263, 290, 291, 292, 310, 333, 336

табір 188, 191, 194

технікум 125

Трактороцентр 23, 24

трест 262

“трійка” 253, 257

ТСОЗ 79

Університет м. Торонто 74

Українська економічна нарада (Економнарада УСРР) 134

Український інститут національної пам’яті 10, 12, 144

Український науковий інститут Гарвардського університету (США) 11

Укрколгоспцентр 23, 24, 79, 80, 81, 113, 129, 135, 139

уповноважений ЦК, обкому, райкому компартії 24, 68, 69, 97, 101, 117, 118, 119, 126, 133, 137, 139, 142, 143, 144, 146, 149, 156, 158, 166, 181, 182, 196, 198, 204, 213, 214, 221, 223, 226, 231, 235, 238, 244, 245, 248, 251, 257, 261, 262, 273, 277, 282, 283, 293, 295, 299, 302, 303, 311, 319, 324, 325, 327

Фабрика 21, 22

федеральні архіви 11, 308

фельдшерський пункт 302

фінансовий відділ 111, 200

ЦА ФСБ 27, 49, 52, 75, 132, 138, 238, 277, 278, 282, 308, 312, 313, 314

центральні державні архіви 11, 13, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 158, 160, 162, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 236, 237, 238, 239, 275, 311

ЦК ВЛКСМ 245

ЦК ВКП(б) 23, 24, 28, 29, 35, 36, 40, 43, 44, 45, 58, 63, 64, 66, 68, 69, 74, 75, 81, 82, 86, 87, 89, 95, 106, 115, 122, 124, 130, 132, 134, 151, 154, 161, 170, 181, 230, 234, 243, 244, 245, 246, 249, 273, 275, 286, 293, 304, 305, 306, 309, 310,

- 312, 314, 318, 319, 321, 322,
323, 324, 326, 327, 328, 332
- ЦК КП(б)У 22, 23, 24, 29, 30, 47,
83, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97,
115, 116, 118, 119, 121, 122,
124, 126, 129, 131, 132, 133,
136, 137, 138, 142, 143, 144,
150, 151, 152, 153, 154, 156,
157, 158, 159, 160, 161, 162,
164, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 173, 181, 191, 192, 195,
198, 210, 214, 223, 224, 226,
227, 228, 232, 234, 235, 236,
237, 325, 328, 333
- ЦКК ВКП(б) 66, 74, 191, 225,
245, 249, 327
- ЦКК КП(б)У 24, 71, 130, 144,
193, 194, 233
- ЦК Компартії Грузії 64
- ЦК ЛКСМУ 218
- ЦК РКП(б) 21
- Чорноморське військо** 242
- школа** 186, 189, 194, 286, 288
- юридична консультація** 164

БІБЛІОГРАФІЯ

Книжкові видання:

Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Харків: Вид. ВУЦВК “Радянське будівництво і право”, 1933. – 176 с.

Баберовські Й. Червоний терор: Історія сталінізму. – К.: Вид. “К.І.С.”, 2007. – 280 с.

Баковецька О. Голодомор 1932–1933 років – регіональний аспект (на матеріалах Баштанського району Миколаївської області) // Історична панорама: Зб. наук. статей ЧНУ. – Вип. 8. Чернівці, 2009. – С. 30–42.

Бондарев В. А. Рогожные знамена: методы и результаты морального стимулирования колхозного производства на юге России в 1930-х годах // Былые годы. – 2012. – № 1(23). – С. 44–49.

Бондарь И. Ю. Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. Материалы научно-практической конференции. – Краснодар, 2009. – С. 88–100.

Боряк Г. В. “Архівоцид” в Україні 1934 – 1960-х років як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т-т історії України НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2013. – С. 13–19.

Бюлетень газети “Верхневолжская правда” (Рибінськ). – 1932. – 5 червня.

Веселова О. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.. – 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 82–98.

Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 2008. – 273 с.

Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. – М.: РОССПЭН, 2010. – 367 с.

Власкина Т. Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.: Материалы научно-практической конференции. – Краснодар: Изд. “Традиция”, 2009. – С. 155–173.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М.: Издание ЦСУ СССР. – 1928–1929. – Т. 9. – С. 34–51; Т. 10. – С. 9–13; Т. 11. – С. 8–17; Т. 14. – С. 6–16; Т. 15. – С. 8–13; Т. 16. – С. 8–12; Т. 17. – С. 8–25; Таблица VI. Население по полу, народности.

Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. – Т. 1: 1929 – июль 1932. В 2 кн. – Кн. 1 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – 656 с.; Кн. 2 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – 560 с.; Т. 2.: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МФД, 2012. – 912 с.

Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т-т історії України НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2013. – 364 с.

Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТК “Кубанский казачий хор” // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 336–449.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і мат-ли / Упорядн. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1128 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади, трагедія народу: док. і мат-ли / Кер. кол. упорядн. В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Відп. ред. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. політ. літ-ри, 1990. – 606 с.

Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. / Автори-упорядн. М. Старовойтов, В. Михайличенко. – К.: ВД “Стилос”, 2008. – 288 с.

Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / Упор.: Покидченко Л. А. – Суми: Вид. “Ярославна”, 2006. – 356 с.

Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: влада та народ. Зб. док. / Відп. ред. Р. Б. Воробей. – Чернігів: КП “Вид. “Чернігівські обереги”, 2008. – 408 с.

Декрет ВЦИК “О предоставлении Народному комиссариату продовольствия чрезвычайных полномочий по борьбе с деревенской буржуазией, скрывающей хлебные запасы и спекулирующей ими” від 09.05.1918: Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – М.: Упр. делами СНК СССР, 1942. – С. 488–490.

Зеленин И. Е. О некоторых “белых пятнах” завершающего этапа коллективизации // История СССР. – 1989. – № 2. – С. 3–19.

Зеленин И. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье) // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 47–48.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 1.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 20.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 30.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 7.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 11–12.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 13.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 20–21.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 28.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 29–30.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 34–35.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 4.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 3.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 18.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 24.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 36.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 37.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1933. – № 39.

Ивеницкий Н. Голод 1932–1933: кто виноват? (по документам “Кремлевского архива” // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, К., 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – Київ, 1995. – С. 35–44.

Ивеницкий Н. Голод 1932–1933: кто виноват? // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 49–54.

Ивеницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина. Казахстан. Северный Кавказ. Поволжье. Черноземная область. Западная Сибирь. Урал. – М.: «Собрание», 2009. – 145 с.

Ивеницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). – М., 2000. – 350 с.

Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. Материалы научно-практической конференции (г. Краснодар, 19 июня, 2009 г.) / Под ред.: Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Законодательное Собрание Краснодарского края; Научно-исследовательский центр традиционной культуры; ГНТУ “Кубанский казачий хор”. – Краснодар, Изд-во “Традиция”, 2009. – 454 с.

Исходный этнический облик станиц на момент их основания // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – С. 447–448.

Камберова Р. Семантика лексем зі значенням кольору в українських поетів-символістів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 48. – С. 300–305.

Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992. – 724 с.

Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / ред.: Ю. І. Шаповал, В. Ю. Васильєв, Л. М. Малашенко та ін.; Київ. міськ. орг. Всеукр. т-ва «Меморіал» ім. В. Стуса. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. – Изд. 8. – Т. 2. (1917–1924). – М.: Политиздат, 1970. – 543 с.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. – Изд. 9. – Т. 4. (1926–1929). – М.: Политиздат, 1984. – 575 с.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: Трагедия российской деревни. – М.: РОССПЭН, 2008. – 519 с.

Кондрашин В. И. В. Сталин и голод 1932–1933 гг. в УССР: проблемы ответственности Центра и республиканского руководства // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 263–289.

Кривоніс В. М. Соціальні функції органів “правопорядку” в період Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. – 2004. – № 1. – С. 101–110.

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 8.

Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. Збірник на пошану проф. П. П. Гудзенка. – К., 2007. – С. 88–101.

Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: “Наш час”, 2008. – 424 с.

Кульчицький С. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор – К., Українська прес-група, 2007. – 207 с.

Кульчицький С. В. Ціна “великого перелому”. – К.: “Україна”, 1991. – 432 с.

Кульчицький С. Як це було // Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2008.

Кульчицький С. Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: при-

чини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, К., 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 29

Лацис О. Р. Перелом. Опыт прочтения несекретных документов. – М.: ИПЛ, 1990. – 397 с.

Ленин В. И. Государство и революция: учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 33. – С. 1–120.

Ленин В. И. Доклад о тактике РКП на III Конгрессе Коммунистического интернационала 5 июля 1921 г. // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 44. – С. 34–54.

Ленин В. И. О нашей революции (по поводу заметок Н. Суханова) // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 45. – С. 378–382.

Ленин В. И. Письмо к американским рабочим // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 37. – С. 48–64.

Ленин В. И. Речь на митинге-концерте сотрудников Всероссийской Чрезвычайной комиссии 7 ноября 1918 г. // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 37. – С. 173–174.

Ленин В. И. Речь на собрании партийных работников Москвы 27 ноября 1918 г. // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 37. – С. 207–233.

Ленин В. И. Экономика и политика в эпоху диктатуры пролетариата // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Изд. 5. – Т. 39. – С. 271–282.

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Упоряди. А. Граціозі.. – Харків: Фоліо, 2007. – 256 с.

Лихач Н. Ф., Бабак Т. І. Безкровна війна: Мовою архівних документів про голод 1932–1933 рр. на Кіровоградщині. – Кіровоград: Держархів Кіровоградської області, Кіровоградський державний педінститут ім. Пушкіна, 1992. – 27 с.

Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – С. 444.

Маркс – Иосифу Вердеймейеру. 05.03.1852 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения, 2-е изд.– Т. 28.– М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1962. – С. 422–427.

Марочко В. І. Чорні дошки // Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Вид. 2-е, доп. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 2008. – С. 85–86.

Марочко В. І. “Чорні дошки” України: геноцид по-сталінськи // Пам’ять століть. – 2008. – № 5/6. – С. 192–210.

Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 294 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933. Кіровоградська обл. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 919 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років. Чернігівська область. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.

Осколков Е. Н. Голод 1932–1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 года в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – 91 с.

Осколков Е. Н. Трагедия “чернодосочных” станиц: документы и факты // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общ. науки. – 1993. – № 1–2. – С. 3–23.

Основной закон о социализации земли, 27.01 (09.02).1918: Декреты советской власти. – Т. 1. – М.: Гос. Изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 407–419.

Оріхівська справа. 1932. Документи і мат-ли / Автор-упорядник В. Ткаченко. – Дніпропетровськ: ІМА-Прес, 2010. – 312 с.

Папакін Г. Архівні документи про “чорні дошки” як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932–1933 рр. // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 14–29.

Папакін Г. Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні // Пам’ять століть. – 2008. – № 5/6. – С. 236–261.

Папакін Г. “Чорні дошки” як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932–1933 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV–V. – С. 14–28.

Папакін Г. “Чорні дошки” в політиці голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т-т історії України НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2013. – С. 203–210.

Папакін Г. “Чорні дошки” як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках // Голодомор 1932–1933 років в Україні :

причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Матеріали міжнар. наук. конференції, К., 25–26 вересня 2008 р. / Укр. ін-т нац. пам'яті. – К. : Академія, 2009. – С. 59–87.

Письма И. В. Сталина В. М. Молотову 1925–1936 гг. (Сборник документов). – М.: “Россия молодая”, 1995. – 304 с.

Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию. Декрет об организации советских хозяйств учреждениями и объединениями промышленного пролетариата. – М.: Изд. Народн. комиссариата земледелия, 1919. – 16 с.

Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 3. – К.: “Основа”, 2011. – 984 с.

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – 604 с.

Романець Н. Р. Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932–1933 років // Грані. – 2011. – № 6 (80). – С. 3–7.

Скорик А. П. Депортация населения «чернодосочных» станиц как антиказачья акция: причины и последствия // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.: Материалы научно-практической конференции. – Краснодар: Изд. «Традиция», 2009. – С. 57–66.

“Совершенно секретно”. Лубянка – Сталину о положении в стране. В 4 т. – Т. 4. – М., 2001. – 703 с.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3: 1930–1934. – Кн. 2: 1932–1934 / Отв. ред. А. Берелович, В. Данилов. – М.: РОССПЭН, 2005. – 840 с.

Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – М.: РОССПЭН, 2011. – 471 с.

Сталин И. О национальном вопросе в Юго-Славии. Речь в Юго-Славянской комиссии ИККИ 30 марта 1925 г. // *Сталин И.* Марксизм и национально-колониальный вопрос: Сб. избр. статей и речей. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1934. – С. 151–154.

Сталин И. В. О правом уклоне в ВКП(б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1929 г. // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 12. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1949. – С. 1–107.

Сталин И. В. О работе в деревне. Речь на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) 11 января 1933 г. // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 13. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. – С. 216–233.

Сталин И. В. Об индустриализации и хлебной проблеме: речь на Пленуме ЦК ВКП(б) 9 июля 1928 // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 11. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры Гос. изд-во полит. лит-ры, 1949. – С. 157–187.

Сталин И. В. Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 13. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. – С. 282–399.

Сталин И. В. Речь на Первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. // *Сталин И. В.* Сочинения. – Т. 13. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. – С. 236–256.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Федеральная архивная служба России; Российский государственный архив социально-политической истории. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.

Субочев І. Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928–1933). – Автореф. дис. ... к. і. н. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2006. – 18 с.

Тархова Н. С. Участие Красной Армии в заселении станицы Полтавской зимой 1932/1933 г. (по материалам РГВА // Голос минувшего. – 1997. – № 1. – С. 38–42.

Тёр Е. В. Демографические изменения на Кубани под влиянием модернизационных процессов (1860-е годы – конец 1930-х годов). – Автореф. дисс. ... к.и.н. – Ставрополь, 2010. – 28 с.

Токарева Н. А. Проблемы голода 1932–1933 гг. на Северном Кавказе // Южно-Российский университет экономики и сервиса. Гуманитарные и социальные науки. – 2010. – № 3. – С. 268–277.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Док. и мат-лы. В 5 томах. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999. – 880 с.; Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2000. – 927 с.; Т. 3: Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001. – 1008 с.

Український хліб на експорт: 1932–1933 / За ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 432 с.

Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Зб. док. – Херсон: ВАТ “ХМД”, 2008. – 320 с.

Хубова Д. Н. Черные доски: Tabula rasa. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв.

ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманит. ун-т, 1995. – С. 67–88.

Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17 – 23 березня 1920 р. Стенограма / Упоряди. В. С. Лоцицький (кер.), О. В. Бажан, В. М. Мазур, Т. В. Портнова. – К.: ВД “Альтернативи”, 2003. – 528 с.

Шаповал Ю. Голод 1932–1933 років: політ. керівництво УСРР і Кремль // Сучасність. – 2003. – № 6. – С. 78–101.

Шаповал Ю. І. Голодомор і його зв’язок із репресіями в Україні у 1932–1933 роках // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інст-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т-т історії України НАН України; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка; Нац. університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2013. – С. 153–161.

Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – С.45–61.

Rapakin H. “Blacklists” as a tool of the Soviet Genocide in Ukraine // Holodomor studies. – Vol. 1, No. 1. – Winter-Spring 2009. – P. 55–75.

Shlapentokh V. A Normal Totalitarian Society: How the Soviet Union Functioned and How it Collapsed. – New York: M. E. Sharpe, Inc., 2001. – 360 p.

Електронні ресурси:

Архивы Кубани. Хлебозаготовки и голод на Кубани в 1932–1933 гг. Из фондов Центра документации новейшей истории Краснодарского края. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.kubanarchive.ru/golod/>

Бондарь И. Ю. Архивные документы о голоде на Кубани 1932–1933 гг. (вступительная статья) // Хлебозаготовки и голод на Кубани в 1932–1933 годах. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.kubanarchive.ru/golod/>

Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933. рр.. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету

архівів України. Електронний архів Голодомору. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>

Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. Документи. [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://www.golodomor.kharkov.ua/docs.php>

Державний архів Житомирської області. Документальні виставки он-лайн. День пам'яті жертв Голодомору. [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://www.archive.zt.ua/exhibitions/10.html>

Державний архів Запорізької області. Виставки. Голодомор 1932–1933 рр. на Запоріжжі. Мовою документів. [Ел. ресурс]. Режим доступу: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=248&Itemid=49&lang=uk

Державний архів Миколаївської області. Документальні виставки он-лайн. [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent.html?start=34>

Дипломатия России от посольского приказа до наших дней. Информационно-справочные материалы. Сводный перечень документов ГАРФ, РГАЭ, РГАСПИ, ЦА ФСБ России по теме «Голод в СССР. 1930–1934 гг.». [Ел. ресурс]. Режим доступу: http://www.idd.mid.ru/inf/inf_06.html

Електронний архів Голодомору в Україні 1932–1933 років. [Ел. ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/?discussion&nazva=_Holod_

Кокуцько Г. “Черные доски” // Белое дело. 2 съезд представительей печатных и электронных изданий. Резолюция и материалы научной конференции. “Белое дело в Гражданской войне в России. 1917–1922 гг.”. – М.: Посев, 2005. [Ел. ресурс]. Режим доступу <http://rusk.ru/st.php?idar=420474>

“Мешковское сельское поселение”. Историческая справка поселения // [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://tnu.podelise.ru/docs/index-268515.html>

Папакін Г. “Чорні дошки” Голодомору як економічний метод знищення громадян УСРР. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/27/6591>

Наумов С. “Черные доски”. Из истории Голодомора 1932–1933 годов на Кубани”. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://elan-kazak.ru/?q=almanakh-3-2010-fail-pdf-tekstovaya-versiya/naumov>

Хубова Д. Н. Голод 1932–1933 годов, рассказы очевидцев // Голод на Украине 1932–1933 годов. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://www.bibliotekar.ru/golodomor/33.htm>

ЦЕНТРАЛЬНІ, ОБЛАСНІ ТА РАЙОННІ ГАЗЕТИ 1932–1933 РОКІВ, ЗГАДАНІ У КНИЗІ

м. Москва		Правда	1932, 1933
м. Рибінськ		Верхневолжская правда	1932
м. Харків		Пролетарий	1932
м. Харків		Вісті ВУЦВК	1932
Дніпропетровська обл.	Бердянський район	Червоне Запоріжжя	1932
	Генічеський район	Комуна степу	1932
	Запорізька м/р	Червоне Запоріжжя	1932
Сталінська Донецька обл.	м. Ворошиловград	Червоний колгоспник	1932
	Старобільський район	Степова комуна	1933
Київська обл.	Білоцерківський район	Радянська нива	
	Богуславський район	Шлях колгоспника	1932
	Володарський район	Соціалістичне село	1933
	Дзержинський район	Колективіст Дзержинщини	1932, 1933
	Іванківський район	Червоний промінь	1932

Одеська обл.	Кагарлицький район	За суцільну колективізацію	1932
	Новоград-Волинський район	Соціалістичний наступ	1932, 1933
	Овруцький район	Шлях колективізації	1933
	Радомишльський район	Боротьба за соціалізм	1933
	Ржищівський район	Колективна нива	1932
	Ружинський район	Щоденний оперативний бюлетень Ружинського райпарткому	1932
	Словечанський район	Колективіст Словечанщини	1933
	Троянівський район	Ленінський шлях	1933
	Фастівський район	Більшовицька будова	1932
	Баштанський район	Під прапором Леніна	1932
	Бобринецький район	Стерновий соцперебудови	1933
	Жовтневий район	Шлях індустріалізації	1933
	Доманівський район	Чорноморська комуна	1933
	Зінов'ївський район	Соціалістичний наступ	1932, 1933
	Компаніївський район	Ударник ланів	1934
	Миколаївський район	Шлях індустріалізації	1933

Харківська обл.	Кобеляцький район	Більшовик Полтавщини	1933
	Миргородський район	Червона трибуна	1932
	Полтавський район	Більшовик Полтавщини	1932
Чернігівська обл.	Борзнянський район	Більшовик Колгоспник	1932 1932
	Буринський район	Борзенщини Колективіст	1932, 1933
	Коропський район	За ударну працю	
	Корюківський район	Більшовицький шлях	1933
	Недригайлівський район	Колективіст- ударник	1933
	Роменський район	Радянське життя	1932
	Чернігівський район	Червоний стяг	1932
	Шосткинський район	Зоря	1932

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

агітпроп – відділ агітації та пропаганди відповідного партійного комітету, система комуністичної агітації й пропаганди взагалі
адміноргани – адміністративні органи, спільна назва всього репресивно-карального апарату (політична поліція, міліція, органи суду та прокуратури)

АМСРР – Автономна Молдавська соціалістична радянська республіка

арк. – аркуш

арт. – артикул (стаття) законодавчого акту

АССР – Автономна соціалістична радянська республіка (рос. – Автономная советская социалистическая республика)

АССР НП – Автономна соціалістична радянська республіка німців Поволжя (рос. – Автономная советская социалистическая республика Немцов Поволжя)

БУПР – будинок примусових робіт (в'язниця)

бурякрадгосп – державне сільськогосподарське підприємство з виробництва буряків

в. – великий, верхній (у назві населених пунктів)

ВАТ – відкрите акціонерне товариство

ВД – видавничий дім

вид. – видавництво

ВКП(б) – всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (рос. – все-союзная коммунистическая партия (большевиков))

ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді (рос. – Всесозный ленинский союз молодежи)

Вукоопспілка – Всеукраїнська кооперативна спілка споживчих товариств

ВУЦВК – Всеукраїнський виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійських і селянських депутатів

ВЦИК – Всеросійський виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійських і селянських депутатів (рос. – Всероссийский исполнительный комитет советов рабочих, красноармейских и крестьянских депутатов)

ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем при СНК РФСР (рос. – Всероссийская

чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботаже при СНК РСФСР)

ГАРФ – Державний архів Російської Федерації (рос. – Государственный архив Российской Федерации)

ГДА – галузевий державний архів

генсек – генеральний секретар комуністичної партії

горпартком – міський комітет комуністичної партії (рос. – городской комитет коммунистической партии)

госархив – державний архів (рос. – государственный архив)

Госпромсовхозцентр – Всеросійське центральне об'єднання трестованих радянських господарств (рос. – Всероссийское центральное объединение трестированных советских хозяйств)

гр. – громадянин

Грузцека – ЦК компартії Грузії

ГПУ – Державне політичне управління (рос. – Государственное политическое управление)

д. – справа (рос. – дело)

держархів – державний архів

Держбанк – державний банк СРСР

держстрах – радянська система державного страхування та страхових зборів

ЕН – Економічна нарада УСРР

завагитмас – завідувач агітаційно-масовим відділом партійного комітету (рос. – заведующий агитационно-массовым отделом)

“Заготзерно” – всесоюзне державне об'єднання із заготівлі зернових, бобових, круп'яних, олійних та фуражних культур (рос. – всесоюзное государственное объединение по заготовке зерновых, бобовых, крупяных, масличных и фуражных культур)

“Зернотрест” – всесоюзне державне трестоване об'єднання зернових радгоспів (рос. – всесоюзное государственное трестированное объединение зерновых совхозов)

ЗМІ – засоби масової інформації

ИККИ – виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу (рос. – исполнительный комитет Коммунистического интернационала)

ИПЛ – видавництво політичної літератури (рос. – Издательство политической литературы)

ім. – імені

КазАССР – Казакська автономна соціалістична радянська республіка (рос. – Казакская автономная социалистическая советская республика)

Казкрайком – Казахський крайовий комітет ВКП(б) (рос. – Казахский краевой комитет)

колгосп – колективне господарство (рос. коллективное хозяйство, колхоз)

комбід – комітет бідноти

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал (III Інтернаціонал)

комсод – комісія сприяння хлібозаготівлям (рос. – комиссия содействия хлебозаготовкам)

комсостав – командний склад РККА (рос. – командный состав)

комфракція – комуністична фракція облради, райради

конерадгосп – державне підприємство з розведення коней

КП – комунальне підприємство

КП(б)У – комуністична партія (більшовиків) України

крайзернотрест – крайовий трест зернових радгоспів (рос. – краевой трест зерновых совхозов)

крайком – крайовий комітет комуністичної партії

крайортсесмтрест – крайовий сорто-насінневий трест (рос. – краевой сорто-семенной трест)

КФ – Червоний військово-морський флот (рос. – Красный флот)

л. – аркуш (рос. – лист)

ліспромгосп – лісове промислове господарство

ЛКСМУ – ленінський комуністичний союз молоді України

міськком – міський комітет комуністичної партії

міськрада – міська рада

МЗС – міністерство закордонних справ

мобкошти – “мобілізація коштів”, тобто вилучення грошової маси у населення шляхом запровадження державної позики, місцевих податків, одноразового збирання коштів

МТМ – машинно-тракторна майстерня

МТС – машинно-тракторна станція

МФД – Міжнародний фонд “Демократія” (рос. – Международный фонд “Демократия”)

НАН України – Національна академія наук України

нарком – народний комісар

Наркомвнуторг – народний комісаріат внутрішньої торгівлі (рос. – народный комиссариат внутренней торговли)
Наркомздорів'я – народний комісаріат охорони здоров'я
Наркомзем – народний комісаріат землеробства
Наркомфін – народний комісаріат фінансів
натурплатня – натуральна оплата державних податків і зборів
натурштраф – стягнення штрафів натуральними продуктами (збіжжя, м'ясо, молочні продукти тощо)
НЕП – нова економічна політика
НКВД – народний комісаріат внутрішніх справ (рос. – народный комиссариат внутренних дел)
НКЗ – народний комісаріат землеробства
НК РСІ – народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
НКЮ – народний комісаріат юстиції

обком, облпартком – обласний комітет комуністичної партії
облвиконком – обласний виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійський та селянських депутатів
облоргбюро – керівний орган облоргкомітету
облоргкомітет – обласний партійний організаційний комітет, створювалися для підготовки запровадження обласної парторганізації
облпрокурор – обласний прокурор
облсуд – обласний суд
ОВК – обласний виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійський та селянських депутатів
ОГІЗ – Об'єднане державне видавництво (рос. – объединенное государственное издательство)
ОГПУ – об'єднане державне політичне управління (рос. – объединенное государственное политическое управление)
ОЗЕТ – товариство із наділення землею євреїв-трудівників (рос. – общество по землеобустройству евреев-трудящихся)
окрвиконком – окружний виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійських та селянських депутатів
окрРСІ – окружний комітет робітничо-селянської інспекції
оп. – опис

п. – пункт (постанови, рішення)
партячейка – партійний осередок комуністичної партії (рос. – партийная ячейка)
ПБ – політичне бюро
ПКК – Північно-Кавказький край
політвідділ – політичний відділ МТС

- посевком – комітет із засіву (рос. – посевной комитет)
посівфонд – засівний зерновий фонд колгоспів
потребобщество – кооперативне споживче товариство (рос. – потребительское общество)
ПП – постійне представництво ОГПУ, приватний підприємець
прим. – примітка
програм – промислові товари
ПУ – політичне управління РККА
- радгосп** – радянське господарство (рос. совхоз, советское хозяйство) державне сільськогосподарське підприємство
РАН – Російська академія наук (рос. – Российская академия наук)
Раднарком – Рада народних комісарів
райбанк – районне відділення Держбанку СРСР
райвиконком – районний виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійський та селянських депутатів
райколгоспспілка – районне відділення Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів
райком, райпартком – районний комітет комуністичної партії
райпосевком – районний засівний комітет (рос. – районный посевной комитет)
райпотребсоюз – районна спілка споживчих товариств (рос. – районный потребительский союз)
райснаб, райпостач – районний відділ постачання (рос. – районный отдел снабжения)
РВК – районний виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійських та селянських депутатів
РГАСПИ – Російський державний архів соціально-політичної історії (Российский государственный архив социально-политической истории)
РГАЭ – Російський державний архів економіки (рос. – Российский государственный архив экономики)
РГВА – Російський державний військовий архів (рос. – Российский государственный военный архив)
реском – республіканський комітет комуністичної партії
РИК – районний виконавчий комітет рад робітничих, червоноармійських та селянських депутатів (рос. – районный исполнительный комитет)
РК – районний комітет комуністичної партії
РККА – робітничо-селянська червона армія (рос. – рабоче-крестьянская красная армия)
РНК – Рада народних комісарів УСРР

РОССПЭН – видавництво „Російська політична енциклопедія” (рос. – “Российская политическая энциклопедия”)

РПК – районний комітет комуністичної партії

РСС – районна спілка споживчих товариств

РФСР – Російська федеративна соціалістична радянська республіка (рос. – Российская федеративная социалистическая советская республика)

РФ – Російська Федерація

РФВ – районний фінансовий відділ

с. – село

СБУ – Служба безпеки України

с/г – сільськогосподарський

Севкавказкрайком – Північно-Кавказький крайовий комітет ВКП(б) (рос. – Северо-Кавказский краевой комитет)

сільгоспартіль – сільськогосподарська артіль, одна з форм колгоспу

сільгоспзаготівлі – сільськогосподарські заготівлі

сільгосподаток – сільськогосподарський податок, державне обкладання тих, хто займається сільським господарством

сільгосптехнікум – сільськогосподарський технікум, середнє професійне училище сільськогосподарського спрямування

сільрада – сільська рада

СНК – Рада народних комісарів ССРР (рос. – Совет народных комиссаров)

СРСР – Союз соціалістичних радянських республік (рос. – Союз социалистических советских республик)

“Союзсахар” – Всесоюзне державне об’єднання цукрової промисловості (рос. – всесоюзное государственное объединение сахарной промышленности)

Союзхлеб – Всесоюзне державне хліборозномельне об’єднання (рос. – Всесоюзное государственное хлебокомольное объединение “Союзхлеб”), з 1928 р. – єдиний заготівельник хліба на території ССРР

спр. – справа, одиниця архівного зберігання

СПО – секретно-політичний відділ (рос. – секретно-политический отдел)

споживтовариство – споживче кооперативне товариство

ст. – станція

станрада – станична рада (рос. – станичный совет)

СТО – Рада праці й оборони (рос. – Совет труда и обороны)

США – Сполучені штати Америки

т. – товариш

ТДПУ – Тернопільський державний педагогічний університет

ТСОЗ – товариство із спільного обробітку землі (рос. – товарищество по совместной обработке земли), одна з форм колгоспів

Трактороцентр – всесоюзний центр машинно-тракторних станцій

УЕН – Українська економічна нарада

УІНП – Український інститут національної пам'яті

Укрекономнарада – Українська економічна нарада

Укрколгоспцентр – Всеукраїнський союз сільськогосподарських колективів

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

Ф. – фонд

фінплан – фінансовий план

ФСБ – Федеральна служба безпеки Росії (рос. – Федеральная служба безопасности России)

х. – хутір

ХМД – Херсонська міська друкарня

ЦА ФСБ – Центральний архів Федеральної служби безпеки Росії (рос. – Центральный архив Федеральной службы безопасности России)

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДНИ – Центр документації новітньої історії (рос. – Центр документации новейшей истории)

ЦДНИКК – Центр документації новітньої історії Кубанського краю (рос. – Центр документации новейшей истории Кубанского края)

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ЦКК – центральна контрольна комісія

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ЦСУ – центральне статистичне управління СССР

ЦЧО – Центральна-Чорноземна область РСФСР

ширпотреб – товари широкого вжитку (рос. – товары широкого потребления)

Папакин Георгий. “Черные доски”: антикрестьянские репрессии (1932–1933)

Монография посвящена раскрытию основного содержания, форм применения и масштабов использования в 1932–1933 годах, во время Голодомора, одного из самых жестоких средств борьбы коммунистическо-советской власти против крестьянства – режиму “черной доски”. Этот институт наказания “саботажников”, лентяев, всех, кто не придерживался казарменной дисциплины, вместе со своим антиподом – “красной доской” поощрения для передовиков, родился вместе с Советской властью и просуществовал фактически до распада СССР. Но в 1932–1933 годах режим “черной доски” олицетворял не только позор для занесенных на нее. На первое место выступила его репрессивная составляющая, и попасть на “черную доску” для села, колхоза, района означало вывоз всех запасов промышленных товаров из магазинов и складов; прекращение всякой торговли; прекращение всякого кредитования, внеочередное погашение кредитов, ссуд и обязательных платежей; “чистка” партийных и советских органов, колхозных правлений; “изъятие” организаторов “саботажа” (т. н. “пять пунктов Кагановича”). На практике они дополнялись натуральными и денежными штрафами за невыполнение планов; конфискацией всех продовольственных запасов; выселением из собственных домов, лишением приусадебных участков, высылкой; блокадой милицией или войсками населенных пунктов, судебными преследованиями и т. д.

Применением всех этих репрессивных мер коммунистическо-советская власть намеревалась окончательно ликвидировать свободное крестьянство как класс, сломать его сопротивление большевистским преобразованиям, превратить в наемных работников на социалистических “фабриках зерна”, загнать в колхозы и установить свой контроль над ними. Но первой целью было отобрать все продовольственные запасы для нужд промышленности, армии, бюрократии, организации зернового демпинга.

Раскрыто содержание большого количества архивных документов из центральных и региональных архивохранилищ Украины, опубликованных источников российских архивов (Архивы Президента РФ, Федеральной службы безопасности России, государственных архивов социально-политической истории, экономики),

которые свидетельствуют о широком применении режима “черной доски” в Украине, на Кубани, в Поволжье, Казахстане. Однако при всей его подобности в названных регионах СССР архивные документы доказывают, что в Украине и на Кубани он был самым жестоким и масштабным, привел к значительным человеческим потерям. Если в отношении Украины можно утверждать, что страдало все ее население (“черные доски” были не только в украинских, но и в немецких, русских, еврейских, болгарских национальных районах), то большинство занесенных на “черную доску” кубанских станций были населены этническими украинцами. Среди жертв этого режима в Поволжье, Казахстане также было много украинцев. Таким образом, просматривается “национальное лицо” режима “черной доски”.

Papakin Heorhii. “Black boards”: anti-peasant repressions (1932–1933)

The monograph is devoted to the content, application forms and scale of use of one of the most brutal means of communist Soviet power to combat the peasantry in 1932–1933, during the famine – the “black board” mode. This institute of punishment for “saboteurs”, lazy, anyone who did not adhere to the barracks discipline, together with its antipode – the “red board” for the promotion of activists, was born together with the Soviet power and lasted de facto until the collapse of the USSR. But in 1932–1933, the “black board” embodied not only shame for the listed. The primary was its repressive component, and getting on the “black board” for the village, farm, district meant removal of all stocks of manufactured goods from stores and warehouses; cessation of all trade; cessation of all lending; extraordinary repayment of loans and mandatory payments; “cleansing” of party and government bodies and the collective farm boards; “taking” of “sabotage” organizers (the so-called “Kaganovich five points”). In practice, they were supplemented by natural and monetary fines for non-compliance of plans; confiscation of all food stocks; evictions from their homes, deprivation of personal plots, expulsion; blockade of settlements by militia or military forces, judgmental prosecutions, etc.

By using all these repressive measures communist Soviet government intended to permanently eliminate free peasantry as a class, to break his resistance to Bolshevik reforms, to turn them into hired workers of socialist “grain mills”, to drive them into the collective farms and establish control over them. But the first aim was to take away all the food supplies for the needs of industry, the army, the bureaucracy, the organization of grain dumping.

The contents of a large number of archival documents of the central and regional archives in Ukraine, published sources from Russian archives (Archives of the President, the Federal Security Service of Russia, state archives of socio-political history and economics), which prove a wide use of the “blackboard” regime in Ukraine, Kuban, Volga region, Kazakhstan, was shown. However, despite its similarity in these regions of the USSR archival documents show that it was the most violent and widespread in Ukraine and the Kuban, where it resulted in significant human losses. If, towards Ukraine it can be stated that the entire population suffered (“black boards” were applied not only in

Ukrainian, but also in German, Russian, Jewish, Bulgarian national areas), the majority of Kuban Cossack villages listed on the “black board” were inhabited by ethnical Ukrainians. Among the victims of this regime in the Volga region and Kazakhstan were also many Ukrainians. Thus, the “national face” of the “blackboard” regime becomes visible.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Георгій Папакін

**“Чорна дошка”:
антиселянські репресії
(1932–1933)**

Літературний редактор

Т. П. Папакіна

Комп'ютерна верстка

С. М. Блащук

Підписано до друку 20.01.2014 р. Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 24,5. Обл. вид. акр. 20,0

Наклад 300 прим. Зам. 05. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського,4.